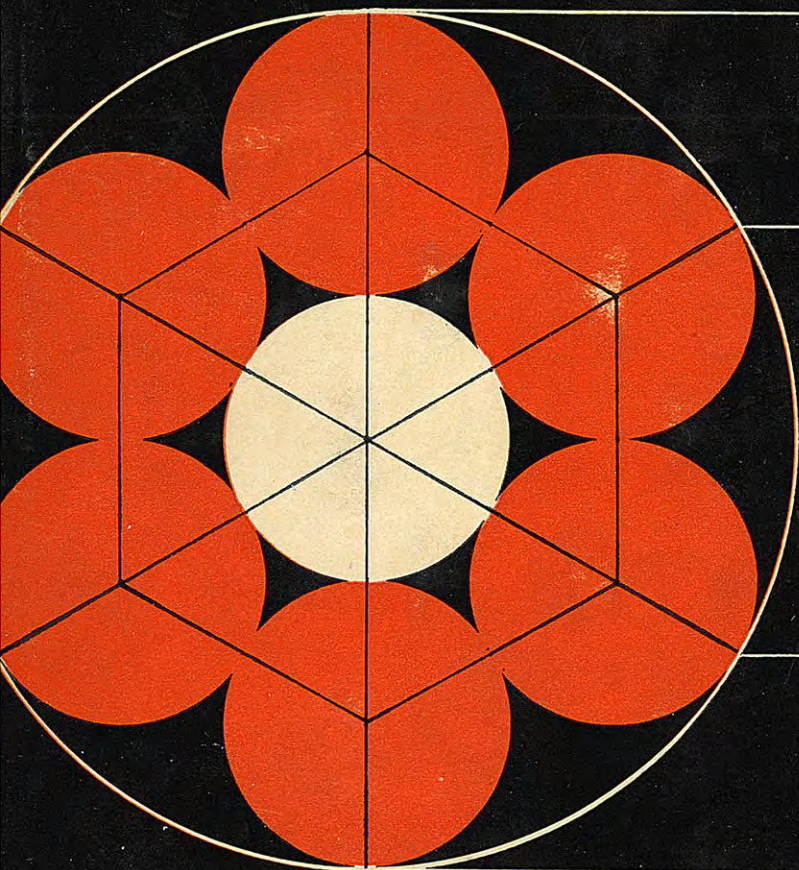

F. HYHLÍK - M. NAKONEČNÝ

A

B

C

D

spn

malá
encyklopedie
současné
psychologie

Již podruhé vychází v edici Knížnice psychologické literatury Malá encyklopedie současné psychologie — knížka, která přehledně informuje o psychologické terminologii a o všech oblastech současné psychologie. Autoři akceptovali prohloubené poznání zákonitostí duševního dění tak, jak je psychologie jako věda prudce odhaluje. Proto druhé vydání je publikací rozšířenou a v některých aspektech změněnou. Malá encyklopedie obsahuje asi 70 hesel abecedně uspořádaných, v nichž se objasňují nejdůležitější pojmy z obecné a vývojové psychologie a rovněž z aplikovaných psychologických disciplín. Značná pozornost se v jednotlivých heslech věnuje vývoji psychologie, charakteristice jednotlivých psychologických směrů a pojetí výkladu určité psychologické otázky. Obsáhle je zpracováno heslo věnované dějinám psychologie. Všechna hesla v encyklopedii obsažená lze rozdělit do dvou kategorií: jsou to především hesla obsáhlejší, v nichž jsou zpracovány základní problémy a pojmy psychologické (např. čítí, charakter, metody, psychologie, emoce, motivace, osobnost, paměť, psychika, psychické vlastnosti aj.) a hesla stručná, v nichž se osvětluje speciálnější problematika, popř. se rozebírají dílčí problémy z různých psychologických disciplín (např. adaptace, aktivace, asociace, frustrace, chování, psychologie práce a kybernetiky, psychofyzika aj.). U každého hesla je stručný přehled základní literatury. Mnohá hesla jsou doplněna přehlednými schémata, grafy, tabulkami, které usnadňují podrobnější výklad problému i čtenářovo pochopení. Malé encyklopedie lze využít jako učebního textu, jestliže se základní hesla studují ve svých souvislostech. Malá encyklopedie je určena nejen odborníkům-psychologům a pedagogickým pracovníkům, ale i všem, kdo se v psychologii chtějí orientovat.

Čís. 3436

FRANTIŠEK HYHLÍK - MILAN NAKONEČNÝ

**malá
encyklopedie
současné
psychologie**

**Psychologická laboratoř ČSAV
Brno, Mendelovo náměstí 1**

STÁTNÍ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ PRAHA

Knížnice psychologické literatury

**Recenzenti: prof. dr. J. Linhart, DrSc., dr. D. Tollingerová, CSc.
© Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1977**

ÚVOD

Psychologická laboratoř CSAV
Brno, Mendelovo náměstí 1

Poznatky, které touto publikací poskytujeme pedagogické veřejnosti mají povahu toho, čemu se říká malá encyklopedie příslušného oboru. Jsou to moderní oblíbené edice, jež podávají souborný přehled poznatků určitého vědního oboru, který je určen i neodborníkům a je koncipován tak, aby mohl být použit jako slovník i jako učební pomůcka. Jde tedy o abecední seřazení pouze nejdůležitějších termínů, které v podstatě reprezentují hlavní problémové okruhy určité vědy. Specifičtější termíny jsou pak vysvětleny uvnitř těchto širších hesel. V připojeném rejstříku se může čtenář rychle orientovat. Kromě toho může podle návodu, který záleží v podstatě v tom, že jsou hesla uvedena do struktury, odpovídající zhruba struktuře učebnice, studovat daný obor vcelku. Domníváme se, že takové pojetí vyhovuje čtenářům, kteří se chtějí v psychologii orientovat dvojím způsobem: mít k dispozici úvod, shrnující nejdůležitější poznatky, a slovník, uvádějící nejdůležitější termíny.

Publikace lze použít jako učebního textu. Čtenář postupně studuje podle následující struktury hesla koncipovaná tak, že umožňují návaznost podle tohoto plánu:

Předmět psychologie: Psychologie — definice, Duše, Prožívání, Chování, Vědomí, Nevědomí, Psychologie jako věda.

Teorie psychické činnosti: Psychika — pojem, Psychika — vývoj, Dědičnost, Prostředí, Modelování v psychologii, Kybernetika v psychologii.

Základní psychologické vědy: Psychologie — vývojová, diferenciální, srovnávací, sociální, biologická, Psychofyzika, Charakterologie.

Aplikace psychologie: Psychologie — aplikace, Psychologie — klinická, pedagogická, práce, náboru, lékařská, Personalistika, Psychodiagnostika, Psychoterapie.

Hraniční obory: Psychosomatika, Parapsychologie, Hypnóza, Sugescce.

Historický vývoj: Psychologie — dějiny.

Metody psychologie: Metody psychologie.

Biologické základy psychické činnosti: Organismus, Homeostáza, Reflex, Instinkt, Podmiňování, Zpevnování, Vyhasínání, Nervová soustava — stavba, Nervová soustava — činnost.

Společenské základy psychické činnosti: Prostředí, Socializace, Role, Skupiny, Stereotypy.

Psychické procesy: Čítí, Vnímání, Pozornost, Představy, Paměť, Vtis-

kávání, Asociace, Učení, Myšlení, Komunikace, Fantazie, Emoce, Aktivace, Motivace.

Celek duševního života člověka: Osobnost, Jáství, Vlastnosti psychické, Schopnosti, Temperament, Motivy, Postoje, Potřeby, Zájmy, Vůle, Typ psychologický, Typologie, Výraz, Frustrace, Stress, Konflikt, Adaptace, Projekce, Psychologické rozdíly mezi muži a ženami.

Psychologické směry: Behaviorismus, Gestaltismus, Psychoanalýza.

Publikace může přispět k hlubší orientaci v psychologických pojmech středoškolským profesorem, kteří vyučují psychologii, studentům a zájemcům o psychologii z řad pracovníků v personálních odděleních závodů, sociálním pracovníkům i vedoucím, kteří se hodlají dále vzdělávat v aplikované psychologii. Kromě odborných psychologů a vysokoškolských studentů, kteří se psychologií odborně zabývají, je určena i těm studentům, kteří se snaží v psychologii orientovat a prohloubit i své všeobecné vzdělání touto vědou, s níž se člověk denně stýká a která zasahuje do osobního i společenského života hlouběji, než tomu bylo dříve, kdy tento obor byl značně odtržen od skutečnosti a praxe.

Jde tedy o práci, která chce přiblížit čtenáři širokou oblast psychologických poznatků, jež tlumočí přístupnou formou, a odkazy na literaturu zároveň ukazuje cestu k hlubšímu a soustavnějšímu studiu této společensky významné disciplíny.

Nejde tedy o slovník, který by vyčerpával všechny psychologické pojmy, nejde také o strohé definice psychologických pojmů, ale o orientaci v hlavních okruzích psychologie jako vědního oboru.

Druhé vydání této publikace bylo přepracováno a podstatně rozšířeno, v textu i v uvedené základní bibliografii. Obsahuje řadu nových hesel. Úprava byla nezbytná a odpovídá současnému stavu psychologie. Základní koncepce práce byla však zachována.

Ve světové literatuře se mezitím objevily další práce se stejnou didaktickou koncepcí, což je autorům této publikace důkazem, že jejich pojetí předložené práce je stále aktuální a žádoucí.

F. Hyhlík a M. Nakonečný

ADAPTACE neboli přizpůsobení vyjadřuje nejobecnější funkci psychiky (*v. h.*). Podle N. Munna (1962) je psychologie vědou o adaptaci. Život je neustálá adaptace (R. Lafon, 1963).

Na fyziologické úrovni se organismus adaptuje prostřednictvím nepodmíněně reflexních mechanismů (*v. h. Reflexy*) a homeostatických procesů (*v. h. Homeostáza*). Z hlediska této úrovně náleží do obsahu adaptace zvláště jevy *asimilace* (splynutí), souvisící s tělesným metabolismem (procesy přeměny látek v těle), a jevy *akomodace* (přizpůsobení), souvisící s činností receptorů (*v. h. Čítí*). Asimilace znamená přijímání a zpracovávání látek a energií z vnějšího světa a jejich přeměnu v látky a energie, které jsou nutné k reprodukci života a k energetizaci chování. Akomodace znamená přizpůsobení orgánů působícím podnětům, např. přizpůsobení očních zornic množství světla dopadajícího do oka tak, aby bylo dosaženo ostrého vidění. Patří sem však také např. přizpůsobení svalů ruky při uchopení předmětu apod. V anglické literatuře se rozeznává adaptace a adjustace: první se vymezuje v tom smyslu, jak bylo uvedeno výše, druhý pojem, adjustace, vyjadřuje adaptaci sociální. C. T. Morgan (1961) vymezuje pojem adjustace jako vztah existující mezi jednotlivcem a prostředím, v němž dochází k uspokojování motivů. K. U. Smith a W. W. Smith (1958) definují adjustaci jako „směr chování, jímž se individuum adaptuje vnitřnímu, vnějšímu a sociálnímu okolí“. Procesy adaptace v tomto smyslu zahrnují veškerou psychickou činnost. Adaptace je především funkcí osobnosti: $A = f(O)$, přičemž $A =$ adaptace, $O =$ osobnost. Jinak se adaptuje introvert, jinak extravert, jinak schizotyp, jinak cyklotyp (*v. h. Typ psychologický*).

Sociální přizpůsobení, tj. adaptace podmínkám společenského života, souvisí se sociální zralostí, především se zralostí rozumovou a citovou. Současně se zde uplatňují i faktory biologické (např. v adaptaci sexuální roli). Od přirozené adaptace je nutno odlišit sociální akomodaci; v pojmu *sociální akomodace* se vyjadřuje formální, vnější přizpůsobení společenským podmínkám života při vnitřním nesouhlasu nebo protestu.

V souvislosti s teorií adaptace vystupuje *problém normality* duševního života člověka. Otázka, co je normální v psychickém životě člověka, může být zodpovídána několika způsoby, jak ukazuje P. R. Hofstätter (1969) : (1) statisticky jako průměr; (2) norma jako ideál; (3) funkcionálně s ohledem na dané normy. H. J. Eysenck 1969 hovoří v tomto smyslu o tzv. „přirozené normě“. První dvě hlediska

jsou diskutabilní, přijímá se obvykle hledisko funkcionální. Proti pojmu normality se staví pojem nenormality, resp. abnormality. Zvláště druhý pojem poukazuje na to, že jeho obsah nemá co činit jen s patologií, neboť abnormální je např. též genialita. Obsah pojmu normality je podstatně určován příslušnými kulturními vzorci (*v. h. Prostředí*): to, co platí v jedné kultuře za patologické, může být v jiné kultuře pokládáno za normální. V některých kulturách existují specifické duševní poruchy, např. známý amok v Malajsku, který se vyznačuje zběsilostí nebo jeho obdoba u indiánského kmene Ojibwa, tzv. witiko, kdy postižený jedinec může napadat i členy své rodiny a po usmrcení je pojídat. Kritérium normality je tedy také příslušná kultura (co se zde pokládá za normální, přípustné apod.). Z tohoto hlediska je normální jedinec definován svou schopností bezporuchové interakce v rámci daných kulturních norem (vzorců). Z psychologického hlediska může být normalita identifikována jako integrace osobnosti: vychází se při tom z pojmu tzv. dynamické rovnováhy, což znamená, že jedinec má vyrovnané psychické funkce a je adaptován svému prostředí (je prost závažných vnitřních i vnějších konfliktů). Toto základní hledisko pak může být dále konkretizováno jako schopnost přiměřeně vnímat realitu, seberealizovat se, mít pocit osobní identity atd. Statistické pojetí normality je příliš abstraktní — psychologické a biologické jevy nejsou obvykle rozloženy podle vzoru Gaussovy křivky; jejich distribuce bývá asymetrická. Ztotožníme-li normalitu s přirozeností, musíme si být vědomi toho, že je to kulturně-historický jev. V různých kulturách a epochách je pojetí přirozenosti rozdílné.

Pojem adaptace hraje důležitou roli nejen v psychologii, ale i v biologii a v jiných vědách, ačkoli změny, které pojem adaptace vyjadřují, se odehrávají především v oblasti psychiky. Od doby paleolitu se biologické vlastnosti člověka příliš nezměnily. Změny, k nimž během vývoje člověka dochází, se nemusí vždy projevat také jako změny v genech, i když v důsledku společensko-ekonomických podmínek i v důsledku chování se může měnit i sama genetika. Člověk se tedy může měnit i vlivem mechanismů, které nepůsobí přímo na genoplasmu. Příkladem jsou Mongolové, kteří byli původně bezohlednými a výbojnými dobyvateli, avšak změnili se v pokojné obyvatele v důsledku změněných podmínek života; jejich chování se po ukončení výbojů změnilo tak rychle, že nelze uvažovat o změnách v genoplasmě (R. Dubos, 1965). Člověk je tedy po stránce psychologické produktem své historie v nejširším slova smyslu. Tuto skutečnost zdůraznil již K. Marx ve svých filozofických statích o člověku (*Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844, Praha 1961*): „A tak jako všechno přirozené musí vzniknout, má i člověk akt svého vzniku, dějiny, které si však uvědomuje, a proto, jakožto vědomý akt vzniku, jsou aktem vědomě rušícím sebe sama. Dějiny jsou opravdovým přírodopisem člověka.“

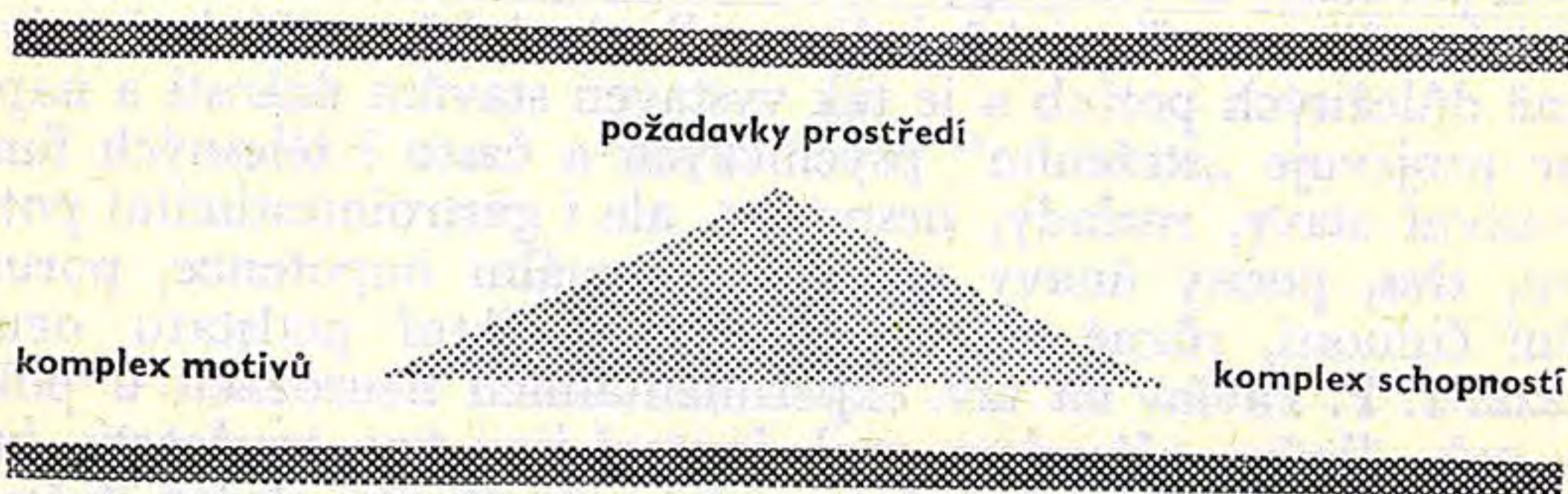
Behavioristické pojetí adaptace je zatíženo akcentem pasivity, což je v rozporu s fakty. Dialekticko-materialistické pojetí adaptace formuloval A. N. Leontjev (1966). Zdůrazňuje, že přizpůsobení není vývojovým principem, adaptace člověka není prostým pasivním přizpůsobením. Tím, že si člověk vyrábí prostředky pro svou existenci, tento proces zprostředkovává, řídí a kontroluje. V psychologii se proces adaptace studuje jako proces individuálního přizpůsobení, v němž je zahrnuto především osvojení si kulturních návyků a orientace v hodnotovém systému a systému symbolů té které kultury.

Opakem adaptace je *maladaptace*, tj. špatné přizpůsobení nebo nepřizpůsobení. Příznaky maladaptace jsou různé konflikty jedince s jeho sociálním okolím nebo se společností vůbec, počínaje tzv. *dificilitami* (obtížemi v chování, jako jsou např. útky z domova a záškoláctví u dětí apod.). Výraznější formou maladaptace jsou lidé delikventní a osoby žijící nedůstojným způsobem života (jako např. prostitutky apod.). V širším smyslu patří k maladaptacím i funkční duševní poruchy, tzv. *neurózy*, které vznikají jako reakce na neřešitelné životní konflikty, při nichž jedinec dlouhodobě prožívá deprivace životně důležitých potřeb a je tak vystaven stavům úzkosti a napětí, což se projevuje „stržením“ psychických a často i tělesných funkcí (depresivní stavy, rozlady, nespavost, ale i gastrointestinální potíže, pocení, třes, pocity únavy a bolesti, sexuální impotence, poruchy srdeční činnosti, různé spasmy atd.). Konfliktu podstatu neuróz prokázal I. P. Pavlov na tzv. experimentálních neurózách u pokusných psů. Jiným případem maladaptací jsou tzv. *psychopatie*, které se vyznačují disharmonickou kompozicí jednotlivých složek duševna, např. pudovou nezdrženlivostí, afektivní výbušností, výraznou emocionální labilitou, asociálními postoji atd. Konečně nejvýraznější formou maladaptace, která znamená již duševní onemocnění, jsou duševní choroby zvané *psychózy*: vyznačují se již chorobným vnímáním, myšlením a cítěním, např. halucinováním neskutečných objektů, rozpadem osobnosti a bludnými představami, neschopností rozlišovat skutečný a fantazijní svět a dalšími znaky. Právě stržení mostů mezi reálným a imaginárním světem a pokládání vlastních imaginací za skutečnost svědčí o tom, že i psychotik je v podstatě maladaptovaná bytost. Nejzávažnější psychóza (schizofrenie) se vyznačuje úplnou dezintegrací duševního života, jiná psychóza (paranoia) se vyznačuje vytvořením určitého systému bludů (perzekučních, velikášských a jiných).

Adaptaci je nutno chápat dynamicky, nejde o pasivní přizpůsobení, ale o aktivní vztah k podmínkám existence v rámci uspokojování individuálních potřeb, v němž se uplatňuje ohled na jiné jedince a společnost. R. W. Heyns (1958) stanovil následující *kritéria dobré adaptace*: 1. reakce redukuje napětí, tj. chování vede k dosažení cíle

a odpovídá dominujícímu motivu; 2. nedochází ke konfliktu s jinými motivy; 3. nedojde k rozporu s tendencemi jiných osob, resp. skupin, institucí atd. N. Cameron (1947) rozlišuje tyto *techniky adaptace*, tj. způsoby, jimiž se člověk vyrovnává s danými životními problémy: 1. člověk směřující k cíli ho prostě dosáhne; 2. člověk směřující k cíli narazí na překážku a snaží se ji obejít; 3. člověk směřující k cíli narazí na překážku a snaží se ji rozbít a 4. člověk směřující k cíli narazí na překážku a rezignuje na dosažení cíle. Jinak řečeno: 1. uspokojení, 2. stanovení náhradního cíle v případě frustrace, 3. agrese a 4. rezignace. Adaptace předpokládá realistické hodnocení skutečnosti. Adaptovaný může být jen člověk citově zralý, realista s dobrou volní kontrolou. Adaptace předpokládá dále kontrolu afektů, celkovou integraci osobnosti, zřetel k možnostem a schopnostem a přiměřené stanovení osobních cílů. K. Obuchowski (1961) podává následující

model vztahů základních složek adaptace:

Kromě celkové adaptace je nutno rozlišovat *adaptace specifické*: člověk např. může být dobře adaptován v práci, ale špatně v rodině.

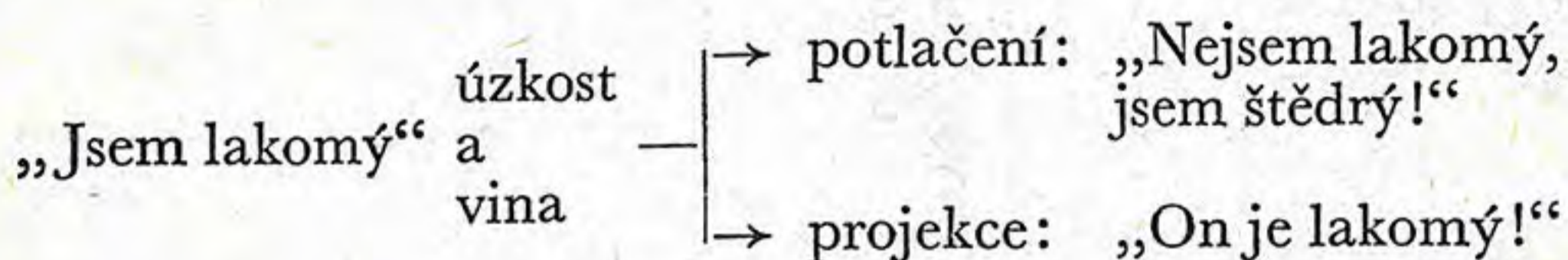
Psychologickou podstatou adaptace je identifikace člověka se společenskou rolí (*v. h. Role*) resp. se systémem rolí, které odpovídají jeho věku, společenskému postavení, pohlaví, schopnostem a motivům. Součástí adaptace je *únik z nepříjemných situací*. W. S. Sadler (1945) uvádí následující situace, které běžně vyvolávají únikové tendence: autoritářství, jednotvárnost, nepříjemné a odporující okolí, nedostatečné uspokojení, chybějící uznání, zápletky a dluhy, citové konflikty, nedostatek něčeho, zmaření nějakého úmyslu, neuznání kompetence, narušení osobní morálky a vynucené závazky.

Dojde-li k selhání uspokojení, objevují se zvláštní mechanismy chování, jejichž cílem je nová adaptace vzniklé situaci. L. F. Shaffer a E. J. Shoben jr. (1956) rozeznávají tyto *mechanismy adaptace* v situacích, kdy nedojde k uspokojení, nebo kdy dojde k selhání: 1. přizpůsobení obranou; 2. přizpůsobení únikem; 3. přizpůsobení úzkostí; 4. přizpůsobení chorobou a 5. přizpůsobení neurózou. W. H. Thorpe (1945) rozeznává jiné mechanismy readaptace: zapomenutí reality,

překroucení reality, stažení se z reality, napadení reality a smíření se s realitou. Podle E. R. Hilgarda (1957) je funkcí obranných mechanismů vždy vytvoření sebeklamu nebo obecněji odstranění úzkosti z neúspěchů, ze selhání a ze sklonů neslučitelných s osobní morálkou.

Smyslem těchto adaptačních či obranných mechanismů je uchování integrace osobnosti, či psychické rovnováhy, tj. odstranění úzkosti, která je reakcí na selhání, neúspěch, a která též doprovází pocity viny, studu apod. Uplatňuje se přitom základní motivační princip udržování a restaurace psychické rovnováhy.

Mezi *obránné mechanismy* patří: 1. *vytěsnění*, týká se situací, v nichž měl člověk pocity méněcennosti, úzkosti, viny, studu, v nichž selhal nebo zažil něco nepříjemného, a znamená vytlačení těchto pocitů do nevědomí; 2. *potlačení*, týká se idejí, které odstraňujeme z myšlení, mluvení a z činnosti vůbec, protože jsou v rozporu s osobní morálkou a vyvolávají v nás úzkost; 3. *projekce* je proces, v němž člověk, aby se uchránil úzkosti, připisuje svému sociálnímu okolí nebo jiným jedincům vlastní potlačované sklony a pocity. Příklad:

K obranným mechanismům se dále počítá *agrese*, *racionalizace* (v. h. *Frustrace*), *kompenzace* a *únikové mechanismy*, k nimž patří *negativismus*, *fantazie* a *regrese*. *Regrese* znamená sestup na vývojově nižší stupeň psychické činnosti v situacích zvláště těžké frustrace, jakýsi návrat k dětství, což se projevuje i typickými příznaky, jako jsou plačtivost, hledání ochrany u rodičů atd. Jednou z funkcí *fantazie* je únik ze skutečnosti, v níž je jedinec frustrován. Ve světě fantazie si pak vytváří jakýsi náhradní „svět“, v němž vyžívá to, co nevyžil reálně, ve světě skutečném. *Kompenzace* znamená, že v případě, kdy je cíl nedosažitelný, stanoví si jedinec náhradní cíl, někdy s neúplným uspokojením (v. též h. *Frustrace*).

M. N.

LITERATURA

- Dytrych Z., Čáp J.: Člověk v náročných situacích, Praha 1969.
 Charvát J.: Život, adaptace, stress, Praha 1970.
 Mikšík V.: Člověk a svízelné situace, Praha 1969.
 Shaffer L. F., Shoben E. jr.: The Psychology of Adjustment, 2nd. ed. Boston 1956.
 Smith H. C.: Personality Adjustment, New York 1961.
 Tucker I. F.: Adjustment: Models and Mechanisms, New York-London 1970.

AKTIVACE je pojem, který se vztahuje obecně k vyjádření toho, že jedinec přešel do stavu činnosti, a k tzv. teorii aktivace, kterou formuloval D. B. Lindsley (1951) spolu s M. Arnoldovou a jež se vztahuje především k teorii emocí.

D. B. Lindsley (1951) používá pojmu aktivace k popisu centrálních nervových procesů lokalizovaných uvnitř retikulární formace a připojených nervových struktur. D. B. Lindsley zkoumal vzorce aktivace pomocí elektroencefalografu a zjistil, že existují různé úrovně vzrušení. Později (1957) podal D. B. Lindsley toto kontinuum úrovní aktivace:

Prudce vzrušující emoce
Ostražitá pozornost
Uvolněná bdělost
Ospalost
Mělký spánek
Hluboký spánek
Kóma
Smrt

↑
zvýšování úrovně aktivace
od nulové hodnoty

Aktivace je, jak je patrné z předchozího schématu, ukazatelem funkční pohotovosti organismu, resp. jeho nervové soustavy. Optimální funkční pohotovost souvisí však se střední úrovní aktivace, příliš mnoho nebo příliš málo aktivovaný organismus funguje poruchově. Úroveň aktivace je též často brána jako ukazatel přítomnosti popudu (drivu), avšak ukázalo se, že je to sporné, neboť silný popud nemusí být nutně doprovázen vysokou aktivací a naopak.

Aktivace se navenek projevuje též jako *aktivita organismu*. V experimentech se zvířaty bývá úroveň aktivity ukazatelem úrovně aktivace, resp. síly pudu. Měří se obvykle v tzv. běhových skříňkách, v nichž lze dobře registrovat aktivitu zvířete, které předtím je deprivováno v určité potřebě. Avšak objev, že hladové krysy vykazují v běhovém kole více aktivity, platí jen omezeně. Jiné druhy zvířat, jak zjistil Campbell (1966), vykazují v období deprivace aktivitu nezměněnou nebo dokonce zmenšenou.

J. A. Gray (1964) uspořádal přehledně činitele determinující úroveň aktivace a reakce determinované úrovní aktivace: (viz str. 15).

Fyzilogicky souvisí aktivace s činností retikulární formace mozku kmene: je-li tato nervová struktura oddělena od mozku, pokusné zvíře upadá do trvalého spánku, což zjistil F. Bremer (1935) a další, zvl. G. Moruzzi a H. W. Magoun (1949). Funkcí tohoto útvaru je

faktory determinující úroveň
aktivace

ukazatelé

chování determinované úrovní
aktivace

mozkové elektrické potenciály,
kožně gal. reakce
svalové napětí a další

síla podnětu

potřeba

novost situace

speciální faktory
jako: drogy, únava a další

individuální rozdíly

citlivost vůči podnětu

síla nebo velikost reakce

efektivnost učení

efektivnost výkonu

specifická i nespecifická (generalizovaná) aktivace mozkové kůry. Spojení retikulární formace a mozkové kůry je však oboustranné. Vzruchy, jdoucí z retikulární formace mozkového kmene do mozku, aktivizují mozkovou kůru, což se projevuje stavem bdělosti a funkční pohotovosti. Retikulární formace je tak fyziologickou základnou aktivace. Její činnost však závisí též na stavu potřeb a na přílivu podnětů z vnějšího světa (z receptorů jdou kolaterální dráhy též do retikulární formace).

Výrazné emoce, jako bolest, strach aj., jsou identifikovány s vysokými úrovněmi aktivace, naproti tomu stavy spánku a komatu jsou identifikovány s jejími nízkými úrovněmi. Diference v úrovních aktivace jsou popisovány v termínech mozkových vln. Aktivace v tomto pojetí znamená učinit aktivním, schopným reagovat a vztahuje se i k pojmům úroveň excitace, stupeň vzrušení, intenzita motivace, úroveň mobilizace energie aj. Je však zřejmé, že aktivační teorie emocí postihuje jen jednu dimenzi emocí, nerozlišuje dostatečně mezi jednotlivými modalitami emocí, emoce se chápe jen jako určitá úroveň aktivace: *Úroveň aktivace* může být definována: 1. v termínech vzorců mozkových vln (elektrických potenciálů snímaných z povrchu lebky), 2. v termínech stupňů vědomí, 3. v termínech úrovně obecné aktivity a 4. v termínech výkonnosti. S pojmem aktivace souvisí také Stellarova (1954) fyziologická teorie motivace.

M. N.

LITERATURA

Duffy E.: Activation and Behavior, New York 1962.

ASOCIACE znamená v psychologii sdružování psychických obsahů. Už Aristoteles upozornil na to, že za jednou ideou následuje jiná, která je jí podobná, nebo protikladná nebo která se s ní v minulosti současně vyskytla, a formuloval tak tři základní *asociační zákony*: 1. asociaci podle podobnosti, 2. asociaci podle kontrastu, 3. asociaci

podle styčnosti v čase (a v prostoru). Příklad asociace uvádí již Platon ve svém *Faidonu*: spatření lyry nebo oděvu miláčka vyvolává pocity, které jsou s ním spojeny.

V 18. a 19. století se asocianisté snažili z těchto principů vyložit celý „mechanismus“ duševního života. Pojem asociace zavedl filosof J. Locke (1690). Někteří asocianisté však redukovali asociční zákony na jeden zákon prostorové a časové styčnosti. (D. Hartley, H. Spencer, bratři Millové). Filozof D. Hume naproti tomu považoval za asociční princip i princip kauzality (redukce příčinnosti na následnost jevů v naší zkušenosti). H. Spencer pokládal za psychické obsahy, které se asociují, vztahy, J. F. Herbart představy, E. Mach počítky. U I. P. Pavlova znamená asociace totéž co tzv. dočasný spoj, tj. spojení dvou ohnisek podráždění v mozkové kůře.

I. P. Pavlov použil pojmu asociace ve výkladu podmiňování. Již předtím používal tohoto pojmu I. M. Sečenov (1863). Oba jím však rozuměli neurofyziologický děj v mozku, spojení dvou ohnisek podráždění. Po nich používal tohoto pojmu při výkladu učení J. B. Watson (1919) a konečně B. F. Skinner (1953).

Filozof J. Brown (1820) zavedl tzv. *sekundární asociční zákony*, z nichž nejdůležitější jsou: 1. zákon novosti: novější asociace se vyvolávají snadněji než asociace starší; 2. zákon častosti: čím častěji se některé asociace uplatňují, tím vzniká větší tendence vyvolávat se navzájem; 3. zákon živosti: čím blíže jsou asociace našemu zaměření, tím snáze se vybavují.

První experimenty s asociacemi konal na konci 19. století F. Galton. Dával si slovní podněty a zaznamenával představy, které vyvolávaly. Na přelomu 19. a 20. století začal C. G. Jung využívat asociací v klinické praxi ke zjišťování komplexů, jejichž ukazatelem byly: dlouhý reakční čas, opakování podnětového slova, špatné porozumění podnětovému slovu, bezvztahová odpověď, projevy vzrušení, neschopnost vzpomenout si na původní podnětové slovo, byl-li experiment opakován, důležitost obsahu odpovědi. Významnou vlastností je *síla asociace*, která souvisí s rychlostí vyvolané odpovědi, popř. s její častostí při opakování pokusu. Reakce je tím rychlejší, čím je asociace silnější. Silné asociace se často opakují.

V současné psychologii došlo k rozšíření pojmu asociace tak, že se jím nerozumí už jen sdružování představ, ale i vytváření tzv. dočasných spojů (podle I. P. Pavlova je termín asociace totožný s termínem dočasný spoj), resp. u behavioristů vytváření funkčního spojení mezi podnětem a reakcí (S — R).

Z neurofyziologických hledisek přispěl ke studiu vytváření asociace zvláště J. C. Eccles (1955 a pozd.) svými studii o fyziologii synapsí v průběhu učení. J. C. Eccles popsal elektrické a chemické mechanismy přenosu vzruchů, které zprostředkovávají synapse, zvláště tzv.

synaptické facilitace. Rozšířil tak neurofyziologické poznatky o vytváření podmíněných spojení.

Na filozofický empirismus (J. Locke, D. Hume a J. S. Mill), který zdůraznil prvořadý význam zkušenosti v lidském poznání, navázal v psychologii tzv. *asocianismus* (J. F. Herbart 1834, A. Bain 1902, H. Ebbinghaus 1885 a další), který se snažil asociacemi vysvětlit celou složitost duševních procesů. Avšak O. Külpe a jeho žáci na začátku tohoto století experimentálně prokázali, že asociace na vysvětlení psychických procesů nestačí. Přesto existují ještě dnes stoupenci tohoto pojetí, např. E. R. Guthrie (1942), E. D. Berlyne (1950) a další. Asocianismus znamenal krajní determinismus a mechanicismus a ignoroval aktivitu jedince vyjádřenou zvláště v jeho motivech. Přes tyto výhrady znamenal však asocianismus významný pokrok v psychologii, zvláště v psychologii učení.

Pojem asociace nemá tedy dnes jednotný význam. Míní se jím jednak spojování představ podle uvedených zákonů, jednak hypotetický fyziologický děj v mozku, spojování ohnisek podráždění a konečně prostě spojování psychické reakce s nějakou podnětovou situací (behavioristé).

M. N.

LITERATURA

Claparède E.: L'Association des idées, Paris 1903.

Jung C. G.: Diagnostische Assoziationsstudien, Leipzig 1906.

Robinson E. S.: Association Theory to—day, New York 1932.

Woodworth R. S. — *Schlosberg H.*: Experimentálna psychológia (př.), Bratislava 1959.

BEHAVIORISMUS (z angl. behaviour = chování) je dnes patrně nejrozšířenějším směrem, který chápe psychologii jako přírodní vědu a vymezuje její předmět jako studium chování. Chování (*v. h.*) chápou behavioristé jako pozorovatelné nebo registrovatelné aktivity organismu, tj. v podstatě jako činnost svalů a žláz. Behaviorismus však rozlišuje složité formy chování, tzv. molární, a jednoduché formy chování, tzv. molekulární (tj. jednoduché reflexy).

Behaviorismus se vyvinul z tzv. *reflexologie* (*v. h. Psychologie — dějiny*). R. 1907 vystoupil ruský psychiatr V. M. Bechtěrev s požadavkem tzv. objektivní psychologie, která by pracovala pouze vědeckými metodami. Předmětem takové psychologie může být pouze zkoumání reflexů (*v. h.*), tj. objektivně pozorovatelných reakcí organismu. Na Bechtěrevovy názory navázal americký psycholog J. B. Watson (1878 — 1958), který r. 1912 formuloval koncepci tzv. behaviorismu, tj. vědy o chování. Podle J. B. Watsona celý pokrok psychologie až do té doby spočíval v tom, že pojetí neexistující duše bylo nahrazeno

stejně mlhavým pojmem vědomí (*v. h.*): „Vědomí je jen jiné slovo pro dřívější označení duše.“ J. B. Watson tvrdí, že chceme-li znát psychologii individua, musíme vědět, co činí a co říká v určité situaci. Úkolem psychologie je studovat vztah objektivně registrovatelných nebo pozorovatelných reakcí individua a podnětů, které je vyvolávají, tj. studium chování a jeho vnějších podmínek. Má-li být psychologie skutečnou vědou, musí se metodicky držet schématu: *S* — *R* (stimulus — reakce) a musí rezignovat na studium vnitřních psychických stavů, které se označují pojmem vědomí. J. B. Watson ostře oddělil dvě základní dimenze psychického dění, prožívání a chování, a redukoval tematiku vědecké psychologie pouze na studium dimenze chování.

Filozofické kořeny behaviorismu lze spatřovat v americkém pragmatismu, podle G. W. Allporta (1962) v Lockově empirismu (*v. h. Psychologie — dějiny*) a dále též ve francouzském mechanickém materialismu, zvl. v de LaMettrieho pojetí člověka jako stroje. Společenské kořeny behaviorismu lze spatřovat v prudkém rozvoji výroby, zvláště průmyslové, který byl charakteristický právě pro USA, kde behaviorismus vznikl a zapustil hluboko kořeny.

Zásadní odmítnutí introspekce vedlo v behaviorismu k určitému zjednodušení, resp. redukcionismu v psychologii, který byl poněkud překonán v nebehaviorismu. Zaměření na chování, které není tak diferencované ve svých modalitách jako prožívání, vedlo některé ortodoxní behavioristy i k redukci psychologických kategorií a vylučování závažné problematiky z psychologie (např. emoce jsou studovány jen jako zvláštní způsoby chování, někteří behavioristé je dokonce z psychologie vylučují vůbec, protože je nelze dobře odlišit od neemocionálních způsobů chování).

Neobehaviorismus vychází hlavně z postulování existence vnitřních faktorů, které determinují chování (Tolmanův pojem intervenující proměnná), což vede k tomu, že klasické Watsonovo schéma je nahrazeno schématem *S-O-R* (stimulus-organismus-reakce). Mezi nejvýznamnější nebehavioristy patří především C. L. Hull (1884 — 1952). Podle něho je chování funkcí biologické adaptace organismu a směřuje k redukci pudového napětí, s nímž chování souvisí (např. sexuální chování směřuje k redukci sexuálního napětí). Příčinou chování jsou různé motivy, modifikuje se např. učením. V průběhu individuálního života si každý jedinec na základě principů učení vypracovává pro různé situace různé tzv. vzorce chování (tj. jakási schémata reagování), které mohou být popisovány v termínech biochemických, fyziologických, behaviorálních. Vzorcům chování se zvířata i člověk učí podmiňováním (člověk zvláště operativním). Osobnost je pak možno chápat jako systém více či méně integrovaných zvyků chovat se v určité situaci určitým způsobem (Guthrie 1944). Velmi jednostranně je u behavioristů zdůrazněn vliv zkušenosti a tím i exogenní původ

všeho chování a všech rysů osobnosti. Ačkoli byla zkoumána též kulturní determinace chování, společenskohistorické a zvl. ekonomické aspekty podmínek vývoje osobnosti ustupují do pozadí a je zdůrazňována spíše sociální zkušenost získávaná ze vztahů k jiným jedincům a malým skupinám. Organismus se adaptuje svému prostředí: a) metabolickou reakcí, b) behaviorální reakcí. „Chování se sleduje jako změna v dynamických vztazích mezi organismem a okolím. Zahrnuje výrazné pohyby, jako běh a pohyby řečových mechanismů. U zvířecích organismů zahrnuje chování změny, jako je produkce světla nebo elektrického výboje, nebo změny v pigmentaci či zabarvení; lidské chování je však založeno na dvou druzích tělesných změn —“ pohybu svalů a sekreci žláz“ (P. T. Young, 1962). Zásadně se rozeznává chování respondentní, které je důsledkem klasického podmiňování a týká se především činnosti hladkého svalstva, a chování operantní, které je důsledkem operantního (instrumentálního) podmiňování a vztahuje se k činnosti svalstva kosterního (J. G. Holland a B. F. Skinner, 1962). Operantním chováním se behavioristé snaží vysvětlit i takové aktivity, jako je např. vůle.

Vzorce chování (patterns of behavior) jsou více či méně ustálené struktury chování, jako např. zvyky reagovat v určité situaci určitým způsobem, a mění se učením. Na základě zobecňování a diferenciací se vzorce chování rozšiřují na situace s podobnými podnětovými elementy nebo se naopak situačně zužují. Jsou determinovány historicky i kulturou, která předpisuje způsoby chování nebo celý životní styl, přecházející ve výchovném procesu přímo z osoby na osobu, z generace na generaci. Rozhodující složkou je tedy zkušenost, která může být individuální i objektivní (zkušenost vyplývající z tradic a zvyků dané kultury a zkušenost vyvěrající z osobního života). Intervenující proměnné, jako je např. únava nebo úzkost, nejsou přímo pozorovatelné, ale lze je vysuzovat z toho, co je pozorováno.

Behavioristé radikálně odmítli introspekci, ač uznávají existenci vnitřního duševního života, a doménou jejich metodiky se stal experiment. Přísný scientismus vedl u mnoha behavioristů k operacionálnímu, který je formou neopozitivismu. *Operacionalismus* vychází z praktických hledisek a zdůrazňuje zvláště nutnost měření chování. *Způsoby* chování jsou definovány operacemi (klasická je Boringova definice: Inteligence je to, co je měřeno inteligenčními testy, nebo Cattellova definice zájmu jako činnosti, na niž jsou vynakládány peníze a čas). Významným představitelem operacionálního v psychologii je S. S. Stevens, (1950). Teoreticky navazuje operacionální na požadavky fyzika Bridgmana, aby fyzikální jevy byly definovány operacemi, které je vyvolávají nebo kterými jsou registrovány objektivním způsobem (elektrický proud je např. definován způsobem, jakým je měřen). Filozoficky je operacionální odrůdou pozitivismu.

Behaviorismus vychází heuristicky z následující rovnice, v níž je vyjádřen základní charakter psychiky: $R = f(S, O)$, tj. reakce je funkcí stimulace a organismu.

Ačkoli se behavioristé snažili prohloubit vědeckost psychologie zavedením přísných kritérií pro zkoumání a vysvětlování, mnozí z nich odmítli uplatňování neurofyzilogických hledisek a pěstování „mozkové mytologie“ (E. R. Guthrie) a pouze někteří věnovali pozornost také neurofyzilogickému výkladu (D. O. Hebb).

Psychologie je založena na zobecňování převážně experimentálně dosažených výsledků (u některých behavioristů, kteří byli ovlivněni psychoanalýzou [v. h.], i na zobecňování klinických zkušeností), všechno ostatní je nutno odmítnout. Proto se např. psychologie osobnosti pěstuje především jako psychologie měření individuálních diferencí v psychických schopnostech. „Osobnost je jen konečným produktem našeho systému zvyků“ (J. B. Watson) nebo „Osobnost je to, co determinuje chování v definované situaci v definovaném naladění“ (R. B. Cattell, 1965).

Svým odmítáním studia dimenze prožívání redukoval behaviorismus psychologii neprávem na vědu o chování. Protože však současně shromáždil nesmírné množství fakt, zvláště v oblasti vnímání, učení a motivace, přispěl tím na druhé straně k jejímu nebývalému pokroku a především zvědečtění. Naprostá většina experimentů, z nichž byla tato fakta získána, však byla provedena na zvířatech.

M. N.

LITERATURA

- Dorsey G.: Proč se chováme jako lidské bytosti. Populární výklad behaviorismu, Praha 1946
- Hull C. L.: Principles of Behavior: An introduction to behavior theory, New York 1943
- Skinner B. F.: Science and Human Behavior, New York 1953
- Skinner B. F., Holland J. G.: Analýza chování, Praha 1968
- Současná psychologie na západě (překl. z rus. orig.), Praha 1965
- Tolman E. C.: Purposive behavior in animals and man, New York 1932
- Watson J. B.: Behaviorism, Rev. ed., New York 1930

ČITÍ jako *odraz prostředí ve vědomí* člověka má dvojí formu: 1. počitky, které odrážejí jednotlivé vlastnosti předmětů a jevů a jsou nejelementárnější formou uvědomování si vnějšího i vnitřního prostředí, jako je barva, vůně, bolest, tvrdost, chuť aj., 2. vjemy (v. h. *Vnímání*), které jsou procesy složitějšími, a odrážejí skutečnost v celcích, tzn. celé předměty a jevy. — Organismus soustavně upravuje své vztahy k prostředí, v němž žije. Podmínkou této adaptace je přijímání ne-

ustále docházejících informací o vnějším a vnitřním prostředí, tj. odraz prostředí. Funkci tohoto odrazu zajišťují zvláštní orgány, které si organismus vytváří a které se nazývají *receptory*. Tyto orgány, vnímavé k různým vlivům zevního a vnitřního prostředí, jež přeměňují v kódované informace — nervové vzruchy, zprostředkují tak vzájemný styk jednotlivých částí organismu i styk organismu s vnějším světem. Vzruchy, které se z receptorů přivádějí do centrálního nervstva, vzbuzují přiměřené reakce organismu a také určitý odraz tohoto prostředí ve vědomí člověka, tj. smyslové počitky. *Počitky* jsou tedy jednoduché kvality vědomí, vzniklé přímým odrážením receptů jednoduchým podnětem (světelná nebo zvuková vlna, tlak, chemické vlivy aj.). Počitek je element odrazu. Schopnost přijímat určité informace o prostředí má pro organismus biologický význam. *Receptory* jsou přijímače fyzikálních a chemických vlivů a mohou registrovat a přenášet do centra fyziologicky adekvátní senzorké informace (pro oko je to světlo, pro ucho zvuk apod.). Počitek je tedy elementem odrazu toho, co nás obklopuje, a toho, co se v nás děje. Naproti tomu vjemy jsou odrazy celých předmětů a dějů ve vědomí, pokud tyto předměty a jevy působí na receptory. Vnímání je syntetický proces. Vjem není pouhým souborem počitků, je to nová, vyšší kvalita vědomí, nerozložitelná na počitky. Proto vnímáme les, dům, krajinu, člověka apod., nikoli jednoduché kvality jako zeleň, ačkoli za určitých okolností může k takové izolaci jednoduchých vlastností dojít, ale vždycky je to v nějakém kontextu se skutečností a s osobní historií, a to už potom je vjem. *Rozdíl mezi počitkem a vjemem* je hlavně v tom, že počitek je vždycky dále nerozložitelný element, kdežto vjem je analyzovatelný celek. Počitek odráží jednoduché kvality, kdežto vjem je odrazem celku. Fyziologicky je počitek výsledkem činnosti smyslového orgánu (oka, ucha apod.), kdežto vjem je výsledkem činnosti více smyslových orgánů současně. Proto je vnímání složitější syntetickou činností.

I. P. Pavlov ukázal, že receptory tvoří s dostředivým nervem a příslušnou partií mozku funkční celek, který nazval analyzátozem (*v. h. Reflex*). Periferní receptory analyzují podněty a transformují je v nervové vzruchy, tj. v zakódované informace. V korové části analyzátorů nabývá nervový vzruch, přivedený dostředivými vlákny, nových vlastností, tj. mění se v počitek. Člověk má více receptorů, než by odpovídalo pěti klasickým smyslům (zrak, sluch, čich, chuť, hmat), navíc má např. receptory pro chlad, teplo, bolest, svalový smysl aj. Podle lokalizace a vztahu k podnětům rozeznáváme:

receptory somatické	—	<table style="border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 10px;">exteroceptory</td> <td style="padding-right: 10px;">—</td> <td style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;">dálkové</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 10px;">proprioceptory</td> <td style="padding-right: 10px;">—</td> <td style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;">kontaktní</td> </tr> </table>	exteroceptory	—	dálkové	proprioceptory	—	kontaktní
exteroceptory	—	dálkové						
proprioceptory	—	kontaktní						
receptory útrobní	—	<table style="border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 10px;">visceroreceptory</td> <td style="padding-right: 10px;">—</td> <td style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;">interoreceptory</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 10px;">angioceptory</td> <td style="padding-right: 10px;">—</td> <td style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;"></td> </tr> </table>	visceroreceptory	—	interoreceptory	angioceptory	—	
visceroreceptory	—	interoreceptory						
angioceptory	—							

Exteroreceptory jsou drážděny podněty zvenčí. Interoreceptory jsou drážděny podněty uvnitř organismu, jsou to receptory ve svalech, šlachách a kloubech (proprioreceptory), receptory v trávicí trubici, dýchacích cestách, v močovém měchýři aj. (visceroreceptory), receptory v cévách, reagující na změny složení krve (angioreceptory).

Podle druhu adekvátního podnětu lze receptory dělit na

chemoreceptory . . . podněty chemické (chemické reakce)

mechanoreceptory . . . podněty mechanické (tlak, tah, vibrace aj.)

radioreceptory — $\left[\begin{array}{l} \text{fotoreceptory} \\ \text{termoreceptory} \end{array} \right]$ — záření (světlo, teplo)

Základní funkcí receptoru je signalizovat podněty centrálnímu nervovému systému prostřednictvím senzoričkových nervových vláken. Podnět je pojem fyziologický, signál je pojem psychologický. Západní psychologové používají místo pojmu signál pojem znak nebo klíč. V současné době je používán pojem informace.

Čítí je reflexní proces, který záleží nejen v přenosu vzruchů z receptoru do mozkové kůry, ale umožňuje i její reflexní činnost na základně informací z receptoru. V mozkové kůře se vytvářejí spojení nejen v oblasti jednoho analyzátoru, nýbrž i mezi různými analyzátory. S analyzátory se spojují i slovní podněty, proto může slovní stimulace ovlivnit jejich činnost.

Mezi intenzitou podnětu a intenzitou počitku existuje určitý vztah. Rozlišujeme: 1. podprahové podněty — příliš slabé podněty, nevyvolávající počitek (např. příliš slabý zvuk), 2. prahové podněty — podněty vyvolávající nejslabší počitky, 3. nadprahové podněty — příliš silné podněty, ztrácející svůj běžný charakter, poškozují organismus a jsou doprovázeny pocitem nepříjemnosti nebo i bolesti. — Absolutní práh počitku je ta minimální velikost podnětu, která počitek vyvolává. Tato hodnota závisí na stavu bdění nebo útlumu (únava, ospalost) mozkové kůry, na stavu receptoru, na věku (ve stáří se prahy zvyšují a je třeba intenzivnějších podnětů, aby vznikl počitek, zvláště počitek zrakový a sluchový). — *Absolutní čivost* smyslových orgánů je jejich schopnost reagovat na podněty minimální intenzity. Čím slabší podněty mohou vyvolat počitky, tzn. čím nižší je práh čivosti, tím větší je absolutní čivost příslušných smyslových orgánů a tím vyšší je jejich schopnost reagovat na adekvátní podněty. Označíme-li absolutní čivost E , velikost absolutního počitku P , pak vzájemný vztah je vyjádřen vzorcem $E = \frac{1}{P}$. *Rozdílový práh* je nejmenší rozdíl mezi podobnými

podněty téhož druhu, který jsme schopni postřehnout. Pro každý smyslový orgán je to veličina relativně konstantní, vyjadřující, jakou část původní velikosti podnětu je k ní nutno přidat, aby byl postřehnout

rozdíl mezi původní a aktuální velikostí podnětu, aby vznikla patrná změna počítku. Je-li p velikost přírůstku podnětu a P výchozí úroveň podnětu, lze tento zákon vyjádřit $K = \frac{p}{P}$. U zraku je to asi 1/100,

u sluchu asi 1/10, u proprioceptorů asi 1/3 původní hodnoty počítku. Weberův zákon, vůči kterému jsou výhrady, platí jen pro střední intenzity počítků. Matematickou formulaci Weberova zákona stanovil G. T. Fechner: Intenzita počítku je úměrná logaritmu intenzity podnětu. Toto vyjádření je však ještě problematičtější.

Čivost je nejen schopnost mít počítky při podráždění určitých receptorů, ale i schopnost rozlišovat rozdíly v síle podnětů; může být zvyšována nebo snižována různými podněty. Lehká svalová práce zvětšuje noční čivost oka, těžká svalová práce ji snižuje. Čivost působí na čivost přes vegetativní nervstvo (vztek může čivost zvýšit i snížit, podle toho jak iradiuje). Čivost může být zvýšena nebo snížena drogami, může být měněna v hypnóze. Zvyšování čivosti cvikem je důsledek jemnější diferenciaci v mozkové kůře.

Adaptaci rozumíme přizpůsobení receptoru podnětům, výjimku činí receptory pro bolest. Adaptace se projevuje změnou čivosti analyzátoru a může probíhat ve směru zvýšené nebo snížené čivosti (přechod z jasného světla do tmy nebo ze tmy do světla, adaptace zraku na tmu trvá déle, na světlo velmi krátce, adaptace na pachy, např. v továrnách na chemikálie apod.). Zvláště silná je u zraku a čichu, méně výrazná u sluchu. — Senzibilita je případ adaptace a znamená vždycky zvýšení čivosti. Uplatňuje se zde činnost a působení jiných analyzátorů (např. slabé vedlejší zvukové podněty zvyšují, silné naopak snižují čivost zraku) — (*v. h. Adaptace*).

Podráždění jednoho smyslového orgánu může vyvolat podráždění orgánu jiného, aniž je tento druhý analyzátor současně drážděn adekvátním podnětem. Tento jev se nazývá *synestézie* čili spoučítí a vyskytuje se mezi čichem a zrakem, mezi chutí a zrakem, nejčastěji však mezi sluchem a zrakem. Příkladem toho je barevné slyšení. Na určité tóny se vybavují i zrakové počítky. Např. tón *e* vyvolává počítetek červené barvy, tón *d* počítetek barvy modré apod. Barevné slyšení bylo v moderní hudbě využito k sestrojení klavíru, který spolu s hudebou reprodukoval i určité barevné a tvarové podněty. Liszt vybízel orchestr, aby hrál „více červeně nebo fialově“. Fyziologicky jde o přenos vzruchů z jednoho analyzátoru do druhého, přičemž je adekvátně drážděn jen jeden z nich. Jiný výklad: akustické a optické obsahy mohou mít stejný citový přízvuk, který je sdružuje.

Počítetek je jednoduchá kvalita vědomí s určitými vlastnostmi, jako je např. intenzita, trvání a někdy i rozlehlost. Intenzitu počítku můžeme vyjádřit jen srovnáním s jinou intenzitou počítků téhož druhu, ale rozdíl obou intenzit musí dosáhnout určité výše, jak to stanoví

Weberův zákon. Intenzita počitků se nedá absolutně měřit a vyjádřit číselně. — Trvání počitku je vlastnost, která se projevuje v čase; nekryje se s trváním podnětů. Trváním ztrácí počitek na své intenzitě a jeho obsah je méně jasný. — Rozlehlost počitku je vlastnost prostorová, objevuje se u počitků zrakových, hmatových a sluchových. Podrobněji není tato vlastnost prozkoumána.

Druhy počitků. Statické počitky. Receptory, které registrují změny polohy těla, jsou uloženy ve vnitřním uchu. Reagují na polohu těla v prostoru a na stav těla, tj. na to, zda je v relativním klidu nebo pohybu, zda je to pohyb aktivní nebo pasivní, reagují i na polohu jednotlivých údů našeho těla a na to, zda jsou v klidu nebo v pohybu aktivním či pasivním. — Se statickými počitky jsou spojeny *počitky kinestetické*, tj. počitky pohybu. Umožňují vnímat pohyb těla a jeho polohu. Je zřejmé, že statické a kinestetické počitky funkčně souvisí. Receptory pro počitky pohybů a polohy, tzv. proprioreceptory, jsou uloženy ve svalech, šlachách a kloubech. Kinestetické počitky tvoří základ hmatu (tj. spojení počitků dotyku s počitky pohybu), který umožňuje rozlišovat velikost, tvar, vzdálenost a jakost předmětů. — *Kožní počitky* vznikají drážděním různých receptorů uložených v kůži, podkožním vazivu, v ústní a nosní sliznici a v oční rohovce jako volná nervová zakončení, nebo jako specifické senzitivní útvary. — *Počitky dotyku a tlaku.* Receptory (tzv. taktilní) jsou uloženy v kůži jako volná rozvětvená nervová zakončení v pokožce, zakončení nervů ve vlasových váčcích a pravděpodobně i tzv. Maissnerova a Paciniho tělíška. Receptory dotyku jsou zvláště hustě uloženy na konečcích prstů a na rtech, hustěji na ruce a obličeji (nos), nejméně na zádech. Při slabém tlaku na kůži vzniká počitek dotyku, při silnějším počitek tlaku. Nejmenším podnětem ke vzniku počitku tlaku jsou 2 mg. Adaptace dotykových receptorů je velmi rychlá (tlak oděvu, klobouků, brýlí apod.). Lokalizace dotykových počitků je dost přesná, jak zjistil S. H. Weber (1852), který zkoušel, jak osoba se zavřenýma očima dovede ukázat místo na kůži, jehož se předtím dotkl. — *Počitky tepla a chladu.* Citlivosti vůči teplu a chladu odpovídají dva různé druhy receptorů v kůži, sliznici úst, nosu a hltanu. Receptory pro cití tepla a chladu jsou na těle rozloženy nerovnoměrně. Chladových tělísek je asi 250 000 a tepelných asi 300 000. Předměty, které mají stejnou teplotu jako kůže, nepociťujeme ani jako teplé, ani jako studené. Teplota kůže je fyziologickou teplotou nulovou, indiferentní, předměty s teplotou nad ní pociťujeme jako teplé a pod ní jako studené. Fyziologická teplota kůže se přizpůsobuje vnější teplotě prostředí (přechod z mrazu do chladné místnosti, přechod z vytopené místnosti do studené.) Chladové podněty vyvolávají vegetativní reflexy stažení krevních vlásečnic v kůži (zblednutí, zčervenání). Fyziologická tepelná nula kolísá mezi 23° — 33 °C. Pocit zimy nebo mrazení nastává při teplotě 3° — 12 °C,

pocit horka při teplotě kůže 45° — 52° C. Lokální pocity horka v obličejí jsou afektogenního původu (tréma, rozčilení, rozpaky aj.). Lokální pocity chladu vznikají při prochlazení určitých partií těla, které jsou vystaveny zimě (nos, uši, prsty). — *Počítky bolesti*. Bolest má mezi ostatními počítky výjimečné postavení. Zatímco ostatní počítky mají spíš význam informativní, bolest má význam ochranný. Anglický fyziolog C. S. Sherrington označil bolestivé počítky jako počítky, které informují o poškození nebo hrozícím poškození těla. Pocity bolesti se dnes pokládají za samostatnou modalitu a na kůži byly zjištěny zvláštní bolestivé body Freyovy na povrchu i v hloubce těla. Receptory jsou rozvětvená volná zakončení nervových vláken mezi buňkami v kůži. Počítky bolesti se špatně lokalizují a mají sklon k radiaci z postiženého místa do okolí. Sovětští fyziologové A. P. Anochin, L. A. Orbeli aj. uvádějí jako hlavní centrum bolesti oblast talamu (*v. h. Nervová soustava*). Všechny popudy z různých míst na povrchu i v hloubce těla se sbíhají v retikulární oblasti mozku kmene a šíří se do mozkové kůry, která se podílí na vzniku pocitu bolesti a je podkladem pro zjišťování její lokalizace. Proto A. P. Anochin označuje bolest jako „souhrn fyziologických pochodů ústřední nervové soustavy“. Reakce na bolest je subjektivní a interindividuálně různá. Kortikalizovaný vztah k bolesti je vytvářen především výchovou, ale také celkovým fenotypem (*v. h. Typ psychologický*). Lidé, kteří reagují citlivě na slabé podněty, nesnášejí podněty intenzívnější ani bolest. Pociťování bolesti závisí především na faktorech endogenních, tj. na celkové struktuře individua, zvláště pak na stavu vnitřního prostředí. Snášení bolesti ovlivňuje typ nervové činnosti a celkový stav organismu. Usnadňuje je motorika, postoje a jiné projevy, zejména projevy vegetativní, jako pláč, zvýšení tlaku, rozšiřování zornic a mnohé jiné (A. Jirásek, 1959). Adaptace na bolest je velmi slabá, velmi silným bolestem se člověk nepřizpůsobí vůbec. Na bolest si člověk nezvyká, pouze ji za určitých okolností potlačuje. Někdy člověk na bolest nereaguje, protože jeho reaktivní schopnosti jsou vyčerpány. — *Čichové počítky*. Podnětem jsou rozptýlené částice hmot, vyprchávací nebo vypařující se z jejich povrchu, tj. plynné látky. Receptory jsou čichové buňky v čichovém epitelu nosních chodeb, spojených s nosohrtanem. Korová část čichového analyzátoru je umístěna ve spánkové oblasti. Rozlišení: vůně — čichové počítky s příjemným akcentem, zápach — počítky nepříjemné. Klasifikace čichových počítků podle H. Henninga: a) vůně kořenné (pepř, skořice, zázvor), b) vůně květinové (jasmín, kumarin, levandule), c) vůně ovocné (jablka, pomeranče, ananas), d) vůně pryskyřičné (jehličí, terpentýn). — *Pachy* jsou jednak hnilobné (hnilobné látky, sirovodík), jednak spáleniny (dehet, připálené hmoty). — *Adaptace*: čichový počítek je nejsilnější na samém počátku podráždění receptoru a pak rychle slábne. Pach, který působí delší dobu, přestá-

váme úporně cítit, avšak zotavení po přechodu do jiného prostředí je rychlé. Čichová oblast u zvířat je větší než u člověka, protože se u nich pojí čich se základními potravovými, obrannými, pátracími a pohlavními reflexy; člověk však zato rozlišuje pestřejší stupnici vůní. Emoční doprovod čichových dojmů bývá často větší než u dojmů zrakových. — *Chuťové počítky.* Receptorem jsou chuťové pohárky uložené v bradavkách jazyka a v epitelu dutiny ústní a hltanové. Adekvátním podnětem jsou látky rozpuštěné ve slinách nebo ve vodě či v jiných tekutinách. Mezi chutí a čichem je velmi úzká souvislost. Základní chuťové počítky jsou sladké, slané, hořké a kyselé, ostatní jsou smíšené a lze je z těchto základních odvodit. Někdy se uvádí ještě chuť louhová a chuť kovová. Korová část chuťového analyzátoru je uložena ve spánkové oblasti. Citlivost chuťových receptorů je značně nižší než citlivost receptorů čichových. Na činnost chuťového analyzátoru mají značný vliv interoreceptory (hladovění zvyšuje citlivost na sladké, poněkud méně na slané, přičemž citlivost na hořké a kyselé klesá). Chuť má značný biologický význam, je to touha po jídle a zprostředkování dalších trávicích procesů. Adaptace chuti je poměrně rychlá. U chuti záleží spíše na intenzitě než na kvalitě počítku (mírně hořké látky chutnají příjemně a povzbuzují chuť k jídlu). — Emotivní akcent závisí na tom, co předcházelo (po sladkém nechutná slané). Nejdůležitější složkou chuti je vůně a další významnou složkou je teplota. Optimální teplota pokrmů má být asi 30 — 40 °C. — *Orgánové počítky.* Pomocí interoreceptorů získává organismus informace z vnitřního prostředí. Interoreceptory jsou umístěny v tkáních všech orgánů (zažívacích, vyměšovacích, pohlavních, v gangliích vegetativní nervové soustavy, v játrech, v srdci, v plicích, cévách, žilách aj.). Jejich centra jsou v oblasti hypotalamu, do jejich činnosti zasahuje i mozková kůra. Orgánové počítky jsou spjaty s biologickými procesy a souhrnně vytvářejí obecný tělesný pocit. Tak hovoříme o pocitu hladu, pocitu žízně, o pocitech žaludečních a střevních (nevolnost, zvracení, defekační pocity aj.), o pocitech spojených s dýcháním, s oběhem krevním, o pocitech únavy, sexuálních pocitech aj. — *Sluchové počítky.* Podnětem sluchového analyzátoru jsou zvukové vlny (kmitavé chvění částec vzduchu). Lidský sluch zachycuje zvukové vlny od 16 — 25 do 20 000 kmitů. Nejcitlivější je sluch člověka na zvuky v oblasti kolem 1000 kmitů za vteřinu. Kmitání nad tyto hodnoty se nazývá ultrazvuk (lidský sluch jej nevnímá). Zvuky rozlišujeme na kmity periodické (tóny) a neperiodické (šumy). Periodické kmity mají určitou frekvenci, tj. určitý počet kmitů za vteřinu, které vyjadřujeme v hertzech (*Hz*). Zvuky mohou mít různé modalities (tón, hluk, šum).

Každý tón má určité dimenze (výšku, závislou na počtu kmitů — délku, sílu, závislou na amplitudě zvucícího tělesa, barvu — stejné tóny zahrané na různých nástrojích znějí různě). — Jednotkou hlasi-

tosti pro měření hluku (zejména v továrnách) je fón, tj. asi 1000 kmitů za sekundu (šelest padajícího listí — 10 fónů, živá ulice — 60 fónů, motocykl bez tlumičů — 100 fónů). Maximum je 120 fónů, pak je zvuk bolestivým zážitkem. Ve sluchovém analyzátoru, zejména ve středním uchu, je důležitý orgán Cortiho, v němž se transformované zvuky přetvářejí v nervové vzruchy a převádějí do mozku. — Adaptace sluchu je velmi rychlá (asi 15 sec.). Po působení silného zvukového podnětu se čivost snižuje. Adaptace není na všechny zvuky stejná. — *Zrakové počítky.* Vizualní vnímání skutečnosti zprostředkuje zrakový analyzátor. Jeho funkcí je: 1. vytváření obrazu nazíraných předmětů na sítnici, 2. základní analýza a syntéza barevných dojmů, 3. převod nervových vzruchů do podkorových a korových oblastí mozku a vznik zrakových reflexů. Podnětem jsou elektromagnetické vlny určitých délek, které vnímáme jako světlo (od 360 do 700 milimikrónů — milimikrón je miliontina milimetru). Každá barva, kterou vnímáme, existuje jako vlnová délka. Jednoduché barvy třídíme do sedmi skupin: červená, oranžová, žlutá, zelená, modrá, indigová, fialová. Směsí všech jednoduchých barev je barva bílá. Komplementární barvy jsou ty, které sloučením dávají barvu bílou (červená — zelená, modrá — žlutá, fialová — oranžová). Působí příjemně a vkusně. Světlé nebo tmavé odstíny jsou dány odražením nebo pohlcováním světla. Bílá tělesa odrážejí až 84% všeho dopadajícího světla, černá většinu světla pohlcují (světlé oděvy v létě, tmavé v zimě). — Každá barva má tři základní vlastnosti: světlost, barevný tón a sytost. Barevný tón je podmíněn intenzitou osvětlení. Čím víc se barvy blíží barvám spektra, tím jsou sytější. Jiné je rozlišování barev na teplé a studené. Teplé jsou ty, které jsou ve spektru blíž barvě červené (žlutá, oranžová, červená), studené jsou ty, které jsou blíž barvě fialové (zelená, modrá, fialová). Kteroukoli barvu lze získat uměle smíšením barev neutrálních a barev pestrých jako právě na barevném kotouči. — Světlostní a barevný kontrast je založen na jevu, že barvu pozadí předmětu, který vnímáme, barevně ovlivňuje samotný předmět (na světlém pozadí je každá tmavá barva ještě tmavší — kontrast světlostní, šedá plocha na červeném pozadí má nádech dozelena, na žlutém do modra, na zeleném dočervena — barevný kontrast). Tyto jevy si vysvětlujeme iradiací a indukci, která může být současná nebo následná.

Zrakový analyzátor se skládá z oka, oko-hybných svalů, slzných žláz, z dostředivého nervu, který se na spodině mozku kříží a prochází čtverohrbolím, kde jsou centra hybných reflexů oka a centra pro zužování a rozšiřování zornic. Tento nerv vede do týlní části mozku laloku, kde je jádro zrakového centra. V oku dochází k přeměně elektromagnetického vlnění ve zrakové počítky. Nejdůležitější částí oka je sítnice, která obsahuje čípky a tyčinky, což jsou vlastní čidla zrakového receptoru. Čípků je v oku asi 7 000 000, jsou k intenzitě

světla méně citlivé a jsou aparátem denního vidění. Tyčinek je asi 100 miliónů, vyznačují se vysokou čivostí k malé intenzitě světla a jsou aparátem vidění nočního. Buňky čivé na světlo se označují jako fotoreceptory. Zraková ostrost souvisí se zorným úhlem, který při dopadu na sítnici svírají světelné paprsky odražené z nazíraných předmětů. K rozeznání dvou bodů je třeba, aby paprsky z nich odražené svíraly úhel alespoň 1 minuty. Zraková ostrost se zjišťuje Snellovými optotypy (jde o obrazce nebo písmena zakreslené do sítě 25 čtverečků — pokusná osoba je označuje ze vzdálenosti 6 m). — Adaptace zraku na tmu trvá asi 30 — 40 minut, na světlo pouze několik vteřin. Při adaptaci na šero působí rozšíření zornice; s tím souvisí známý jev o změně světlosti barev v šeru (Purkyňův fenomén). Krátkovlnné barvy (fialová a modrá) se zdají při slabším osvětlení světlejší než barvy dlouhovlnné (červená a žlutá). — Mírou citlivosti fotoreceptorů je minimální množství energie, která je s to vyvolat podráždění. Vyjadřuje se v ergech. — Zvláštní výzkum byl věnován barevnému vidění. Nejlépe vyhovuje teorie tří komponent (T. Young - H. Helmholtz - P. P. Lazarev), která vychází z poznatků Lomonosovových a která je stále doplňována dalšími výzkumy. Vychází z předpokladu, že všechny barevné počítky můžeme dostat smíšením tří barev základních, červené, zelené a modré. V oční sítnici jsou tři barvočivé aparáty. Vzruch prvního z nich dává počitek červené barvy, vzruch druhého počitek barvy zelené a vzruch třetího počitek barvy modré. Barvy však působí na dva až tři aparáty najednou a vzájemný vztah procesů v těchto aparátech dává vzniknout počítkům barev různých (dochází k jakémusi míšení vzruchů). — Jinou teorii barevného vidění uvádí S. V. Kravkov a Raman, kteří hovoří o existenci tří pigmentů v sítnici oka, jež absorbují různé světelné vlny. Pigment A zprostředkovává vidění v modré až fialové části spektra, B v části zelené, C v části červené, oranžové a žluté. Počitek bílého světla vzniká při vzájemném poměru absorpce všech tří pigmentů.

Barvy mají také účinek psychologický. Lidově jsou barvám přisuzovány určité duševní vlastnosti a přikládá se jim následující symbolika: červená barva znamená radost, černá smutek, zelená naděje, žlutá faleš, modrá přátelství, bílá nevinnost, aj. V různých kulturách je symbolika barev různá.

Hmat je spojení pohybu a kožních počítků. Hmatové dojmy se asociují s dojmy zrakovými (při vnímání velikosti a tvaru předmětů). Hmatem poznáváme, že je předmět hranatý, kulatý, hrbolatý, pružný aj. Hmatové dojmy jsou vždy komplexní, a proto je lépe hovořit o hmatových vjemech než o hmatových počítcích. Základem hmatových dojmů jsou reflexy (*v. h.*), které vznikají na kožní podráždění. Vlivem podnětu, který působí na kůži a vyvolává dotykový dojem, se vyvolává určitý pohyb prstů a ruky, jenž vede k dotyku podráždě-

ného místa, a vytvoří se asociace. Reakce nemusí vždy směřovat k dotyku podrážděného místa na kůži a může být i utlumena. Orgánem hmatu je lidská ruka, v níž dochází vlivem dlouhodobé zkušenosti ke sjednocení kožních a pohybových dojmů, protože při dotýkání se ruka současně pohybuje, čímž poznává zvláště tvar předmětů. — Slepcům nahrazuje hmat chybějící vizuální kontakt se světem, a proto je neobyčejně zdokonalen. Hmatem nezachycujeme předměty naráz jako zrakem, ale propracováváme se k jejich poznání, přičemž ohmatávání je někdy jistější než ohledávání povrchu předmětu zrakem, ačkoli hmat a zrak se neustále doplňují. Ruka jako celek je schopna dokonalejších výkonů než jednotlivé prsty. Počet správných údajů je při poznávání hmot celou rukou o 25% vyšší než při poznávání jednotlivými prsty. Hmatový smysl v lecčems předčí i zrak, a nemůže být proto pokládán za smysl vývojově nižší.

F. H.

LITERATURA

Anaňjev B. G.: *Psichologija čuvstvennogo poznanija*, Moskva 1960

Anaňjev B. G.: *Teorija oščuščenij*, Leningrad 1961

Geldard F. A.: *The Human Senses*, New York — London 1953

Stevens S. S. (ed.): *Handbook of Experimental Psychology*, New York — London 1951 (ruský překl. Stivens S. S.: *Eksperimentalnaja psichologija*, Moskva, I. 1960, II. 1963)

Venger L. A.: *Vnímání a učení v předškolním věku*, Praha 1975

Woodworth R. S., Schlosberg H.: *Experimentálna psychologia* (př.), Bratislava 1959

DĚDIČNOST Rozumí se jí přenos vlastností (tělesných i duševních) z jedné generace na druhou, tj. z rodičů na děti. Věda o dědičnosti se nazývá *genetika* a směřuje až ke zkoumání biochemických základů vloh, tj. dědičných dispozic k reagování a dědičných tělesných vlastností. V psychologii se problém dědičnosti oproti genetickému pohledu značně zužuje. Podle H. J. Eysencka (1971) otázka, která psychická vlastnost je zděděná a která nikoli, je špatně formulována. U člověka je veškeré pozorovatelné chování fenotypické, tj. získané na základě individuální zkušenosti. K tomu je třeba dodat, že *rozdíl genotypického a fenotypického*, tj. dědičného a získaného zkušeností byl často nesprávně kladen jako rozdíl absolutní; současně se jednostranně zdůrazňoval buď rozhodující vliv dědičnosti (tzv. nativismus) nebo naopak zkušenosti, resp. výchovy (tzv. sociologismus nebo environmentalismus — z angl. environment = prostředí). V psychologii byla dlouho diskutována otázka: dědičnost nebo prostředí? V této formulaci je však pseudoprobém. Z pouhé podobnosti mezi chováním a postoji rodičů a dětí nelze vždy spolehlivě usuzovat na vliv dědičnosti, protože se

v takových případech může uplatnit nápodoba, výchova (rodiče v dětech vychovávají takové vlastnosti a zájmy, které mají sami) či tzv. psychická nákaza (např. matka často může přenášet svou úzkost i na dítě). V psychologii má význam zkoumání podílu vlivu dědičnosti a prostředí na vlastnosti, a to u určité populace, v určitém prostředí a v určité době (H. J. Eysenck 1971). V psychologii se tento výzkumný problém zkoumá několika způsoby, např. jako výzkum tzv. jednovaječných či identických dvojčat (tj. dvojčat se stejnými biologickými vlohami, která se narodila z jediného vajíčka) a na zvířatech metodou selektivního rozmnožování (v několika generacích jsou vždy spárována pokusná zvířata vykazující spolehlivě určité rysy chování).

Jedinec vzniká splynutím dvou rodičovských buněk při oplození. V jádrech těchto buněk jsou tzv. chromozómy, které jsou nositeli zvláštních biochemických substancí, zvaných *geny*. V genech jsou ve složitých biochemických vzorcích zakódovány vlastnosti jedince. Základem této dědičné substance je desoxyribonukleinová kyselina. Z molekulárního hlediska sestává se gen z řady molekul této kyseliny. Jediný gen se může podílet na vytvoření více vlastností, ale také jediná vlastnost může být určována více geny. V těchto genech jsou tedy fixovány dědičné *vlohy*, tj. zděděné dispozice nebo vlastnosti. Soubor vloh vytváří tzv. *genotyp*, tj. určitou konstelaci zděděných vlastností (souhrn všech zděděných vloh jedince). Rozhodující roli hrají v dědičnosti selekce a mutace: jedinci, kteří jsou v daných životních podmínkách nejlépe vybaveni k přežití, mají více potomků než ti, kteří jsou přizpůsobeni méně dokonale, a tak dochází k výběrovému přenosu určitých vlastností a k postupnému zdokonalování adaptace ve směru účelného chování. Současně se uplatňuje mutace, tj. obměňování těchto vlastností. V idealisticky orientované biologii a genetice byla mutace chápána jako změna dědičných vlastností nezávislá na prostředí. Předpoklady pro vědecké chápání dědičně dané účelnosti chování vytvořil až *darwinismus*, který chápal vývoj jako postupnou adaptaci organismu životním podmínkám, která je zprostředkována právě dědičností. Genetické zákony formuloval zvláště J. G. Mendel (1865), který vycházel z křížení rostlin. Tyto zákony jsou aplikovatelné též na zvířata a na člověka, pokud se jedná o vlohy určené jediným genem, což platí především pro oblast dědičnosti tělesných vlastností. Dále to byl T. H. Morgan (1933), autor chromozómové teorie, který proslul výzkumem dědičnosti na tzv. banánové mušce (*Drosophila melanogaster*). V psychologii zkoumal vliv dědičnosti jako první F. Galton (1869) na problému geniality, avšak celkově pochybné pojetí výzkumu i pojmu genetiky činí výsledky jeho výzkumů problematické. Také pozdější výzkumy snažící se prokázat rozhodující vliv dědičnosti na inteligenci, na sklon ke zločinnosti a další rysy jsou dnes odmítány, a to především z důvodu problematické

metodiky zkoumání a pro špatně formulované pojmy. Hypotéza o dědičnosti vloh pro matematiku, umění a vědu nebyla prokázána. Byla však prokázána značná váha faktoru dědičnosti v inteligenci a v temperamentu.

Selektivním křížením „bázlivých“ krys se dospělo k rozhodujícímu potvrzení vlivu dědičnosti na formování této vlastnosti, podobně jako, u těchže zvířat, na utváření inteligence (která byla definována schopností zvládnout v krátké době a s malým počtem chyb dané bludiště): v sedmé generaci měly „chytré“ krysy již zcela „chytré“ potomstvo. Přenos těchto poznatků na člověka není však možný. U lidí se zkoumala především dědičnost inteligence a zjistilo se, že inteligence identických dvojčat koreluje v míře větší než $+ 0,90$, jsou-li tato dvojčata oddělena a žijí-li v odlišných prostředích, je tato korelace $+ 0,75$, tj. stále ještě vysoká. Inteligence dvouvaječných dvojčat a sourozenců koreluje jen v míře $+ 0,54$ až $+ 0,62$. Žijí-li v rozdílných prostředích, je korelace jen $+ 0,40$ (H. Butcher 1968). Výzkumy ukazují, že u dospělých vliv prostředí na inteligenci připadá jako rozhodující asi ze dvou třetin. V dětství, jak zdůrazňuje A. R. Lurija (1951) a jiní sovětské psychologové, má větší váhu faktor dědičnosti, v dospělosti se více uplatňuje vliv osobní zkušenosti. Vandenberg (1962) našel významný vliv dědičnosti v oblasti temperamentu člověka. Prokázal zvláště významný vliv na vlastnosti aktivity a impulsivity, na emocionální citlivost, nervozitu a volní kontrolu. Eysenck (1952) prokázal, že u neuroticismu připadá 80% individuálních rozdílů na vrub dědičnosti a jen 20% na vrub vlivům prostředí. Diskuse o výsledcích dosažených různými výzkumy, zvláště o problému inteligence a otázka, jakou váhu má faktor dědičnosti, není dosud uzavřena. Často se poukazuje na problematičnost některých výzkumných metodik, na nejasně vymezené pojmy a na nedostatečnou validitu užívaných testů. Ukazuje se, že faktor dědičnosti v oblasti psychických vlastností nesmí být ani přeceňován, ani podceňován.

M. N.

LITERATURA

Hirsch J.: Behavior—genetic Analysis, New York 1967

Munn N. L.: The Evolution and Growth of Human Behavior, 2. vyd. London 1965

Rostand J.: L'Hérédité humaine, Paris 1966

Schmidt H. D.: Allgemeine Entwicklungspsychologie, Berlin 1970

DUŠE (řecky psyché = dech, latinsky anima = vítr — původní významy slov vztahujících se k termínu duše). Pojem duše označoval původně substanci, která byla nositelkou života a duševního dění. Podle W. Wundta vznikla představa duše v dávných dobách z úvah

o rozdílu mezi mrtvým a živým tělem, z úvah o rozdílu mezi spánkem a bděním a z úvah o tom, co je to sen, stín aj. Dech byl považován za nositele života, protože posledním vydechnutím život končil. Dech tak získává charakter neviditelného životního principu, který existuje v těle a po smrti ho opouští. Další atributy tohoto principu, éteričnost, nehmotnost aj. souvisí s vlastnostmi dechu. Ve snu se však zjevovaly osoby již dávno mrtvé a spící člověk sám, ač byl fyzicky upoután na svém lůžku, podnikal imaginární cesty. To vedlo k přesvědčení, že po smrti těla přetrvává jeho rozpad zvláštní substance, která je nositelkou života a duševna.

Podobné pojetí života a duševna se udrželo ještě i dnes u některých primitivních kmenů. Homérská psyché však znamená pouze éterické tělo existující v těle hrubém, hmotném. Později dochází k pojetí duše i jako nositelky duševního života.

Iónští přírodní filozofové (Thales Milétský a další) chápali duši jako jemnou hmotu. Naproti tomu učení Platonovo o preexistenci, nehmotnosti a nesmrtelnosti duše, která má složku pudovou, senzitivní a rozumovou, považovalo tělo za vězení duše. Aristoteles zavedl v tomto směru nové hledisko: tělo a duše jsou dva jevy téže podstaty. Duše je formou těla, je životním principem. Středověk převzal Aristotelovo učení, ale obsah pojmu duše poněkud změnil. Tomáš Akvinský rozeznává tři části duše: vegetativní, senzitivní a rozumovou, ale proti Aristotelovi chápe duši a tělo jako dva jevy dvou odlišných světů, přirozeného, jehož nejvyšším útvarem je lidské tělo, a nadpřirozeného, jehož nejvyšší skutečností je bůh. Scholastikové pak na těchto názorech budovali spekulativní filozofii duše. Současně s idealistickými názory se však objevují i materialistická pojetí duševna. Démokritos chápe duši jako soubor atomů, Herofilos a Erasistratos (280 př. n. l.) jsou přesvědčeni, že nástrojem duše je mozek. Ve starověku i ve středověku však převládají názory idealistické. Mystik Plotin (204 — 270 n. l.) hlásá, že duše pochází z jiného světa a je spojena s tělem jen za trest, je nucena sdílet osudy těla, ale nepodléhá vždy všem jeho žádostem. Pojetí duše se ve středověku rozšiřovalo. Giordano Bruno připisoval duši celému světu, astronom J. Kepler ji připisoval i zemi, Paracelsus organickým prvkům. Podstatu středověkého učení o duši formuloval R. Descartes: duše je duchovní substance stvořená bohem a spolu s tělem představuje jednotu neslučitelných, absolutně rozporných protikladů, je to *res cogitans* (věc myslící), je neprostorová a má ji pouze člověk. Zvířata duši nemají, jsou to jen pouhé mechanické automaty. Avšak T. Hobbes a osvícenci D. Diderot a J. O. de La Mettrie zavrhnou spekulativní pojetí duše jako neúčinný pojem. Pro B. Spinozu (1632 — 1677) znamená duše část přírody, která má dva atributy: rozšiřování a myšlení, hmotu a ducha. S rozvojem přírodních věd v 18. a 19. století upadal pojem duše, zatížený silně meta-

fyzikou, avšak od prvních neurofyziologických objevů a rozvoje psychologie jako vědy (*v. h. Psychologie — věda*) se pojem duše v podstatě opouští. Substanciální pojetí duševního života je nahrazeno pojetím procesuálním, duševní život není substance, nýbrž proces. Ještě koncem 19. století definuje F. Brentano duši jako substanciálního nositele psychických vlastností a ještě dnes užívají někteří psychologové pojmu duše jako technického termínu, bez metafyzických zřetelů; kdežto neotomističtí psychologové a filozofové ho dosud používají v jeho původním smyslu.

Marxistická psychologie právem pojem duše odmítá jako nevědecký a nahrazuje ho pojmem psychický proces (resp. pojmem osobnost). Psychika vystupuje v jednotě s činností (S. L. Rubiňštejn, 1946) jako jedna stránka projevů živých bytostí (*v. h. Psychika*).

M. N.

LITERATURA

Bier A.: Die Seele, 6. Auf., München-Berlin 1940

Birjukov D. A.: Má člověk duši? (př.), Praha 1962

Geysler J.: Die Seele: Ihr Verhältnis zum Bewußtsein und zum Leibe, Leipzig 1914

Révész G.: Geschichte des Seelenbegriffes und der Seelenlokalisierung, Stuttgart 1917

Rohde E.: Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, Freiburg/Br. 1890

Szewczuk W.: Historia kłopotów człowieka z duszą, Warszawa 1963

EMOCE jsou v psychologii vymezovány velmi nejednotně. Slovo emoce pochází z latinského slova moveo = hýbám, a vyjadřuje tedy určité psychické změny, které jsou prožívány (hnutí mysli). Podle T. Erismana (1959) se cit (což je jiný výraz pro emoce) nedá definovat, neboť se nedá převést na něco jiného. Lze uvést jen příklady citů, jako radost, smutek, strach, hněv atd. Pojmu citu se užívá jako ekvivalentu pojmu emoce, někdy se jím však rozumí spíše stránka prožívání. Opakem citu je apatie. W. Traxel (1963) definuje city jako „takové psychické jevy, které jako podstatný znak mají kvalitu libosti nebo nelibosti (resp. příjemnosti nebo nepříjemnosti)“. Proti tomuto názoru zdůraznil už W. Wundt (1908), že city mají tyto tři podstatné znaky: 1. libost — nelibost, 2. vzrušení — uklidnění, 3. napětí — uvolnění. E. B. Titchener (1921) redukoval tyto dimenze emocí na jedinou: libost — nelibost, což je však určité zjednodušení. E. R. Hilgard (1957) užívá pojmu emocionální stav a vymezuje ho jako změny v organismu vytvářející se v průběhu afektivně tónované zkušenosti. Afektivní zkušenost je charakterizována v dimenzích: příjemné — nepříjemné a mírné — intenzivní. Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) se psychologický význam pojmu emoce vztahuje na stav vzrušení orga-

nismu, který se projevuje třemi způsoby: 1. emocionální zkušeností (individuum pociťuje emoci), 2. emocionálním chováním (individuum se např. dává na útěk), 3. fyziologickými změnami v organismu. R. S. Woodworth a D. Marquis (1964) rozlišují emoce a pocity (feeling): „Pocity jsou vědomé stavy různých druhů a intenzit, které se liší od jevů motorické a senzorické aktivity.“ Každá emoce může být popsána v termínech pocitů, motorického vzorce odpovědi, organického stavu a druhu zevní situace, která ji vyvolává. Někteří psychologové chápou emoce jako „aspekt chování vztahujícího se k variacím v excitaci a relaxaci a s nimi asociovanými expresivními pohyby a postoji.“ Fenomenologové chápou emoce jako vnitřní psychické stavy, behavioristé (v. h. *Behaviorismus*) hovoří jen o emocionálním chování.

Často se uvádí následující přehled psychologických významů pojmu emoce: 1. mentální stav charakterizovaný cítěním a doprovázený motorickou expresí, vztahující se k určitým objektům nebo zevním situacím, 2. excitovaný stav myslí provázející zacílené úsilí, 3. afektivní stav doprovázející obstrukci nebo otálení při zacíleném chování, 4. dynamický výraz instinktu (psychoanalýza), 5. dezorganizovaná odpověď (P. T. Young, A. R. Lurija), 6. autonomně kontrolovaný komplex chování.

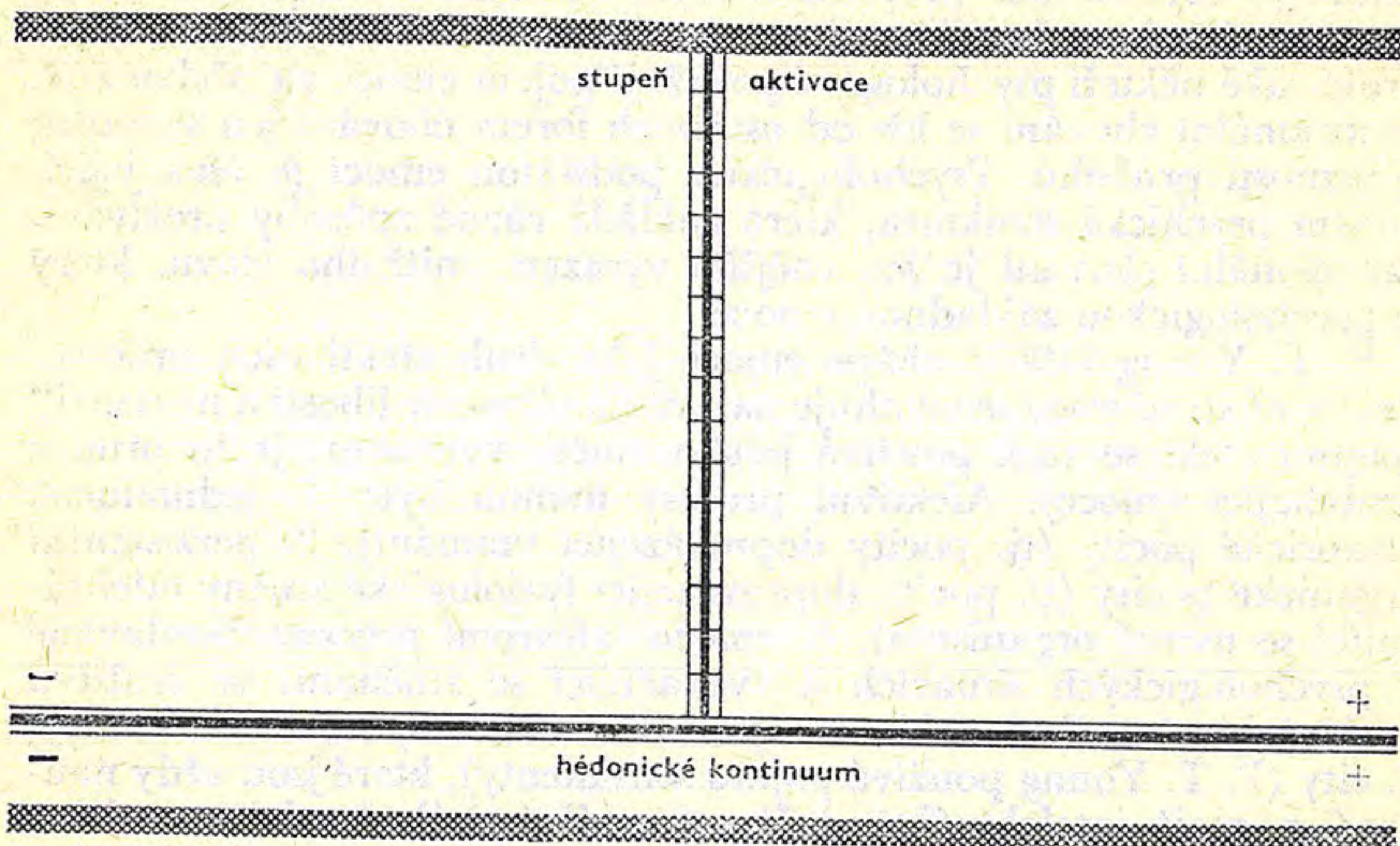
Emoce jsou způsoby prožívání, mají různé modality, obsahově bohatě diferencované, projevují se v chování a jsou doprovázeny fyziologickými změnami v organismu. S použitím Rohrachových nálezů lze podat tuto charakteristiku emocí: 1. emoce jsou subjektivní stavy (nejsou tak ohraničenými prožitky, jako např. vzpomínky nebo vjemy); 2. vystupují v myslí subjektu autogenně, bez zásahu vědomí, nechtěně; 3. jsou to psychické reakce na vnitřní a vnější podněty; 4. mají dimenze: příjemné — nepříjemné, vzrušení — uklidnění a různé modality (strach, vztek, radost, smutek aj.). Podle P. T. Younga (1961) vznikají v psychologické situaci. Psychologická situace ovšem zahrnuje minulou zkušenost individua, jeho současné poznání a přání. Zahrnuje jeho totální svět zkušenosti. V psychologické situaci se člověk ocitá, když je vystaven působení biologicky nebo sociálně významného podnětu, tj. když je nějak drážděn (ohrožen, uražen, apod.). Sociální situace vyvolávají osoby nebo skupiny. Nesociální situace vyvolávají organismus a obklopující fyzický svět; pojem psychologické situace se tak nevztahuje jen na vnější fyzický prostor, nýbrž i na tělo subjektu. Kromě přímých a reálných situací, v nichž subjekt fyzicky participuje, existují také situace imaginární, které si subjekt vyvolává ve svých představách (např. četbou, poslechem atd.). Emoce vystupují především v situacích frustrace (kdy je blokováno uspokojení nějaké potřeby), dále stressu (kdy je při silné motivaci ztížena nebo zcela znemožněna adaptace) a v tzv. emergentních situacích, kdy vystupují

nové, náhlé nebo neočekávané podněty. Konečně jsou emoce vyvolávány situacemi uspokojení a očekávání. Přesnější vymezení pojmu emoce je obtížné také proto, že nebylo nalezeno kritérium, které by dostatečně výrazně odlišovalo emoce od neemocionálních reakcí. Proto také někteří psychologové považují pojem emoce za překonaný. Emocionální chování se liší od ostatních forem chování jen stupněm výraznosti průběhu. Psychologickou podstatou emocí je však jejich vnitřní psychická struktura, která zakládá různé způsoby prožívání. Emocionální chování je jen vnějším výrazem vnitřního stavu, který je psychologickou základnou emoce.

P. T. Young (1961) chápe emoce jako druh afektivních procesů. Pojem *afektivní proces* se vztahuje na „vědomé pocity libosti a nelibosti“ (pojmu afekt se však používá ještě v jiném významu: je to prudce probíhající emoce). Afektivní procesy mohou být: 1. jednoduché senzorní pocity (tj. pocity doprovázející vnímání), 2. perzistentní organické pocity (tj. pocity doprovázející fyziologické změny odehrávající se uvnitř organismu), 3. emoce (afektivní procesy vyvolávané v psychologických situacích a vyznačující se změnami ve svalstvu a žlázách), 4. nálady (déle trvající afektivní stavy menší intenzity), 5. city (P. T. Young používá pojmu *sentimenty*), které jsou vždy naučené a mají intelektuální složky (morální, náboženské, estetické, intelektuální aj.), 6. afekty (intenzivní, afektivní, prudce probíhající procesy, souvisící ponejvíce s konfliktními situacemi), 7. apetence a averze (P. T. Young používá pojmu *zájmy a averze*), tj. oblíbené a neoblíbené aktivity. Emoce je vždy aktuální, právě probíhající událost. Další rozpory se objevují ve vymezení *funkce emoce*. Někteří psychologové chápou emoce jako dezorganizovanou a dezorganizující reakci, kterou vztahují jen k reakcím na úrovni mozkové kůry. W. S. Cannon (1915) považuje emoce za procesy biologicky účelné, jiné teorie je chápou jako složky motivace (*v. h.*) nebo faktor aktivace. Některé teorie kladou emoce do protikladu ke kognitivním procesům, jiné je chápou jako subjektivní odraz objektivní skutečnosti.

Vlastnosti emocí. P. T. Young (1961) rozlišuje následující vlastnosti emocionálního chování: 1. znak, tzn. určitý vzorec chování (tj. prvky chování určitým způsobem uspořádané), jako přibližování — setrvávání a vzdalování — ukončování nebo útok, útěk, zdráhání, rozpaky; tyto vzorce bývají u člověka značně rozdílné. V podstatě však vzorce přibližování — setrvávání a vzdalování — ukončování, které se objevují u zvířat v laboratorních i přirozených situacích, jsou behaviorálními kritérii znaku afektivních procesů; 2. intenzita, tj. stupeň nebo míra projevu emocionálního chování; 3. trvání, tj. časová vlastnost emocionálního chování. Z fenomenologického hlediska odpovídají výše uvedeným charakteristikám: 1. druh emocionálního prožívání, 2. intenzita, 3. trvání.

Dva podstatné znaky emocí: libost — nelibost a vzrušení — uklidnění lze vyjádřit v následujícím schématu (podle P. T. Younga):

Hédonické kontinuum emocí je vymezeno těmito úseky: negativní — indiferentní — pozitivní (tj. bipolární kontinuum od pólu nelibosti k pólu libosti). V tomto kontinuu se uskutečňuje základní pohyb emocí, který má v podstatě následující čtyři fáze: narůstání libosti, ubývání libosti, narůstání nelibosti, ubývání nelibosti. Podobně narůstá nebo ubývá afektivní vzrušení. Tento pohyb emocí se uskutečňuje jak v prožívání, tak i v chování (*v. h. Aktivace*).

Dynamika emocí. V emocích prožívá člověk své vztahy ke skutečnosti, tj. k objektům a událostem vnějšího světa, ale i k sobě samému. Předmětem emoce může být cokoli, emoce se pojí vždy k nějakému obsahu, který určitým způsobem zabarvují a tvoří tak, jako všechny ostatní psychické procesy, jen složku komplexního duševního dění. Trvalejší emocionální zaměření vytváří citové vztahy (láska, nenávisť), popř. ve spojení s intenzitou vášně (vášnivá láska, vášnivá nenávisť). Obecný princip dynamiky emocí formuluje P. T. Young (1961) takto: „Každý podnět, který se objevuje konzistentně, opakovaně a spojitě s primárním afektivním vzrušením, bude směřovat k vyvolání stejného afektivního vzrušení.“ Afektivní vzrušení jsou podmiňována stimulujícími situacemi, v jejichž rámci vystupují, avšak stimulující situace získávají incentivní hodnotu na základě své asociace s afektivním vzrušením. V tomto smyslu jsou emoce spojeny s potřebami, zájmy a snahami. „Síla motivů závisí na intenzitě afektivních procesů,

které je organizují“ (P. T. Young). Síla motivu záleží nejen na afektivní intenzitě, nýbrž i na trvání afektivního vzrušení, na frekvenci jeho výskytu a pravděpodobně také na jeho novosti. Obsahově se emoce diferencují podmiňováním několika málo vrozených afektů, jako jsou strach, bolest a další.

Tak emoce aktivizují nebo dezaktivizují chování individua. Primární emoce mohou být vyvolávány přímo (strach, vztek, radost, smutek, bolest, rozkoš) vrozenými podnětovými vzorci (ohrožení, překážka, zisk, bolestivý podnět, příjemný podnět). V dalším vývoji dochází k podmiňování a k diferenciaci v prožívání emocí. Emoce se dále uplatňují jako determinanty chování tím, že určují formování behaviorálních vzorců zhruba podle hédonického principu minimalizace nelibosti a maximalizace libosti. V tomto smyslu souvisí emoce úzce s procesem učení. Emocionální procesy jsou vázány ve své genezi a proměnách na neuropsychické struktury, které se souborně nazývají temperament (*v. h.*). Spolu s kognitivními procesy vytvářejí emoce základnu primitivního i kultivovaného hodnocení. Sovětský psycholog P. V. Simonov (1966) podal fylogenetickou teorii emocí, v níž ukázal jejich původní biologický význam. Emoce je nejpůvodnější formou orientace. Podle toho, zda organismus má v dané situaci dostatek nebo nedostatek informací pro úspěšnou akci, vzniká libost nebo nelibost. Podobné názory vyjádřil i P. A. Anochin (1947, 1966), který považuje emoce za původní primitivní hodnotící procesy organismu (příjemné bylo současně biologicky účelné a naopak).

Původní biologicky účelná funkce emocí jako elementárních hodnotících schémat je však dnes již problematická, neboť se podstatně změnily podmínky života člověka. Tak lze říci, že zážitek libosti už není vždy ukazatelem biologické prospěšnosti působícího podnětu (mnoho příjemných podnětů je biologicky škodlivých a naopak). Chování se tedy neřídí výhradně biologickou prospěšností podnětu pro organismus, ale směřuje k maximalizaci slasti a k minimalizaci strasti.

Výraz emocí. Základní afekty (radost, smutek, strach, vztek, bolest a rozkoš) jsou vrozeně spojeny s pohyby a činnostmi některých žláz a projevují se tak navenek především v mimice a pantomimice. Typickým výrazem smutku je pláč a zvláštní mimika, pantomimicky skleslý postoj, výrazem radosti je smích, zvláštní mimika a difúzní pohybové reakce; avšak smích i pláč mohou také vyjadřovat různé city a jejich spojení s radostí ani smutkem není jednoznačné. V průběhu vývoje se člověk učí stylizovat své výrazy citů, předstírat je (např. soustrast) nebo zastírat (např. hněv), ale potlačení výrazu neodstraňuje příslušný afekt. Nejvýrazněji vyjadřuje různé emoce obličej, zvláště mimika svalstva kolem očí a úst. Ve výrazu tváře jsou však jak vrozené, tak i získané prvky, tak jako v téměř každém jiném způsobu chování. Identifikovat emoce podle výrazu tváře, bez znalosti

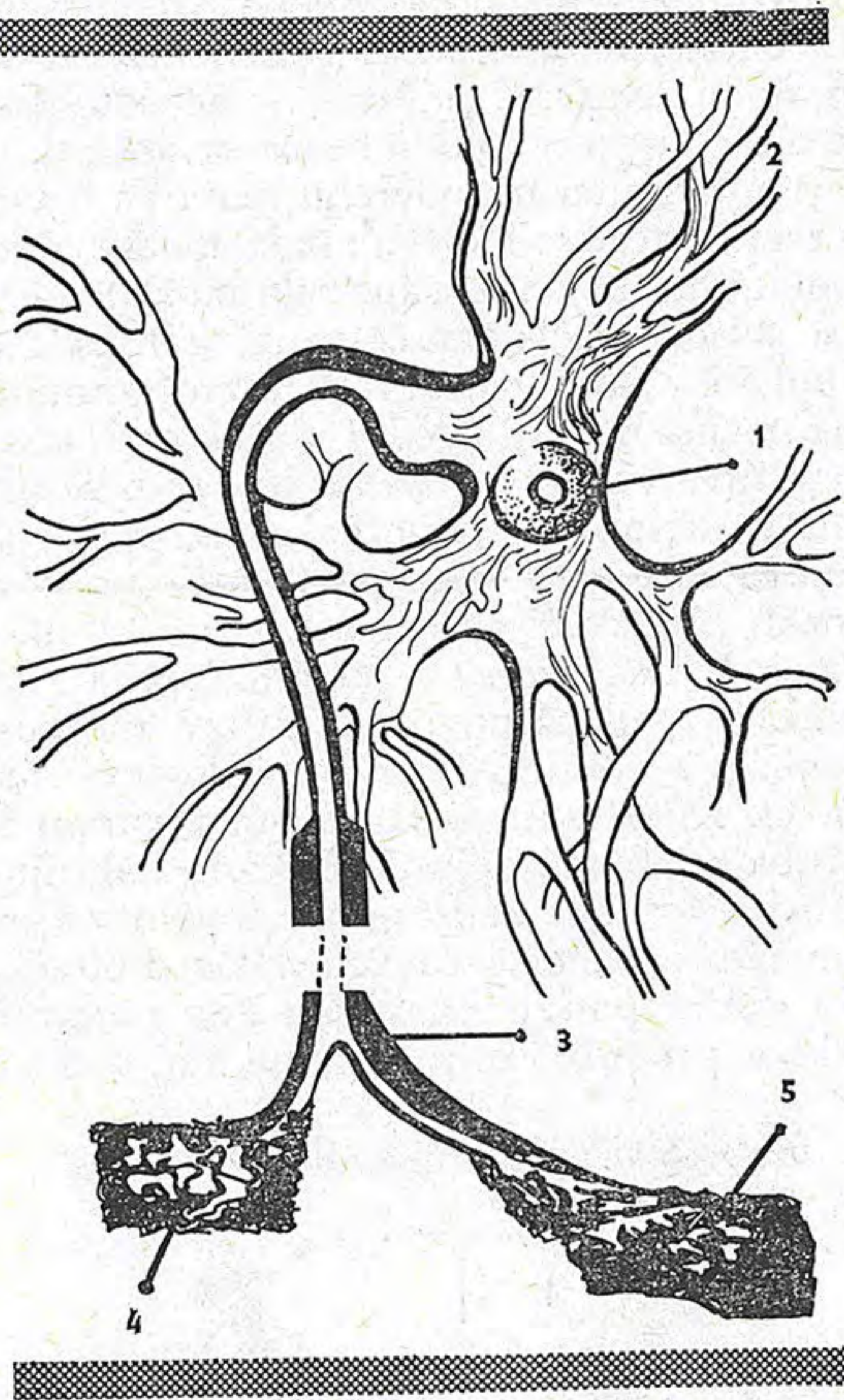
situace, v níž se osoba vyjadřující nějaký cit nachází, je však obtížné, a pokusně se ukázalo, že témuž výrazu je různými osobami přisuzován různý cit. Schopnost subjektů rozpoznávat různé modalities emocí podle výrazu tváře studoval C. Landis (1924). Vyvolával u lidí v přirozených situacích různé emoce (dával jim např. čichat ke čpavku, ukazoval jim pornografické obrázky) a fotografoval jejich výraz. Potom dával tyto fotografie posuzovat jiným osobám. C. Landis (podle P. T. Younga) dospěl k následujícím závěrům: 1. V týchž situacích se vyskytovaly v obličejové expresi citů u různých osob difference. 2. Každý jedinec má tendenci užívat určitých skupin obličejových svalů a vylučuje užívání ostatních. Tak se u každé osoby vytváří charakteristický vzorec mimiky. 3. Pro každou emoci je charakteristická činnost určitých skupin obličejového svalstva. 4. Je-li subjekt vyzván, aby vyjádřil určitou emoci, neobjeví se vždy shoda se vzorcem spontánního výrazu. 5. Ustálené vzorce mimického výrazu emocí se vyskytují při prožívání bolesti, překvapení, hněvu, nelibosti, odporu a sexuálního vzrušení.

Ch. Darwin (1872) formuloval tři principy výrazu emocí a jeho výkladu: 1. výraz je původně účelnou reakcí (odhalování tesáků ve vzteku je příprava na kousání). V expresi se tak objevují stopy původní biologické účelnosti výrazu emocí; 2. výraz některých emocí je antitezí biologicky účelného aktu (např. lísní psů a koček je antitezí výrazu nepřátelského chování); 3. některé výrazy jsou dány vlastnostmi probíhajících nervových procesů (např. chvění nebo křeče) a nejsou biologicky účelné.

Vnímaný výraz tváře u cizích osob je často interpretován na základě vciťování. Podle G. W. Allporta se schopnost interpretovat výraz tváře získává zkušeností. Plastická a výrazná mimika nemusí být vždy ve vztahu k intenzivnímu prožívání určité emoce, např. hluboký smutek často není doprovázen pláčem. Schopnost tlumit výraz společensky neschvalovaných afektů (jako je např. vztek) narůstá postupně, tzn. že děti jsou výrazově spontánnější a bezprostřednější než dospělé osoby.

Objektivní projevy emocí. Vznik emocí je doprovázen řadou fyziologických změn v organismu. Některé z těchto změn jsou běžně pozorovatelné (zčervenání, zblednutí), jiné mohou být zjišťovány fyziologickými metodami (např. změna alkality žaludečních šťáv ve stavu úzkosti, zvyšování počtu krevních destiček v krvi při strachu aj.). Fyziologickými ukazateli emocí jsou následující jevy: 1. elektrické potenciály kůže (kožně galvanický reflex), souvisící s pocením, jsou ukazateli úrovně aktivace, ale nepomohou rozlišit příjemné a nepříjemné emoce; 2. krevní tlak a objem jsou ukazateli vzteku, strachu, bolesti a vzrušení, neumožňují však bližší diferenciaci; 3. elektrokardiogram a činnost srdce (např. zrychlování srdečního tepu ve stavu vzru-

autonomní (vegetativní) nervový systém se dělí na tzv. *sympatikus* a *parasympatikus*, s částečně antagonistickými funkcemi (např. sympatikus obvykle stimuluje, např. zrychluje činnost srdce, parasympatikus činnost vnitřních orgánů zpomaluje).

Stavba neuronu — 1. jádro buňky; 2. dendrity; 3. neurit (axon); 4., 5. svalové vlákno.

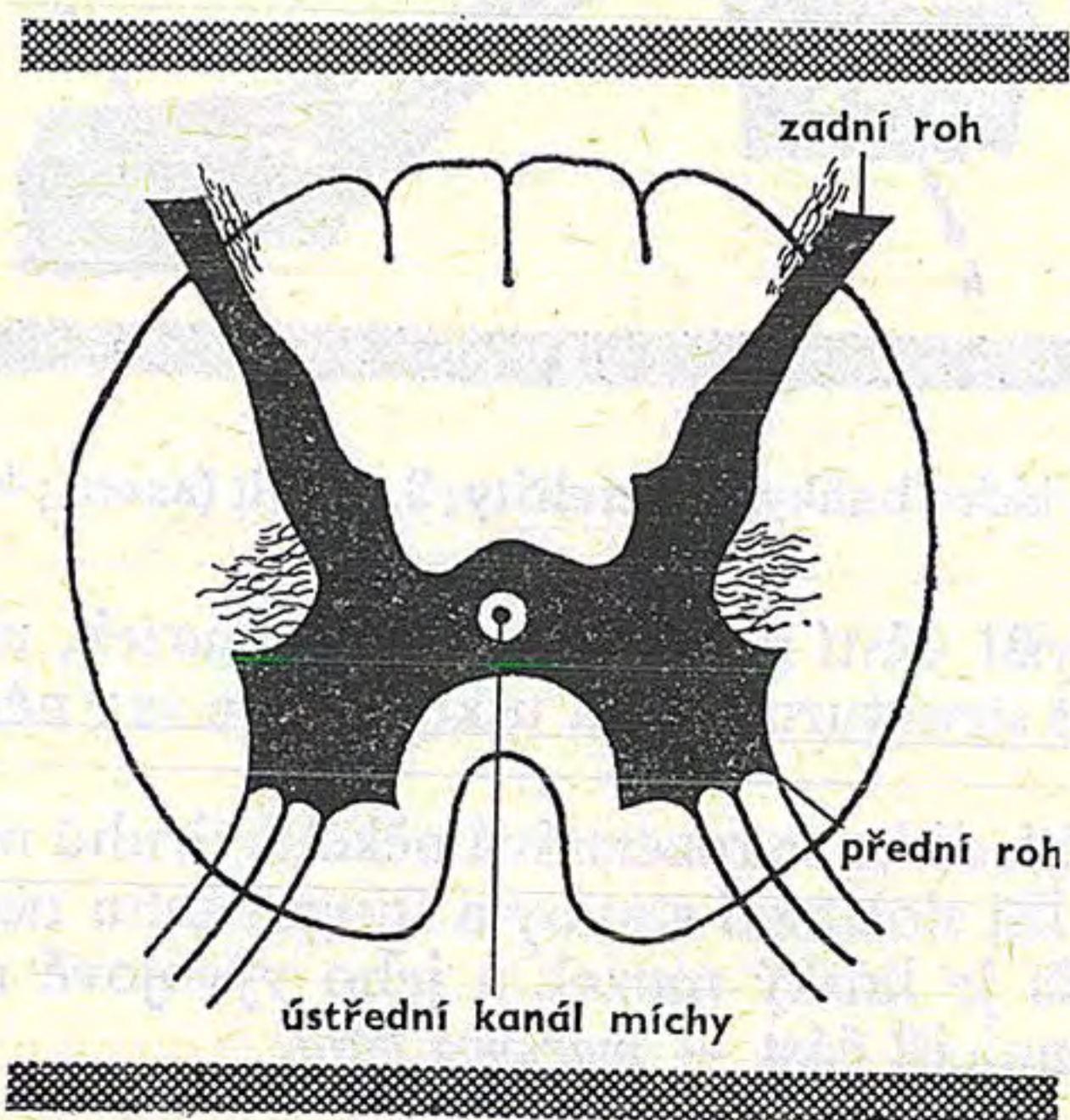
Funkčně je nejvyšší částí nervové soustavy mozek, uložený v dutině lebeční; je složitě strukturovaný a uskutečňuje se v něm nejvyšší regulace chování.

Z vývojového hlediska se rozeznává několik druhů nervové soustavy, které se od sebe liší složitostí stavby a fungováním nervových ústředí. Vývojově nejvyšší je lidský mozek a jeho vývojově nejmladší, avšak funkčně nejdokonalejší část — *mozková kůra*.

Stavebním prvkem nervové soustavy je *neuron*, tj. nervová buňka s výběžky, tzv. neurity či axony, a tzv. dendrity, tj. nervovými vlákny. Tato *nervová vlákna* spojují jednak jednotlivé neurony, jednak jednotlivé neurony s receptory a efekty. Místo, kde se neurony spojují, se nazývá *synapse*: je to důležité místo, kde se vytvářejí fyziologické a pravděpodobně i biochemické podmínky přechodu nervových impulsů z jednoho neuronu na druhý. Z neuronu na neuron se prostřednictvím nervových vláken a synapsí přenášejí *nervové vzruchy*, tj. vlastně elektrochemické změny probíhající na povrchu nervových vláken. Neurony se seskupují v útvary, které se nazývají šedá mozková hmota, nervová vlákna se seskupují v útvary nazývané bílá mozková hmota.

Lidský mozek se skládá z několika částí (*viz. obrázek*), které mají různou funkci. Je bohatě zásobován krví a je tvořen miliardami neuronů. Prodloužená mícha, most a střední mozek tvoří tzv. *mozkový kmen*. Dalším důležitým útvarem je *mezimozek*, kde se nalézají dvě důležité funkční struktury, thalamus, hypothalamus. Retikulární formace má důležitou funkci aktivační, vedou odtud do mozkové kůry dráhy, jimiž se do mozku předávají vzruchy udržující funkční pohotovost mozku (*v. h. Aktivace*). *Velký mozek* se skládá ze dvou velkých polokouli (mozkových hemisfér), jejichž povrch tvoří tzv. mozková kůra, vývojově nejmlaší funkční struktura, v níž je fyziologický základ nejvyšších psychických funkcí. Důležitým podkorovým útvarem je tzv. *limbický systém*, který zhruba odpovídá pojmu podkoří. Zahrnuje však i určité části mozkové kůry. Mozeček zajišťuje udržování svalového tónu.

Mícha je válcovitý provazec nervových vláken a buněk, asi 1/2 metru dlouhý, uložený v dutině páteře a navazující na prodlouženou míchu. Vycházejí odtud tzv. předními rohy míšními motorická a tzv. zadními

rohy míšními senzitivní nervová vlákna, která se navzájem spojují v míšní nervy. S činností míchy souvisí především elementární hybnost dolních končetin a reflexní pohyby na bezprostřední podněty. Proloužená mícha je důležitým centrem činnosti parasymptiku, podobně jako přední část hypothalamu, zatímco jeho zadní část souvisí s činností sympatiku. Funkční systémy mozku však nejsou zcela totožné s jeho anatomickými útvary.

M. N.

LITERATURA

Viz u předcházejícího hesla!

NEVĚDOMÍ je pojem užívaný původně filozofy, na jehož existenci poukázal už Platón a Plotin, z psychologů pak první J. F. Herbart. Z psychologických hledisek užívali tohoto pojmu filozofové G. W. Leibnitz, Maine de Biran, A. Schopenhauer, E. von Hartmann, F. Nietzsche. V psychologii byl pojem nevědomí po mnoha diskusích přijat až koncem 19. století přes odpor W. Wundta a rozšířil se hlavně zásluhou Freudovou (1900 a pozd.). Používá se ho od té doby v mnoha významech. V podstatě se ustálily následující významy pojmu nevědomí: 1. vyjadřuje aktivitu nebo mentální stav, jejichž příčiny si osoba není vědoma; v pozadí jevů takových však mohou být jak čistě fyziologické procesy, tak psychoanalytické mechanismy (*v. h. Psychoanalýza*), 2. vyjadřuje okamžitou ztrátu vědomí při mdlobě, kómatu apod., 3. vyjadřuje psychoanalýzou postulovanou oblast iracionální dynamiky duševna. Za nevědomé bývají také označovány podprahové podněty (*v. h. Čítí*). V psychologii lze hovořit o nevědomých představách, myšlenkách, citech, snahách a jednání. Skutečnost, že se psychická činnost odehrává v dimenzi nevědomí, byla prokázána experimentálně. Nevědomí však bylo často chápáno jako protiklad vědomí a redukováno na fyziologické procesy, což je nesprávné.

Vědomí znamená v psychologii v užším smyslu znalost příčin či souvislostí, pojem nevědomý cit tak není protimluv, není jím míněn cit, který by nebyl stavem mysli, nýbrž cit, jehož příčinu si subjekt neuvědomuje. Takovou nevědomou příčinou nemusí být ovšem jen fyziologické změny v organismu, nýbrž, jak ukázala psychoanalýza, i změny psychické. E. R. Hilgard (1957) charakterizuje nevědomé motivy (*v. h.*) jako „motiv, jichž si subjekt není vědom, nebo jež si uvědomuje ve zkomolené formě“ (angličtina má dva termíny pro pojem vědomí: consciousness a awarness) — jsou to tedy motivy, jejichž příčiny subjekt nezná. To se může týkat i představ a jednání. „K uvědomění psychických procesů a jevů dochází zprostředkovaně, na základě jejich uvedení do vzájemného vztahu s objektivním světem.“

Uvědomění si vlastního citu (*v. h. Emoce*) předpokládá uvést jej ve vztah s tím objektem, který jej vyvolává a na který se zaměřuje. Proto je možný neuvědomělý cit. To neznamena cit, který není vůbec prožíván; neuvědomělý je cit tehdy, když si neuvědomujeme příčinu, která jej způsobila, ani objekt, osobu, ke které je zaměřen. Cit, který člověk prožívá, reálně existuje, i když si ho neuvědomuje“ (S. L. Rubinštejn, 1961). Z hlediska uvědomování souvislostí psychických reakcí a objektivní skutečnosti lze proto rozeznávat tři stupně od plného uvědomění až k neuvědomění: vědomí, povědomí (podvědomí), nevědomí.

Psychoanalytici, hlavně zásluhou Freudovou, chápou nevědomí jako poměrně samostatnou oblast duševna s vlastní specifickou dynamikou. Zdrojem nevědomých tendencí a citů jsou, podle psychoanalýzy, především tzv. vytěsněné obsahy mysli, city a snahy, které svým objevením vyvolaly rozpor s morálním založením individua, neboť představují pudová egocentrická a společensky nežádoucí hnutí (neslušné, nemorální, zločinné). Dochází k potlačení takových tendencí a k jejich vytěsnění do nevědomí, kde se současně uskutečňuje transformace v nějakou náhradní tendenci (nepřátelství se např. mění v odporování a kritizování apod.). S. Freud proto nazývá takové nevědomé tendence „absolutně nepoznanými vzpomínkami“. To, co bylo nežádoucí, je vytěsňováno, ale vytěsněné je dále transformováno. „Nevědomé procesy chování projevují mocný vliv v psychologickém vývoji osoby a jsou obzvláště vlivnými podmínkami vědomé akce“ (P. Swartz, 1963). V analýze nevědomí je klíč k pochopení duševní dynamiky, která se velmi často odehrává právě jako nevědomá. Výrazně toto hledisko formuloval už C. G. Garus (1846): „Klíč k poznání podstaty vědomého duševního života leží v oblasti nevědomí.“ Mezi vědomím a nevědomím existuje plynulý oboustranný přechod, nevědomé se může stát vědomým a naopak. Podle psychoanalýzy však nevědomé není jen latentní vědomé, nýbrž naopak je to specifická dynamická oblast s vlastními principy a mechanismy. Nevědomé je především potlačené a potlačené je společensky desaprobované (infantilní, neslušné, nemorální, zločinné). Nevědomé se projevuje dále v tzv. chybných výkonech (zapomenutí, přeřeknutí aj.), které je možno někdy chápat jako projevy konfliktu vědomých a nevědomých tendencí, dále se projevuje v obsahu snů, v psychických automaticích (spontánní vynořování se psychických obsahů, pocitů a snah při potlačení vědomé kontroly), v neurotických reakcích a v hypnóze (navozování nevědomých úkonů v posthypnotické sugesci). Podle psychoanalytiků se nevědomí projevuje také symbolicky v symptomech normálního a neurotického chování. Nevědomé nejsou jen pudové tendence, ale i struktury zahrnující osobní morálku (psychoanalytické superego — *v. h. Psychoanalýza*).

C. G. Jung rozeznává kromě nevědomí personálního ještě tzv. kolek-

ktivní nevědomí, „mohutné duchovní dědictví vývoje lidství znovuzrozené v každém individu“; zahrnující archaické představy, archetypy a podle pozdější Jungovy verze také fylogeneticky původní pudy a emoce. Obsahy kolektivního nevědomí se manifestují v pohádkách a mýtech a jsou často zdrojem umělecké inspirace. Marxistická psychologie pojem a teorii kolektivního nevědomí odmítá jako empiricky nedoložené. Poukazuje se na to, že Jungovy srovnávací výzkumy z oblasti mytologie a nálezy o univerzální symbolice jsou vysvětlitelné bez postulování kolektivního nevědomí (W. Fischel, 1962). O existenci druhové paměti však nemůže být pochyb, svědčí o ní existence instinktů. E. Kretschmer (1963) odmítá pojem „nevědomé duševno“ jako protimluv. Většina psychologů však pojem i základní zákonitosti dynamiky nevědomí právem přijímá. Koncepce nevědomí, oproštěná od některých psychoanalytických spekulací, je plodným prostředkem výkladu a porozumění některým problémům duševního života.

M. N.

LITERATURA

- Bassin F. B.: Soznanije i „bessoznatelnoje“, Moskva 1962
Freud S.: Das Unbewusste, Frankfurt /M. 1960
Felber S.: Vedomie a podvedomie, Bratislava 1948
Grier-Miller J.: Unconsciousness, New York 1942
Levine I.: Das Unbewusste, Leipzig — Wien — Zürich 1928
Michajlov F., Caregorodcev G.: Za prahom vedomia, Bratislava 1963

ORGANISMUS Každá živá bytost je organismem, tj. organizovaným živým systémem orgánů, jejichž integrovaná činnost zajišťuje reprodukci jejího života. Tato organizace je historickým produktem životních podmínek — proto nacházíme v říši živočichů tolik podivuhodných organismů.

Organismus se skládá z obrovského množství buněk různých tvarů a funkcí, ale přestože každá z nich vyvíjí vlastní činnost, pracuje organismus jako celek. To je umožněno tím, že existuje funkční nadřazený orgán, *nervová soustava*, který takové jednotné a biologicky účelné fungování zajišťuje.

Integrace dílčích činností organismu se uskutečňuje na několika úrovních: 1. integrace prostřednictvím soustavy kosterní a svalové, 2. integrace prostřednictvím krevního oběhu a 3. nejvyšší forma integrace prostřednictvím nervové soustavy (*v. h. Nervová soustava — činnost*). Obecně se hovoří o neurohumorální regulaci.

Integrovaná činnost organismu ovládaná nervovou soustavou je umožňována třemi mechanismy: recepčními, konekčními (spojovacími, též asociativními) a efektorními (výkonnými orgány, kterými jsou

svaly a žlázy). Proto se organismus adaptuje podmínkám své existence dvěma druhy reakcí: chováním a činností žláz. Uvedené mechanismy slouží, jak je patrné, příjmu informací, jejich zpracování a vypracování vhodné odpovědi (reakce).

Organismus je obvykle charakterizován jako *samoregulující se systém*; 1. je otevřený, tj. tvoří funkční jednotu s prostředím, v němž existuje, je s ním v neustálé interakci; 2. je samoregulující, na základě určitého programu, který je vrozený i získaný, upravuje své vztahy k prostředí. Ve studiu organismu se tak jako v ostatních vědách uplatňuje tzv. *systémový přístup*. Organismus je chápán jako přirozený systém, který je vymežován jako množina strukturovaných elementů, mezi nimiž existují určité relace. Dále je organismus chápán jako relativně otevřený systém, který vytváří funkční jednotu s prostředím (*v. h. Prostředí*), v němž žije. Tato funkční jednotka se projevuje jako neustálá výměna látek, energií a informace. Organismus jako přirozený systém se liší od umělých systémů, jako jsou technické aparatury, počítače, atd. (tj. mechanismy). Poukázal na to již B. Engels (*Dialektika přírody*, Praha 1950): „Organismus je bezpochyby vyšší celek, spojující v jedno mechaniku, fyziku a chemii takovým způsobem, že tuto trojici nelze již dále rozdělit“. Tím je vyjádřena svéráznost organismu jako biologického útvaru a svéráznost jeho existence jako vyšší formy pohybu hmoty. Organismus funguje podle programu, který se vyvinul na základě druhové zkušenosti jako zdokonalený a zdokonalující se způsob adaptace, jejíž nejvyšší formou je vnitřní modelování vnějšího prostředí ve formě obrazů, pojmů a abstraktních konceptů. Živé systémy mají schopnost uchovávat své fyzikálně-chemické vlastnosti i při působení vnějších vlivů; nejedná se přitom o pouhou rezistenci, nýbrž o účelnou organizaci. Současně se udržuje určitá uspořádanost prvků systému, což je spojeno se ztrátou energie: „Proto je možno považovat živý systém za otevřený termodynamický systém“ (Parin a Bajevskij 1967). Reprodukce života organismu se uskutečňuje na základě principu homeostázy (*v. h. Homeostáza*). Život sám je pak z tohoto hlediska možno chápat jako neustálý boj s entropií (L. N. Pliuč 1964). Živé organismy je proto možno chápat jako biokybernetické systémy (*v. h. Kybernetika v psychologii*).

M. N.

LITERATURA

- Altman J.: *Organic Foundations of Animal Behavior*, New York — London 1966
Bykov K. M.: *Mozková kúra a vnitřní orgány*, Praha 1952
Keiter F.: *Verhaltensbiologie des Menschen*, München — Basel 1964
Parin V. V., Bajevskij R. M.: *Úvod do lékařské kybernetiky*, Praha 1967
Pinkava V.: *Organismy jako automaty*, Praha 1969
Segal J.: *Die Erregbarkeit der lebenden Materie*. Jena 1958

OSOBNOST jako pojem má různý význam v různých vědách (právnictví, dějepisectví atd.). Specifický význam má v psychologii, kde byl zaveden poměrně nedávno jako výraz pro organizovaný celek duševního života člověka a nahradil tak v podstatě překonaný pojem duše. Na rozdíl od pojmu osoba, který vyjadřuje konkrétní lidské bytí, člověka jako konkrétního tvora, vyjadřuje pojem osobnost člověka jako člověka, tj. jeho existenciální, ontologickou podstatu. Zpočátku oba pojmy, tj. osoba a osobnost (lat. persona a personalitas), nebyly odlišovány, a teprve scholastika zavedla pojem osobnost pro vyjádření abstraktní podstaty (podobně jako v pojmech humanitas atd.). První definici podává Boethius (500): „Persona est naturae rationalis individua substantia“ (Osoba je nedělitelná podstata rozumové přirozenosti). Už v této definici je zdůrazněno, že osobnost je celek, který má současně určitý podstatný znak. Pojetí osobnosti jako celku života člověka zůstalo, ale měnil se důraz na její podstatný znak. Tomáš Akvinský zdůraznil její rozumovost, I. Kant vědomí já a morální odpovědnost, M. Scheler rys transcendence atd. S překonáním funkcionalismu a abstraktivismu v psychologii na začátku 20. století (*v. h. Psychologie — dějiny*) došlo k zavedení pojmu osobnost pro lidský subjekt duševního dění. K. Marx zdůraznil její společenskou podstatu.

Podle S. L. Rubinštejna (1961) „Zavedení pojmu osobnosti do psychologie znamená především, že se při vysvětlování psychických jevů vychází z reálné existence člověka jako hmotné bytosti... Všechny psychické jevy ve svých vzájemných souvislostech náležejí konkrétnímu, živému, aktivnímu člověku a jsou odvozeny z přírodního a společenského bytí člověka a zákonitostí, které ji určují.“ Roku 1937 podal G. W. Allport analýzu a třídění skoro padesáti definic osobnosti. Současně formuloval G. W. Allport následující definici osobnosti: „Osobnost je dynamická organizace takových psychofyzických systémů uvnitř individua, které determinují jeho jedinečné přizpůsobení svému okolí.“ Jinou klasickou definici podal W. Stern (1923): „Osobností rozumíme takové existování, které vzdor mnohosti částí vytváří reálnou, svéráznou jednotu, jež jako taková přes mnohost dílčích funkcí naplňuje jednotnou zacílenou samočinnost (Selbsttätigkeit).“ Osobností rozumí W. Stern ideální složku osoby. W. Sternovi je osobnost „unitas multiplex“ s finálním určením. Pozdější behavioristické definice jsou realističtější. J. B. Watson (1924) definoval osobnost jako „konečný produkt našeho systému zvyků“. Nominální definici osobnosti podal M. Prince (1924): „Osobnost je totální suma všech vrozených biologických dispozic, impulsů, tendencí a instinktů individua i získaných dispozic a tendencí.“ Jinou podobnou definici vyslovil H. J. Eysenck (1960): „Osobnost je více či méně stabilní a trvající organizace osobního charakteru, temperamentu, intelektu a těla, která determinuje jeho jedinečné přizpůsobení okolí.“ R. B. Cattell

(1965) píše: „Osobnost je to, co determinuje chování v definované situaci a v definovaném naladění (mood).“ Proti těmto pragmaticky založeným definicím lze uvést fenomenologické definice osobnosti, např. definici Jaspersovu (1965), vycházející z tzv. psychologie rozumění (*v. h. Psychologie — věda*): „Osobností nazýváme individuálně odlišný a charakteristický celek srozumitelných souvislostí duševního života,“ nebo definici Rempleinovu (1959): „Osobnost je celý člověk, pokud vykazuje duchovní zformování: duchovně vyznačený tělesně duševní celek (Gesamtgestalt) člověka.“

Geneze osobnosti: osobností se člověk stává, když se jeho duševní činnost organizuje specificky lidským způsobem, tj. když se vytvoří tzv. já (ego). To se stává kolem 2 1/2 roku věku (*v. h. Jáství*). Duševní činnost dítěte se v tomto věku již integruje kolem tvořícího se já, motivační význam vrozených potřeb ustupuje do pozadí a zvyšuje se význam sociogenních motivů, v nichž se již uplatňuje jedincovo ego. Chování tak není ovládáno již jen biologickými impulsy, ale sociálními imperativy a vytváří se základ osobní morálky. Tak geneze osobnosti jako specificky lidského duševního útvaru (duševní struktury) souvisí se vznikem a vývojem jáství.

Podle G. Murphyho (1947) lze osobnost studovat dvojím způsobem: a) jako problém individuálních diferencí, b) jako takovou, tj. jako organizovaný celek duševního života člověka. Současně je možné trojí vymezení pojmu osobnost: 1. „Osobnost je rozlišitelné individuum, definovatelné v termínech kvalitativních a kvantitativních odlišností od jiných takových individuí“, 2. Osobnost je strukturovaný celek, definovaný v termínech vlastních odlišných strukturálních atributů“, 3. „Osobnost je strukturované pole organismus-prostředí, jehož každý aspekt je v dynamickém vztahu ke každému ostatnímu aspektu.“ Podle R. B. Cattella (1965) je možno rozlišit tři *stadia studia osobnosti*: 1. literární filozofická fáze, 2. klinická fáze organizovaného pozorování a teoretizování, jejímž východiskem je patologické chování (E. Kraepelin, P. Janet, S. Freud, Ward, W. James, L. Klages), 3. kvantitativní a experimentální fáze, začínající studiem psychických procesů. V podstatě je však přesnější hovořit o scientistickém (behavioristickém a faktorově analytickém) a fenomenologickém přístupu ke studiu osobnosti. *Osobnost je individuální jednota člověka; je to jednota jeho duševních vlastností a dějů založená na jednotě těla a utvářená a projevující se v jeho společenských vztazích. Stručněji: osobnost je člověk jako psychologický celek. V pojmu osobnosti se tak psychologicky vyjadřuje:* 1. celek duševního života člověka a jeho vztah ke svému živému nositeli, tj. jednota duševního a tělesného, 2. celek duševního života člověka z hlediska jednoty všech dílčích psychických funkcí, 3. celek duševního života ve vztahu k vnějším podmínkám existence člověka, tj. jednota duševního života a společenského prostředí.

Osobnost a organismus. Osobnost je pojem specificky lidský, tzn. že osobnost je víc než organismus zvířete, který je rovněž nositelem celistvě fungující psychiky. Podstatný rozdíl je však v organizaci obou těchto psychických útvarů. Důležitým rysem osobnosti jako organizovaného celku duševního života člověka je tedy charakter této organizace, pro který užíváme souhrnný pojem jáství. Jáství (*v. h.*) se v prožívání jeví jako vědomí já, v chování jako vůle. Vědomí já a vůle jsou psychické jevy vlastní jen člověku, k nimž dospívá až na určité úrovni svého sociálního vývoje. Proto se osobností stává teprve asi kolem třetího roku svého věku, kdy se u něho vytváří vědomí já (*v. h. Jáství*) a vůle (*v. h. Vůle*).

Osobnost a společnost. Psychika člověka se utváří v prostředí společenského života (na rozdíl od zvířat nikoli jen v rámci sociálních interakcí a v rámci přírody). Společenský život vtiskuje člověku specifické psychické rysy a jeho přímým produktem jsou opět vědomí já a vůle. Kromě toho vytváří společnost pro každého jedince systém rolí (*v. h. Role*), v nichž člověk realizuje své biologické a společenské funkce historicky podmíněným a objektivně účelným způsobem. V rolích osobnosti nachází společenskost člověka svůj nejcharakterističtější výraz. Současně však osobnost není jen souborem rolí a mechanickým produktem společenských vlivů, má aktivní vztah ke společnosti a struktury, které odolávají vnějším vlivům. Osobnost je zároveň trvale součástí určitých společenských celků (kulturního prostředí, národa, třídy, malé skupiny), které ji psychologicky determinují, nikoli však absolutně. Znamená to tedy, že osobnost je produktem společenského života, nikoli ovšem produktem absolutním.

Determinanty utváření osobnosti mohou být určovány z několika hledisek, jsou to však v podstatě faktory vázané na biologii organismu (jeho fyziologické proměny) a na společenské prostředí (sociální a kulturní proměny). Z těchto četných faktorů lze zdůraznit dva nejdůležitější: 1. fyzickou konstituci osobnosti, 2. sociální interakci osobnosti, tj. v podstatě fyzický stav člověka, měnící se hlavně v souvislosti s porušenou homeostázou (*v. h.*) a s věkem a získávaná sociální zkušenost ze styku s ostatními lidmi, v níž se nepřímo uplatňují i materiální a duchovní produkty příslušné kultury. Současně je však třeba si uvědomit, že osobnost těmto vlivům nepodléhá, že je nevstřebává, nýbrž podle svých proměnných dispozic zpracovává v kvalitativně se měnící vnitřní struktury. Psychologie osobnosti se zabývá třemi základními tématy, 1. strukturou, 2. dynamikou a 3. genezí osobnosti.

Struktura osobnosti. Psychickou strukturu osobnosti je možno chápat jako uspořádaný celek dispozic, které podmiňují způsoby psychického reagování (tj. prožívání i chování). Struktura však nevytváří jen pasívní podmínky, přes něž by se lomily vnější vlivy působící na osobnost, ale i spontánní aktivity osobnosti se zřetelem na vnější, ať už faktické,

nebo imaginární životní podmínky. V pojmu struktury osobnosti je tedy vyjádřena určitá skladba psychických vlastností. Osobnost je celkem duševního života, avšak z toho celku lze vyanalyzovat určité složky s různými funkcemi, které jsou ovšem fakticky integrovány ve funkční celek, podobně jako funkce dílčích orgánů těla. Podobně jako v biologii znamená struktura funkčně učený celek, jehož každá složka má svou funkci účelnou pro život celku, tak také struktura osobnosti má dílčí složky, které mají rozdílné funkce, avšak které jsou současně integrovány v organický, jednotně fungující celek. *Struktura osobnosti je něco dispozičního, co se podle situací různě aktualizuje.* Také F. Krueger chápe podobně tento pojem: „Strukturou rozumíme členěný a v sobě relativně uzavřený dispoziční celek.“ Vnější psychické projevy osobnosti i vnitřní psychické procesy, které se v ní odehrávají, jsou tedy produktem vztahu struktury k vnější podnětové situaci. Současně je struktura psychiky (*v. h.*) osobnosti vevázána do struktury jejího těla, jde vlastně o jedinou strukturu osobnosti, která má fyzickou i psychickou složku. Aktualizace struktur znamená současně jejich stále novou organizaci a kvalitativní přeměnu, která probíhá zhruba podle principů učení (*v. h. Učení*).

Psychologové rozeznávají různé složky osobnostní struktury, kterým v horizontálním směru odpovídají kategorie psychických procesů. Tak Eysenck (1947) rozeznává čtyři hlavní sektory osobnosti: inteligenci (poznávací procesy), charakter (volní procesy), temperament (emoce) a stavbu těla (somatické procesy).

H. Remplein (1959) rozeznává následující složky struktury osobnosti: vitalitu, temperament, charakter a nadání. Sovětští psychologové rozeznávají většinou nadání, temperament a charakter. Pojmům, které vyjadřují elementy osobnostní struktury, však různí autoři přikládají různé významy. Podle A. Gemelliho (1949) je stavba osobnosti podobná pyramidě, jejíž základnu tvoří tělesná konstituce, střední část snahy a sklony a vrchol myšlení, vyšší city a vůle; to však už je přechod k vertikálnímu hledisku na osobnostní strukturu. Obecně se rozeznávají dvě třídy psychických vlastností, 1. schopnosti a 2. motivační vlastnosti (které se dělí na vlastnosti směru a vlastnosti dynamiky). Osobnost má však kromě vlastností také obsahy, které nejvýstižněji vyjadřuje pojem postoje (*v. h. Postoj*). Strukturu osobnosti tedy tvoří: 1. schopnosti, 2. temperament, 3. motivy, 4. postoje.

Faktorová analýza osobnosti je matematickostatistická metoda, která si klade za cíl extrahovat a psychologicky identifikovat faktory, jež determinují chování člověka. Představuje tak jeden z možných, avšak problematických pokusů o analýzu struktury osobnosti. Předpokladem faktorování je lineární závislost mezi proměnnými, což lze obecně vyjádřit vzorcem: $y = ax + b$ (přičemž a , b jsou konstanty). Faktorování směřuje k extrakci faktorů, které determinují nějaký děj, v tom-

to případě činnost osobnosti. Ve skutečnosti se však jedná spíše o deskriptivní redukci, tj. o určení popisných kategorií, jimiž je možno popsat chování osobnosti. Dospívá se nejprve k tzv. primárním faktorům, které spolu obvykle ještě korelují a posléze k sekundárním, tj. na sobě již nezávislým faktorům. V kterémkoli aktu osobnosti má každý z identifikovaných faktorů určitou váhu. Extrahované faktory jsou univerzální. O faktorovou analýzu osobnosti se pokusili H. Eysenck (1947) a R. B. Cattell (1950). Faktorová analýza vychází z kvantitativních dat. Nejprve se zkoumají reakce určitého počtu osob na určitý počet standardních podnětových situací, které mají představovat životní situace, do nichž se člověk dostává. Měří se zde tedy různé reakce intelektové, afektivní a dále postoje (*v. h.*) a motivace (*v. h.*), senzorio-motorické reakce apod. Dále se hledají interkorelace mezi proměnnými, které byly změřeny, a jejich shluky (*clusters*). Vychází se z toho, že proměnné, které spolu vzájemně korelují, mají nějaký společný faktor. Tyto matematickostatisticky zjištěné faktory je však nakonec třeba psychologicky identifikovat, tj. pojmenovat na základě společných znaků proměnných, které spolu navzájem korelují; tak se dospívá k obsahu faktorů. Konečně se vypočítávají váhy každého faktoru, který byl identifikován v každé situaci, v níž byly reakce zkoumaných osob měřeny. V určité konkrétní situaci může mít každý z identifikovaných faktorů jinou váhu, tzn. že podíl jeho determinace je různý. Psychologové však nejsou jednotni v tom, co tyto „faktory“ představují: podle R. B. Cattella jsou to faktory v pravém slova smyslu, podle C. Burta jsou to však jen deskriptivní, klasifikační termíny. Faktorová analýza tedy dospívá k psychologicky dále neanalyzovatelným příčinám chování nebo jen k popisným kategoriím. (C. Burt 1944). H. Eysenck (1947) dospěl k následujícím tzv. faktorům druhého řádu, které jsou odvozeny z interkorelací faktorů tzv. prvního řádu a jsou produktem popsání faktorování): extraverte-introverte (není totožný s pojmy C. G. Junga) a emoční stabilita - labilita, neuvádí faktor inteligence. R. B. Cattell (1950 a pozd.) dospěl k následujícím faktorům druhého řádu: extraverte-introverte, úzkostnost-integrace, senzitivita-rozumovost, rezignace-vzdornost a inteligence-tupost (*v. h. Schopnosti*). Uvedené faktory jsou společné všem lidem, avšak u každého jedince mají různou váhu, tj. jejich „síla“ je u různých jedinců různá, což se zjišťuje zvláštními metodami.

Vrstvy osobnosti jsou strukturou vertikální. Myšlenka vrstvení vývojově mladších na vývojově starší složky se objevuje už u Platóna a Aristotela. Moderní psychologie dospěla k myšlence vrstvení srovnáváním chování živočichů na různém stupni jejich fylogenetického vývoje, studováním psychologie dítěte a studiem psychopatologie. Fylogenetickému a ontogenetickému vývoji nervové soustavy odpo-

vidá fylogenetický a ontogenetický vývoj (*v. h. Psychika-pojem*) psychické činnosti, která se zdokonaluje s vývojem mozku. Z patologie je zase známo, že při poškození mozku dochází nejprve k úpadku nejvyšších psychických funkcí, tj. abstraktního myšlení, vyšších citů a vůle. Současně však víme, že se ve vývojově vyšších stádiích duševního života člověka zcela neztrácejí vývojově starší funkce. Po celý život přetrvávají v duševním životě člověka složky pudové. Na tzv. starý mozek (podkoří, mozkový kmen) se váží reflexní a pudové složky psychiky, na tzv. nový mozek (mozková kůra) vyšší psychické procesy: myšlení, vyšší city a vůle. Funkční oslabení mozkové kůry má za následek oslabení volní kontroly chování a vyšších forem myšlení. Také ontogeneticky se psychické funkce objevují v určitém pořadí, pojmové myšlení a vůle jsou produktem složitějších zkušeností. Tyto a jiné skutečnosti vedly v pojetí osobnosti k vytvoření teorie vrstvení, která však v zásadě není jednotně přijímána a má řadu odpůrců. Rozlišují se zpravidla tyto vrstvy: 1. „život ve mně“, 2. „zvíře ve mně“, 3. „dítě ve mně“, 4. emocionální vrstva, 5. osobní vrstva, 6. jáství. Ph. Lersch (1962) rozeznává jen dvě vrstvy, endothymní základ a noetickou nadstavbu. S. Freud (1925) rozeznává vrstvu pudů (Ono), vrstvu empirického duševna (Já) a vrstvu osobní morálky (Nad-já). Teoretikové vrstev obecně rozlišují nejnižší vrstvu vitálních funkcí a pudů, vyšší vrstvu citů a předmětných snah a nejvyšší vrstvu rozumu a vůle. Rothackerova teorie vrstev i jiné teorie jsou dost vyumělkované a používají neadekvátních pojmů.

Dynamika osobnosti souvisí úzce s obecně psychologickou problematikou motivace (*v. h.*) a její pojetí je závislé na teorii motivace. Proto jiné pojetí dynamiky osobnosti má psychoanalýza (*v. h.*), jiné opět Lewinova teorie pole (*v. h. Gestaltismus*), jiné je pojetí behavioristické atd. Základními tématy dynamiky osobnosti jsou různé druhy motivů (*v. h.*) a jejich funkce v poli sociální interakce a pohyb osobnosti jako celku v tomto poli, zvláště v situaci konfliktu (*v. h.*).

Osobnost jako organizovaný celek duševního života člověka má charakter otevřeného systému, tj. stále uspořádává své vztahy ke světu a k sobě samé. Funguje jako složitá soustava, která je však odlišná od fungování mechanismu a organismu. Někteří zjednodušená pojetí vidí podstatu tohoto fungování v systému zvyků (tj. má pro určité situace vypracovány vzorce reagování, které se mění podle principů učení; zvyk je element osobnosti). Energií dodávají reakcím pudy (primární a sekundární). Pohyb osobnosti se tedy v podstatě vysvětluje principy učení, jehož podstatnými složkami jsou pudy, podnětové situace, které jsou nositeli biologických a sociálních významů, reakce a jejich zpevnování a utlumování (*v. h. Učení*).

Jednota osobnosti. Osobnost funguje jako jednotný celek, ale je ve skutečnosti jednotou protikladů, tzn. rozumu a citů, pudů a vůle,

vnímání a fantazie, které jsou výrazem rozporů mezi individuem a prostředím, zvláště rozporem dispozic a aktuálních možností jejich realizace. Protiklady uvnitř osobnosti však nejsou absolutní, odrážejí se na úrovni vědomí (*v. h.*) i nevědomí (*v. h.*) a jsou v normálních případech překonávány integračními silami vůle.

Individuální difference. Osobnost je individuální, tj. jedinečně uspořádaný celek duševního života. Jednotlivé osobnosti se od sebe liší už genotypicky, ale i v dimenzích získaných vlastností. Některé kategorie individuálních rysů lze měřit (např. schopnosti), a tak je možno poměrně spolehlivě tyto individuální difference určovat. Mnohé behavioristické psychologie osobnosti se omezují na psychometrii (*v. h. Psychodiagnostika*) těchto individuálních diferencí.

M. N.

LITERATURA

- Allport G. W.: *Personality: A psychological interpretation*, New York 1937
Borgatta E. F., Lambert W. W.: (*vyd.*) *Handbook of Personality Theory and Research*, Chicago 1968
Cattell R. B.: *The Scientific Analysis of Personality*, Harmondsworth 1965
Eysenck H. J.: *The Structure of Human Personality*, London 1960
Guilford J. P.: *Personality*, New York 1959
Hall C. S., Lindzey G.: *Theories of Personality*, New York — London 1957
Kovalev A. G.: *Psychológia osobnosti* (př.), Bratislava 1967
Kratina F.: *Osobnost*, Praha 1944
Lersch Ph.: *Aufbau der Person*, 8. Aufl., 1962 München
Mjasiščev V. N.: *Ličnost i nevrozy*, Leningrad 1960
Murphy G.: *Personality*, New York 1947
Nakonečný M.: *Psychologie osobnosti* (skriptum), Praha 1972
Nuttin J.: *La structure de la personnalité*, Paris 1965
Remplein H.: *Psychologie der Persönlichkeit*, 3. Aufl., München — Basel 1959
Říčan P.: *Psychologie osobnosti*, Praha 1972
Šorochova E. V. (*red.*): *Teoretičeskije problemy psihologii ličnosti*, Moskva 1974

PAMĚŤ Duševní život probíhá v čase a jeho minulost se v něm určitým způsobem uchovává. Uchovávání minulosti a zvláště uchovávání informací je základní podmínkou přiměřené adaptace (*v. h.*), neboť živé bytosti jsou schopny řešit problémy, orientovat se, řídit své vztahy jen s využitím minulé zkušenosti. Uchovávání minulé zkušenosti je funkcí paměti. M. A. B. Brazierová (1960) užívá místo pojmu paměť pojmu „ukládání informací“. Podrobně charakterizuje paměť W. Szezwczuk (1965): „Paměť je vlastností organismu, přesněji jeho nervového systému, záležející v uchování poznání skutečnosti, získaného v průběhu různých činností, i v uchovávání těchto

činností samotných, tj. v uchování rozšiřujícím rozsah spojení s okolním světem a rozsah dalších činností.“ Někteří psychologové rozeznávají trojí význam pojmu paměť. Je to 1. obecná funkce obnovení nebo oživení minulé zkušenosti, která má čtyři fáze: zapamatování nebo učení, podržení (retence), vybavení a znovupoznávání, 2. celkový rozsah zapamatovaných obsahů (zásoba paměti), 3. minulé zkušenost, která je vybavována. Již Platón a Aristoteles rozeznávali pojmy mnémé a anamnesis, což přejímá i fenomenologická psychologie, která rozeznává: 1. paměť jako rezervoár dojmů a zkušeností, které zanechaly stopy v mysli a za určitých předpokladů se znovu uplatňují, 2. schopnost znovu reprodukovat minulost, aktualizovat ji. Paměť je možno dále chápat v užším i širším smyslu: v užším smyslu znamená schopnost reprodukovat určité obsahy (např. verše nějaké básně, telefonní číslo atd.), v širším smyslu uchování minulé zkušenosti, která intervenuje v současném prožívání a chování. V širším smyslu chápal paměť už sv. Augustin (354 — 430), který napsal: „V paměti je i zapomenuté.“ Behavioristé (*v. h. Behaviorismus*) ztotožňují často paměť s procesem učení (chápu ji tedy v širším smyslu) nebo vidí v paměti jen jednu stránku učení (memorování). Většinou je však paměť vymezována operacionalisticky jako schopnost naučit se něčemu, tj. schopnost vstřípení, podržení, vybavení nebo znovupoznání určitých obsahů. V tomto smyslu by paměť byla dispoziční základnou učení, avšak většinou se pokládá za psychický proces, nikoli za psychickou dispozici. Podle I. M. L. Huntera (1957) „obsahem slova paměť, podobně jako slova život, nejsou nějaké statické celky, ale obrovský počet vzájemně spojených činností a procesů“. I. M. L. Hunter pak vyjmenovává a charakterizuje čtyři třídy těchto procesů: zapamatování (osvojení nějakého vědění nebo dovednosti), vzpomínání (znovuvybavení zapamatovaných obsahů), zapominání (nemožnost vybavení minulé zkušenosti), uchovávání (proces probíhající v mozku, který umožňuje vybavení obsahů paměti).

Dočasná a trvalá paměť. Je známo, že epileptici, nebo osoby, jež prožily nějakou havárii, nejsou schopny si vybavit události, které těsně předcházely záchvat nebo nehodu. Thompson a Pennington (1957) dávali pokusným osobám krátce po vypracování podmíněného reflexu elektrošok a dosáhli rovněž poruchy zapamatování, a to tím větší, čím dříve po vypracování podmíněného reflexu (*v. h. Reflex*) elektrošok následoval. Čerstvě vytvořené dočasné spoje mohou být za určitých okolností odstraněny „intenzívní chaotickou aktivitou“ (Z. Bureš, 1963). Avšak po uplynutí určité doby, asi deset minut po vytvoření, jsou již pevně zafixovány. Dočasné spoje se upevňují nejen vnějšími podněty, ale i vnitřní aktivitou neuronových okruhů (Russel, 1958). Mozek si tedy upevňuje získané dočasné spoje tím, že je udržuje v trvalé aktivitě. Fyziologická podstata paměti však dosud není jasná. Vy-

tváření dočasných spojů (*v. h. Nervová soustava — činnost*), které jsou fyziologickým základem paměti, souvisí s biologickou významností podnětů. Za optimálních podmínek se v mozku ukládá zkušenost, která už nemůže být odstraněna, která ovšem nemusí být vždy vědomě reprodukována. W. Penfield (1952) však prokázal, že slabým elektrickým drážděním korových buněk lze u pokusných osob, jimž musel být otevřen mozek, vyprovokovat konkrétní vzpomínky.

Fyziologie paměti. Fyziologickým základem paměti je vytváření dočasných spojení (*v. h. Reflex*). Představy R. Semona (1904), že podstatou paměti jsou otisky (engramy) v mozkové hmotě, byly vystřídány pojetím tzv. reverberačních okruhů, reprezentujících elementy paměti, v nichž dochází k neustálému kroužení nervových vzruchů (R. Lorente de Nô, 1938). Současné fyziologické teorie paměti však vycházejí z jiných předpokladů. K strukturálním změnám v nervových buňkách dochází až po několikanásobném průchodu nervových vzruchů, kdežto trvalá pamětní stopa může být vytvořena i jediným průchodem vzruchu. Další důležitá otázka je, kde se tvoří pamětní stopy. Podle W. Penfielda existuje jakési centrum, kde se zkušenost konzervuje, podle K. S. Lashleye (1920) se však nervové stopy vytvářejí v celém nervovém systému. K. S. Lashley zjistil, že čím větší množství mozkové kůry bylo u krys odstraněno, tím hůře si zapamatovaly úspěšnou cestu bludištěm. Rozsah poškození mozkové kůry souvisí také s kvalitou uchování zkušenosti (K. S. Lashley a Wiley, 1933). Avšak schopnosti vypracovávat podmíněné reflexy zůstává zachována i u zcela dekortikovaných zvířat, i když se tyto reflexy vypracovávají pomaleji. (Zeljonyj, 1912). Podle K. S. Lashleye (1950) nespočívá pamětní stopa v pevném spojení mezi určitými neurony, nýbrž v reorganizaci statisíců či miliónů nervových buněk. Podstata této reorganizace je však dosud nejasná, mohou to být změny na synapsích, ale i vytváření nových spojů mezi neurony (*v. h. Nervová soustava*).

Nověji se pokusil shrnout poznatky o fyziologii paměti R. W. Gerard (1953). Lidský mozek je schopen přijmout enormně více bitů informace než má nervových buněk, což nasvědčuje tomu, že ukládání informací spočívá v opakovaném průchodu vzruchů určitými obvody, přičemž jednotlivým pamětním obsahům odpovídají určité vzorce podráždění neuronů. Paměť má dynamickou povahu a její podstatou je nejen excitace v uzavřených nervových okruzích, ale i látková výměna v neuronech.

Druhy paměti. Lze rozlišovat proces zapamatování v širším smyslu, tj. učení, a proces zapamatování ve smyslu užším, tj. memorování nebo cvičení. H. Rohrer (1962) v tomto smyslu rozeznával 1. paměť pro vědění a 2. paměť pro chování. Některé osoby si lépe pamatují tvary, jiné čísla, tváře apod., některé si lépe zapamatovávají příběhy viděné, jiné příběhy vyprávěné. J. P. Guilford (1959) uvádí následu-

jící dimenze paměti: vizuální paměť (schopnost podržet, poznat nebo reprodukovat vizuálně prezentovaný materiál), auditivní paměť (schopnost podržet nebo znovupoznávat vzorce ve vnímaných sekvencích auditivních podnětů, paměť pro muzikální kompozice, pro rytmus aj.), rozsah paměti (schopnost reprodukovat a podržet série symbolických elementů ve správném pořadí, např. pořadí exponovaných písmen nebo číslic), paměť pro ideje (schopnost reprodukovat předtím prezentované ideje a obrazy), mechanickou paměť (schopnost zapamatovat si materiál v přirozených významuplných souvislostech), paměť pro významy (schopnost zapamatovat si významuplné souvislosti mezi prvky určitého materiálu), paměť pro prostorovou pozici (schopnost zapamatovat si prostorovou lokalizaci předmětů), paměť pro časové uspořádání (schopnost zapamatovat si pořádek, v němž se události objevují). Guilford podává tento přehled:

Druh zapamatovaných věcí:	Figurální	Druh obsahu: Symbolický	Sémantický
Substance	Vizuální paměť	Rozsah paměti	Paměť pro ideje
Asociace	Auditivní paměť	Mechanická paměť	Paměť pro významy
Systémy	Prostorové uspořádání		Časové uspořádání

Guilfordovo třídění je dost umělé, fakticky existuje paměť pro jakoukoli modalitu prožívání i chování (čichová paměť, pohybová paměť aj.). V tomto smyslu rozlišuje např. H. Remplein (1959) různé druhy paměti podle smyslových modalit (paměť chuťová, čichová, vizuální, sluchová atd.), avšak směšuje tyto druhy paměti s představovými typy. J. Delay a P. Pichot (1964) hovoří ještě o několika vrstvách paměti: sensoricko-motorická nebo biologická paměť se vztahuje na čítí (*v. h.*) a pohyby, sociální paměť (původně pojem P. Janeta) se vztahuje na sociální jevy a společenské podněty a obsahuje něco logicky racionálního, a konečně autistická paměť je subjektivní transpozicí paměti sociální a objevuje se ve snech a při duševních onemocněních.

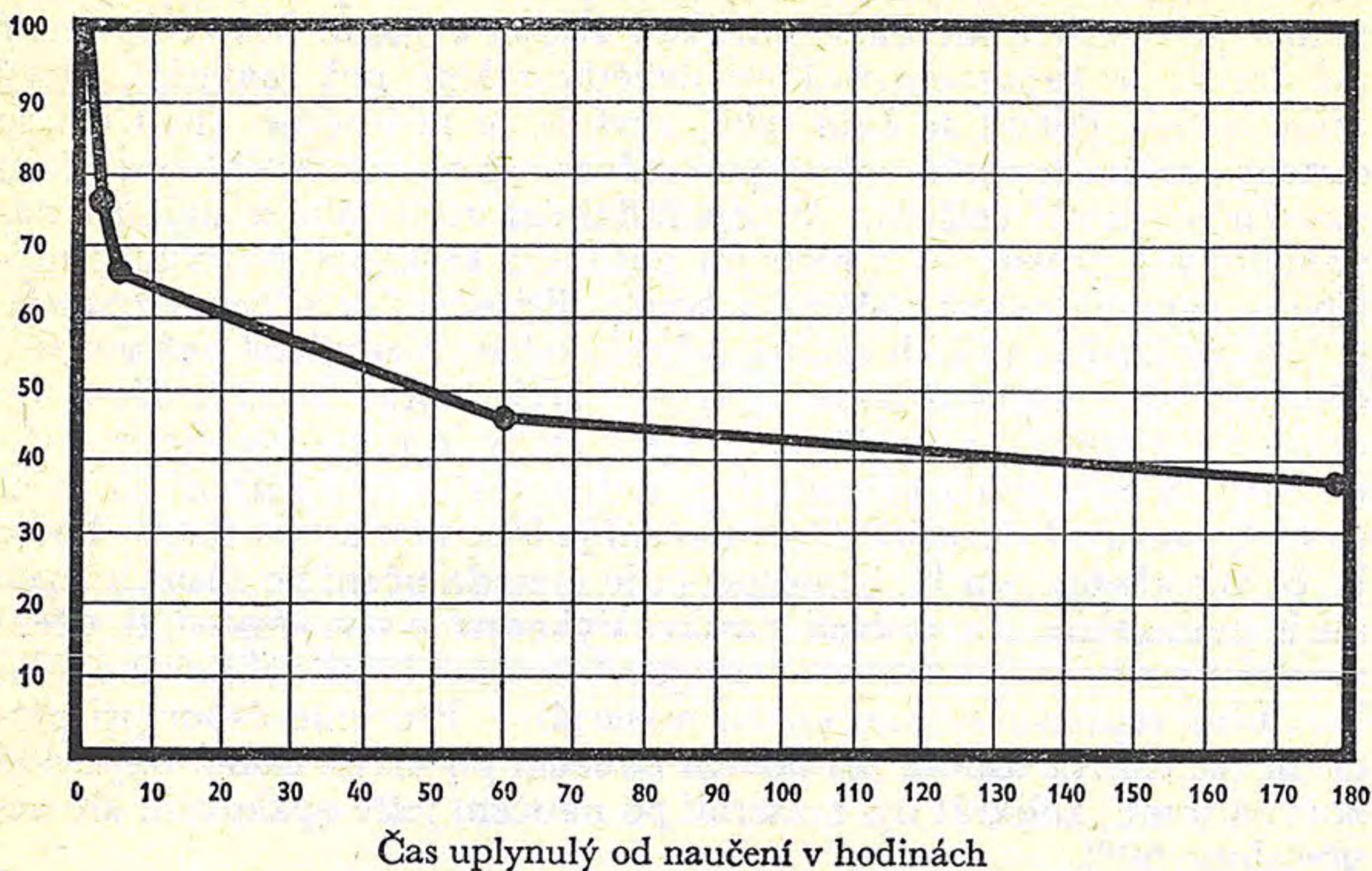
Faktory zapamatování a zapomínání. Základním předpokladem zapamatování je nějaký motiv (potřeba, zájem, apod.). Zapamatování samo může být logické (opírá se o určité pletivo vztahů mezi elementy, které se mají zapamatovat, event. o pochopení smyslu či významu materiálu, jenž má být zapamatován) nebo mechanické, tj. prosté memorování bez analýzy celku toho, co se má zapamatovat. Při bezděčném zapamatování, např. nějaké události, stačí jediný dojem.

Úmyslné zapamatování se týká většinou naučení se něčemu (např. básni, textu hry aj.). Při *memorování* je pak nutné opakování. Rozsah paměti je omezen, ale dá se poněkud zlepšit cvikem. Materiál, který má smysl, se zapamatovává asi devětkrát lépe než materiál, který smysl nemá. Pokud se času týká, zvyšuje se neúměrně (naučení se dvaceti veršům zpaměti vyžaduje více času než pouhý dvojnásobek času naučení se deseti veršům.) V uspořádaném materiálu se nejhůře zapamatovává prostředek s mírným posunem ke konci materiálu; nejlépe se zapamatovává začátek a konec. Při učení se něčemu zpaměti je lépe (zvláště u větších celků), když je učení rozptýlené než soustředěné, tj. když zachováváme intervaly. Nejednotný je však názor na učení v celcích nebo po částech. Větší celky je nutno ovšem rozložit na části. V některých případech je o 12 — 15% lepší učení globální (básně, próza). Při soustředěném učení je lépe učit se v celcích. Podle R. S. Woodwortha a H. Schlosberga je metoda učení po částech lepší, ale je nutno skládat tyto části v celky. Výhodné je tzv. *přeučení*, tj. učení se ještě i poté, co byl materiál osvojen (osvojení bývá definováno jako bezvadná reprodukce naučeného materiálu). Procento úspor při přeučení (tj. časová úspora při novém naučení po určité době) odpovídá zhruba tomu, kolikrát byl materiál po naučení ještě opakován, ale nepřesahuje 50%.

Základním faktorem zapamatování je postoj (zapamatováváme si to, co odpovídá našemu zaměření). Dalším faktorem je emocionální zabarvení materiálu. Afektivně akcentovaný materiál se zapamatovává lépe než materiál citově neutrální. Pokusně bylo zjištěno, že 95% dospělých si pamatuje zážitky z období 2 — 5 let svého věku, pokud byly zabarveny afektivně; 30% těchto vzpomínek se vztahovalo k úzkosti a radosti. Příjemné se zapamatovává ještě lépe než nepříjemné. Psychoanalytická teze, že nepříjemné je z vědomí vypuzováno, nebyla zcela potvrzena. Konečně posledním důležitým faktorem zapamatování je organizace materiálu, který má být zapamatován: důležité je vždy určité strukturování materiálu (např. i pomocí mnemotechniky). Každé zapamatování se opírá o analýzu. Ani vizuální učení (zapamatování si určitých tvarů) není pouhé vtiskávání, nýbrž analyzování doprovázené snahou postihnout význam. Vytváří se schematizace, přičemž nové je převáděno na staré s určitou korekcí.

Zapomínání není prostým důsledkem času, nýbrž dějů, které probíhají v organismu, není to rozpad starých asociací, ale interference nových zkušeností, překrývání starší zkušenosti zkušeností novou (R. S. Woodworth a H. Schlosberg, 1959). To potvrzuje skutečnost, že spánek následující po učení podporuje retenci. H. Ebbinghaus (1885) podal tuto křivku zapomínání, která byla později jen poněkud modifikována:

Procento zapamatovaného

K největší ztrátě zapamatovaného materiálu tedy dochází už v prvních hodinách po naučení. Tomu lze zabránit jeho včasným opakováním. Proces zapomínání je zpočátku rychlý, později pozvolný. Fyziologickým základem zapomínání je vyhasínání (*v. h. Reflex*). Avšak k naprostému zapomenutí něčeho nedochází a člověk je schopen za určitých okolností vybavit si i obsahy už dávno zapomenuté. Obecně platí, že člověk si dobře pamatuje, tedy nezapomíná to, co prožil zvláště výrazně (co bylo akcentováno nějakými afekty, zvláště příjemnými), co vystupovalo v nějaké souvislosti s jeho dosavadní zkušeností a to, co se opakovalo. Zapamatování a zapomínání souvisí dále s některými faktory osobnosti. Inteligentní lidé mívají dobrou, ale výběrovou paměť. S věkem klesá schopnost zapamatování, nikoli však obecně. Starší člověk si hůře zapamatovává něco zcela nového, ale dobře si zapamatuje to, co souvisí s jeho zájmy. Paměť zhoršuje také únava. Zapamatování je však především produktem činnosti, člověk si nepamatuje a zapomíná to, k čemu má pasívní vztah. V paměti nezůstává jen to, co člověk prostě vnímal, ale to, co ho aktivizovalo a co v něm vyvolalo emoce (*v. h.*). Základem trvalého zapamatování je opakování — to, co neopakujeme, zapomínáme. Naučíme-li se něčemu a neopakujeme-li si to, zapomínáme za prvních dvanáct hodin asi tolik jako za celý další měsíc. Rozhodující pro zapomínání jsou tedy první hodiny po naučení.

Zvláštním paměťovým jevem je *reminiscence*, tj. náhlé spontánní vybavení obsahu již zapomenutého. Reminiscence byla pozorována u dětí, které byly schopny po několika dnech vybavovat si více než po ukončení učení.

Transfer a interference. Minulá zkušenost může na zapamatování působit pozitivně (pozitivní transfer — přenos) nebo negativně (interference), tzn., že usnadňuje nebo znesnadňuje zapamatování nového. Účinek pozitivního i negativního transferu souvisí s retroaktivním a proaktivním útlumem (*v. h. Nervová činnost*). Retroaktivní útlum spočívá v tlumivém působení nového na staré, proaktivní útlum v tlumivém působení starého na nové. Retroaktivní útlum je vlastně útlum způsobovaný novými činnostmi. Případy pozitivního a negativního transferu je možno znázornit na následujícím schématu. Východiskem je vztah podobnosti podnětů a reakcí původní a následující činnosti. V našem schématu S = podnět, R = reakce.

Původní situace	Následující situace	Účinek
$S_1 - R_1$	$S_1 - R_1$	Pozitivní
$S_1 - R_1$	$S_1 - R_2$	Negativní
$S_1 - R_1$	$S_2 - R_2$	Nulový
$S_1 - R_1$	$S_2 - R_1$	Pozitivní

Z přehledu je patrné, že transfer má pozitivní účinek, když se následující situace z hlediska podnětů i činnosti podobá situaci předcházející nebo když je příbuzná činnost v předchozí a následné situaci. K negativnímu transferu dochází, když se následující činnost činnosti předcházející nepodobá, ale existují stejné podněty. Pozitivní a negativní transfer se projevuje na všech úrovních učení (v senzorio-motorickém učení i v memorování).

W. Szewczuk (1965) formuloval následující *základní zákony zapamatování*: 1. zapamatováno může být jen to, co je předmětem orientačního a pátracího reflexu, 2. zapamatováno může být jen to, co se váže k druhové nebo individuální zkušenosti, 3. zapamatováno může být jen to, co vyvolává emocionální reakci.

M. N.

LITERATURA

- Bartlett F. C.: Remembering, London 1932
 Hunter I. M. L.: Memory, Facts and Fallacies, Harmondsworth 1957
 Garczyński S.: Umenie zapamätat' si (př.), Bratislava 1963
 John E. R.: Mechanisms of Memory, New York 1968
 Smirnov A. A.: Problémy psychológie pamäti (př.), Bratislava 1969

Sokolov N. V.: Mechanizmy pamjati, Moskva 1969

Szewczuk W.: Psychologie zapamatování (př.), Praha 1968

Zankov L. V.: Pamäť (př.), Bratislava 1953

PARAPSYCHOLOGIE (řecky para = vedle). Jde o oblast jevů ležících vedle předmětu konvenční psychologie, protože jsou nevysvětlitelné známými zákonitostmi. Parapsychologie se postupně vydělovala z okultismu, ač ještě dnes někteří „parapsychologové“ pokládají za předmět této vědy tzv. mediální jevy nebo jevy strašidelné (Spukphänomene). Od konce 20. let se parapsychologie stala experimentální vědou, ač se v ní experimentovalo již koncem 19. století, zvláště zásluhou J. B. Rhinea, který za její předmět považuje dvě skupiny jevů: 1. tzv. extrasenzorickou percepci (*v. h. Vnímání*), 2. psychokinezi (podobně H. Bender, 1953 a H. Driesch, 1932). Širší pojetí parapsychologie, zahrnující i zkoumání okultních jevů, proklamují W. H. C. Tenhaeff (1962), G. N. M. Tyrrell (1957) aj. Počátky vlastní parapsychologie spadají do r. 1882, kdy byla v Londýně založena Společnost pro psychická bádání (Society for Psychical Research), která se zpočátku zabývala převážně studiem spiritistických fenoménů a telepatie spontánních případů. Od r. 1931, kdy byla při Duke-University v Severní Karolíně v USA založena W. McDougalem parapsychologická laboratoř (vedená J. B. Rhinem), má parapsychologie převážně experimentální charakter.

V současné době je pojem parapsychologie mnohdy nahrazován pojmem *psychotronika* (K. Drbal a Z. Rejdák 1970), což je vhodnější. V USA a v Anglii se používá termínu „psychická zkoumání“ („psychical research“), ve Francii termínu *metapsychologie*.

Extrasenzorická percepce (mimosmyslové vnímání — *v. h.*) je pojem pro paranormální přenos informace nebo paranormální formu vnímání; znamená takovou formu vnímání, která se uskutečňuje bez účasti známých smyslů. Do oblasti extrasenzorické percepce je zahrnována *telepatie*, která se projevuje jako paranormální komunikace mezi osobami; extrasenzorickou cestou v ní dochází ke sdělování pocitů a představ. Konkrétním případem telepatie je např. vytušení nebo přímo představa o smrti nebo nějakém neštěstí většinou blízké osoby (např. dítěte), která se právě odehrává za takových podmínek a v takových lokalitách, jež vylučují vnímání této události. Faktor prostoru a času při takové paranormální komunikaci, která je výběrová, nehrají podstatnou roli. Jinou formou extrasenzorické percepce je *paragnose*, tj. poznávání předmětů bez účasti konvenčních smyslů. Zatímco telepatie je formou komunikace mezi dvěma nebo více osobami, je paragnose prostým paranormálním vnímáním, jehož příkladem je poznání nějakého skrytého obsahu.

Existence telepatie a paragnose, které byly laboratorně modelovány a experimentálně zkoumány, byla spolehlivě prokázána statistickým vyhodnocováním dosažených výsledků, jež vedlo ke zjištění, že v uvedených jevech nejde o prostou náhodu, nýbrž o manifestaci dosud neznámých přírodních faktorů a vlastností nervové soustavy. Neznámý je zvláště fyzikální prostředek přenosu paranormální informace (elektromagnetické pole je v podstatě vylučováno) a receptor paranormální informace. Parapsychologie však zná už řadu faktorů, které extrasenzorickou percepci usnadňují nebo naopak znesnadňují. Z psychologického hlediska jde o zvláštní schopnost (pravděpodobně atavismus), kterou jsou nadány jen některé osoby. Výzkum těchto jevů je ztížen tím, že laboratorní modelování v podstatě vylučuje, zvláště u telepatie, nutnou afektogenní situaci induktora, v níž dochází k indukci telepatémy (paranormální informace o vlastní situaci). Telepatické jevy byly pozorovány i u zvířat.

Zvláštními případy extrasenzorické percepce jsou: 1. telestézie, tj. vnímání některých specifických objektů, spojené se zvláštní reakcí na ně (vnímání je paranormální a reakce, většinou pohybová, je ukazatelem nevnímání přítomnosti objektu). Příkladem je reakce „proutkařů“ na prameny vody, ložiska některých kovů a pod.; 2. proskopie, tj. vnímání událostí, které teprve nastanou. Zatímco telestézie je prokázána, případy spolehlivé proskopie nebyly zjištěny.

Předmět parapsychologie tvoří dále tzv. *psychokineze*, tj. způsobování fyzikálních úkazů, např. pohybu předmětu psychickým vlivem. Něčetné spolehlivě doložené případy nasvědčují, že psychokineze je možná. L. L. Vasiljev (1964) předpokládá u psychokinetických jevů přenos svalové síly na dálku, odmítá však tvrzení J. B. Rhina, že je možné vůlí ovlivnit pohyb předmětu (např. pád hrací kostky), ačkoli J. B. Rhine pokládá tento jev za prokázaný. Parapsychologické jevy nejsou v absolutním rozporu s dosavadními poznatky o světě, připustíme-li oprávněně, že mohou existovat dosud neznámá fyzikální pole a dosud neznámé vlastnosti mozku. Námitky proti parapsychologii, které popírají existenci parapsychických jevů, jsou založeny na argumentech, jež neprávem předpokládají, že se tyto jevy nemohou odehrávat v elektromagnetickém poli, kde se podstatně uplatňují faktory prostoru a času a v němž lidský mozek, tak, jak je dosud znám, není schopen sám o sobě indukovat změnu, neboť není dostatečným generátorem energie, která by v elektromagnetickém poli vyvolala modulaci. Parapsychické fenomény jsou pravděpodobně vázány na dosud neznámé fyzikální pole a na dosud neznámé vlastnosti mozku (telepatie, paragnose, telestézie), respektive organismu vůbec (psychokineze).

Vědecká parapsychologie, zastoupená desítkami laboratoří a stovkami vědeckých pracovníků v celém světě, nesmí být ztotožňována

s okultismem, zvláště se spiritismem, neboť studuje zákonitosti pohybů jevů, jejichž existence byla spolehlivě objektivně prokázána.
M. N.

LITERATURA

- Amadou R.:* La parapsychologie (Essai historique et critique), Paris 1954
Bender H.: Unser sechster Sinn, Stuttgart 1971
Driesch H.: Parapsychologie, 2. Aufl., Zürich 1952
Jasnovidnost a telepatie (sborník překladů), Praha 1969
Kažinskij B. B.: Biologičeskaja radiosvjaz, Kijev 1962
Murphy G.: Challenge of Psychical Research, New York 1961
Rhine J. B., Pratt J. G.: Parapsychology, Springfield 1957
Rao K. R.: Experimental Parapsychology, Springfield 1966
Soal S. G., Bateman F.: Modern Experiments in Telepathy, London 1954
Vasiljev L. L.: Tajomné javy ludskej psychiky (př.), Bratislava 1964
Vasiljev L. L.: Vnušenije na rasstojanii, Moskva 1962
Vasiljev L. L.: Experimentalnyje issledovanija myslennogo vnušenija, Leningrad 1962

PERSONALISTIKA Jde o personální politiku nebo systém práce s lidmi, které jsou základní součástí jakéhokoli systému řízení, o soubor činností, jež jsou odrazem společenských, ekonomických a politických cílů a projevují se všestrannou péčí o člověka v povolání nebo při plnění společensky potřebných úkolů. Hlavní úkoly personalistiky: 1. přijímání pracovníků, výběr, rozmísťování — a to jednak podle schopností a zájmů, jednak se zřetelem k hospodářským, výrobním, pracovním nebo vědeckým požadavkům; 2. odborné vzdělání, další školení, zvyšování kvalifikace, prohlubování vědomostí, získávání nových poznatků v souvislosti s pokrokem vědy a techniky; 3. vytváření pracovních skupin a sledování vnitřních vztahů spolupracovníků; 4. výběr vedoucích pracovníků a utváření jejich vztahů k podřízeným a vyšším funkcionářům; 5. vytváření kádrových rezerv, péče o zkvalitňování a příprava na vyšší funkce; 6. hodnocení pracovníků. Zvláštní péče je věnována ideologické stránce osobnosti, politické vyspělosti a angažovanosti.

Plnění těchto úkolů vyžaduje shromažďování poznatků o jednotlivých pracovních úsecích, jednotlivých profesích a pracovištích, a to jak z hlediska obecně platných kvalifikačních návrhů, tak z hlediska psychofyziologických nároků na pracovníky. Dále je třeba získávat objektivní informace o nových pracovnících bezprostředním stykem s nimi, zejména prostřednictvím dobře promyšlených rozhovorů, jimiž se zajišťují jejich vztahy k povolání, zkoumají motivy volby povolání nebo změny v profesích a současně ověřují základní poznatky o jejich úrovni.

Personalistika se dále zabývá posuzováním psychické způsobilosti uchazečů o obory a druhy práce, které kladou speciální požadavky na zvláštní schopnosti a vlastnosti pracovníků. K dalším jejím úkolům patří vytváření vhodných (optimálních) podmínek pro snadné začleňování nových pracovníků do pracovních skupin a pomoc při sociální adaptaci (*v. h.*) na nově vytvořené pracovní a společenské podmínky. Zde je zvláště důležitá pomoc učňům, kteří přicházejí do zcela nových životních a pracovních podmínek (spolupráce mistrů, učitelů a vychovatelů v internátech při výchově učňovské mládeže). Mimořádnou péči je zapotřebí věnovat mládeži, která vstupuje přímo do pracovního poměru. Personální činnosti se týkají soustavného ovlivňování bezprostředních vedoucích z hlediska práce s lidmi a zajišťování sociálněprávní a osobní poradenské činnosti pro pracovníky v nejrůznějších profesích.

Významným úkolem personalistů je odborné vzdělávání, výchova a zajišťování přípravy pracovníků, vytváření kádrových rezerv a soustavné sledování osobního i odborného růstu pracovníků. Dalším jejich úkolem je péče o vytváření vhodného pracovního prostředí z hlediska optimalizace pracovních podmínek a bezpečnosti práce, spolu s ostatními pracovníky speciálně zaměřenými na tyto úkoly. Personalisté dále soustavně sledují hmotné a jiné stimulující činitele a jejich vliv na pracovní motivaci, všímají se sociálního a kulturního uspokojování pracujících a mají zájem na stabilizaci pracovníků a pracovních skupin. Personální činnost se odráží v odborné činnosti spojené se změnami v pracovním poměru v důsledku nemoci, změny nebo ztráty pracovní schopnosti, rozvázání pracovního poměru a odchodu pracovníka do důchodu. Pracovníci personálních oddělení se zajímají i o občanský život pracovníků, o jejich problémy a potíže v mimopracovním životě, protože vztah člověka k povolání se neutváří jen na pracovišti, ale i mimo ně.

Personální politiku realizují vedoucí pracovníci všech stupňů a personální útvary. Proto by se tito pracovníci měli vyznačovat především uměním jednat s lidmi a schopnostmi přispívat k utváření žádoucích mezilidských vztahů, obratným řešením konfliktních situací a hlubokým zájmem o člověka a jeho problémy v životě pracovním i občanském. Personální útvary mají v podstatě dvojí funkci, jednak koordinovat a metodicky řídit personální činnosti vedoucích pracovníků a jednak stále sledovat a prověřovat koncepci personální politiky a vytvářet její organizační i evidenční základy. Jde tu v podstatě o vytváření dlouhodobé a soustavné perspektivy práce s lidmi na pracovištích, a to jak v průmyslu, tak i ve školách, v úřadech, v zemědělství, ve vědeckých ústavech, ve všech profesích.

Organizace personálních útvarů vyžaduje koncentraci zejména těchto dosavadních útvarů: osobního oddělení, výchovy kádrů za-

městnaneckého oddělení, studijního oddělení, kádrové evidence, bezpečnosti práce, sociální péče, zdravotní péče, práce a mzdy. V rámci tohoto útvaru je zapotřebí zřídit samostatné psychologické pracoviště, zaměřené na výzkum a posudkovou i poradenskou činnost v oblasti systému práce s lidmi.

F. H.

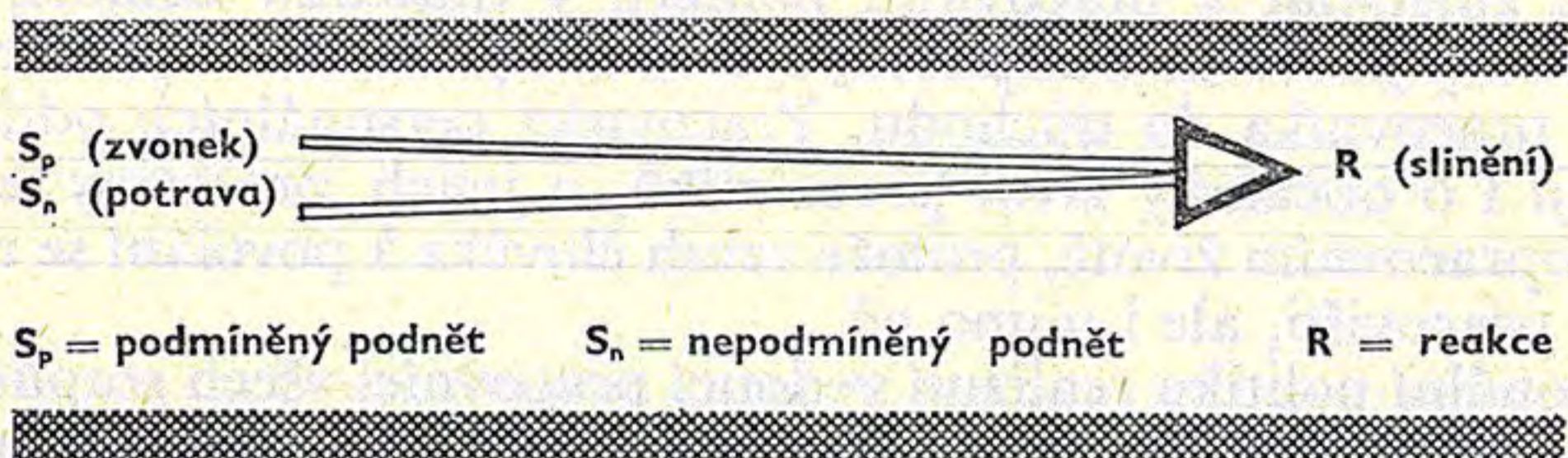
LITERATURA

Livečka E.: Základy socialistickej personalistiky, Bratislava 1973

Viz dále heslo Psychologie práce. (Důkladný rozbor personalistiky a kádrové práce poskytuje publikace ÚV KSČ O kádrové práci a personalistice, vydaná v r. 1971 a obsahující usnesení předsednictva ÚV KSČ ze dne 6. listopadu 1970.)

PODMIŇOVÁNÍ je proces, jímž se vyvolává odpověď organismu, nebo situace, za níž vzniká v mozku dočasný nervový spoj. Je to nejjednodušší forma učení. Se studiem podmiňování započal I. P. Pavlov na začátku 19. století. V psychologii se nyní rozlišují dvě základní formy podmiňování, klasické a instrumentální (operační).

Klasické podmiňování, s nímž pracoval Pavlov, vychází z vrozených reakcí organismu na vrozené podněty. Podnět přecházející nebo spojený s působením podnětu vrozeného se v důsledku tohoto spojení stává podmiňujícím a vyvolává později sám vrozenou reakci:

Podmiňování zde závisí na časovém spojení podmíněného a nepodmíněného podnětu. Podle E. R. Hilgarda (1957) může být klasické podmiňování definováno jako utváření spojení mezi podmíněným podnětem a reakcí prostřednictvím opakovaného výskytu určité konstelace podmíněného a nepodmíněného podnětu. Klasické podmiňování představuje model Pavlovova podmíněného reflexu. Podle E. R. Hilgarda a D. G. Marquise (1940) má klasické podmiňování tři vlastnosti: 1. předpokládá existenci nepodmíněného (vrozeného) podnětu, 2. předpokládá existenci podmíněného podnětu, který původně nevyvolává nepodmíněnou (vrozenou) reakci, 3. předpokládá párový výskyt nepodmíněného a podmíněného podnětu, přičemž podmíněný

podnět předchází nebo působí současně. Síla podmiňování má výraz v síle podmíněné odpovědi, která je funkcí: 1. síly podmíněného podnětu, 2. síly aktuální potřeby, 3. předchozí zkušenosti. Základními fenomény klasického podmiňování je: generalizace podnětu, podmíněná diskriminace, podmiňování vyšších řádů a spontánní obnovení podmíněné reakce po jejím vyhasnutí.

Operační (instrumentální) podmiňování rozlišili od podmiňování klasického S. Miller, J. Konorski (1928, 1948) a B. F. Skinner (1938). Zatímco v situaci klasického podmiňování je organismus pasivní a je vystaven působení nějakého podnětu (zvonek, světlo aj., signalizující objevení nepodmíněného podnětu), v situaci operačního podmiňování je živočich aktivní. B. F. Skinner (1938) definuje sám operační podmiňování jako chování, které je posilováno svými důsledky. Při Skinnerových experimentech pokusné zvíře po množství různých pohybů náhodou zmáčkne páčku uvolňující mechanismus, z něhož mu vypadne potrava. Zvíře se tak naučí opatřovat si potravu stiskáváním páčky, kdykoli je k tomu pudově vyladěno. Nepodmíněný podnět v této situaci nebyl dán, zvíře si jej opatřilo samo důsledky svého chování (zmáčknutí páčky). Podle E. R. Guthrieho se organismus učí to, co dělá, podle I. P. Pavlova stačí pouhá styčnost podmíněného a nepodmíněného podnětu. Operační podmiňování má pak toto schéma:

$$S_1 \quad R \quad S_2 \\ (\text{páčka}) \rightarrow (\text{stisknutí}) \rightarrow (\text{potrava})$$

Podle J. G. Hollanda a B. F. Skinnera (1951) reaktivní chování reprezentované klasickým podmiňováním zahrnuje většinou činnost hladkého svalstva a žláz, kdežto chování operační, reprezentované operačním podmiňováním, zahrnuje většinou činnost kosterního svalstva. Operační chování je také typicky lidské, ač se jím vyznačují i zvířata, kdežto reaktivní chování je typicky animální, ač se objevuje i u lidí (W. Correll 1965). Podmíněně reflexní činnosti klasického typu nelze ovšem také vyložit všechno chování, ačkoli klasické a operační podmiňování mají mnoho společného; obě vykazují generalizaci, vyhasínání, vnější útlum a řadu jiných podobných jevů“ (R. S. Woodworth a H. Schlosberg 1959), jsou mezi nimi i rozdíly, které jsou podstatné ve zpevnování. Operační podmiňování závisí podstatně na účinku chování.

M. N.

LITERATURA

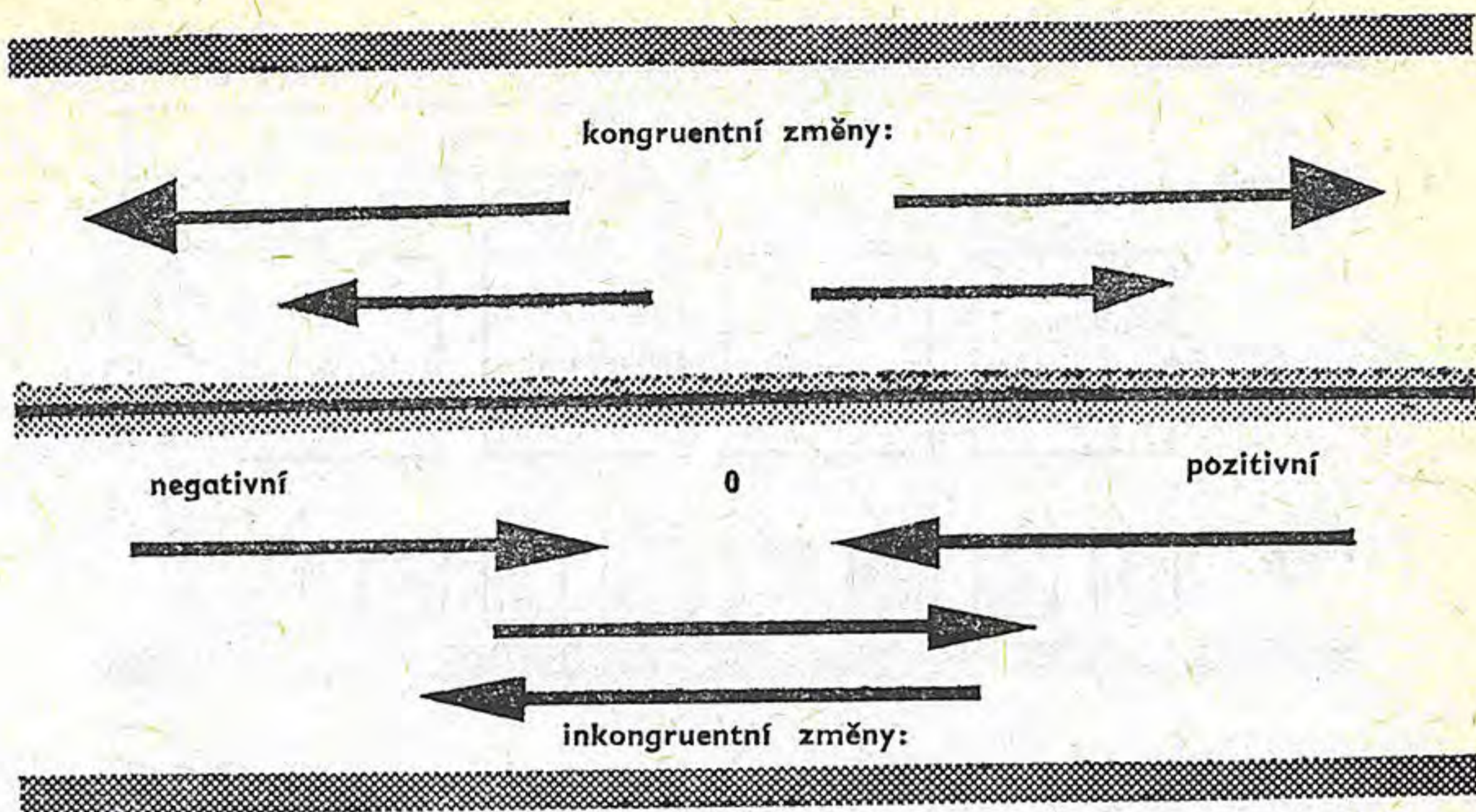
- Hilgard E. R., Marquis D. G.: *Conditioning and Learning*, New York 1940
 Holland J. G., Skinner B. F.: *Analýza chování* (př.), Praha 1968
 Pavlov I. P.: *Fyziologie vyšší nervové činnosti* (výběr prací). Praha 1952

POSTOJ je pojem používaný zvláště v sociální psychologii (*v. h.*), nejednotně definovaný, ale v podstatě chápaný jako hodnotící vztah. V psychologii se tento pojem ustálil až na začátku 20. století v souvislosti s rozvojem sociální psychologie, která byla někdy úzce chápána jako věda o postojích (W. I. Thomas a F. Znaniecki, 1918). Klasickou definici postoje podal G. W. Allport (1935): „Postoj je mentální a nervový stav pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející usměrňující či také dynamický vliv na reakce jedince vůči všem předmětům a situacím, s nimiž je spojen.“ V tomto smyslu se pojem postoje dost překrývá s pojmem motivu (*v. h.*). T. M. Newcomb (1950) postoj chápe jako „pohotovost k aktivaci motivu“ a píše, „Postojem individua k nějaké věci rozumíme jeho predispozici zřetelně vůči této věci jednat, vnímat, myslit a cítit. Postoje jsou tedy stálejší, obecné orientace individua ve svém okolí.“ V tomto smyslu jsou postoje prvkem organizace zaměření osobnosti vůči světu, které vyplývají z jejích zkušeností a sociálních pozic, jež jsou základem jejího hodnocení světa a jeho objektů a vytvářejí relativně trvalou disponovanost reagovat na svět určitým způsobem. Postoje vytvářejí strukturu s hierarchickým uspořádáním (S. E. Asch, 1952). V tomto smyslu také P. Swartz (1963) chápe postoje jako „orientační odpovědi, tj. intelektuální nebo emocionální dispozice, k jednání v určitém směru.“ Pojem postoje pak lapidárně precizuje C. T. Morgan (1961): „Postoj je tendence odpovídat buď kladně, nebo záporně na určité osoby, předměty či situace.“ D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1962) rozeznávají kognitivní, emotivní a konativní složky postoje, tj. chápou postoj jako složitou dispoziční strukturu, v níž se uplatňují opět všechny základní složky psychické činnosti. Postoje vyjadřují obsahy, jsou to hodnotící vztahy.

Od postoje v užším smyslu (tj. dispozice zakládající hodnotící vztah) je nutno odlišit různé formy vnějších projevů postoje, jako mínění, víry, přesvědčení, předsudek, názor, sklon, soud aj.

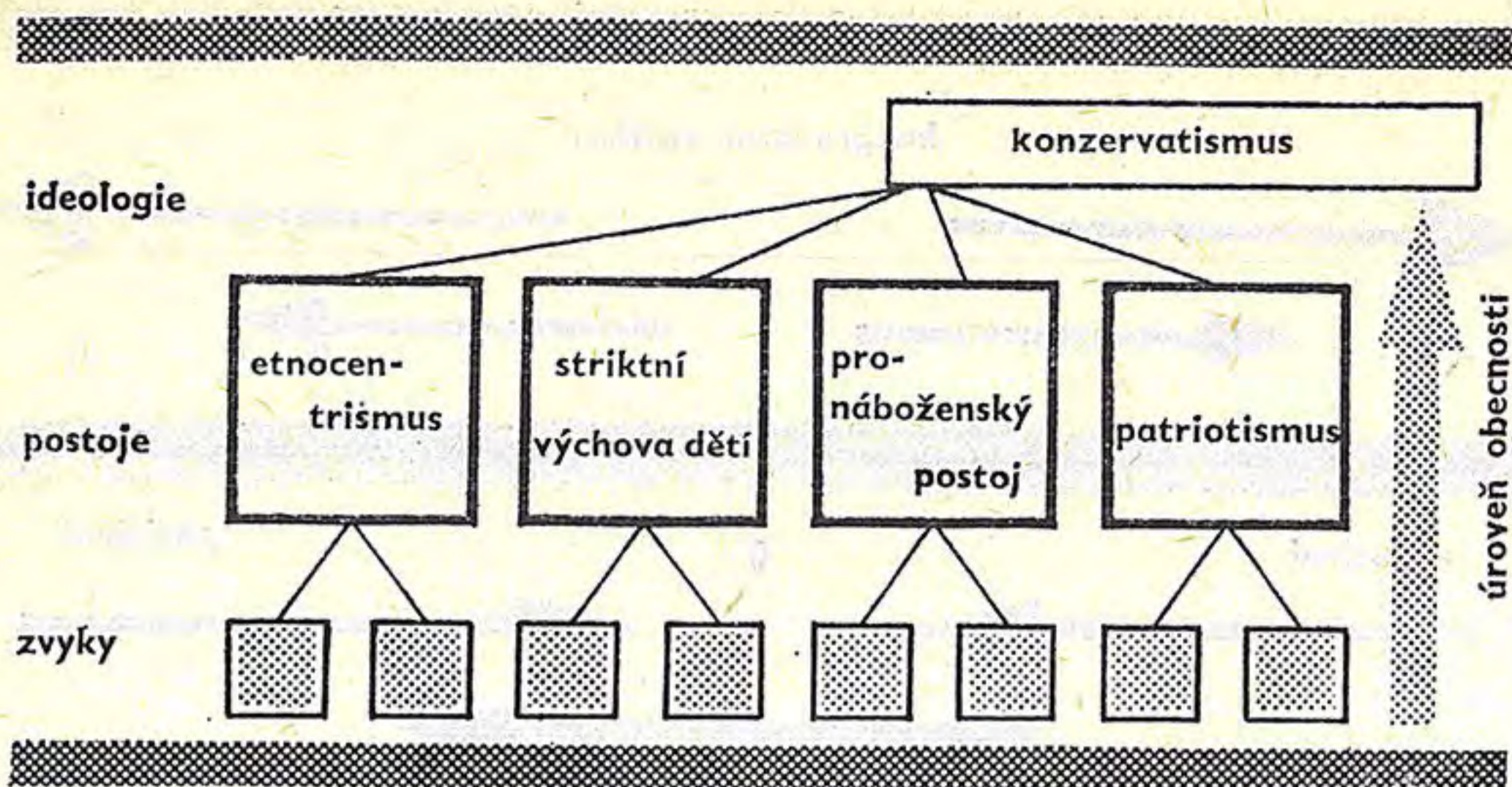
↓
Postoje mají tři základní atributy: 1. jsou intencionální, tj. vztahují se k něčemu (k nějakému objektu), 2. mají směr ve smyslu pozitivního, neutrálního nebo negativního ohodnocení daného objektu, 3. mají intenzitu, tzn., že objekt je oceňován v určité míře, která tvoří základnu pro měření postojů, jež může být různě diferencována; např. je naprosto pozitivní, celkem pozitivní, spíše pozitivní než negativní, neutrální, spíše negativní než pozitivní, celkem negativní, naprosto negativní. Intenzita postoje se projevuje v úsilí, s jakým je postoj prosazován a obhajován. Postoj se může vztahovat ke kterékoli bytosti, události, věci nebo jevu. Pro měření postojů byly zkonstruovány různé škály (E. Bogardus, 1926, L.L. Thurstone, 1929, L. B. Murphy a R. Lickert, 1932 aj.).

D. Krech, R. S. Crutchfield a F. L. Ballachey (1962) rozeznávají kongruentní (shodné) a inkongruentní (neshodné) změny v postojích, což lze graficky znázornit takto:

D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1962) rozeznávají dále několik charakteristik postojů a jejich vzájemné vztahy. *Extrémnost postojů*: tyto postoje jsou méně časté, ale jsou intenzivnější a rezisí tentnější vůči změnám, zvláště vůči racionálním vlivům (P. H. Tannenbaum, 1956). Inkongruentní změny (tj. změny ve stupňování z jedné dané dimenze do druhé) extrémních postojů jsou obtížnější než kongruentní změny (tj. změny ve stupňování v rámci dané dimenze) extrémních postojů. *Multiplexita* postojů znamená jejich obsahovou diferencovanost, tj. složitost nebo jednoduchost. Jednoduché postoje jsou proměnlivější než postoje složitější, ale vysoce obsahově diferencovaný postoj se v kongruentním směru mění snadněji než postoj jednoduchý. *Konzistence postojů* je soudržnost různých komponent postoje, tj. soudržnost jeho emotivních, kognitivních a konativních (tj. jednání se týkajících) složek. Konzistentní postoje jsou stabilnější, neboť jejich komponenty se vzájemně podporují (citovost je současně racionalizována). Inkonzistentní postoje jsou naproti tomu relativně nestabilní, protože vznikají neshody a rozpory mezi jejich složkami (např. rozpor mezi myšlením a cítěním vůči určitému objektu). *Interkonexe postojů* znamená jejich vzájemnou souvislost, danou různými příbuznými vztahy mezi postoji (např. náboženský postoj může být podporován pozitivním postojem vůči otci, který je vyznavačem tohoto náboženství). *Konsonance postojového trsu* (tj. souhlasnost jeho jednotlivých složek). Postoje se mohou spojovat v trsy s různými vzájemnými vazbami. Takové spojování vytváří zvláštní konstelaci, kterou H. J. Eysenck (1962) nazývá úroveň ideologie: (viz obr. na str. 146)

Konsonantní postoje jsou relativně pevné vůči vlivům směřujícím k inkongruentním změnám, ale postoje, které jsou konsonantní s ostat-

ními postoji trsu, se mohou snadněji měnit v kongruentním směru než postoje, které jsou s ostatními postoji v disonanci.

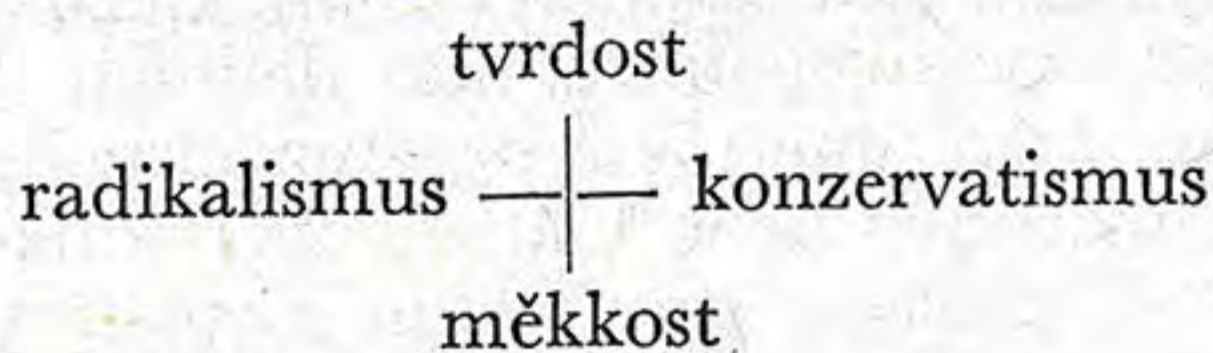
Síla a množství potřeb ve vztahu k postojům. Postoje založené na silných potřebách (v. h.) a zájmech jsou rezistentnější vůči změnám, zvláště vůči změnám inkongruentním. *Vztažné hodnoty.* Postoje a jejich vlastnosti závisí na hodnotách, na jejich osobním významu a kulturní aprobaci, zvláště té společenské skupiny, k níž se jedinec pozitivně vztahuje. Postoje k takovým pozitivním vztažným hodnotám se jen obtížně mění v inkongruentním směru.

„Postoj získaný v jedné situaci se kloní k přenosu na ostatní podobné situace. Postoj naučený v jedné situaci směřuje k tomu být aplikován v jiných situacích, které vnímáme jako podobné. V nové situaci mohou být tato přenesená hlediska přiměřená nebo nepřiměřená“ (A. Q. Sartain a d., 1962). Při vzniku a utváření postojů se uplatňují principy sociálního učení (zobecnování, diferenciacce, posilování, utlumování). Postoje se utvářejí „integrací četných specifických odpovědí stejného typu“ (G. W. Allport, 1935), proto jsou chápány jako „rezidua mnoha opakovaných procesů dojmů, vjemů a cítění“ (Burnham, 1924), avšak „zkušenost není jen akumulována, nýbrž také zaostřována a vzorčována, a tak se některé postoje stávají specifičtějšími, když individuum dorůstá“ (E. R. Hilgard, 1957). A. Q. Sartain a d. (1962) rozeznávají několik následujících zdrojů postojů: 1. specifické zkušenosti (např. několik příjemných setkání s určitou osobou zakládá pozitivní postoj vůči ní); 2. sociální komunikace (mnoho postojů se v průběhu sociální komunikace přebírá jako hotová schémata hodnocení, např. děti v tomto smyslu přejímají hotové vzorce hodnocení od rodičů); 3. modely (některé postoje se utvářejí na základě nápodoby modelů, které vytvářejí jiné osoby, s nimiž se identifikujeme, nebo které odvozujeme z jejich chování na základě usuzování a vcitování); 4. institucionální

faktory (mnoho postojů indukují různé společenské instituce, jako církevní organizace, politické strany apod.).

Experimentálně byl zkoumán zvláště vliv tzv. prostředků hromadné komunikace (*v. h.*) na změnu postojů. Podle Howlanda, Janise a Kelleyho (1953) intervenují v změnách postojů následující faktory: zdroj materiálu, který je nositelem vlivu, sám tento materiál, prostředí jedince, na nějž se působí, a vlastnosti jedince samotného (inteligence, sugestibilita atd.). Účinnější jsou vlivy informativní než vlivy propagační, přesvědčování založené na vyvolávání emocí (*v. h.*) než na logické argumentaci, vlivy, které se sumují, než vlivy jedinečné atd. Osoby s neutrálními nebo ambivalentními postoji se dají snáze ovlivnit než osoby s postoji určitějšími. Mínění většiny má větší vliv než mínění expertů. Mínění osob dotazovaných na určité hodnocení však často nevyžaduje jejich skutečný postoj, mezi postojem jako vnitřní dispozicí a jeho vnějším výrazem v mínění může být rozpor (R. T. La Piere, 1934). Emocionálně silně akcentované přesvědčování může vyvolávat u přesvědčovaných racionální obrany, které vytvářejí rezistenci vůči změnám postoje. Různé specifické postoje korelují pozitivně nebo naopak negativně s různými vlastnostmi osobnosti.

Faktory postojů. Faktorová analýza postojů (H. J. Eysenck, 1953) vedla k identifikaci dvou na sobě nezávislých polárních faktorů. Geometricky to lze znázornit dvěma na sebe kolmými souřadnicemi:

Jiné výzkumy však vedly k objevení jiných faktorů, např. J. P. Guilford (1959) objevil faktor liberalismus-konzervatismus, jiní objevili faktory humanismus, nacionalismus, religiozita a další.

M. N.

LITERATURA

- Greenwald A. G., Brock T. C., Ostrom T. M.:* Psychological Foundations of Attitudes, New York — London 1968
Insko Ch. E. Theories of Attitude Change, New York 1967
Jahoda M. - Warre N.: Attitudes (Selected Readings), Harmondsworth 1966
Nowak S. (red.): Teorie postaw, Warszawa 1973
Rosenberg M. J. (ed.): Attitude Organization and Change, New York 1960

POTŘEBA je pojem, kterého se v psychologii často užívá synonymně s pojmy pud a motiv (*v. h.*). Obecně se tímto pojmem vyjadřuje stav

nějakého nedostatku v organismu. Tak definují potřebu A. Q. Sertain, North, Strange a Champan (1962) jako nedostatek uvnitř organismu: „Živočich, který něco potřebuje, je živočich, kterému se něčeho nedostává.“ Naproti tomu R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) vymezují potřebu správněji jako „organický stav nedostatku nebo nadbytku něčeho“. Mnohé potřeby jsou skutečně výrazem nějakého nedostatku, např. potřeba potravy, jiné jsou však opět výrazem nadbytku něčeho, kupř. potřeba pohlavního styku je výrazem nadbytku pohlavních hormonů v krvi. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) spojují pojem potřeby s emocemi: „Pouhé vnímání poruch a deficitů jáství (v. h.) a okolí není motivace. Aby se osoba stala motivovanou, musí nejprve pocítovat nezbytnost dosáhnout ukojení nebo napravit podmínku. Taková pocítování nezbytnosti jsou nazývána potřebami.“ Další nejednotnost se ukazuje v úvahách o vrozenosti nebo získanosti potřeb. Podle H. H. Kendlera (1963) potřeba vyjadřuje odchylku od biologické homeostázy (v. h.), tj. chápání potřeby jako vrozeného motivu. Naopak D. J. Lewis (1963) užívá pojmu potřeby výhradně jen pro tzv. sekundární pudy, tj. získané, naučené motivy. Širší pojetí podává C. T. Morgan (1962), který definuje potřebu jako nedostatek nebo deficit něčeho, buď získaný, nebo fyziologický. Ph. Lersch (1962) chápe potřebu jako intrapsychický stav, který akcentuje všechny prožitky puzení (Antriebserlebnisse), kdežto behavioristé hovoří většinou o stavu organismu. Mac Kinnon (1948), který vidí v potřebách základní motivační procesy, podává tuto definici: „Potřeba je napětí uvnitř organismu, které směřuje k organizaci pole organismu se zřetelem na určité incentivy nebo cíle a dává vznik aktivitě zaměřené k jejich získání.“ V současné psychologii je rozšířen názor, že potřeba je a) stav organismu, b) stav psychiky, a dále že je to a) motivující síla, b) vnitřní tenze (tj. napětí), nějak spojená s motivací. Potřeby jsou většinou chápány jako základní motivy. Pojem potřeby učinil východiskem své dynamické psychologie H. A. Murray (1938), který nazývá potřeby „hypotetickými silami“, jež existují v organismu, resp. v mozku individua, a jejichž existence dokazuje pozorování chování individua a jeho výpovědi. V tomto smyslu je H. A. Murrayovi pojem potřeby hypotetickou konstrukcí, jíž objektivně odpovídají určité procesy v mozku. K. V. Sudakov (1971) chápe potřeby organismu jako změny životně důležitých konstant krve, které organismus vnímá a signalizuje do mozku. Potřeby vznikají v tkáních těla, ale jsou to současně i stavy mozku, zvl. hypothalamu a mozkové kůry.

Charakteristika potřeb. Podle R. S. Woodwortha a H. Schlosberga jsou potřeby základními motivačními stavy, které aktivují pudy, jež opět aktivují chování. Existují však specifické potřeby, např. bílkovin, různých vitamínů apod., které nenavozují specifické pudy a specifická chování. Máme tedy potřeby, které nemají odpovídající pudy (v. h.

Instinkt a Motivace). Podle P. T. Younga (1961) je princip homeostázy (v. h.) výborným kritériem pro objektivní analýzu organických potřeb, neboť k udržení homeostázy potřebuje organismus kyslík, vodu, protein, tuk, uhlovodík, určité minerály, vitamíny, určitou teplotu atd. Současně se však organismus potřebuje zbavovat určitých produktů metabolických procesů a dále potřebuje adekvátní formy přibližování a vzdalování se v prostoru (užitečné a škodlivé podněty). Z tohoto hlediska tedy „potřeby organismu jsou požadavky pro udržení homeostázy, přežití, reprodukci, růst a normální fungování nebo udržení zdraví“ (P. T. Young, 1961). Potřeby tedy zřejmě souvisí s fyziologickým stavem organismu, jsou to psychické stavy, v jejichž obsahu se stav organismu odráží (hlad, únava atd.). Člověk není jen biologický organismus s materiálními procesy a svalovými pohyby, ale potřebuje k normální existenci i řadu podnětů sociálních, resp. psychických (např. projevy pozornosti, uznání, souhlasu, lásku, oporu aj.). Tyto psychické potřeby nemůžeme převést na princip fyziologické homeostázy. Avšak naprostou většinu svých potřeb fyziologických uspokojuje člověk v interakci s jinými lidmi a kulturním způsobem, který je často v různých společnostech různý. Z toho je patrné, že potřeby jsou složitými psychickými stavy, které souvisí s biologií organismu, ale i se společenskou existencí člověka, jenž má proti zvířatům množství potřeb vyplývajících z kulturního prostředí, v němž žije, i z podmínek své individuální sociální existence.

☞ *Klasifikace potřeb* je ve svých pokusech podat seznam a utřídění základních lidských potřeb opět velmi nejednotná. Obecně se potřeby dělí na primární a sekundární nebo biogenní a sociogenní — prvou skupinu tvoří potřeby vrozené, druhou potřeby naučené. Uvedený již H. A. Murray v tomto smyslu hovoří o potřebách viscerogenních, které jsou vázány na fyziologii organismu, a o potřebách vázaných na psychiku organismu. S. L. Rubinštejn (1946) hovoří o potřebách materiálních (jejichž cíle jsou hmotné, např. jídlo) a o potřebách duchovních (jejichž cíle jsou nemateriální, např. četba). Nejobsáhlejší klasifikaci obou skupin potřeb podal H. A. Murray (1938):

		<i>Viscerogenní potřeby</i>
A. Nedostatky:	1.	potřeba vdechování kyslíku
	2.	„ vody
	3.	„ potravy
	4.	„ dojmů
B. Nadbytky:	5.	„ sekrece: a) sexuální b) laktační (u těhotných žen)
	6.	„ vydechování kysličníku uhličitého
	7.	„ urinace
	8.	„ defekace

C. Vyhnutí:	9.	„	vyhnutí škodlivinám
	10.	„	vyhnutí horku
	11.	„	vyhnutí zimě
	12.	„	vyhnutí úrazu

Psychogenní potřeby (Hilgardovo uspořádání)

- A. Potřeby asociované především s neživými objekty
1. Akvizice (získávání)	4. Uspořádávání
2. Udržování	5. Podržení
3. Konstrukce (organizování)	
- B. Potřeby vyjadřující ambice, prestiž, dokonalost, moc
1. Superiorita	5. Nedotknutelnost
2. Výkon	6. Vyhnutí se inferioritě
3. Respekt	7. Obrana
4. Exhibice	8. Protipůsobení
- C. Potřeby projevu síly a poskytování
1. Dominance	4. Autonomie
2. Úcta	5. Odpor
3. Napodobování	
- D. Potřeba uškodit jiným nebo sobě
1. Agrese	3. Vyhnutí se pohanění
2. Pokoření	
- E. Potřeby vztahující se k lidským náklonnostem
1. Afilie (přátelství)	3. Ošetřování
2. Odmítnutí	4. Závislosti
- F. Sociální potřeby
1. Hry a zábavy	3. Vysvětlování a demonstrace
2. Explorace	

Ačkoli je Murrayův index potřeb nejobsáhlejší ze všech, které byly dosud podány, chybějí v něm i některé potřeby primární, např. potřeba pohybu, potřeba odpočinku a další, jako např. mateřské potřeby a s nimi spojené potřeby něžnosti, orientace, změny, smyslových dojmů, citových vzrušení.

Pokus o jinou klasifikaci potřeb se současným hierarchickým uspořádáním podal A. H. Maslow (1954).

1. Fyziologické potřeby: základní, nejnižší, souvisící s porušenou homeostázou,
2. potřeby bezpečí, vystupující v situacích ztráty životní jistoty, ekonomického selhání atd.,
3. potřeby sounáležitosti a lásky (náležet nějaké skupině, být někým milován),
4. potřeby uznání (být obdivován a uznáván, mít kompetenci a respekt),

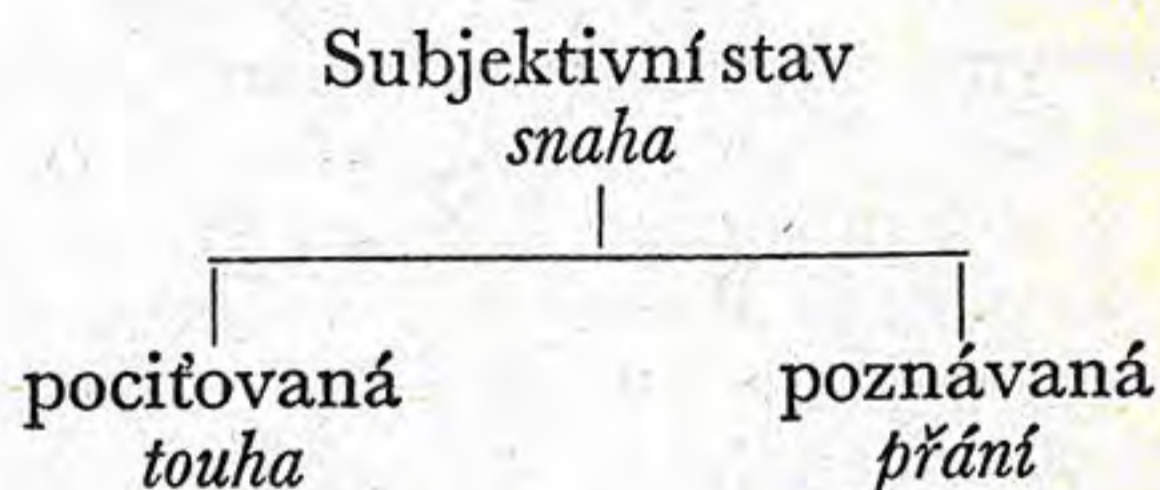
5. potřeba sebeaktualizace (potřeba realizovat svou individualitu, tj. své schopnosti a záměry).

Podle A. H. Maslowa vystupují (tj. prožívá se jejich naléhavost) vyšší potřeby jako motivy činnosti tehdy, když jsou uspokojeny potřeby nižší, avšak tomu je třeba rozumět tak, že jde jen o relativní uspokojení, tj. uspokojení pouze v určité míře. A. H. Maslow dále zdůrazňuje, že z tohoto pravidla existuje řada výjimek.

Obecně se rozeznávají vědomé a nevědomé potřeby (tj. potřeby, u nichž si subjekt neuvědomuje motivační souvislosti) a skryté a zjevné potřeby. Skryté potřeby jsou podle H. A. Murraye ty, které směřují k neskutečným objektům, jsou imaginárně prožívány či nemají vnější expresi.

Potřeby jako základní motivy. Potřeby jsou základní motivační procesy, ostatní druhy motivů, jako zájmy, ideály atd., jsou potřebám komplementární. Chápeme-li potřeby jako objektivní stavy, lze podat toto schéma:

Objektivní stav
potřeba

Vznik potřeby. Poměrně dobře lze vysvětlit vznik fyziologické potřeby. Vrozeným potřebám odpovídají příslušná podkorová centra, která se dostávají do stavu podráždění se změnou krevního chemismu a vlivem vnějších vrozených podnětů (hlad, sexus, atd.). Tzv. sekundární potřeby vznikají z potřeb primárních nejčastěji tak, že se nějaká situace nebo prostředek, který vedl k dosažení primárního cíle, asociují s uspokojením a vydělují se pak jako samostatné cíle. Sekundárním cílem se stává to, co bylo asociováno s dosažením primárního cíle. Tento proces, který G. W. Allport (1937) nazývá „funkční autonomní motivy“, však není jediným „mechanismem“ vzniku sekundárních potřeb, které u člověka vznikají v průběhu sociálního učení.

Podle K. V. Sudakova (1971) vznikají fyziologické potřeby drážděním příslušných center v hypothalamu změněným krevním chemismem (např. hlad poklesem hladiny glukózy v krvi). Odtud jsou pak generovány motivační nervové impulsy do mozkové kůry, spolu s impulsy z retikulární formace, která je s hypothalamem funkčně spojena. Tak se vytváří jednak stav aktivace (*v. h.*) a jednak zaměření na odpovídající program zacíleného chování, který má restaurovat homeostázu, tj. uspokojit (redukovat) potřebu.

M. N.

LITERATURA

Gottschaldt - Lersch - Sander - Thomae: Handbuch der Psychologie, Bd. II., Motivation, Göttingen 1964

Maslow A. H.: Motivation and Personality, New York 1954

Murray H. A. (ed): Explorations in Personality, New York 1938

Sudakov K. V.: Biologičeskie motivacii, Moskva 1971

POZORNOST je pojem v psychologii dost nejasně oddělovaný od pojmů jiných, např. zájmu a vědomí; je také nejednotně vymezován. Rozsah (šíře, počet, složitost,) jasnost, zřetelnost, trvání a střídání obsahů vědomí (*v. h.*) závisí na té stránce činnosti subjektu, který se nazývá pozornost. Podle G. Anschütze (1953) „je pozornost zdůrazněné vyzdvižení obsahu, ať už je vzbuzen objektivním podnětem nebo je součástí prožívajícího subjektu. Znamená to primární stupeň zpředmětnění.“ Podle H. Rohrchera (1963) je „pozornost aktuální stupeň aktivity psychických funkcí“, které jsou aktivovány „psychickými silami“, tj. pudy, city a vůlí. R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) chápou pozornost jako selektivní (výběrový) faktor. H. Piéron (1921) zdůrazňuje energetickou stránku pozornosti: „Pozornost obsahuje posílení jedné soustavy činností a útlum jiných soustav konkurujících.“ H. H. Kendler (1963) chápe pozornost jako výběrového činitele ve vnímání. Podobně kladou pojem pozornosti jen do vztahu ke vnímání D. Krech a R. S. Grutchfield (1958), kterým je pozornost „selektivním zdůrazňováním (focusing) určitých částí nebo aspektů situace“. Přesněji vyjadřuje podstatu pozornosti S. L. Rubinštejn (1964): „Poněvadž pozornost vyjadřuje vztah mezi subjektem a objektem, je v ní obsažena i určitá dvoustrannost: pozornost je zaměřena na objekt a objekt zase upoutává pozornost. Příčinou toho, že pozornost je zaměřena k tomu a ne k jinému objektu, není jen v subjektu, ale i v objektu a dokonce především v něm, v jeho vlastnostech a kvalitách; avšak tyto příčiny nejsou jen v objektu, ani pouze v subjektu, nýbrž ve vztahu objektu k subjektu a subjektu k objektu. Fenomenologicky charakterizujeme obvykle pozornost výběrovou zaměřeností vědomí na určitý předmět, který si současně obzvlášť jasně a přesně uvědomujeme. Výběrová zaměřenost je ústředním fenoménem pozornosti. Pozornost tedy znamená především změnu struktury procesu... jejím výsledkem je senzibilita“. Závislost mezi strukturou procesu a senzibilitou může však být i opačná. Zásadní rozpory v pojetí pozornosti jsou tedy v tom, zda pozornost 1. je faktorem zaměřenosti vědomí na určité objekty, 2. je totožná s vědomím vůbec, 3. je organickou složkou vnímání, 4. je motivací vnímání, 5. je totožná s vědomím já (*v. h. Jáství*), 6. je určitým stupněm vědomí, 7. je pouhým doprovodným procesem psychické aktivity, resultantou zájmu.

Důležitým znakem pozornosti je její dvojstrannost, která záleží v tom, že jednak je způsobována bezděčně určitými vlastnostmi působících podnětů (pasivní pozornost), jednak je aktivním stavem vyhledávání určitých podnětů (aktivní pozornost). Zaměřenost pozornosti je způsobována vnějšími i vnitřními faktory. Vnitřní faktory pozornosti jsou motivy (potřeby, zájmy a ideály), vnějšími faktory pozornosti je zvláště síla působícího podnětu (nikoli jen absolutní, nýbrž i relativní síla podnětu vzhledem k ostatním podnětům působícím současně). Pozornost se obrací k podnětům, které v komplexní podnětové situaci nějak vystupují. Déle trvající podnět vzbudí spíše pozornost než podnět trvající krátce (časová sumace), jakmile však trvající podnět vzbudil pozornost, pak jeho delší trvání pozornost oslabuje. Činitelem pozornosti je rovněž velikost podnětu (tj. rozsah v prostoru). Velké předměty vzbuzují pozornost zvláště ve spojení s nápadnými vlastnostmi. Dalším vnějším faktorem pozornosti je změna, která vyvolává pozornost už u kojence. Zvláštním případem reakce na změnu je orientační reflex (*v. h. Reflex*). Pozornost vzbuzují zvláště změny náhlé a velké. S faktorem změny souvisí i přetržitost podnětů (např. blikání světla při signalizaci), což je vlastně opakovaná změna. Přetržitost podnětu vyvolává pozornost zvláště ve spojení s motivací. Dalšími vnějšími faktory pozornosti jsou novost, neočekávanost a relativní izolovanost podnětu, tj. jeho odlišnost od okolí. Pozornost budí dále kontrast podnětů a jejich blízkost v prostoru.

Všeobecnou fyziologickou podmínkou pozornosti je stav bdění, umožňující optimální vzrušivost korových buněk. Další podmínkou je vzrušivost určitých oblastí mozkové kůry, souvisící s principem dominanty (*v. h. Nervová soustava — činnost*). Nastupujícímu útlumu mozkové kůry lze do jisté míry čelit úmyslnou koncentrací pozornosti, ale s postupujícím útlumem se pozornost zhoršuje. Vrozeným základem pozornosti je *orientační reflex*, který je vyvoláván novostí podnětů a slouží adaptaci (organismus zkoumá, zda jde o významný podnět).

Základní vlastností pozornosti je její neustálá asociace, tj. přesouvání ohniska pozornosti z detailu na jiný detail, při současné celkové méně zřetelné fixaci podnětu jako celku (např. při rozhovoru s určitou osobou oscilace pozornosti z detailu jejího obličeje na jiný detail). Modální hodnota fixace pozornosti pro zorné pole je čtyři fixace za sekundu neboli čtyři přesuny (Buswell, 1935). S fluktuací pozornosti souvisí i tzv. *fluktuace senzorická* objevená Urbantschitschem (1875) při poslechu hodinek (tikající hodinky umístěné v takové vzdálenosti od ucha, že jsou sotva slyšitelné, jsou střídavě slyšeny a neslyšeny). S fluktuací pozornosti souvisí dále tzv. *disparátní činnosti* (např. hlasité počítání a současné psaní). Rozdělení pozornosti je možné jen tehdy, když mezi oběma činnostmi jsou společné znaky nebo když jedna

z nich je plně automatizována (např. poslech hudby při pletení). V podstatě však ponejvíce dochází k rychlým přesunům pozornosti, např. při vnímání zvukového filmu jde o rychlou oscilaci z obrazu na zvuk a naopak. Dalšími vlastnostmi pozornosti jsou: extenzita, intenzita, výběrovost, stálost, soustředěnost. Soustředěnost (koncentrace) pozornosti znamená její soustředěnost na určitý rozsah podnětu nebo na určité množství objektů; bývá doprovázena psychickým napětím. Koncentrace souvisí se zájmy a jinými motivy a jejím podkladem bývá úmyslné zaměření. Stupeň koncentrace pozornosti souvisí také s odolností vůči vedlejším rušivým vlivům. Intenzita pozornosti souvisí s její koncentrací a s úsilím, které ji doprovází, intenzivní pozornost znamená, že subjekt je objektem cele zaujat. Fyziologicky souvisí intenzita pozornosti s korovými nebo podkorovými dominantami. Intenzita pozornosti se projevuje zvláště jasností a zřetelností obsahů myslí. (J. Fröbes, 1928); je v nepřímém poměru k rozsahu pozornosti. Čím širší je rozsah pozornosti, tím menší je její intenzita a naopak; méně rozsáhlé pole pozornosti se postřehne jasněji a zřetelněji. Intenzitu pozornosti snižují vedlejší rušivé vlivy, zvláště jsou-li náhlé a silné, dále únava, nastupující útlum, ztráta motivace aj. Rozsah pozornosti je dán množstvím podnětů, které pozornost zahrnuje. Průměrný rozsah pozornosti pro vizuálně vnímané (*v. h. Vnímání*) podněty představuje u dospělých osob asi osm elementů. (R. S. Woodworth a H. Schlosberg). Také rozsah pozornosti je determinován vnějšími a vnitřními faktory: např. při expozici jednobarevných písmen je rozsah pozornosti větší než při expozici písmen různobarevných. Dále záleží na prostorovém uspořádání prvků (např. seskupení písmen v jedné řádce nebo jejich rozhození po ploše atd.). Čím je rozsah exponovaných podnětů různorodější, tím je rozsah pozornosti užší. Rozsah pozornosti je větší, když vnímané podněty spolu souvisí, spojují se v celek a vytvářejí smysluplné souvislosti (např. exponovaná písmena vytvářejí slova). Rozsah pozornosti se mění kolem průměrné hodnoty. Stálost pozornosti je její vlastnost v čase a znamená udržování pozornosti na témže objektu po určitou dobu. Stálost pozornosti snižuje jednotvárnost podnětů, naopak faktory stálosti pozornosti jsou rozmanitost podnětů, motivy souvisící se zajímavostí vnímaného předmětu, určité vlastnosti osobnosti a věk (pozornost dětí je méně stálá než pozornost dospělých).

Předmětem pozornosti jsou nejen vnější objekty, ale i stavy vlastní mysli. V tomto smyslu je lépe chápat pozornost jako proces doprovázející vědomé zaměření subjektu a odlišovat ji od pojmu vědomí (*v. h.*), zájmu (*v. h.*), orientačního reflexu (*v. h. Nervová soustava — činnost*) a dominanty (*v. h. Nervová soustava — činnost*). Úmyslná pozornost souvisí s vůlí a druhosignálními (*v. h. Nervová soustava*) podněty z vnitřní řeči a jejím typickým výrazem je plánovité pozorování. Bezděčná pozor-

nost souvisí s orientačním reflexem. Úmyslná pozornost je spojena s jasnějším a zřetelnějším uvědomováním a souvisí s motivy osobnosti a jejich příslušnými cíli. Udržuje se volným úsilím i proti vlivu vedlejších rušivých podnětů. Směr ani vlastnosti pozornosti nejsou dány jí samou, nýbrž souvisí na jedné straně s motivací subjektu a na druhé straně s vlastnostmi objektů vnější skutečnosti. Pozornost zkracuje reakční dobu, zlepšuje učení (*v. h.*) i zapamatování, zaostruje vnímání, ale působí rušivě v citové oblasti a u zautomatizovaných úkonů.

Experimentálními metodami zkoumal proces pozornosti český psycholog V. Chmelař (1935 i později), který mimo jiné určil několik typů pozornosti podle její koncentrace v různých fázích úkolové situace.

Novější teorii pozornosti podal D. E. Broadbent (1958), který vyšel z teorie informace a z originálně koncipovaných experimentů. Pokusným osobám byly současně dávány různé informace, které pak měly reprodukovat; byly jim např. dávány páry čísel, jedno do pravého, druhé do levého ucha současně apod. Zjistilo se, že pozornost má ochrannou funkci, že je jakýmsi informačním filtrem, který chrání jedince před přetížením a umožňuje mu optimální zpracování informací. Pozornost tedy vytváří zvláštní mediátor mezi senzory a kognitivním systémem. Pozornost jako ochranný filtr funguje podle zákona „vše nebo nic“ (*v. h. Nervová soustava — činnost*).

Vrozeným základem pozornosti je *orientační reakce*, která je vyvolávána novými podněty a jejímž smyslem je připravit receptory a nervovou soustavu vůbec k ostřejšímu vnímání. Orientační reakce tak má důležitou biologickou funkci, adaptovat organismus na novou situaci. Proto je jejím základem příprava receptorů pro dokonalé přijetí informace a příprava nervové soustavy k přesné analýze došlých informací. Organismus se musí v nové situaci připravit na boj nebo na útěk nebo musí tuto situaci identifikovat jako nevýznamnou a utlumit nebo snížit úroveň své aktivity, aby zbytečně nevyčerpával zdroje energie. I. P. Pavlov (1936) hovoří v tomto smyslu o orientačním reflexu nebo také o reflexu „co je to?“ Protože však jde o komplexní aktivitu, je vhodnější hovořit o orientační reakci, která má tyto komponenty: (1) somatickou, tj. pohyby očí a hlavy, uší a čumáku zvířete ve směru působícího podnětu; (2) vegetativní, tj. změny v činnosti srdce, v elektrickém odporu kůže, v dýchání, v distribuci krevního oběhu a další; (3) senzory, tj. snížení počitkového, resp. vjemového prahu, takže receptory zvyšují citlivost vůči působícím podnětům. Citlivost receptorů je podporována pohyby, např. vztyčením slechů u psa, což umožňuje dokonalejší zachycení zvuku.

M. N.

LITERATURA

- Broadbent D. E.*: Perception and Communication. Oxford 1958
Mackworth N. H.: Vigilance and Attention, Harmondsworth 1968
Rubinštejn S. L.: Základy obecné psychologie, Praha 1964
Velinský S.: Psychologie pozornosti, Praha 1938
Vorinin L. G., Leontjev A. N., Lurija A. R., Sokolov J. N. (vyd.): Orientirovočnyj re-
fleks i voprosy vysšej nervnoj dějatelnosti, Moskva 1959
Woodworth R. S., Schlosberg H.: Experimentálna psychológia, Bratislava 1959

PROJEKCE je velmi důležitý termín moderní psychologie, uplatňující se zvl. v psychodiagnostice (*v. h.*). Pojmu projekce v psychologickém smyslu užili jako první současně S. Freud a J. M. Baldwin r. 1895; pojmu projektivní metody ve smyslu psychodiagnostickém užil jako první K. L. Frank (1939). Termín projekce vyjadřuje promítnutí nějakého psychického obsahu navenek, což je velmi běžný jev. Prakticky vstupuje projekce do každého obsahu prožívání, neboť prožívání má vždy subjektivní akcent. V psychologii se však projekcí rozumí promítání psychických obsahů, např. emocí nebo snah do objektů, které jsou vnímány. Znamená to tedy, jak už bylo řečeno, promítnutí psychického navenek. V psychodiagnostice se v tomto smyslu zkoumá specifickými metodami zvl. projekce motivů. Freud chápal projekci jako obranný mechanismus. Proto R. R. Sears (1936) rozlišuje dvojí druh projekce. Projekce jako obranný mechanismus je popsána v hesle adaptace (*v. h.*). Týká se, jak víme, negativních vlastností: lidé své negativní vlastnosti připisují jiným a tak se brání dezintegraci z pocitu, že jsou sami špatní. Kromě toho se projekce objevuje v patologických stavech *deliria a halucinace*: v těchto stavech „vidí“ postižený subjekt ve svém okolí určité objekty, které tam fakticky nejsou přítomny. Vnímání je běžně doprovázeno projekcí, když je podnětová situace nestrukturovaná. Projekce je silnější, když se jedinec ještě angažuje citově nebo je deprivován. Projekce se tak utváří na emocionálně motivačním základě, nestrukturované podněty ji jen ulehčují. V projekci se tak jedinec určitým způsobem psychologicky odhaluje, především proto, že navenek promítá své, často i nevědomé, motivy. Existují určité situace, které projekci provokují; této skutečnosti je využito v tzv. projektivních psychodiagnostických testech (nejznámější z nich je tzv. „tématicko apercepční test“ H. A. Murraye, v němž je projekce provokována sérií dramatických obrazů prezentovaných jako fotografie. Jinou známou metodou je test H. Rorschacha, v němž se projekce provokuje řadou jednotlivě exponovaných symetrických skvrn. V jiných testech je projekce provokována tím, že subjekt má doplňovat nedokončené věty, sestavovat z určitých

prvků scény pod.). Analýzou projekce tak klinický psycholog vytváří restrukturu psychodynamiky zkoumané osoby. Studium projekce směřuje zvláště k odhalení nevědomých sklonů. Takové sklony jsou často sekundárně racionalizovány vědomými snahami, např. chlapec, který se chce stát policistou, může touto vědomou snahou vyjadřovat nevědomý pocit méněcennosti a projekce může přispět k odhalení takových hlubinných sklonů (E. Grünwald 1967). Charakteristicky vystupuje projekce též ve snu (*v. h. Fantazie*). Analogicky ke snu a snění je potřeba projekce výrazem toho, že jedinec má psychologické problémy. U neurotiků bývá též symptomem útěku do minulosti.

M. N.

LITERATURA

Abt L., Bellak L.: Projective Psychology, New York 1950

Bell J. E.: Projective Techniques, New York 1948

Grünwald E.: Die personale Projektion: Eine Einführung in die Analyse projektiver seelischer Vorgänge, München-Basel 1962

Meili R.: Lehrbuch der psychologischen Diagnostik, 4. vyd. Bern—Stuttgart 1961

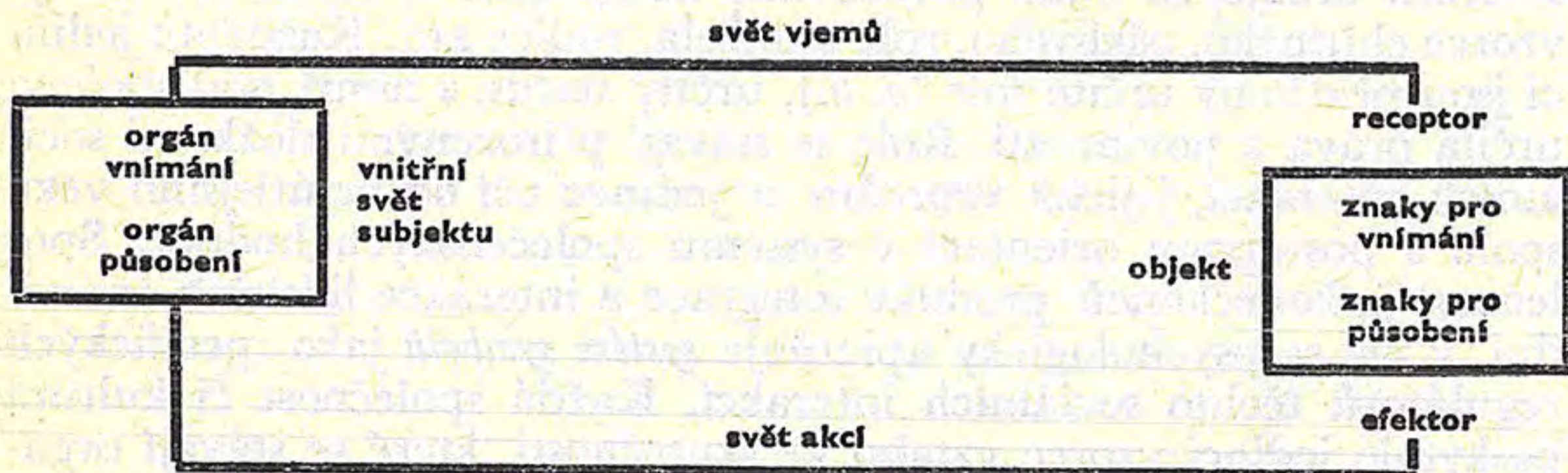
PROSTŘEDÍ Psychickou činnost můžeme chápat jako systém, který funguje v neustálé interakci s prostředím, v němž žije: mezi tímto systémem a prostředím dochází k neustálé výměně látek, energií a informací (*v. h. Organismus*). Uspořádání organismu a jeho vývoj se rovněž uskutečňují v jednotě se životními podmínkami, které úhrnně nazýváme prostředím. Ačkoli se hovoří i o vnitřním prostředí organismu, budeme zde pojem prostředí užívat jen pro označení vnějšího okolí, v něm se uskutečňuje život organismu. Z hlediska fenomenálního je toto prostředí velmi složité, patří sem komplexní životní podmínky, jako jsou klimatické vlivy s atmosférickým tlakem, povaha krajiny a zvláštnosti přírody a další. Obecně se tyto podmínky nazývají *biosféra* a nejsou dosud podrobně, jako faktory psychické činnosti, prozkoumány. Existují určitá třídění prostředí, např. na prostředí fyzické, biologické, kulturní a jiné. Vzájemná závislost člověka a prostředí se vyjadřuje v pojmu *eko-systém* a je, vedle závislosti organismu a prostředí u zvířat, předmětem studia tzv. ekologie. Eko-systém může být studován z různých hledisek, např. jako systém výměny energií a látek v určitých topografických lokalitách nebo obecně. Pro psychologii má význam zvláště studium vlivu specificky lidského prostředí, které se nazývá *kultura*. Úhrnně může být definováno jako systém materiální a duchovní produkce života společnosti v té které etapě jejího historického vývoje. Fakt, že kultura vytváří nový typ determinace psychické činnosti, byl dobře znám již od poloviny mi-

nulého století etnologům, etnografům a kulturním antropologům. Ukazuje se, že *lidská společnost* se podstatně odlišuje od prostého společenství zvířat. U nich také nemůžeme hovořit o kultuře, ačkoli zde pozorujeme často i velmi složitou sociální organizaci spolu s materiální produkcí (např. termity a termityště apod.). Lidská společnost je jako historický útvar něčím zcela specifickým. Tak jako je příroda přirozeným prostředím pro život zvířat, je kultura přirozeným prostředím života člověka a lidský jedinec jako biologický a psychologický systém, relativně uzavřený, vytváří s tímto svým přirozeným životním prostředím funkční jednotu. Lze to za cenu určitého zjednodušení ilustrovat na následujícím příkladě: tak jako přírodní prostředí, vytváří kulturní prostředí určitou atmosféru, v níž psychické procesy lidí, kteří v ní žijí, probíhají specifickým způsobem — ve vysokohorských polohách, kde je řídký vzduch a nedostatek kyslíku, se duševní procesy mění, horolezci zde často dostávají halucinace a ztrácejí určité zábrany; v prostředí kultury, kde se věří, že svět je oživen neviditelnými démony, lidé myslí a cítí jinak, než strážliví, realističtí Evropané. Rozdíly v kulturách, které jsou dány jako rozdíly ve společenském vědomí a ve společenských normách, způsobují odlišnosti v psychice příslušníků těchto kultur. M. Meadová (1935) srovnala dvě kultury dvou kmenů žijících na Nové Guineji v blízkém sousedství: mužové kmene Čambuli mají výrazné femininní vlastnosti, jsou hašteřiví, zlobiví, závistiví a povídaví. Jejich výhradním zaměstnáním je zhotovování obleků, ruční práce, příprava a pořádání tanců a slavností. Naproti tomu ženy tohoto kmene pracují na poli, loví zvěř, jsou iniciativní, eroticky aktivní a považují muže „za slabé pohlaví“. Je zde velmi rozšířená homosexualita. Naproti tomu psychologický obsah rolí mužů a žen u sousedního kmene Arapešů se podobá tomu, co je běžné v západní kultuře. Rozdíly mezi příslušníky uvedených kmenů nejsou genetické. Jsou to rozdíly dané odlišností jejich kultury. Takových rozdílů bylo zjištěno mnoho a týkají se všech sektorů chování i prožívání. Obvykle se jedná o rozdíly dané složitým vývojem kulturních vzorců v závislosti na historii životních, zvl. hospodářských podmínek života daného kmene. Charakteristickým rysem povahy příslušníků kmene Semangů v Malajsku je bázlivost a podřídivost: žádný z mužů tohoto kmene nikdy neútočí, ani se nebrání, běžnou reakcí na jakýkoli konflikt je útek. Tento kmen žil dlouhou dobu v početní menšině mezi útočnými malajskými kmeny, kterými byl sužován, okrádán a vyháněn ze svých sídlišť. V povaze příslušníků jiných přírodně žijících kmenů se projevují hospodářské podmínky jejich života přímo a ještě výrazněji. Existují kmeny, jejichž příslušníci nemají vůbec potřebu soukromého vlastnictví, jiné, u nichž je za nevěrnou pokládána žena, která s jiným mužem jí, nikoli ta, která s ním spí atd. Tyto rozdíly, jak již bylo podotknuto, jsou dány odliš-

ností tzv. kulturních vzorců; *kulturní vzorce* jsou vlastně reprezentovány systémem obyčejů, zákonů, morálních imperativů, tabu a působí psychologicky proto, že za nimi stojí odměny za jejich dodržování a tresty za porušování. Porušování některých těchto norem vyvolává totiž odpor, pobouření, odmítání u určitých skupin lidí nebo u lidí vůbec. Jedinec se s nimi seznamuje především prostřednictvím výchovy a pokládá je obvykle za samozřejmé. Vytváří hierarchizovaný *systém hodnot*, v němž se objevují definice pravdy, krásy, slušnosti, morálky atd. Tak každý normálně vychovaný člověk, příslušník naší kultury, pokládá za samozřejmé, že podle určitých pravidel žije ve shodě se svými sousedy, stýká se s nimi, že se řídí určitými zvyklostmi v oblékání a v kontaktech s ostatními lidmi apod. Takovou orientaci v rámci dané kultury získává v procesu socializace (*v. h.*). Každá kultura tedy prezentuje jedinci systém určitých norem a rolí (*v. h.*). S tímto systémem se jedinec konfrontuje, více či méně ho přijímá za svůj systém samozřejmostí nebo tlaků, jimž je nutno se podrobit, chce-li žít bez konfliktů v daném prostředí, nemá-li být považován za podivína, neslušného, nemorálního nebo dokonce za zločince. Mnohé z jeho vztahů jsou institucionalizovány (např. manželství, rodina a další). Kultura určuje, co bude považováno za správné a co nikoli, určuje vzorce chutného, ošklivého, role manžela, rodiče atd. Každému jedinci jsou přiděleny určité role (*v. h.*), určitý status, s nimiž jsou spojena určitá práva a povinnosti. Role se stávají přirozenými složkami sociálních interakcí, jejichž vzorcům se jedinec učí od nejútlejšího věku spolu s postupnou orientací v systému společenských hodnot. Společnost je koneckonců produkt integrace a interakce lidských individuí, v níž se psychologicky uplatňuje *systém symbolů* jako specifických regulátorů těchto sociálních interakcí. Každá společnost či kultura poskytuje jedinci vzorce vztahu ke skutečnosti, které se stávají organickou součástí sociálního učení. Vykazují se jako systém rolí, s nimiž je nutno se identifikovat, aby jedinec mohl ve společnosti existovat jako příslušník určité kultury, tj. jako nositel určitých funkcí, které v jakémsi úhrnu umožňují zpětně život společnosti. Je např. nemožné, aby ignoroval takový systém symbolů, který umožňuje vzájemné dorozumívání (řeč) a vzájemnou interakci. Psychologické rozdíly mezi příslušníky různých kultur jsou, jak již bylo řečeno, dány rozdíly ve společenské organizaci. Společenská organizace má své kořeny ve způsobu výroby a hospodářského života. Psychologické rozdíly se konkrétně projevují jako rozdíly v socializaci, neboť to je proces univerzální pro všechny kultury. Jím jedinec vrůstá do prostředí, v němž žije, učí se v něm orientovat a být činný, získává v něm pro každou kulturu charakteristickou lidskou podobu.

Avšak také *vztah mezi organismem a prostředím* vytváří jednotu: každý živočišný druh, jak ukázal biolog a ekolog J. von Uexküll (1934),

má své specifické prostředí, jehož charakteristiky odpovídají charakteristikám orgánů, jimiž organismus toto prostředí vnímá a orgánů, jimiž na prostředí působí. Tak se mezi organismem a jeho prostředím (světem) vytváří funkční systém. J. von Uexküll to pěkně ilustruje na světu klíštěte: tento drobný hmyz se brzy po narození dostává do větví stromů, kde čeká na svou kořist. Podnětem pro spuštění se na oběť je pach kyseliny máselné, která je součástí potu. Po dopadu na svou oběť se klíště orientuje na základě tepelných podnětů, zavrtává se do pokožky a saje krev napadeného. Světem klíštěte, říká von Uexküll, je svět kyseliny máselné, neboť toto zvíře nereaguje v podstatě na žádné jiné vlivy z vnějšího světa. Také pro velice malou pravděpodobnost setkání se s obětí je klíště vybaveno fantastickou schopností. Vydrží totiž, jak ukázalo pozorování, až 18 let hladovět. Pojem prostředí je tedy velmi relativní s ohledem na příslušný živočišný druh, neboť každý má svůj vlastní svět. Např. oko včely a sluch psa jsou uzpůsobeny jinak, než stejné smyslové orgány u člověka. Pes např. slyší ultrazvuky a včela vnímá ultrafialové spektrum, vidí proto svět v jiných barvách než člověk. Základní vztah mezi organismem a prostředím vyjadřuje von Uexküll tímto schématem:

Poznávání světa se rozšiřuje učením. Vztah člověka ke světu je oproti vztahu zvířecímu specifický v schopnosti pojmového myšlení, jímž člověk odráží objektivně existující jevy a kauzální souvislosti mezi nimi. Zvíře zůstává zajatcem světa vázaného na instinkty.

M. N.

LITERATURA

- Benedict R.*: Patterns of Culture, New York 1934
Kardiner A. (red.): The Psychological Frontiers of Society, New York 1945
Kluckhohn C., Murray A. H.: Personality in Nature, Society and Culture, New York 1948
Linton R.: The Cultural Background of Personality, New York — London 1945.
Markarjan J. S.: O genezise čelověčeskoj dějatelnosti i kultury, Jerevan 1973.
Mead M.: Sex and Temperament in Three Primitive Societies, London 1935.

Sokolov J. V.: Kultura i ličnost, Leningrad 1972.

Uexküll J. von, Kriszat G.: Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen, Berlin 1934

PROŽÍVÁNÍ je ústřední psychologický pojem, který představuje jednu ze dvou základních dimenzí psychiky. Obecně znamená pojem prožívání, že prožívající subjekt má určité obsahy vědomí, pociťuje nebo má určitou snahu. Základními *kategoriemi prožívání* jsou tedy obsahy (vjemy, představy, myšlenky), city a snahy. L. Klages (1928) činí fenomenologický rozdíl mezi prožíváním a stavem vědomí, prožívání ztotožňuje se životem vůbec. Prožívání tvoří více či méně plynulý proud s více či méně výrazným citovým přízvukem. Obsahy jsou častěji spojeny s city a snahami, takže třídění prožívání na uvedené kategorie je v podstatě umělou abstrakcí. W. Dilthey považuje poměrně ohraničené stavy prožívání za nejmenší elementy proudu duševního dění. Mentalisticky (z introspekce vycházející) orientovaná psychologie pokládá jednostranně dimenzi prožívání za jediný předmět psychologie. Behavioristé naopak studium prožívání z psychologie vylučují, protože pro svou subjektivitu je nepřístupné vědeckým metodám (uznávají ale jeho existenci).

„Prožívání se uskutečňuje mezi dvěma póly, oduševnělou bytostí a horizontem prostředí“ (Ph. Lersch, 1962). Předmětem prožívání může být vnější svět, ale i stav vlastního organismu a stav vlastní mysli. Prožitky si subjekt uvědomuje jako příslušné k já, ale může existovat i nevědomé prožívání, což znamená, že prožívající má vědomí určitého stavu mysli, ale neuvědomuje si (nezná) jeho příčiny (souvislosti). Z časového hlediska člověk prožívá minulé, přítomné i budoucí v aktuálním časovém okamžiku. Také zvířata prožívají a fylogeneticky výše postavené druhy mohou mít představy jednotlivin a konkrétní myšlenky. Z hlediska základního přízvuku se rozeznávají gnostické (poznávací) a patické (citové) prožitky nebo imprese (dojmy) a ideje (myšlenky).

Prožívání je vlastním předmětem psychologie, protože psychické reakce se utvářejí jako odpovědi individua na svět významů, který ho obklopuje, přičemž utváření těchto významů je funkcí citění a poznávání za spoluúčasti vyvstávání a uspokojování potřeb. Okolní i vnitřní svět jedince je tedy primárně prožíván a na základě tohoto prožívání se utvářejí akty chování, přičemž však jednoduché přiřazování aktů chování k prožitkům není možné. Lze říci, že *vztah mezi prožíváním a chováním* je složitý: subjekt často zastírá nebo předstírá, své prožitky stylizuje, jedná jinak než cítí apod. Prožívání určuje *vztažný rámec* toho, jak jedinec svět kolem sebe i v sobě interpretuje a jaké postoje vůči němu zaujímá. Současně se v toku prožívání takový

vztažný rámec sám utváří. Proto také prožívání nelze z psychologie odstranit, jak se o to pokoušeli behavioristé, kteří sice existenci prožívání nepopírali, ale rezignovali na jeho vědecké (objektivní) studium, protože je nepřístupné vědeckým metodám. Tato námitka, jak ukázal zvl. polský psycholog M. Kreutz (1966 a jindy) však není správná, protože i prožívání lze studovat vědeckými metodami.

M. N.

LITERATURA

Gruhle H. W.: Verstehende Psychologie (Erlebnislehre), Aufl., Stuttgart 1956.

PŘEDSTAVY Na rozdíl od vjemů (*v. h. Vnímání*), které vznikají přímým působením podnětů na receptory, vznikají představy přímo v mysli. Fenomenologicky se jeví rozdíl vjemů a představ takto:

Vjemy

1. Vjemy jsou skutečné (leibhaftig) a mají objektivní charakter.
2. Vjemy se vztahují k vnějšímu, objektivnímu prostoru.
3. Vjemy mají určitý znak, jsou úplné a se všemi detaily.
4. Ve vjemech jsou jednotlivé počitkové elementy čerstvé (např. barvy září).
5. Vjemy jsou konstantní a jsou snadno považovány za tytéž.
6. Vjemy jsou nezávislé na vůli, nemohou být libovolně vyvolávány a měněny. Mají přízvuk pocitu pasivity.

Představy

1. Představy jsou obrazné (bildhaftig) a mají subjektivní charakter.
2. Představy se vztahují k vnitřnímu, subjektivnímu prostoru mysli.
3. Představy mají neurčitý znak, jsou neúplné a mají jen jednotlivé detaily.
4. V představách jsou zřetelné a jasné jen některé elementy, jiné jsou potlačeny. Někteří lidé mají jen šedé představy.
5. Představy se ztrácejí i rozplývají a působí vždy nově.
6. Představy závisí na vůli, mohou být libovolně vyvolávány a měněny. Mají přízvuk pocitu aktivity.

Objektivní rozdíl vjemů a představ spočívá v tom, že vjemy mají periferní vznik (vznikají prostřednictvím receptorů), kdežto představy mají centrální vznik (vznikají přímo v mozku).

Filozof D. Hume definoval představy jako „kopie dojmů“; k této definici je však třeba dodat, že jsou to kopie, které se od originálu liší šesti uvedenými znaky. W. Stern (1950) uvádí jako přechod od vjemů k představám následující jevy: doznívání vjemů (bezprostřední

vzpomínka), následný obraz, paobraz s perseverace. Vjemy se s představami mísí v tzv. synestéziích. Představy jsou tedy centrálně vybavené obsahy mysli, které představují kdysi vnímané jevy nebo předměty.

Druhy představ. Obecně se rozeznávají představy názorné (představy jednotlivin, např. představa konkrétního předmětu) a představy schematické, v nichž si představovaný objekt podržuje jen některé znaky (např. představa člověka vůbec). Schematické představy mají k pojmům blíže než názorné představy jednotlivin. Představy se vztahují ke všem smyslovým modalitám (vizuální, auditivní, hmatové, čichové, chuťové). W. Stern (1950) rozeznává představy pamětní (které dělí na poznatky a vzpomínky) a představy fantazijní. Fenomenologicky lze rozeznávat následující druhy představ: bezprostřední vzpomínky (doznívání vjemu), následné obrazy a paobrazy, eidetické obrazy, synestézie, vzpomínky a poznatky. Poslední dvě kategorie reprezentují představy v užším smyslu. Složitější mohou být názory.

Doznívání vjemu je korový proces, který závisí na pozornosti (*v. h.*) subjektu a pravděpodobně také na intenzitě podnětu; intenzivní vjemy doznívají v představách.

Následné obrazy a paobrazy. Díváme-li se určitou dobu na nějaký zvlášť výrazně osvětlený předmět, doznívá jeho podoba v představách po skončení jeho vnímání. Paobrazy vznikají tehdy, když podnět působí delší dobu na receptor, jsou však původnímu vjemu protikladné nebo jej doplňují (paobrazem intenzivně svítící žárovky je její tmavý obrys). Většinou však jde o tzv. barevné počitky (po vnímání určité barevné plochy následuje představa této plochy v komplementární barvě nebo dochází k syntéze s barvou, která vjemově následuje, např. obrys žlutého čtverce na následně vnímaném modrém pozadí se jeví jako zelený).

Eidetické obrazy jsou představy, které se svou ostrotí, jasností a obsahem vyrovnají vjemům. Upozornil na ně W. Urbantschitsch v r. 1907 a studoval je zvláště E. R. Jaensch (1922, 1934) a O. Kroh. Eidetika se vztahuje k vizuálním a auditivním dojmům. Souvisí se zvláštní neskutečnou představivostí a objevuje se jen u některých jedinců, zvláště v období dospívání. Eidetická schopnost se projevuje asi u třetiny dětí a mladistvých, přitom však zahrnuje téměř polovinu šestiletých dětí. Eidetikové vybavují zvláště vizuální vjemy jako zřetelné a jasné obrazy se všemi detaily.

Synestézie zahrnuje jevy, při kterých je vnímání doprovázeno dojmy jiných smyslových modalit. Jsou to zvláště tzv. fotismy (nebo barevné slyšení), kdy sluchové vjemy jsou doprovázeny barevnými dojmy, a fonismy, které jsou vzácnější a při kterých jsou zrakové vjemy doprovázeny dojmy sluchovými. Fyziologicky se synestézie vykládají iradiací podráždění z jednoho analyzátoru do druhého (např. ze zrakového do sluchového), na základě stejného citového přízvuku zrakových

a sluchových vjemů. Optické dojmy jsou v synestéziích obyčejně sekundární, sluchové vjemy primární.

Perseverace jsou vtíravé představy, které se objevují v mysli na základě opakovaných podobných vjemů nebo silných dojmů. Někteří autoři je chápou jako protiklad k asociacím. Proti plynulosti asociací, jejichž obsahy se mění, jsou perseverace obsahově přesné a vytrvalé v čase. N. Ach (1912) rozlišuje perseveraci představovou, myšlenkovou, citovou, motorickou aj.

Poznatky jsou pamětní představy v užším smyslu a vztahují se především k psychickým obsahům (F. Kratina, 1947, hovoří o znalostech). Pojem pamětního obsahu je však širší, poznatky se vztahují jen k názorným obsahům, existuje např. názorná představa řady čísel.

Vzpomínky jsou představy vztahující se k minulosti (podle W. Sterna se vztahují k „personální životní historii“ a obsahují kromě složky „kdysi“ také složku „nyní“). Vzpomínka není pouhou reprodukcí minulého, nýbrž evokací minulého zabarvenou přítomným. Člověk se ve vzpomínkách může vracet hluboko do minulosti, nikoli však obvykle dále než k pátému roku věku. Některé vzpomínky jsou časově přesně určovány, jiné nikoli. („Vzpomínám si, že se to stalo 10. května 1950,“ „Vzpomínám si, že se to stalo někdy v létě, asi před pěti lety.“) Vztah ke vzpomínanému není jednotný, vzpomínky na „lepší časy“ mohou být příjemné i nepříjemné, podle situace, v níž se vzpomínající nachází. V nepříjemných situacích člověk rád evokuje vzpomínky na minulé příjemné, ale neprožívá je jednoznačně příjemně. Některé vzpomínky časem blednou, jiné nikoli (uchovávají si výrazné zabarvení i podrobný obsah). Vzpomínky mohou být spontánní nebo úmyslné (svědecká výpověď). Pokusně bylo prokázáno, že vzpomínky mohou být i zkresleny.

Obecné představy (schematické představy nebo také tzv. obrysy) někteří psychologové popírali, avšak představa tohoto druhu je zobecněním mnoha vjemů. Jde o jakési druhové představy, přičemž představa je nositelem podstatných názorných znaků různých objektů téže třídy (např. představa člověka, řeky, města).

Typy představivosti. Představivost je vlastnost interindividuálně různá. Bohatost a kvalita představ souvisí s bohatostí a diferencovaností smyslové zkušenosti. Rozdíly v představivosti zkoumal už F. Galton (1880), který zjistil, že představivost chybí zvláště vědcům a že ženy a děti mají živější a barevnější představivost než muži. Galtonovy nálezy nejsou v rozporu s předpokladem, že představivost souvisí se smyslovou zkušeností, neboť např. vědci nepatří většinou k lidem s bohatou smyslovou zkušeností. Typy představivosti se většinou dělí na vizuální, auditivní a motorické podle dominance té které smyslové modality nebo dominance pohybových dojmů. Experimentálně zkoumal rozdíly vizuálního a auditivního typu představivosti E. Meumann (1911).

Kromě uvedených typů představivosti však existují i nevyhraněné dispozice k představování.

Vybavování představ se děje na základě asociačních zákonů (*v. h. Asociace*) hlavně podle současnosti nebo následnosti. Rozhodující je však často síla asociace a aktuální zaměření subjektu, východiskem jsou psychické obsahy. Rozeznává se asociační a perseverační způsob vybavování představ. Fyziologickým základem asociačních procesů jsou dočasné spoje (G. E. Müller, 1924).

Zvláštním případem je úmyslné vybavování představ a vybavování představ na základě dominujícího motivu (zde dochází k plynulému přechodu k fantazijní imaginaci). Představová kapacita člověka může být veliká, zvláště ve spojení s motivy (představivost šachistů hrajících z paměti šachové partie, hudební skladby ohluchlého Beethovena opírající se o hudební představy apod.).

M. N.

LITERATURA

Furlong E. J.: Imagination, New York 1961

Koffka K.: Zur Analyse der vorstellungen und ihrer Gesetze, Berlin 1912

Malcom N.: Dreaming, 2nd ed., New York 1959

Rugg H. O.: Imagination, New York 1963

PSYCHIKA — POJEM Předmětem psychologie je studium psychiky, která má dvě fenomenální dimenze, prožívání (*v. h.*) a chování (*v. h.*) a vykazuje se ve formě procesů a dispozic. Předmět každé vědy však musí být také přesně ohraničen a oddělen od předmětů věd jiných, to znamená, že i předmět psychologie musí být přesněji charakterizován a psychické jevy popisně odděleny od jevů jiných. Ve skutečnosti je takové oddělení umělé, neboť psychické jevy jsou vázány na činnost organismu na jedné straně a na činnosti odehrávající se ve vnějším fyzickém a společenském světě na druhé straně. Přesto však je takové umělé oddělení psychických jevů z vědeckého hlediska nutné. Velmi četné byly pokusy odlišit psychické od hmotného také z hlediska fenomenálního. H. Münsterberg (1912) píše: „Psychické je to, co prožívá jeden subjekt sám, fyzické je to, co může prožívat více subjektů.“ Ani tato formulace není správná, už proto, že omezuje psychické na subjektivní. Kromě toho existují podstatné podobnosti v prožívání různých subjektů. Psychické se manifestuje také navenek (např. strach se projevuje útekem), nejsou to tedy jen vnitřní stavy, i řada vnitřních stavů je přístupna jiným osobám, pokud tyto stavy mají nějaký vnější výraz.

Nesprávné je rovněž ztotožnění psychického s vědomím: „Psychické je jen to, co je dáno v našem vědomí. Psychické a vědomé je identické“

(T. Ziehen, 1914). Pojem vědomí je zde širší než pojem prožívání, zahrnuje i vědomou aktivitu, avšak psychické procesy mohou být i nevědomé (*v. h. Nevědomí*).

Stejně nesprávné je ztotožnění psychického jen s prožíváním nebo jen s chováním, protože psychické je jednotou prožívání a chování, v chování je prožívání často navenek vyjádřeno. Prožívání a chování jsou dvě hlavní dimenze psychického.

Překonáno bylo rovněž pojetí, že psychické je projevem zvláštní substance (Platón aj.), která je nositelem života a psychiky a která byla nazvána duší (*v. h.*). Proti *substanciálnímu*, metafyzickému pojetí zvítězilo dnes vědecké pojetí *procesuální*, které dokazuje, že psychika je proces vázaný na činnost organismu a charakter situace, v níž se organismus nachází.

Subjektivnost chápaná jako podstatný znak psychického není rovněž jediným určujícím znakem, neboť projevy chování jsou objektivní a i subjektivní stavy, mohou být sdělovány řečí nebo se mohou projevovat ve výrazu a v jednání. Někteří autoři zhruba ve stejném významu používají pojmu zkušenost.

Sovětští psychologové podali ontologickou charakteristiku psychiky, kterou vymezují pojem psychiky. Např. P. I. Ivanov (1954) vymezuje psychiku jako „speciální vlastnost vysoce organizované hmoty projevující se ve schopnosti zvláštním způsobem zobrazovat (odrážet) objektivní skutečnost“. Jiní autoři rovněž charakterizují psychiku jako „produkt zvláštním způsobem organizované hmoty“, která má vlastnosti odrážet skutečnost (K. N. Kornilov, A. A. Smirnov, B. M. Těplov, 1949) nebo která má schopnost „subjektivního odrazu objektivního světa“ (P. A. Rudik, 1955, G. S. Kostjuk, 1955). Širší charakteristiku psychiky podal S. L. Rubinštejn (1956, 1963): „Psychická činnost člověka je svou podstatou a svou funkcí reflexní činností mozku, vyšší nervovou činností, avšak svým obsahem je odrazem objektivní skutečnosti, který závisí na podmínkách života a činnosti člověka, a především na podmínkách té společnosti, k níž náleží.“ Ontologicky je Rubinštejnovi psychika materiálním procesem odehrávajícím se v nervové soustavě, kdežto noeticky je něčím ideálním, obsahovým. Ontologické a noetické hledisko ovšem tvoří jednotu, proto je také psychika jednotou materiálního a ideálního, objektivního a subjektivního. Úkolům psychologie jako vědy více vyhovuje Rubinštejnovo pojetí psychiky, které je stejně deduktivní jako jeho filozofie psychiky, v níž Rubinštejn zdůrazňuje jednotu procesu a činnosti a jednotu procesu a výtvoru. Svě reflexní chápání psychiky vyjadřuje Rubinštejn dvěma tezemi: 1. Psychická činnost je integrální částí reflexní činnosti mozku (je od této činnosti neoddělitelná). 2. Všeobecné schéma psychického procesu je stejné jako u kteréhokoli jiného reflexního aktu: psychický proces jako každý reflexní akt začíná vnějším půso-

bením, pokračuje centrální nervovou činností a končí odezvovou činností individua (pohybem, činem, řečí). Psychické jevy vznikají v důsledku „střetnutí“ individua s vnějším světem. Psychická činnost jedince se přitom utváří v jednotě s činností jedince vůbec, zvl. v jednotě s činností předmětnou tak, že se určité složky této činnosti zvnitřňují. To je velmi dobře patrné zvl. při utváření vnímání a myšlení, jak to ukázali sovětští psychologové Galperin, Zaporožec, Venger a další. Jednota psychiky a činnosti je hlavní tezí marxistické psychologie a byla rozpracována zvl. Vygotským a Rubinštejnem.

Psychické se od nepsychického, zvláště tělesného, liší jen fenomenálně, ale lze spíše říci, že většina tělesných projevů má nějaký, více či méně výrazný psychický přízvuk. Navenek se psychika projevuje vždy v činnosti, zvláště v jednání a řeči, ale ne všechny tělesné procesy jsou doprovázeny psychickými projevy. Za podstatný znak psychického na rozdíl od tělesného pokládal I. Kant akcent já, tj. vědomí, že psychické je vždy mně příslušné (já myslím, já cítím, já chci atd.). Někdy je však tento akcent nevýrazný a jindy jsou i čistě motorické činnosti, např. chůze apod., akcentovány vědomím příslušnosti k já, ale jejich psychická reflexe může být nepatrná. Nejspolehlivějším vydělením psychického je proto prostý výčet jeho základních kategorií či dimenzí (uvnitř těchto dimenzí je pak možno provádět další diferenciaci).

Základní dimenze psychiky:

prožívání	—	chování
vědomí	—	nevědomí

Základní formy psychiky:

procesy	—	dispozice
---------	---	-----------

Základní funkce psychiky:

informace	—	regulace
-----------	---	----------

Základní dimenze psychiky jsou podrobněji charakterizovány v příslušných heslech (*v. h. Prožívání, chování*). Pokud se forem týče, uvádějí se někdy také ještě psychické stavy (N. D. Levitov 1964); avšak tyto psychické stavy, jako je např. skleslá nálada, jsou ve skutečnosti déle probíhajícími psychickými procesy. Psychické procesy mají určité vlastnosti, které jsou zakotveny v neuropsychických strukturách mozku a vytvářejí dispoziční základnu pro pohyb psychiky. Kategorie psychických procesů, jako např. vnímání, cítění, chtění atd., vyjadřuje určité abstrakce z psychického pohybu, který reálně existuje jako dynamický celek. Dynamický celek psychického pohybu je strukturován; elementy této struktury vytvářejí celek psychických dispozic. Psychický pohyb se realizuje ve vztahu psychických dispozic a podnětové situace, která

může být vnější a vnitřní. Vnější podnětovou situací je nějaká změna ve fyzikálním nebo společenském prostředí, vnitřní podnětovou situací nějaká změna ve fyziologii organismu. Probíhající psychický pohyb působí zpětně na systém psychických dispozic a může je v určité míře měnit nebo upevnit. Psychický pohyb je v tomto smyslu reakcí organismu nebo osobnosti na nějakou podnětovou situaci a je funkční. Základní (avšak není jasné, zda jedinou) funkcí psychického pohybu je navození fyziologické a psychické rovnováhy individua. Tuto skutečnost lze vyjádřit základní formulí, která vyjadřuje podstatu psychického pohybu:

$$R = f(S, O)$$

R = psychická reakce, f = funkce, S = podnětová situace, O = organismus (osobnost) — psychická reakce je funkcí podnětové situace a organismu (osobnosti).

Psychickou reakcí je prožívání a chování. Fyziologická a psychická rovnováha, která je základní funkcí psychiky, se udržuje dvěma dílčími způsoby: informováním a regulací. Organismus (osobnost), existující v určitém vnějším prostředí a vytvářející současně určité prostředí vnitřní, přijímá z těchto prostředí informace o změnách, které zde probíhají. Tyto informace mají biologický nebo společenský význam anebo jsou indiferentní. Na základě nich pak organismus reguluje své vztahy k prostředí, např. se vzdaluje od podnětů, které signalizují nebezpečí, nebo se naopak přibližuje k podnětům, které signalizují kořist atd. Dvěma základními typům chování organismu — přibližování a vzdalování, odpovídají v podstatě dva základní typy prožívání: apetence, averze (tj. přitažlivost a odpudivost). Tak nacházíme už elementární souvislosti motorického a psychického pohybu, ale i souvislosti fyziologického a psychického dění. Vzorce fyziologického a psychického pohybu (např. cítění a doprovodné fyziologické změny, zvláště vegetativní) spolu korelují. Vzorcům psychického reagování odpovídají určité podnětové vzorce, přičemž se zde uplatňují preformované i získané (naučené) struktury. V tomto smyslu se psychika živých bytostí fylogeneticky a ontogeneticky vyvíjí. Souhrnně lze říci, že psychická činnost je zapojena do celistvé činnosti organismu zvířat a osobnosti člověka, plní zde určité životně důležité funkce a je jako předmět samostatné vědy z této celistvé činnosti jen uměle vyanalyzována. Různé vědy studují různé stránky života živočichů, přírody a společnosti vůbec, ve skutečnosti však všechny tyto děje tvoří jednotu, tak jako jednotně funguje i organismus, a mají jednotný smysl. Obecným smyslem takového fungování živých bytostí je reprodukce života. Psychika je jen jednou složkou této celistvé činnosti, složkou, která je zapojena do kauzálních souvislostí přírodního a společenského života.

Podstatnými znaky psychiky, které ji fenomenálně odlišují od jiných jevů, jsou prožívání (*v. h.*) a chování (*v. h.*). Ontologicky je psychická činnost vysoce organizovaným pohybem vázaným na fyziologii organismu, zvláště na nervovou činnost, a uskutečňujícím se jako funkční odpověď organismu na změny vnitřního a vnějšího prostředí.

Zřejmá je zvláště závislost psychiky na fyziologii organismu, která byla známa už v 5. století př. n. l. v řecké medicíně. Nejdůležitějšími důkazy závislosti psychiky na fyziologii organismu jsou především: 1. aktuální změny v organismu (únava, onemocnění, intoxikace) vyvolávající aktuální psychické změny; 2. trvalejší změny organismu, zvláště mozku (trvalé změny v mikrostruktuře mozkové hmoty, malformace mozku, insuficience neurofyziologie mozku, karence, trvalé poškození mozku atd.) nebo trvalejší dysfunkce (hyperfunkce nebo hypofunkce) žláz s vnitřní sekrecí, vyvolávající trvalejší změny nebo trvalý stav psychické činnosti (demence, oligofrenie, eunuchoidismus, psychické změny doprovázející dysfunkci štítné žlázy atd. — *v. h. Psychopatologie*); 3. souvislosti psychické a fyziologické, zvláště neurofyziologické činnosti prokázané klinicky a experimentálně (pokusné chirurgické zásahy do mozku, pokusné intoxikace aj.); 4. kvalitativní vývoj psychické činnosti souvisící se stupněm vývoje fylogenetického a ontogenetického, tj. v podstatě s vývojem a zráním nervové soustavy (srovnej chování červů a hmyzu s chováním nižších savců, chování dítěte s chováním dospělého člověka).

Psychická činnost a její kvalita však nesouvisí, jak bylo prokázáno, jen s biologickými faktory. Podstatným faktorem, determinujícím vývoj a utváření psychiky, je zkušenost, kterou jedinec získává v rámci určitého pole sociální interakce a určitého kulturního prostředí. V tomto smyslu utváření psychiky v ontogenezi, zvláště formování jejího obsahu, souvisí podstatně s individuální zkušeností.

Pojem psychiky byl také předmětem četných filozofických spekulací. Platón aj. např. chápali psychiku jako samostatně působící sílu v člověku a ve světě vůbec, W. Wundt hlásal, že psychické faktory jsou základem kultury, A. Comte ztotožňoval psychická fakta se společenskými jevy, J. Loeb ztotožňoval psychiku s biologickými jevy, G. Bruno přisuzoval duši celému světu, astronom. J. Kepler ji přisuzoval zemi, Paracelsus dokonce organickým prvkům. Marxističtí filozofové chápou elementární projevy psychiky (dráždivost) jako vlastnost imanentní živé hmotě na určitém stupni jejího vývoje a její další formování jako důsledek přírodního a společenského bytí a v jednotě s činností.

Klasifikace psychických jevů. Aristoteles rozdělil psychické jevy podle vztahu subjektu k objektu na jevy poznávací a jevy snahové. V řecké filozofii se udržovaly kategorie logos (rozum) a étos nebo patos (ušlechtilý cit nebo prostě cit). J. N. Tetens a I. Kant na konci 18. století rozšířili tuto klasifikaci na poznávání, cítění a vůli, čemuž v podstatě

odpovídá moderní fenomenologické třídění psychických jevů na poznávací, citové a snahové. Specifickou klasifikaci podal H. Rohrer (1965), který vychází z analýzy chování motivovaného organismu a rozeznává psychické síly a psychické funkce, které jsou aktivizovány psychickými silami. Psychickými silami jsou pudry, zájmy (*v. h.*), city (*v. Emoce*) a snahy, psychickými funkcemi jsou vnímání (*v. h.*), paměť (*v. h.*) a myšlení (*v. h.*). Rohrerova klasifikace je však poplatná postulátu „psychické síly“. K. Stumpf (1914) dělí psychické jevy na obsahy nebo jevy a funkce nebo akty. V každém psychickém obsahu rozeznává způsob uvědomování obsahu (vjem, vzpomínka atd.) a předmět, tj. to, co je uvědomováno. S. L. Rubinstein (1961) pokládá za základní jen dvoustránkovité dělení psychických procesů na intelektuální a afektivní. Teprve druhotně se afektivní procesy dělí na snahy a city. Behavioristé (*v. h.*) uvádějí většinou následující kategorie: percepce (*v. h. Vnímání*), motivace (*v. h.*) a učení (*v. h.*); do kategorie motivace se zahrnuje pojednání o citech, v rámci kategorie učení se pojednává o řešení problémů. O klasifikaci psychických dispozic se pojednává v hesle osobnost (*v. h.*). H. H. Kendler (1963) rozeznává: a) základní psychické procesy (čítí — *v. h.*, podmiňování, vnímání a motivace), b) komplexní psychické procesy (učení a zapomínání, verbální chování — *v. h.* a řešení problémů, frustrace — *v. h.* a konflikt — *v. h.*). Mentalisté uvádějí jako samostatné kategorie psychiky často pozornost a vůli a nepřijímají některé behavioristické (*v. h.*) kategorie, zatímco behavioristé naopak eliminují některé mentalistické kategorie (např. vůli). Někteří behavioristé však eliminují i kategorii emocí (Dufyová) a dokonce i kategorii motivace (G. A. Kelly). Také systematika těchto kategorií psychických procesů je velmi nejednotná. Různě je užíváno zvláště některých pojmů vyjadřujících podkategorie psychických procesů a dispozic (zájmy, záliby atd.). W. Stern (1950) podává následující podrobné třídění poznávacích procesů:

počitek	vjem	doznívání vjemu (bezprostřední vzpomínka)	následný obraz (paobraz)	perseverance	představy pamětní, fantazijní
---------	------	--	--------------------------------	--------------	-------------------------------------

pojmy	soudy	úsudky
-------	-------	--------

Někteří psychologové (např. G. Anschütz, 1952) však kladou ještě mezi počitek a vjem splynuliny a synestézie (*v. h. Představy*), mezi představy jednotlivin a pojmy schematické představy; F. Brentano klade mezi pojmy a soudy „myšlenky“. Velmi nejednotné je rovněž třídění citových a snahových procesů. T. Ribot (1912) užívá např. pojmu

vášně, který v moderních soustavách třídění mizí apod. Správné se zdá být rozlišování tří stránek psychiky (F. Krejčí aj.):

1. stránka obsahová: vjemy
představy
myšlenky
2. stránka citová
3. stránka snahová

Tyto tři stránky psychiky zcela vyčerpávají různé modalitty složek struktury prožívání. Chování pak má následující modalitty:

1. jednání (konání)
2. řeč
3. výraz

Prožívání a chování však tvoří jednotu, a proto je třeba podat ještě přehled vztahů různých modalit prožívání k různým modalitám chování. Fakticky však není možno k té které modalitě prožívání přiřadit jednoznačně tu kterou modalitu chování. Psychické obsahy se projevují primárně v řeči, ale také ve výraze, city se projevují primárně ve výraze, ale také v chování a mohou být sdělovány, snahy souvisí primárně s jednáním, ale mají také vlastní výraz. Několikerá nutná hlediska pak vedou k další diferenciaci různých modalit psychiky a k sestavení kategorií, v nichž je hledisko prožívání a chování celkem setřeno. Takovou kategorií je např. vnímání: vjemy jsou obsahy, ale vnímání je také chováním (orientace receptorů ve směru působícího podnětu).

Běžně se v tomto smyslu rozeznávají následující kategorie psychických procesů:

Pozor- nost	Čití Vnímání	Představy Paměť Fantazie	Myšlení Sdělování	Emoce City	Motivace Snahy Vůle
----------------	-----------------	--------------------------------	----------------------	---------------	---------------------------

Uvedené kategorie představují různé modalitty elementárních psychických procesů. Kromě nich se v psychologii osobnosti (*v. h.*) užívá ještě jiných kategorií, které představují jiná hlediska.

M. N.

LITERATURA

- Abulchanova K. A.*: O subjektě psichičeskoj dějatělnosti, Moskva 1973
Anschütz G.: Psychologie, Hamburg 1953

- Binswanger L.*: Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie, Berlin 1922
- Dubrovskij D. I.*: Psichičeskije javlenija i mozg, Moskva 1971
- Hilgard E. R.*: Introduction to Psychology, 3. vyd., New York 1962
- Holas E.*: Chování, subjekt, psychika, Praha 1971
- Krech D., Crutchfield R. S., Livson N.*: Elements of Psychology, 2. vyd., New York 1969
- Krejčí F.*: Základy vědeckého systému psychologie, Praha 1929
- Leont'jev A. N.*: Problémy psychického vývoje (př.), Praha 1966
- Metzger W.*: Psychologie, 2. Aufl., Darmstadt 1963
- Morávek M., Menert E.*: Otázky vzniku a povahy psychiky, Praha 1965
- Morgan C. T., King R. A.*: Introduction to Psychology, 3. vyd., New York 1966
- Nakonečný M.*: Základní otázky psychologie, Praha 1968
- Petrovskij A. V. (red.)*: Obščaja psihologija, Moskva 1970
- Rogovin M. S.*: Vvedenie v psihologiju, Moskva 1969
- Rohracher H.*: Einführung in die Psychologie, 8. vyd., Wien — Innsbruck 1963
- Rubinštejn S. L.*: Bytí a vědomí (př.), Praha 1961
- Rubinštejn S. L.*: Základy obecné psychologie (př.), Praha 1964
- Smirnov A. A. a další*: Psychologie (př.), 2. vyd., Praha 1961
- Vekker L. M.*: Psichičeskije processy, díl 1., Leningrad 1974

PSYCHIKA—VÝVOJ S vývojem druhů se vyvíjí i jejich chování. Srovnávací studium psychické činnosti různých živočišných druhů je předmětem tzv. srovnávací psychologie (*v. h.*). Je to otázka fylogeneze psychiky—fylogeneze pojednává o vzniku a vývoji druhů. Především zde vystává otázka *prvotní formy psychiky*: psychika v těch formách, v jakých ji známe, není vlastní veškeré živé hmotě, objevuje se výrazně až se vznikem nervové soustavy. Chování však pozorujeme již u nejjednodušších organismů, např. u mořských druhů hub *Stylotella*, které nervovou soustavu nemají. A. N. Leont'jev (1966) pokládá za prvotní formu psychiky *čivost*. Otázka vzniku psychiky je mu tak otázkou vzniku čivosti. Již u nejjednodušších organismů je nutná neustálá adaptace životním podmínkám. Adaptace je podmíněna určitou formou odrazu objektivní skutečnosti, tj. určitou formou získávání a zpracovávání informací, které umožňují, aby se organismus vyhnul škodlivým podnětům a naopak se přiblížil a získal potravu apod. Psychika se tak vyvíjí v jednotě s životními funkcemi organismu a její složitost narůstá se složitostí organismu samého: vznikem psychiky vstupuje organismus na kvalitativně vyšší úroveň života, neboť má schopnost odrážet skutečnost (Leont'jev 1966). Složitost organismu je dána především složitostí látkové výměny mezi organismem a prostředím. Vyvíjí se složitý typ interakce a psychika není nic jiného, než stránkou (složkou) této interakce; prožívání se stává stránkou odrazu a chování

stránkou regulace vztahů organismu k vnějšmu prostředí. Čivost jako elementární psychická funkce se vyvíjí z dráždivosti, kterou mají již rostliny. Souvisí s přechodem života organismu z prostředí „živlů“, jako je např. voda, do prostředí diskretních podnětů. Na organismus působí energie a látky vnějšmu prostředí zprostředkovaně, již jako signály uspokojování různých potřeb, což souvisí s dokonalejším vývojem receptorů (Leontjev 1966). Tyto poznatky souvisí s Darwinovou teorií vývoje druhů (1859). Navazují na některé myšlenky Lamarckovy (1809), podle nichž vývoj organismu a jeho adaptačních schopností, tj. i vývoj psychické činnosti, souvisí s životními podmínkami: organismus vyvíjí takové formy orgánů a činností, které potřebuje k životu v daném prostředí. Tak se nespočetné živočišné organismy vyvinuly postupnou a dlouhodobou adaptací životním podmínkám z několika základních forem živé hmoty. Současně zde zasáhl mechanismus přírodního výběru, který umožnil, aby se při životě zachovávali nejzdatnější jedinci. Mechanismus pohlavního výběru zaručoval předávání schopností těchto jedinců dalším generacím. Tak se účelnost chování stala přirozeným důsledkem těchto mechanismů. Dědičností se pak dospívalo k neustálému zdokonalování druhů, ale současně se zde uplatňovala schopnost stále dokonaleji odrážet skutečnost a využívat individuální zkušenosti. Vývoj psychiky je tak založen na dialektice druhové a individuální zkušenosti. Uskutečňoval se v úzké souvislosti s činností organismů, především v souvislosti s jejich hybností. Čím jdeme v žebříčku vývoje druhů výše, tím nalézáme dokonalejší formy vývoje psychiky a hybnosti, diferencovanější formy odrážení skutečnosti i chování se vůči ní. Je to, obecně řečeno, vývoj od nejjednodušších forem reagování, které reprezentují tzv. *tropismy a taxe*. Ty se uskutečňují jako nejjednodušší formy pohybů vyvolané bezprostředními podněty v metabolismu protoplazmy (např. obrácení se rostlin ve směru působení světla nebo tepla apod.). Na vyšší úrovni jsou to pak *vrozené reflexy a instinkty (v. h.)*. U člověka, který je vrcholem fylogeneze, je to *intelekt, (v. h. Schopnosti)*, který umožňuje nejvyšší formu odrazu skutečnosti ve formě abstraktního myšlení (*v. h. Myšlení*). Vývoj psychiky se uskutečňuje především jako *vývoj učení*, tj. vývoj schopnosti uplatňovat v životních situacích individuálně získanou zkušenost.

Ve vývoji organismů se postupně objevují *tři typy regulace chování*: (1) lokální, (2) humorální a (3) nervová. První se objevuje u nejjednodušších organismů jako odpověď části organismu na podnět působící na určitou část povrchu těla. Lokální regulace je podmíněna lokálním metabolismem, jímž se přímo energie vnějšmu podnětu proměňuje v pohyb. U vícebuněčných živočichů se objevuje humorální regulace: metabolické procesy vyvolávané vnějšmi podněty již působí na specializované pohybové buňky. Organismus má dife-

rencován receptivní a motorický aparát. Např. u láčkovců se však již objevuje nervová regulace zprostředkovaná jednoduchou nervovou soustavou, zatím bez centra, s difúzně rozloženými nervovými buňkami a vlákny. Vyšší úroveň reprezentuje tzv. gangliová nervová soustava, která již má nervové uzliny reprezentující řídicí centra určité části těla, kde současně dochází k převodu vzruchů z receptorů na efektory (např. u červů). Konečně tzv. ústřední nervová soustava představuje již velmi diferencovaný funkční aparát. Skládá se již ze složitých systémů míchy a mozku. V dalším vývoji dochází k postupné diferenciaci, zvl. mozku, a to především tzv. kortikalizací, tj. postupným zvětšováním podílu mozkové kůry a její funkční dominancí (s jejími zárodky se shledáváme již u ryb, největšího vývoje dosahuje u člověka). Vývoj nervové soustavy se uskutečňuje v souvislosti s aktivním pohybem organismu, který také vede k rozlišení přední a zadní části a k vytvoření hlavového ganglia. To se stává základnou vývoje mozku jako nejvyššího funkčního centra činnosti nervové soustavy. Současně se zdokonalují orgány pohybu.

Rozhodující etapou ve vývoji psychiky je *antropogeneze*, tj. vznik člověka z určitého druhu opic. Teorii antropogeneze podal, mimo jiné vědce, již B. Engels (1874) ve svém známém spise „Podíl práce na polidštění opice“. V něm ukázal, jak výroba nástrojů a dělba práce vedly ke vzniku složitějších forem činnosti a v souvislosti s tím ke vzniku složitějších forem odrazu a regulace psychické činnosti. Tuto vývojově nejvyšší, specifickou formu psychické činnosti, nazýváme vědomí: to je spjato s pracovní, předmětnou činností. Předmětná činnost je současně „praktickou formou lidského poznávání“ (Leontjev 1966). Vědomí bylo podmíněno vznikem a užíváním řeči, která se zase vyvinula ve složitějších podmínkách výroby a dělby práce. Vědomí je tak konkrétně historickou formou lidské psychiky (Leontjev 1966). Se vznikem vědomí vstupuje lidská psychická činnost do nové dimenze a vyvíjí se k té složitosti, v jaké ji známe dnes. Vývoj a formování psychické činnosti se pak uskutečňuje ve specificky lidském, umělém prostředí, které nazýváme kultura — s ní se vytváří nový typ determinace lidské psychiky (*v. h. Prostředí*).

M. N.

LITERATURA

Fischel W.: Vom Leben zum Erleben: Eine psychologische Untersuchung über Leistungen und Ziele der Tiere und Menschen, München 1967

Dewey R., Humber W. J.: The Development of Human Behavior, New York 1951

Kloot W. G. van der: Behavior, New York 1968

Ladygina-Kots N. N.: Razvitije psichiki v processe evolucii organizmov, Moskva 1968

Leontjev A. N.: Problémy psychického vývoje, Praha 1966

Lorenz K.: Über tierisches und menschliches Verhalten: Aus dem Werdegang der Verhaltenslehre, I—II sv. München 1965

Morris D.: Nahá opice, Praha 1971

Munn N. L.: The Evolution and Growth of Human Behavior, 2. vyd. London — Wellington 1965

Roginskij G. Ž.: Vývoj mozku a psychiky, Praha 1951

Schmidt H. D.: Allgemeine Entwicklungspsychologie, Berlin 1970.

PSYCHOANALÝZA je spojena se jménem S. Freuda (1856 — 1939) a může být v psychologii chápána ve dvojím smyslu: 1. v užším smyslu jako diagnostická a terapeutická metoda, 2. jako teorie celku duševního života člověka (teorie osobnosti). Psychoanalýza vznikla na přelomu 19. a 20. století jako reakce na neschopnost tehdejší psychologie přejít od abstrakcí ke konkrétnímu člověku. Byly studovány vyabstrahované psychické funkce (čítí — *v. h.*, vnímání — *v. h.*, paměť — *v. h.*, myšlení — *v. h.*, cítění — *v. h.* *Emoce*, chtění — *v. h.* *Vůle*), ale nevěnovala se dostatečná pozornost duševnímu dění jako celku a jeho vazbám k podmínkám existence. Taková abstraktně pojatá psychologie pak selhávala zvláště v klinické praxi, která ukazovala, že: 1. duševní život člověka souvisí s jeho situací ve světě (zvláště s charakterem jeho mezilidských vztahů), 2. duševní život člověka prochází jako celek mnoha proměnami, 3. duševní život člověka má dynamický charakter a proměny, které se v něm uskutečňují, souvisejí s určitými životními podmínkami a mají určitý charakter. Východiskem takové duševní dynamiky bývají nějaké rozpory, nějaké afektogenní (afekty vyvolávající) situace, při nichž se zablokuje odreagování vzniklého afektu nebo konfliktní situace. S. Freud a J. Breuer (1895) studovali a popsali případ dívky, která měla výrazné hysterické příznaky. Zjistilo se, že tyto příznaky souvisí s konfliktní životní situací, v níž došlo k potlačení afektů, které byly v této situaci vyvolány. V hypnotickém stavu dívka vyprávěla o této konfliktní situaci, což mělo za následek podstatné zlepšení psychického stavu. S. Freud a J. Breuer došli k závěru, že „hysterikové trpí nevědomými vzpomínkami“ na takovou konfliktní situaci, v níž bylo zabrzděno projevení afektu. Neurotické poruchy vznikají z nějakého psychického traumatu, kdy byl vyvolán silný afekt a jehož projev byl zadržen. Afekt, který nebyl odreagován přirozenou cestou, nemizí, nýbrž zůstává, intervenuje v psychice a je odreagován v neurotických nebo jiných příznacích (nějakým náhradním způsobem). Cílem psychoanalýzy bylo odhalit takový traumatický zážitek, který byl často nevědomý, přivést jeho obsah do vědomí a umožnit mu tak odreagování. Freud později odstranil hypnózu jako diagnostickou a zároveň terapeutickou metodu a zavedl psychoanalýzu, která spočívala v tom, že zkoumaná osoba ve zvláštní situaci produkuje volné asociace (sdě-

luje vše, co jí napadne). Z těchto sdělení zjišťuje psychoanalytik podstatu konfliktu a snaží se, aby si jej zkoumaná osoba uvědomila. V obsahu asociací jsou skryty, často symbolicky, nevědomé tendence a psychoanalytik je touto metodou (a jinými, např. výkladem snů, rozbořením tzv. chybných a symptomatických úkonů) identifikuje. Z této psychoanalytické praxe pak vyrostla teorie dynamiky a struktury duševního života, která intenzívně a extenzívně zapůsobila nejen v psychologii, ale i sociologii, kulturní antropologii, literatuře (surrealismus) a jinde.

Podle psychoanalýzy má duševní život člověka energetický charakter, disponuje určitým množstvím energie, která se v těle různě přelévá a obsazuje tak různé způsoby reagování. Dynamický pohyb duševního života vychází z traumatických a konfliktních situací jako důsledek potlačených pudů, především sexu a agrese. Tak se neuspokojené potřeby uspokojují náhradním způsobem (neuroticky, scestně, v kompenzacích apod.). Téměř všechno chování člověka má nějaký účel, není náhodné, nýbrž příznačné pro nějaký duševní stav (nějakou tendenci).

Život člověka je ovládán dvěma protikladnými principy, principem slasti (tendenci dosahovat slast nazval S. Freud „libido“), reprezentovaným činností pudů, a principem reality, reprezentovaným životní zkušeností a tlakem společnosti. Kultura je vybudována na „potlačení pudů“, zvláště sexuálního a agresivního, proto je lidská osobnost, v jádře pudová, oblastí, v níž se neustále střetávají protikladné tendence a v níž se odehrávají časté konflikty. Společností je omezován a potlačován zvláště sexuální život, v jehož pudové podstatě jsou četné asociální a nemorální prvky. Proto člověk trpí především frustracemi (*v. h. Frustrace*) sexuálními, které jsou také původem neuróz (S. Freud, 1893). Osobnost člověka je tvořena třemi složkami: Id („ono“, pojem vyjadřující neosobní transcendentní pud), dále tzv. Ego („já“, reprezentující empirické duševno) a Superego („nad-já“, které reprezentuje osobní morálku). Iracionální pudy a morálka se střetávají, pudové tendence, které jsou v rozporu s osobním étosem, jsou zatlačovány do nevědomí (*v. h.*), kde v transformované podobě, aby unikly cenzuře Ega, působí ve změněné formě dále. Typicky se pudové tendence zatlačené do nevědomí projevují v obsahu snů. Proto zjevné snové obsahy vyjadřují vždy něco skrytého, něco, co bylo potlačeno a stalo se nevědomým a „výklad snů je královskou cestou do nevědomí“ (S. Freud, 1900).

Freud postuloval existenci dvou pudů: sexuálního (éros), jehož cílem je dosahování slasti, a destruktivního (thanatos), jehož cílem je zničení. Pohyb a proměny duševního života jsou pak důsledky pohybu a proměn těchto pudů, které obsazují různé cíle, fixují se na nich nebo se přenášejí ap. Podrobně S. Freud popsal vývoj libida, které

nejprve obsazuje v dětství nejdůležitější orgány, tj. ústa a řitní otvor, později genitálie. Zvláštní situací, objevující se kolem 4. roku věku dítěte, je u hochů tzv. Oidipův a u dívek tzv. Elekťin komplex, tj. libidinózní vztah k rodiči druhého pohlaví, který je osudový a jehož řešení (neboť dítě brzy poznává, že takový vztah je nepřípustný) vytváří základy charakteru a rozhoduje o dalších vztazích člověka. Mnohé abnormality v duševním životě člověka jsou např. důsledkem fixace libida na nějakou ranou fázi jeho vývoje, k níž dochází opět tehdy, když v takové fázi vývoje libida došlo k afektogenní situaci (např. libidinózní projevy byly potlačeny nebo naopak silně uspokojeny).

S. Freud rozšířil později své teorie i na výklad společenských jevů (vznik a organizace lidské společnosti, náboženství aj.). S. Freud měl četné žáky, z nichž se však mnozí odchýlili od jeho původních teorií a založili odlišné směry, které však na psychoanalýzu navazovaly. Byli to zvláště C. G. Jung (1875 — 1961), zakladatel tzv. analytické nebo také komplexové psychologie, který revidoval zvláště Freudovu koncepci libida a rozšířil jeho teorii nevědomí a A. Adler (1870 — 1937), zakladatel tzv. individuální psychologie, který vyšel z analýzy sociální situace dítěte, postuloval jako nejsilnější tendenci potřebu moci a pracoval koncepci kompenzačního reagování.

Koncem třicátých let vznikla tzv. *neopsychoanalýza* (K. Horneyová, E. Fromm, H. S. Sullivan a d.), která opustila Freudův biologismus, zavedla zvláště klinická sociálně psychologická hlediska a pěstovala „psychoanalýzu bez libida“ (K. Horneyová, 1939). Neopsychoanalytikové si cení zvláště Freudových objevů funkce nevědomí a forem, v nichž se transformují neuspokojené způsoby chování, vycházejí však ze sociální situace člověka a studují zvláštnosti jeho sociálních vztahů.

Přes četné nedostatky a omyly, k nimž patří zvláště nehistorický pohled na člověka (člověk je v podstatě pudový pračlověk s jakousi nástavbou kultivace), krajní biologismus a determinismus, a přes spekulativní, často až fantazijní charakter některých složek psychoanalytické doktríny je Freudova klasická psychoanalýza v mnoha směrech cenným přínosem pro vytváření moderní dynamické psychologie, která je bez psychoanalýzy nemyslitelná. Proto moderní psychologie, zvláště psychologie osobnosti a motivace, integrovala četné psychoanalytické objevy (zvláště cenná byla částečná integrace psychoanalýzy a behaviorismu u J. Dollarda a N. E. Millera, 1950).

M. N.

LITERATURA

- Freud S.: Úvod do psychoanalýzy, Praha 1936, 1947
— Výklad snů, Praha 1937

- Psychopathologie všedního života, Praha 1938
- Psychoanalytické chorobopisy, Praha 1936
- Tři úvahy o sexuální teorii, Praha 1926
- O sobě a psychoanalýze, Praha 1936
- Vzpomínka na dětství Leonarda da Vinci, Praha 1937
- Studie o hysterii, Praha 1947
- Budoucnost jedné iluze, Praha 1928
- Totem a tabu, Bratislava 1966
- Vybrané spisy:
  - I. Přednášky k úvodu do psychoanalýzy
    - Nová řada přednášek k úvodu do psychoanalýzy, Praha 1969
  - II. Studie o hysterii. Zlomek analýzy případu hysterie, Praha 1969
  - III. Práce k sexuální teorii a k učení o neurózách, Praha 1971
- Gesammelte Werke, díl I — XVIII, Frankfurt am Main 1952 a n.
- Felber S.*: Vedomie a podvedomie, Bratislava 1948
- Horney K.*: New Ways in Psychoanalysis, London — New York 1939
- Mette A.*: Sigmund Freud (př.), Praha 1962
- Wells H. K.*: Pavlov a Freud (př.), Praha 1963
- Wyss D.*: Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart, 2. Aufl., Göttingen 1966

PSYCHODIAGNOSTIKA je oblast aplikované psychologie náležící především do oboru klinické psychologie, v níž jde o rozpoznávání a určování vlastností jednotlivých osobností. Psychodiagnostika je v tomto smyslu tvořena obecnými zásadami psychodiagnostické praxe a souborem psychodiagnostických metod. Cílem psychodiagnostiky není pouhý popis zkoumané osobnosti v jejích jedinečných psychologických zvláštnostech, nýbrž také postihování kauzálních vztahů a souvislostí v jejím psychickém vývoji. Tak se např. zjišťují nejen rysy agresivity, neuróz nebo komplex méněcennosti, ale také se analyzují příčiny těchto jevů. Proto je psychodiagnostika předpokladem psychoterapie nebo reedukace či poradenské činnosti apod. Pojem diagnostiky v psychologii je tedy širší než týž pojem v lékařství.

Psychodiagnostika je komplexní proces, který má řadu složek: studium anamnestických údajů, volbu adekvátních metod, jejich užití, hodnocení záznamů, prověřování a interpretaci výsledků, případnou diferenciální diagnózu a závěry s případnou prognózou i navrženými opatřeními.

Psychodiagnostické metody je možno dělit podle různých hledisek, např. na metody subjektivní a objektivní atd. J. Srnec (1964) dělí psychodiagnostické metody na a) klinické (tj. metody, které nejsou vázány přísnými pravidly a nejsou statisticky podloženy), b) testové (tj. standardizované způsoby vyšetřování s přísnými pravidly administrace

a se statisticky založeným vyhodnocováním dosažených výsledků). Ke klinickým metodám patří subjektivní a objektivní anamnéza (v. h. *Metody psychologické*), pozorování a rozhovor. Testové metody se dělí na metody zjišťování schopností (temperamentu, inteligence, motoriky atd.), postojů, motivů, resp. celkového profilu osobnosti nebo jejího typu atd. Z jiných hledisek je možné další dělení (např. verbální a neverbální testy atd.).

M. N.

LITERATURA

- Cronbach L. J.*: Essentials of psychological Testing, 2nd. ed., New York 1960
Janík A., Dušek K.: Diagnostika duševních poruch, Praha 1974
Meili R.: Lehrbuch der psychologischen Diagnostik, 4. Aufl., Bern — Stuttgart 1961
Pichot P.: Mentální testy (př.), Praha 1970
Stern E.: Handbuch der klinischen Psychologie, díl I. Die Tests in der klinischen Psychologie, Zürich 1954
Švancara J. a kol.: Diagnostika psychického vývoje, Praha 1971
Vernon Ph. E.: Personality Assessment, London 1964.

PSYCHOFYZIKA Pod vlivem rozvoje přírodních věd, zvláště fyziologie nerové soustavy a smyslů, dochází i v psychologii ke konci první poloviny 19. století k prvním experimentům (S. H. Weber, 1834 a 1846). Vzniká tzv. psychofyzika, která zkoumá vztah lidské psychiky k jednoduchým fyzikálním podnětům. Nejdříve se provádějí pokusy s počítka (v. h.) tlaku nebo tíže a srovnává se rozdíl dvou počítků téže modality. Na ruku pokusné osoby se klade závaží a zajišťuje se, kolik váhy je nutno přidat k původnímu předmětu, aby vznikl počíteček větší tíhy. S. H. Weber, který tyto pokusy prováděl, zjistil, že jde o konstantu, která je u různých smyslů různá (u hmatu je to např. 1/3 původního podnětu). G. T. Fechner (1860) se pokusil formulovat tyto vztahy matematicky. Weberova původní formule zní:

$$\frac{pS}{S} = k$$

p = výchozí podnětová úroveň, pS = velikost přírůstku podnětu, k = konstanta

G. T. Fechner podal složitější formulaci Weberova zákona a současně se snažil postihnout vztah mezi intenzitou podnětu a intenzitou počítka vůbec, vycházející z předpokladu, že jde o logaritmickou funkci

$$iR = \text{konst.} \log S$$

iR = intenzita počítka, S = podnět

Znamená to v podstatě, že vzrůstá-li intenzita podnětů řadou geometrickou, vzrůstá intenzita počitků řadou aritmetickou, tedy pomaleji. Tato formule však platí jen pro střední hodnoty, pro pásmo nižší, a pro vyšší intenzity podnětů tento vztah neplatí.

Ve skutečnosti má Weberův a Fechnerův zákon omezenou platnost; *absolutní a relativní čivost* — schopnost analyzátoru diferencovat mezi dvěma podrážděními vyvolanými podnětem téže modality závisí na řadě faktorů, především na faktoru věku (stářím se počitkové prahy zvyšují), dále na stavu smyslového orgánu, na stavu subjektu (únava zvyšuje počitkové prahy), na cviku (cvikem se počitkové prahy snižují) aj. Moderní psychofyzika (G. Ekman a d.) původní psychofyzické zákony korigovala. Zpřesněnou formulaci pravého zákona podal G. A.

Miller (1951) v tomto tvaru: $\frac{\Delta I}{I + I_r} = K$; přičemž ΔI = hodnota rozdílu intenzity podnětu, I = velikost výchozího podnětu, I_r = malý přírůstek k I . Formulaci druhého zákona zpřesnili J. C. Stevens a S. S. Stevens (1962) takto: $f = K (\Phi - \Phi_0)^n$; přičemž f = velikost počitku, Φ = intenzita podnětu, Φ_0 = absolutní práh v dané situaci.

Psychofyzika vyšla ze zkoumání vztahu subjektivního čítí a objektivních vlastností věcí a jevů a vedla k zdůraznění subjektivního činitele ve vnímání. S rozvojem psychofyziky se v psychologii začaly uplatňovat přesnější laboratorní metody s použitím aparatury a došlo i k rozvoji měření. Psychofyzika proto sehrála důležitou úlohu ve zvědečtění psychologie.

Psychofyzické metody byly především technikami měření prahů (J. E. Hochberg, 1964). Proti původním metodám se metody moderní psychofyziky podstatně zdokonalily (E. Galanter, 1962). Ačkoli původní naděje psychofyziků na přesnou matematickou formalizaci vztahů mezi podněty a psychickými reakcemi v podstatě zklamaly, používá se psychofyzických zákonů úspěšně v praxi. Také B. G. Anaňjev (1960) vyzdvihuje pozitivní úlohu psychofyziky ve vývoji vědecké psychologie, neboť experimentálními fakty přispěla psychofyzika k zásadám materialismu, potvrzujíc kauzální souvislost psychického s fyzickým, duchovního s materiálním.

M. N.

LITERATURA

- Fechner G. T.: Elemente der Psychophysik, I — II, Leipzig 1860
Klix F.: Elementaranalysen zur Psychophysik der Raumwahrnehmung, Berlin 1962
Meili R., Rohracher H.: Učebnice experimentální psychologie (př.), Praha 1967
Rubinštejn S. L.: Základy obecné psychologie (př.), Praha 1967
Stevens S. S. (ed.): Handbook of Experimental Psychology, New York — London 1951
Woodworth R. S., Schlosberg H.: Experimentálna psychológia (př.), Bratislava 1959

PSYCHOLOGICKÉ ROZDÍLY MEZI MUŽI A ŽENAMI O rozdílech v psychice mužů a žen se zmiňuje již bible. Zde je založena tradiční interpretace ženy jako bytosti podřízené muži a ve srovnání s mužem méně hodnotné. To je, podle P. R. Hofstättera (1971) charakteristické i pro římské právo. Podle Cicerona je slovo „vir“ (latin. muž) odvozeno ze slova „virtus“ (latin. ctnost). Rané křesťanství pak tuto zcela pochybnou interpretaci dovršilo tvrzením, že „žena je brána pekelná“, „služebnice ďábla“ a „nejhorší ze všech divokých zvířat“. Také v mytologiích vystupuje často žena jako krutá, muže hubící bytost. V pozdější literatuře, zvl. esejistické, u francouzských moralistů např. (M. de Montaigne a jinde) je u muže zdůrazňována fyzická síla, aktivita a dominance, u ženy pak slabost, proradnost a další vlastnosti. První vědecky získané poznatky o rozdílech mezi muži a ženami lze však najít až na počátku tohoto století u holandského psychologa G. Heymansa (1924) a v monografické studii L. M. Termana a C. C. Milesové (1935). První z uvedených autorů shledal na základě rozsáhlého výzkumu jediný výrazný rozdíl mezi oběma pohlavími: ženy jsou více emocionální než muži; dalším, již ne tak výrazným rozdílem je, že muži jsou ve svých názorech samostatnější než ženy. Terman a Tyler (1954) později potvrdili hlavní nález Heymansův, když zjistili, že ženy se vyznačují větší neurovegetativní labilitou, neboť emocionalita souvisí s činností vegetativní (autonomní) nervové soustavy. Terman a Milesová (1935) shledali největší rozdíly mezi muži a ženami v oblasti zájmů: muži se zajímají více o dobrodružství, tělesnou činnost, mechaniku, přírodovědu a obchod, zatímco ženy mají větší zájem o domácí práce, umělecké a sociální činnosti. Na základě těchto poznatků se pak hovořilo o typicky mužských a ženských zájmech. A. Anastasiová (1958) předpokládá rozdílné statistické rozložení hodnot inteligence: více žen má průměrnou inteligenci, muži vykazují více odchylek v obou směrech. Velmi důležité jsou nálezy faktorové analýzy temperamentu, které získali J. P. Guilford a W. S. Zimmerman (1956). Objevili faktor maskulinita-feminita (mužkost-ženskost) a přesně jej charakterizovali korelacemi s položkami dotazníku, který byl východiskem výzkumu. Maskulinní osoba má především mužské zájmy a potlačuje svůj emocionální výraz, zatímco femininní osoba je soucitná, vyčerpávají ji pocity odporu a hnusu a je ráda středem pozornosti. Významné jsou dále nálezy svědčící o tom, že muži jsou již jako chlapani agresivnější než ženy, často se perou a odmítají se dělit s jinými, kdežto děvčata jsou ústupnější (Goodenoughová 1931). Jiní autoři tvrdí, že rozdíly v agresivitě se týkají spíše jen způsobu útočnosti, ženy jsou stejně agresivní jako muži, ale jejich agresivita je více skrytá. Podle K. Lorenze (1958) se maskulinní a femininní charakteristiky nechají pozorovat již u zvířat.

Biologové se kloní k názoru, že neexistují absolutní muži a ženy, nýbrž jen více či méně maskulinní a femininní osoby. Potvrzuje to sexuální biologie, která shledává, že i ovaria vytvářejí mužské pohlavní hormony a naopak testes produkují také ženské pohlavní hormony, ovšem ve zmenšené míře (H. Rein a M. Schneider 1966).

Psychologické rozdíly mezi oběma pohlavími je však třeba spíše připisat vlivu kulturního prostředí (*v. h. Prostředí*), které určuje obsah mužských a ženských rolí. Ze srovnávacího hlediska neexistují prakticky výlučně ženské nebo mužské způsoby zaměstnání: např. u některých afrických kmenů se šitím zabývají výlučně jen muži, u některých kmenů v Oceánii se lovem zase zabývají jen ženy. Totéž se týká vaření a výchovy dětí i jiných zaměstnání. Výsledky anket z posledních let ukazují, že asi 2/3 žen, které byly dotazovány, by si přály být raději muži, u mužů vyslovuje takové přání po změně pohlaví 1/10 dotazovaných. Z toho lze usoudit, že naše kultura je typicky mužská a neposkytuje dosud ženám stejné možnosti jako mužům. A. Adler v tomto smyslu hovořil o „ženském protestu“.

Také zjištění E. E. Maccobyové (1966), že ženy jsou v průměru úzkostnější než muži, svědčí o častějších životních nesnázích žen. Obecně se soudí, že ženy jsou citlivější zvláště vůči sociálním podnětům, především takovým, které se týkají charakteristik jejich vlastní osoby. Muži, na rozdíl od žen, preferují u svých partnerek fyzický zjev před povahovými charakteristikami. Ženy jsou proto na svůj fyzický zjev velmi citlivé a vědomí půvabu je významnou složkou jejich sebekoncepcie. Mnoho dalších specifických znaků žen, které se však tradují spíše jen literárně než empiricky, souvisí s jejich hlavní biologickou funkcí, s mateřstvím. Z toho vyplývají i rozdíly v sexuálních rolích, které jsou charakteristické pro západní kulturu (nikoli pro všechny kultury). Je to aktivita mužů a pasivita žen, kompenzovaná někdy určitými formami vyzývavosti. V samotném sexuálním aktu se žena vyznačuje receptivitou a muž naopak penetrativitou. Rozdíly jsou i v prožívání orgasmu. Mužské a ženské role jsou určovány kulturou a oboje pohlaví je pro ně připravováno již od dětství, což se charakteristicky projevuje rozdíly ve hrách: chlapci si hrají na vojáky, děvčata opatrují panenky atd. Empirických poznatků o rozdílech v psychice mužů a žen není zatím mnoho.

M. N.

LITERATURA

Dannhauer H.: *Geschlecht und Persönlichkeit*, Berlin 1973

Hofstätter P. R.: *Differentielle Psychologie*, Stuttgart 1971

Heymans G.: *Die Psychologie der Frauen*, 2. vyd., Heidelberg 1924

Maccoby E. (ed.): *The Development of Sex Differences*, Stanford 1966

Klein V.: *The Feminine Character*, New York 1948

Lersch Ph.: Vom Wesen der Geschlechter, 2. vyd., München 1950

Terman L. M., Miles C. C.: Sex and Personality: studies in masculinity and femininity, New York 1936

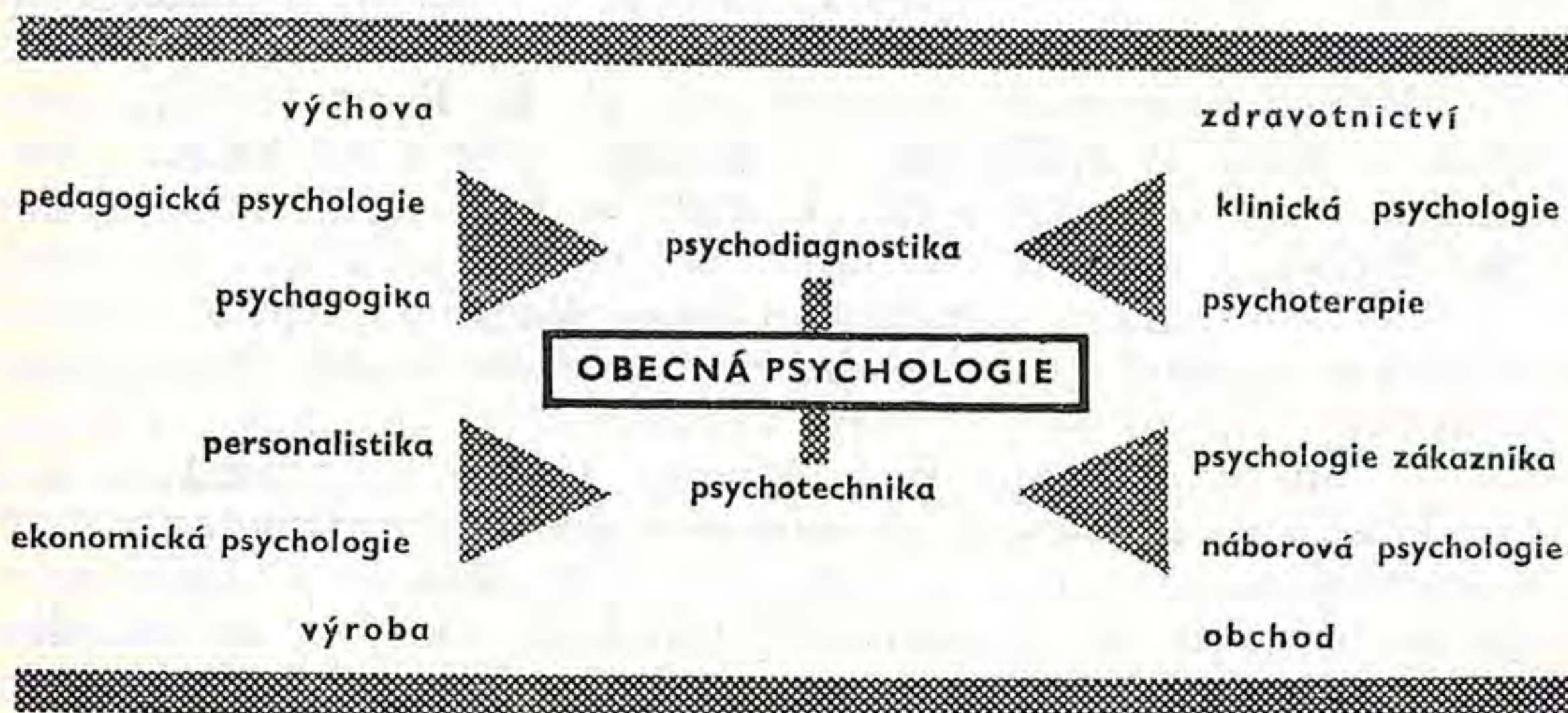
PSYCHOLOGIE — APLIKACE Psychologie jako věda může být aplikována všude tam, kde člověk vykazuje nějakou činnost. Tak je prakticky možné uplatňovat psychologická hlediska ve všech oblastech společenské činnosti. Současně však tato hlediska nevyčerpávají problematiku veškeré společenské činnosti. Psychologie práce např. studuje psychologické faktory procesu výroby, tj. psychologické podmínky pracovního výkonu a provozu (k nim patří např. vztahy člověk—člověk, člověk—stroj, člověk—pracovní prostředí aj.), avšak nevyčerpává zdaleka problematiku práce jako jedné z forem společenské činnosti (pracovní proces je studován také z hledisek ekonomických, sociologických, lékařských, fyziologických aj.).

Skutečnost, že psychologie může být aplikována ve všech oborech činnosti člověka, dost znesnadňuje vytvoření systému aplikované psychologie, který by musel vycházet z klasifikace společenských činností člověka. Proto se většinou v pojednáních o aplikované psychologii uvádějí jen hlavní obory společenské činnosti. J. P. Guilford (1950) uvádí ve své monografii o oblastech psychologie aplikaci na estetiku, která chybí v jiných přehledech, A. Anastasiová (1964) pojednává ve své populární knize o aplikované psychologii, o personální psychologii, inženýrské psychologii, psychologii zákazníka, klinické psychologii, poradenské psychologii, o psychologii ve výchově, medicíně a právu. Sdružení amerických psychologů je rozděleno do 24 sekcí, z nichž většina tvoří sekce aplikované psychologie, kde nacházíme např. sekci psychologie veřejných služeb, sekci vojenské psychologie aj. V literatuře nalézáme monografie o psychologii finančnictví, psychologii různých kulturních činností atd. H. E. Burt (1957), autor populární příručky aplikované psychologie, píše o své knize: „Naše úvahy se týkají čtyř velkých cílů, k jejichž realizaci aplikovaná psychologie přispívá: je to účinná výchova dorůstajícího pokolení, uchování psychického zdraví, vyměřování spravedlnosti v případě vážných konfliktů mezi lidmi a urychlování ekonomického vývoje. Jinými slovy psychologie nachází užití v oblasti výchovy, medicíny, práva a hospodářství.“ Jiní autoři, např. P. L. Marcuse (1954), však podávají opět jinou klasifikaci a zahrnují do oblastí aplikované psychologie např. i psychologii sociální, což není správné. J. Bukiewiczová (1965) navrhuje zavést další obor aplikované psychologie, který by se vzhledem k narůstání společenského významu volného času zabýval psychologií zábavy („psychologia ludyczna“ od latin. ludus = hra), jež tvoří hlavní náplň volného času. Aplikovaná psychologie vychází z obec-

né psychologie, popř. z dalších oborů psychologie základní (např. pedagogická psychologie vychází také z vývojové psychologie, psychologie práce z psychologie fyziologické a sociální apod). Heuristické vztahy mezi základní a aplikovanou psychologií jsou však oboustranné, nejde jen o aplikaci obecně psychologických poznatků v tomkterém oboru společenské činnosti, nýbrž i o rozšiřování a zpřesňování poznatků obecné psychologie a jiných oblastí základní psychologie z výzkumů oblastí aplikované psychologie. Poznatky ze sociální psychologie malých skupin se např. aplikují v kolektivní výchově a v skupinové psychoterapii, ale současně poznatky z kolektivní výchovy a skupinové psychoterapie se uplatňují v sociální psychologii malých skupin. Oboustranný heuristický vztah mezi základní a aplikovanou psychologií je logický, neboť psychologie jako věda nestuduje člověka abstraktně, nýbrž v konkrétní společenské situovanosti, tj. v společenské činnosti, jejímž je člověk subjektem i objektem.

Systematický rozvoj aplikované psychologie začal až koncem 19. století, kdy došlo k významnému rozvoji výroby. Do té doby byla psychologie pěstována jako tzv. „čistá věda“. Rozvoj aplikované psychologie souvisí na jedné straně s rozvojem společenské ekonomiky (později také s rozvojem jednotlivých oblastí společenských činností, např. pedagogiky, medicíny, práva aj.) a na druhé straně s rozvojem psychologie jako vědy (především se zavedením experimentální metody). Předchůdcem aplikované psychologie byla tzv. psychotechnika, která se zabývala především měřením různých schopností, jež se uplatňovaly v pracovním procesu (J. Mc Keen Cattel, 1890, H. Münsterberg, 1914 aj.). K velkému rozvoji aplikované psychologie dochází zvláště v období před druhou světovou válkou a po ní.

System aplikované psychologie lze schematicky znázornit asi takto:

V tomto systému nejsou zahrnuty specifické oblasti aplikované psy-

chologie, jako je např. psychologie umění aj. Jednotlivé kategorie uvedené v tomto systému jsou podrobněji charakterizovány v příslušných heslech.

M. N.

LITERATURA

Anastazi A.: Fields of Applied Psychology, New York 1964

Arnold W.: Angewandte Psychologie, Stuttgart 1970

Berrien F. K.: Practical Psychology, 2nd. ed., New York 1952

Burt H. E.: Applied Psychology, 2nd. ed., Englewood N. J. 1957

Dorsch F.: Geschichte und Probleme des angewandten Psychologie, Bern — Stuttgart 1963

Gray J. S.: Psychology Applied to Human Affairs, 2nd ed., New York 1954

Hepner H. W.: Psychology Applied to Life and Work, 4th ed., Englewood Cliffs 1966

PSYCHOLOGIE BIOLOGICKÁ Psychické jevy jsou determinovány faktory společenskými a biologickými. Proto dvěma základními psychologickými vědami jsou sociální (resp. společenská) a biologická psychologie. Tematika biologické psychologie bývá často zaměňována s psychofyziologií, fyziologickou psychologií či neurofyziologií. Biologické základy psychické činnosti jsou však širší než neurofyziologie (psychofyziologie a fyziologická psychologie jsou v podstatě s neurofyziologií totožné, v neurofyziologii mohou být však více zdůrazněna molekulární hlediska) a to již proto, že existují organismy bez nervové soustavy, které rovněž vykazují, byť primitivní, formy chování (*v. h. Psychika fylogeneze*). V tomto smyslu biologická psychologie není totožná také s tzv. fyziologií vyšší nervové činnosti, která je částí neurofyziologie. Tematika monografických prací pojednávajících o biologické psychologii není jednotná. Jakýmsi společným základem je zde však etologie, tj. věda, která zkoumá chování zvířat v přirozených podmínkách jejich života. Biologická psychologie vysvětluje biogenní základy psychické činnosti, její biologický smysl a její biologické determinanty, které se prosazují nejen v chování zvířat, ale i v psychice dospělého kultivovaného člověka víc, než se dlouho mělo za to. Vliv biologických faktorů v chování zdůraznil K. Lorenz (1974 a jinde), avšak nevystihl jejich dialektický vztah k faktorům společenským: „člověk zůstává živočichem a primátem a navíc je vším, co o sobě tvrdí v pyšných chvílích.“ Z druhé strany je však třeba zdůraznit, že instinktivní podstata lidského chování je poněkud podceňována; např. mnoho forem chování je v podstatě projevem agresivity apod. Jádrem biologické psychologie však zůstává neurofyziologická problematika, etologie a studium reflexů a instinktů.

M. N.

LITERATURA

Altman J.: Organic Foundations of Animal Behavior, New York 1966

Hess W. R.: Psychologie in biologischer Sicht, 2. vyd., Stuttgart 1968

Leonhard K.: Biologische Psychologie, Leipzig 1961

Lorenz K. (red.): O biologii učení, Praha 1974

PSYCHOLOGIE — DEFINICE Podle W. Wundta (1903) se do konce 19. století objevovaly v podstatě dvě definice psychologie: 1. psychologie je věda o duši (*v. h.*), 2. psychologie je věda o vnitřní zkušenosti. První definice byla poplatná filozofickým spekulacím o duševním životě a jeho substanciálnímu pojetí (*v. h. Duše*). Odpovídala také etymologickému významu slova psychologie, které je složeno z řeckých slov psyché (duše) a logos (nauka, věda). Od definice psychologie jako vědy o duši bylo s vývojem vědecké psychologie upuštěno. Dnes používají pojmu duše jen psychologové tomistického směru nebo se ho používá jen jako termínu technického bez metafyzických zřetelů (E. Kretschmer aj.). Druhá definice psychologie jako vědy o vnitřní zkušenosti má řadu variant. Vnitřní zkušeností se zde rozumělo subjektivní zpracování exogenních i endogenních podnětů. Někteří psychologové spekulovali ještě s pojmem, „čistá zkušenost“, aby z pojmu zkušenosti vyloučili její vnější intencionalitu (tzn. předmětnost). Od začátku 20. století proniká do psychologie hledisko vylučující z jejího předmětu subjektivní obsahy mysli a zdůrazňující hledisko objektivní přístupnosti psychických jevů v jejich vnějších projevech. Tak se v moderní psychologii, vyloučíme-li překonané substancialistické pojetí duševního dění, objevují v podstatě dva druhy definic: 1. definice mentalistické, zdůrazňující subjektivnost psychiky, 2. definice behavioristické (*v. h. Behaviorismus*), zdůrazňující objektivnost psychiky. U sovětských psychologů se setkáváme častěji s definicemi filozofickými.

Mentalistické definice. W. James (1895) podává tuto definici: „Psychologie je popis a vysvětlování stavů vědomí jako takových.“ Tato definice je úzká ze dvou hledisek: psychické není vždy jen vědomé, nýbrž i nevědomé, není to jen stav mysli, nýbrž i vnější činnosti. W. Stern (1950) podává tuto definici: „Psychologie je věda o prožívající a prožívání schopné osobě.“ Také tato definice je úzká ze dvou hledisek, předně není psychologie omezena jen na studium prožívání (*v. h.*), tj. vnitřních dějů, nýbrž zabývá se i chováním (*v. h.*), tzn. vnějšími pozorovatelnými projevy, a dále není omezena jen na osoby, tj. na člověka, nýbrž zkoumá i psychiku zvířat. W. Pauli (1950) uvádí tuto definici: „Psychologie je věda o subjektivních životních pochodech, které jsou zákonitě spojeny s objektivními, tj. chemicko-fyzikálními

jevy“; od objektivních jevů se jevy psychické liší tím, že jsou jinak dány ve zkušenosti“. W. Pauli dále označuje celek těchto subjektivních procesů jako vědomí a tím fakticky zužuje předmět psychologie vyloučením nevědomých procesů a chování.

Behavioristické definice označují prostě „psychologii za vědu o chování“ (H. H. Kendler, 1963) nebo trochu obšírněji: „Psychologie může být definována jako věda, která studuje chování člověka a ostatních živočichů“ (E. R. Hilgard, 1957). R. S. Woodworth a D. Marquis (1963) definují psychologii jako vědu o „aktivitách individua“, přičemž „aktivitami jsou všechny projevy života“. Behavioristické definice mají dvojí vadu: předně jsou redukcionistické, tzn. že omezují předmět psychologie jen na chování, tj. vnější, pozorovatelné reakce organismu, a vylučují z ní prožívání jako subjektivní stavy vědecky nepřístupné. Pokud je chováním nebo jeho pojmovým ekvivalentem aktivity chápána jako všechny projevy života, je toto pojetí relativně široké, neboť ne všechny projevy života jsou doprovázeny psychickými jevy (fakticky je tak stírán rozdíl mezi psychologií a biologií).

Filozofická vymezení charakterizují předmět psychologie filozoficky. Příkladem je např. Rubinštejnova definice (1961): „Psychologie je věda o psychických jevech, které jsou funkcí mozku, odrazem objektivní skutečnosti.“ E. Spranger (1922) chápe psychologii jako „vědu o smysluplném životě“, jejímž úkolem je hledání a určování smysluplných souvislostí individuálních životů. Životní osudy se stávají smysluplnými, když za fakta o životě dosazujeme hodnotovou orientací jedince, neboť ta dává událostem smysl. Tato tzv. „rozumějící psychologie“ (v. h. *Psychologie-dějiny*) vylučuje z psychologie přírodovědecká hlediska, což je značné omezení.

Někteří současní autoři se pokoušejí překonat rozpory mentalismu a behaviorismu v psychologii tím, že považují psychologii za vědu o prožívání a chování živých bytostí (H. Schjelderup, 1963 nebo K. Bühler, 1927); pokládají za předmět psychologie studium prožívání, chování a výtvorů člověka. Zde se navíc objevuje pojem výtvor (Gebilde), který je však možno chápat také jako produkt prožívání a chování. Některé kategorie, které K. Bühler řadí k výtvorům, např. řeč, jsou psychology studovány jako projevy chování, resp. jako takové jsou předmětem studia jiných vědců, např. lingvistů apod. Přidání kategorie výtvorů k předmětu psychologie vede k směšování psychologie s jinými vědami, které zkoumají různé výtvořiny člověka.

V poslední době se též objevily pokusy definovat psychologii pojmem jáství: „Předmětem psychologie je forma a způsob, jakým já vstupuje do vztahu k vnějšímu světu“ (W. Traxel 1968). Toto pojetí však omezuje psychologii na antropocentrickou vědu a není v něm dostatečně vymezena role vnitřního světa (člověk se vztahuje i ke svému já).

Vymezení předmětu psychologie musí respektovat fenomenální specifickou psychických jevů a musí je oddělit od jiných jevů podobných. V tomto smyslu můžeme psychologii definovat jako vědu o prožívání a chování živých bytostí.

M. N.

LITERATURA

- Binswanger L.:* Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie, Berlin 1922
Budilova Y. A.: Filosofskije problemy v sovětskoj psihologii, Moskva 1972
Bühler K.: Die Krise der Psychologie, Jena 1927
Rubinštejn S. L.: Bytí a vědomí (př.), Praha 1961
Rubinštejn S. L.: Zásady a cesty rozvoja psychológie (př.), Bratislava 1963
Sangstad P.: An Inquiry into the Foundations of Psychology, London — New York — Oslo 1965
Traxel W.: Über Gegenstand und Methode der Psychologie, Bern — Stuttgart, 1968

PSYCHOLOGIE — DĚJINY Dějiny psychologie mohou být psány jako pozitivistický přehled experimentálně dosažených výsledků (E. G. Boring, 1950) nebo jako přehled vývoje psychologických koncepcí (G. Murphy, 1948) či jako výběr určité problematiky (J. C. Fluegel 1937, 1946), anebo z širšího hlediska, snažícího se postihnout vývoj psychologie v souvislosti s vývojem filozofie a věd (J. Koščo, 1964). Zdrojem psychologických názorů jsou různé oblasti společenské praxe. Psychologické koncepce se formovaly a vznikaly v širších souvislostech společenské praxe a ideologie, především s rozvojem přírodních věd a filozofie, ale i s rozvojem věd společenských. Proto je správné podávat dějiny psychologie v širších souvislostech s vývojem věd a filozofie vůbec. Psychologie se až do konce první poloviny 19. století vyvíjela jako součást filozofie, a teprve příklonem k neurofyziologii a zavedením experimentální metody se stává samostatnou vědou. Současně však kterýkoli psychologický problém má i filozofické hledisko, a jeho diskuse se proto stává nutně vždy také diskusí filozofickou (J. Stavěl).

Periodizace dějin psychologie je velmi nejednotná, neboť jsou zde uplatňována hlediska chronologická, problémová, hlediska názorové diferenciaci a hlediska jiná.

Původ nejstarších představ o duši jako zvláštní substanci bytující v člověku, která je nositelem duševního dění a života vůbec, vysvětluje řada autorů. Podle E. B. Tylora (1972) se do mysli divocha vtíraly dvě myšlenky: 1. v čem záleží rozdíl mezi mrtvým a živým tělem, 2. čím jsou lidské postavy objevující se ve snech? K těmto problémům

přistupovaly ještě další: co je stín, co je odraz v lesklých plochách, co je spánek, sen, smrt, šílenství. Primitivní člověk si povšiml, že život souvisí s dýcháním (poslední vydechnutí je známkou smrti), že dech se podobá neviditelnému větru, že ve snech se objevují dávno zemřelé osoby, a všiml si i dalších fakt, z nichž vyabstrahoval svou primitivní představu a podstatě duševního života, své pojetí duše. Základními vlastnostmi této substance oživující tělo člověka a propůjčující mu duševní schopnosti byly a) nehmotnost, b) nesmrtelnost. Duše byla ztotožněna s dechem. Podle W. Wundta (1913) lze však pojetí duše u různých národů roztrždit do čtyř skupin: 1. duše jako tělesná duše, analogická tělu, avšak složená z jiné látky (iónští přírodní filozofové, bráhmanismus, okultismus), 2. dechová duše mající vlastnosti neviditelného vánku (stoa, patristika), 3. stínová duše, mající vlastnost stínu (éterické pojetí duše u Homéra), 4. duchovní duše existující jako duchové a démoni (nejrozšířenější pojetí). Původ názorů o duši vidí W. Wundt v úvahách člověka o snech, halucinacích, neviditelnosti myšlení a imaginaci u druhých lidí, v prožívání volního úsilí jako nemateriální síly a ve zkušenosti o pomíjivosti těla po smrti a přetrvávání něčeho éterického, co se zjevuje v lidských snech.

U mnoha primitivních kmenů lze ještě dnes najít řadu zvyků, které svědčí o víře v původní pojetí duše jako nesmrtelné a nehmotné substance. Např. na ostrově Nias u západního pobřeží Sumatry je rozšířen zvyk, že nejstarší syn nebo potomek umírajícího otce je povinen zachytiti svými ústy poslední vydechnutí umírajícího, a tak do sebe pojmout jeho duši. U Eskymáků a příslušníků kmene Maori je za duši člověka pokládán i jeho stín. V nesmrtelnost duše však všichni primitivové nevěří. Jinou rozšířenou představou duše u primitivů je tzv. „krevní duše“, v níž je duše jako životní princip vázána na krev, nebo tzv. „orgánová duše“, v níž se duše váže na nějaký tělesný orgán nebo část těla, často dost zvláštní (např. u australských primitivů na tukový polštář obklopující ledviny). Jakýmsi praobrazem předfilozofického pojetí duše je scéna, zachycená na atické amfoře z r. 500 př. n. l., na níž je zobrazen umírající bojovník, jemuž z úst vystupuje duše v podobě éterického obrázku jeho podoby. V tomto smyslu je duše-eidolon zachycena v homérských eposech: „Homérská psyché je éterické tělo v materiálním těle, od něho odlučitelné a potom setrvávající jako eidolon, jako stínový obraz, jako dým nebo snový tvar“ (H. Schmidt, 1934). Homér označuje tohoto ducha zemřelého slovem psyché, což současně znamená dech. L. Rohde (1898) předpokládá, že tato psyché byla myšlena jako jakýsi neviditelný dvojník fyzického těla člověka. Řeckové však pojmu psyché původně užívali jen v souvislosti s umírajícím tělem a nepřisuzovali jí žádné výjimečné vlastnosti, spíše naopak, byla něčím bez vlastností, „je to zemřelý sám, promítnutý do dimenze zvláštní přízračné existence“ (J. Stavěl, 1958).

Také v jiných jazycích splývá slovo duše se slovem dech: pojmy psyché, pneuma, anima, spiritus, sanskrtský átman, hebrejské nepheš a ruach a další pocházejí ze slov dech, dýchat.

U starých Řeků to, co oživuje člověka, je thymos, síla, jíž se projevuje život, ale i vášně, city a vůle, myšlení a jednání. Proniká celým tělem, ale soustřeďuje se zvláště v hrudi, bránici a srdci. V okamžiku smrti uniká z těla ústy nebo krvácející ranou. Pojmy psyché a thymos znamenají něco zcela odlišného: thymos je materiální substrát života, psyché je odtělesněný přízrak bez tělesných a duševních vlastností. Toto pojetí se však radikálně mění pozdějším vlivem orfismu. *Orfismus* je jakýmsi zjemněným pokračováním mystérií dionýského kultu. Orfikové asi od 6. století př. n. l. představují esoterickou (tajnou) společnost, na jejíž mystéria navázali pythagorejci a která zakládá mystický proud řecké filosofie. Základem jejich mystérií bylo učení o nesmrtelnosti duše, jejím astrálním původu a vtělování v lidském organismu, kde se očišťuje od předchozích vtělení (inkarnací). Z inkarnací se očištěná duše povznáší k věčnému životu. Duše je podle orfiků věčná a k tělu je pouze přechodně připoutána. Očištění (katarze) osvobozuje duši z bezútěšného „kola zrodů“. Orfikové vnášejí do řecké filozofie prvky askeze a odporu k fyzickému tělu, které je poutem duše. Podle W. Nestle (1940) je pro starořecké myšlení charakteristický vývoj od mýtu k logu, do mytického chápání světa k racionálním konstrukcím. Tak se také vyvíjelo chápání duše od orfických mýtů k řeckému filosofickému materialismu a idealismu.

Primitivní člověk byl postaven před řadu „nevysvětlitelných“ skutečností, s nimiž se často setkával (smrt, sen atd.). Pro nedostatečnou úroveň poznání postuloval k vysvětlení těchto jevů pojem duše, jemuž ve skutečnosti nic neodpovídalo. Pojetí duše se pak vyvíjelo od naivního k mytickému a filozofickému pojetí duše jako nehmotného a nesmrtelného nositele duševního dění a bylo překonáno až koncem 19. století.

Psychologické názory ve starém Egyptě, který se mocensky a politicky utvářel už ve 4. tisíciletí př. n. l., byly silně ovlivňovány náboženstvím a vycházely z mýtů. Za centrum duševního života je pokládáno srdce, oduševnělé jsou však i kosti a krev. Zvláštní význam byl prisuzován očím, jimiž bylo srdce spojeno s vnějším světem (zdůraznění očí v egyptské plastice). Silný vliv na psychologické koncepce měla egyptská magie. Po smrti fyzického těla se od něho odpoutává nehmotné tělo, které si v podstatě zachovává podobu fyzického těla a jeho funkce, přibírá však některé vlastnosti bohů (duše Ka a duch Ach). Ka je vlastním nositelem psychické činnosti. Duše tvořila jednotu se jménem člověka. Vlastní říší duší je záhrobí, kde duše v mnoha směrech žije jako živý člověk. Nejvyšší zářící duch Ach se odděluje od těla až v určité fázi, kdy končí proces dematerializace člověka.

Psychologické názory starého Izraele se utvářely kolem 13. století př. n. l.,

kdy hebrejské kmeny založily v Palestině stát. Židovské náboženské názory úzce souvisely s osudy tohoto národa (častá podrobení a okupace, víra v Mesiáše apod.). Bůh stvořil člověka z hlíny. Při stvoření mu vdechl život a s ním i část své vlastní podstaty, duši. Duše však není zcela odlišná od těla, je životem těla a pojí se zvláště úzce s krví. Pramenem poznání psychologických názorů starých Hebrejů je zvláště Starý zákon, jehož obsah však může být vysvětlován několikerým způsobem. Kromě toho existovala i tajná, ústně tradovaná filozofie světa a života, také duševního života, kabbala. Po smrti těla se duše odlučuje a existuje určitý čas v jeho blízkosti ovládána vášněmi, které měl člověk za života. Centrem duševního života bylo srdce. Duše se může od těla oddělovat i ve snu. Psychické schopnosti byly vykládány jako boží dary nebo magicky (např. Mojžíš přenesl na Jozua moudrost vkládáním rukou).

Psychologické názory ve staré Indii. V 15. století př. n. l., vzniká v povodí řeky Gangu vyspělá indoasijská kultura. Pramenem poznání psychologických názorů Indů jsou zvláště Vědy (vzniklé prý 2500 let před n. l. a ukončené 500 let př. n. l.), které jsou sbírkou modliteb, básní a magických formulí. Duše má dvě funkce: vitální zvanou asu a psychickou zvanou manas, která je umístěna v srdci. Dalším zdrojem jsou mladší Upanišády, kde jsou podány četné rozbory vnitřních duševních stavů. S vesmírem, jehož síly jsou přítomny ve vzduchu, je člověk spojen dechem, který ovládá i jeho myšlení. Vlastní duše átman je individuální substance, která má složky vitální, intelektuální a intuitivní a je vtělením světové duše. Důležité je zvláště učení o karmě (osudu), který se uskutečňuje v inkarnaci a je důsledkem minulých životů. Karmu je však možno ovládnout sebevýchovou.

Pokusem o kompromis mezi materialismem a idealismem je budhismus (Gautama Buddha v 6. — 5. století př. n. l.), podle něhož neexistují žádné substance ani bůh, jen psychické a fyzické fenomény. Po smrti se člověk ztrácí v nicotě, pojem duše je nahrazen pojmem vědomí, život člověka je článkem věčného pohybu.

Psychologické názory ve staré Číně se utvářely v 2. a 1. tisíciletí př. n. l. a jsou spojeny zvláště se jmény dvou významných filozofů. První z nich, Konfucius (551 — 497 př. n. l.), formuluje psychologické názory v souvislosti se svými pokusy o racionální etiku, která předpokládá poznání člověka. Konfucius podal četná pozorování afektivního a intelektuálního života člověka a jakési základy praktické charakterologie. Druhý filozof, současník Konfucia, Lao-tse, je živelným materialistou a dialektikem (J. Koščo, 1964). Veškeré dění je podřízeno principu tao, který je nejvyšší inteligentní podstatou všeho bytí. Duševní život člověka je ovládán zvláštními zákony a jeho střediskem je srdce. Také Lao-tse se zabýval charakterologickými otázkami a podal zajímavé názory vyslovené v lapidárních aforismech.

Psychologické názory ve starém Řecku se vyvíjely v úzkém spojení s filozofií, přírodními vědami a matematikou, ačkoli určité proudy řecké filozofie navazovaly spíše na mytologii. Objevují se zde dva filozofické proudy: a) mystický, navazující na orfická mystéria a směřující k metafyzickému dualismu a iracionalismu (filozoficky vrcholící v Pythagorovi) a b) naivně materialistický, směřující k filozofickému monismu a racionalismu (filozoficky vrcholící v Démokritovi). Materialismus se v řecké filozofii objevuje zvláště na přelomu 7. až 6. století v malasijské kolonii Milétu a Iónii (Thales Milétský, Anaximenes, Herakleitos). Historicky jsou ceněny zvláště psychologické názory Herakleitovy, který je jedním z prvních dialektiků. Člověk mikrokosmos je obdobou světa makrokosmu a skládá se ze základních živlů; jejich proměnou vzniká i duše, jejímž nositelem je dech. Tím je duše spojena i s inteligibilním světovým logem. Spojením se světovým logem se duše stává rozumnou, a této rozumnosti pozbývá oddělením od světového logu, k čemuž dochází ve spánku a v opilosti (zvlhnutí duše). Ostatní iónští filozofové vyslovili jen fragmentární psychologické názory.

Jiným důležitým střediskem rané řecké filozofie byla jižní Itálie, kde vznikla tzv. eleatská škola, k níž patří zvláště Parmenides (540 — 465 př. n. l.) a Empedokles (asi 483 — 423 př. n. l.). Skutečnost je podle Parmenida tvořena dvěma živly: 1. teplem (oheň — světlo) a 2. chladem (zem — noc). Duše je složenina tepla a chladu. Parmenides ostře vystupoval proti významu smyslového poznávání, jehož nástrojem je zvláště „slepé oko“. Empedokles kolísal mezi mechanistickým materialismem a mytickým idealismem. Všechny věci mají původ ve čtyřech živlech (oheň, země, vzduch, voda), které jsou věčné. Věci jsou tvořeny určitým poměrem jednotlivých živlů působením dvou základních kosmických principů, lásky a nenávisť. Duše je smrtelná jako tělo, avšak nemusí zaniknout ihned po jeho smrti, duše morálně nečistě bloudí a vtěluje se do zvířat, morálně čisté duše mohou existovat jako démoni. Blouděním se duše očišťuje a dospívá k božství (bohové byli kdysi lidmi). Empedokles vnesl do spekulativní psychologie další prvek, metempsychózu (tj. putování duší).

Pythagoras (asi 580 — 500 př. n. l.) vnesl na základě svých dalekých cest orientální prvky do řecké filozofie a založil v jižní Itálii exkluzivně aristokratickou filozofickou školu, která se intenzivně zabývala také psychologickými problémy. Duše je pro pythagorejce samostatnou nehmotnou substancí, bytující v těle, od těla je naprosto odlišná, nesmrtelná, nepodléhající přírodním zákonům. Jejím údělem je očišťovací metempsychóza a palingeneze (znovuzrození duše po smrti těla). Podle svého pozemského života dochází duše odměny nebo trestu. Má několik složek, které sídlí jednak v mozku, jednak v srdci. Duše, existující v ovzduší, vstupují do těla v okamžiku jeho zrození. Základem všeho jsou čísla a číselné poměry, což bylo z původního ontolo-

gického hlediska dosazeno i do charakterologie ve spojení s hebrejskou kabbalou (středověk). Pythagoras věnoval velkou pozornost nazírání vnitřních psychických stavů a zavedl jakousi duševní hygienu, založenou na přísné životosprávě a meditaci. Psychologickými základy životosprávy a sebevýchovy se zabývali zvláště Pythagorovi následovníci, kteří zdůraznili především význam poezie a hudby pro duševní harmonii.

Sofisté a Sókrates. Nejvýznamnější sofista Protagoras (481 — 411 př. n. l.) přispěl četnými pozorováními duševního života k vytváření empirické psychologie. Gorgias (480 — 380 př. n. l.) se později věnoval řečnictví a vyslovil řadu zajímavých názorů na psychologický vliv řeči. Sofisté se zpočátku věnovali umění pohotového diskutování a vítězné polemiky někdy i proti logice samé a objevili přitom řadu psychologických poznatků. Na ně navázal Sókrates (469 — 399 př. n. l.), který podle Cicerona snesl filozofii z nebe na zem. Vystoupením sofistů a Sokrata dochází k tzv. antropologickému obratu v řecké filosofii, tj. k příklonu k filosofii člověka a k překonání kosmologického období, v němž byla filozofie pěstována jako filozofie přírody. Sókrates nahradil kosmologii antropologickou etikou, jeho stěžejní tezí bylo Poznej sebe sama! Filozoficky byl Sókrates důsledný racionalista.

Základní metodou poznávání člověka je sebepozorování a pozorování jiných lidí. Nejvyšší složkou duše je rozum, hlavním popudem lidského jednání je pud k blahu, který je usměrňován sebekontrolou a vedením. Nemorální člověk je člověk nerozumný. Se sebekontrolou souvisí svědomí, tj. člověkův vnitřní hlas (daimonion), který je reflexí na záměry člověka, ale sám zůstává pasivní. Proti sofistům zdůraznil Sókrates funkci rozumu a přispěl k jeho odlišení od citu.

Démokritos z Abder (470 — 360 př. n. l.) je vrcholem naivního materialismu řecké filozofie. Představuje si, že svět je složen z drobných tělísek (atomů), která nemají žádné určité vlastnosti. Rozdíly mezi věcmi a jevy záleží v rozdílném počtu atomů, jimiž jsou tvořeny. Pohyb je hmotně imanentní, tj. atomy se pohybují samy od sebe. Jsoucno je nekonečné množství neustále se pohybujících a sdružujících nebo rozpojujících se atomů. Duše se zdánlivě odlišuje od těla, ale ve skutečnosti se i ona skládá z atomů, pohybuje tělem, protože se sama hýbá. Mezi dva atomy tělesné je vždy vsunut jeden atom duševní. Duše je tak rozptýlena po celém těle. Smrtí je vytlačována do okolního ovzduší, a je tak přítomna i ve vzduchu. Cennější jsou Démokritovy názory na původ člověka a na organizaci jeho sociálních vztahů i společenského života; Démokritos přitom vyslovil zajímavé názory např. na vznik řeči, která vznikla na základě dohody o označování věcí a jevů, nebo na utváření lidské povahy na základě podmínek života ve skupině aj. Formuloval také jednu z prvních teorií vnímání. Vnímání je interakce atomů, atomy rozptýlené ve věcech působí na dušev-

ní atomy těla a způsobují jejich pohyb, což se projevuje jako dojem, pocit apod.

Platón (427 — 342 př. n. l.) je nejvýznamnějším představitelem řeckého filozofického idealismu. Platónovy psychologické názory jsou roztroušeny v jeho spisech psaných formou dialogu, v nichž vyslovuje své názory ústy svého učitele Sókrata. Nejdůležitější Platónovy psychologické spisy jsou *Faidon* (o nesmrtelnosti duše) a *Faidros* (o poměru duše k světu idejí). Platón hlásá existenci dvou světů, světa vezdejšího vznikajícího a zanikajícího dění, který je pasívním světem mrtvé hmoty, a světa transcendentního, věčného světa idejí, který byl stvořen demiurgem, jenž je neměnný a existuje mimo prostor a čas. Idea není pojem, nýbrž obecná podstata, realita existující nezávisle na subjektivě poznání; je přítomna ve věcech, např. idea krásna je obsažena v krásné věci. Kromě světa idejí existuje svět duší, který byl rovněž stvořen, je částí demiurgovy podstaty, částí světové duše, která řídí svět v protikladném střetávání dobra a zla, pořádku a nepořádku. Světová duše je bez vývoje, ostatní duše (lidí, zvířat a rostlin) se vyvíjejí. Duše člověka se po morálním životě vrací na svou hvězdu, s jejíž duší splývá ve věčný a blažený život. Po nemorálním životě se duše člověka vtěluje do zvířete nebo do rostliny.

Člověk byl stvořen spojením nesmrtelné duše a pomíjející hmoty, byl zprvu naprosto dokonalý, avšak nemorálním životem upadl do kruhu metempsychózy, a život duše tak degeneroval nejprve v život ženy a pak v různé druhy zvířat. Duše člověka je nehmotná substance spojená s demiurgem svou nejvyšší složkou, rozumem (*logistikon*); je vnitřní příčinou aktivity těla. Je nesmrtelná, ale není věčná, byla stvořena. Počet stvořených duší je stálý. Každé duši byla v kosmu přisouzena jedna hvězda, proto i počet hvězd je stejný. Nejvyšší složkou duše je rozum, stvořený přímo demiurgem, sídlící v mozku (v hlavě), další část duše je vznětlivá, dá se ovládat někdy rozumem, i když s ním může být i ve sporu; jejím sídlem je srdce. Třetí složkou duše je žádostivost, těžko ovladatelná, pudová, je zdrojem většiny utrpení duše a sídlí v břišní části těla (v játrech). Pudová složka duše se projevuje ve snech, není rozumná, má svou „záhadnou řeč“, strhuje duši k zemi, kdežto rozum ji povznáší k bohu. Duševní život člověka je tak bojem protikladných sil: „V duši je něco, co vybízí pít, je však v ní i něco, co tomu brání... jsou to dva činitelé vespolek různé“ (*Ústava*, kn. IV.). Poměr těchto složek v duši vytváří typ člověka (např. typ filozofický, ctižádostivec, ziskuchtivec aj.). „Pádem do zrození“ (vtělením) se duše stává účastnicí hmotného smyslového světa, tělo, které je jejím vězením, ji poutá k sobě a znečišťuje ji nízkými pudy. Duše poznává prostřednictvím těla, což je klamné, pravdivým se jí zdá být jen to, co může vidět a čeho se může dotknout. Pravé poznání je však v přímém dotyku s ideou. Pojmové poznání je rozpo-

mínání se duše na svět idejí, v němž před vtělením žila (anamnésis). Jiným druhem poznávání je eidos, to je zobecnění na základě vnímání. Základním pudem člověka je erós, pud plodit v těle i v duši. Je výrazem touhy po nesmrtelnosti, probouzí se krásou, „nejvíce žádoucí ideou“, jedinou vnímatelnou, a proto vzrušující. Vzrušení při vnímání krásné tváře je vlastně jakousi rezonancí, která má původ v období transcendentní existence duše, kdy hleděla na samu božskou ideu krásy. Okouzlení krásou je tedy anamnéza, avšak u lidí příliš zatížených žádostmi vzbuzuje tělesná krása jen smyslnou touhu. Vztah ke kráse je současně poznávacím vztahem. V Symposiu vykládá Platón, jak člověk může postupně dospět k „vrcholu erotického zasvěcení“; spojením krásy a poznání se erós stává erótem filozofickým, podmínkou však je odpoutání se od smyslových projevů krásy a cesta od jedinečných forem k obecnému, tj. k ideji krásy. Tak od jednotlivých projevů krásy dospívá člověk k poznání krásy jako takové, její podstaty. Naučí-li se pak člověk milovat i krásu duševní, bude milovat i méně hezkého člověka — odtud vede cesta k objevení krásy v životě a činnostech vůbec, např. i objevení krásy v poznávání.

Duše, která v předcházejícím životě nejdokonaleji poznávala božský svět idejí, se vtěluje v dalším životě do budoucího filozofa, milovníka moudrosti a krásy. Platón dále podal mytický nástin posmrtných osudů duše, smrt je jen obdobím přechodu duše k dalším existencím, jen duše, které „filozoficky milovaly“, se vracejí k původnímu blaženému životu. Některé duše jsou po smrti odsouzeny k dočasnému pobytu v podzemí nebo v méně blažené části nebes. Metempsychóza (tj. putování duše) se uskutečňuje přes životy žen a zvířat. Každý skutek člověka se vtiskuje do jeho duše, takže její vlastnosti jsou dobře patrné, když se duše oddělí od těla.

Platón ve svých spisech podal množství cenných psychologických názorů a pozorování, které se týkají téměř všech kategorií duševních dějů, formuloval základní principy asociace představ a některé poznatky vztahující se k dynamice duševního života. V jeho názorech jsou však obsaženy výrazné prvky idealistického dualismu.

Aristoteles (384 — 322 př. n. l.), žák Platónův a největší filozofická autorita středověku, podal první systematické pojednání o duševním dění (*Peri psychés — O duši*). Na rozdíl od básnicky založeného Platóna je však Aristoteles střízlivým badatelem. Duševní se mu do značné míry kryje s projevy života vůbec. Základem všeho bytí je pralátka, z níž vznikají čtyři živly (Aristoteles k nim přidal ještě další, éter). Pralátka existuje vždy v nějaké formě. Ze spojení látky a formy vzniká pohyb, forma je aktivním činitelem pohybu, který má v sobě současně účel, proto je současně „entelecheí“, tj. co má v sobě účel. Formy jsou hierarchicky uspořádány a na jejich vrcholu stojí forma forem, „čistá forma“, princip prvního pohybu, prapříčina všeho dění, bůh.

„Duše je první entelecheí přírodního těla“, je tedy formou těla a nemůže být tělesná, ale zahrnuje celou říši organismů. Protože „všechna přírodní těla jsou nástrojem duše“, lze rozlišit její čtyři funkce: 1. živovací a plodivou (rostlinná duše), 2. pohybovou, 3. vnímavou a cítící (živočišná duše), 4. myslící a jednající (lidská duše).

Jsou to současně stupně vývoje duševního dění: vegetativní, senzitivní a inteligibilní. Člověku jsou vlastní všechny tři stupně duševního vývoje, zvířatům jen první dva a rostlinám pouze duše vegetativní. Nejvyšší složkou lidské duše je rozum (nús), který však Aristoteles chápe široce, nejen jako pojmové myšlení, nýbrž i jako ušlechtilý cit. Vnímání se vztahuje k jednotlivému a přítomnému, myšlení k obecnému a trvalému. Zprostředkujícím článkem mezi vnímáním a myšlením je obrazotvornost. Nižší formou poznání je mínění, vyjadřující pouze souvislosti smyslových dat. Východiskem vytváření pojmů je však smyslová zkušenost. Na rozumu rozeznává Aristoteles činnou a trpnou složku, činná složka rozumu je věčná a byla do duše vnesena transcendentálně. Protože forma a látka tvoří jednotu, není duše nesmrtelná, jen činný rozum je věčný. Zvláštní pozornost věnoval Aristoteles vnímání, ale podal řadu cenných pozorování o lidských citech a snahách. Člověk na rozdíl od zvířat, která mají jen snahy, má také vůli, jejímiž podstatnými znaky jsou představa cíle a zřetel k důsledkům jednání. Vůle vzniká spojením žádostivosti a rozumu, její pohyb záleží v rozhodování. „Duše je svým způsobem vším,“ řekl Aristoteles a myslel tím, že v duši se odráží struktura všeho bytí. Tím se přiblížil gnoseologickému psychologismu.

Aristoteles je dalším ze zakladatelů empirické psychologie. Jeho význam je ve snaze podat vědecky založený a systematický přehled psychologické problematiky.

Theophrast (372 — 287), žák Aristotelův a jeho nástupce, jeden z nejučenějších Řeků té doby, napsal neobyčejně cenné dílo „Charaktery“, v němž s velkou psychologickou jemností a pozorovacím talentem popsal třicet charakterů, zvláště obrazů různých lidských slabostí (mluvka, pochlebník atd.). Znovu vydal jeho dílo La Bruyère (1688).

Řeční lékaři měli v 5. — 2. století př. n. l. zvláštní postavení, dané relativně výraznou odlukou medicíny od náboženství i dalšími faktory (koncentrace lékařství v určitých místech Řecka); to jim umožňovalo vnést do medicíny „bádavého ducha a racionalismus“. Řeční lékaři tohoto období první objevili souvislosti mezi tělesným a duševním, poznali funkci nervové soustavy, zvláště mozku, a přispěli tak k základům fyziologické psychologie, zvláště vnímání. V mnoha směrech však současně podrželi naivní představy o duši. Alkmaion (kolem r. 500 př. n. l.) objevil pitvami nervový systém a označil mozek za sídlo duše (do té doby bylo za sídlo duše obecně pokládáno srdce). Herofi-

los a Erasistratos (r. 300 př. n. l.) popsali nervový systém a první odlišili nervy senzitivní a nervy motorické. Fyziologická hlediska v psychologii, poplatná ovšem skrovným poznatkům doby, rozpracoval pak zvláště Galenos (130 — 201 n. l.), postuloval však dosud existenci božského principu duše. Nejvýznamnějším představitelem staré řecké medicíny byl Hippokrates (460 — 370 př. n. l.), který se široce zabýval psychologickou problematikou, a vycházející z učení o čtyřech živlech a jim odpovídajících čtyřech šťávách těla, podal systematictější teorii čtyř typů temperamentu (*v. h.*) (sangvinik, choleric, melancholik, flegmatik), jejichž charakteristika se udržela až do současnosti. Temperament, tj. povaha člověka, daná poměrem tělesných šťáv, se může, podle Hippokrata, měnit vlivem stáří, chorob, způsobu života aj. Hippokrates si současně byl vědom, že změny v mozku (způsobené např. úrazem) vyvolávají změny v duševním dění. Hodně se zabýval spánkem a sny.

Epikureismus a stoicismus. Koncem 4. století př. n. l. dochází v Řecku k pronikavým společenským změnám a kulturní středisko se přesunuje do Itálie. Ve filozofii se objevují dva výrazné směry, epikureismus a stoicismus.

Zakladatelem *epikureismu* byl Epikuros ze Samu (341 — 270 př. n. l.), rozvádějící Démokritův atomismus, avšak epikureismus sám byl zdokonalen básníkem Lucretiem Carem (asi 99 — 55 př. n. l.) v proslulé básni *De rerum natura*, v níž je vysloven důsledný materialismus. Duše je Lucretiovi „vetkána do spleti žil neb útroh anebo svalů“, po smrti těla z něho uniká jako vůně z vína, současně naopak spolu s tělem duše vzniká. Jednota duše a těla způsobuje, že tělesné změny se uplatňují i v psychice (stáří se projevuje nejen ochablostí údů, ale i úpadkem bystrosti). Lucretius rozeznává nižší duši (*anima*) a vyššího ducha (*mens, animus*), avšak duši i ducha chápe jako hmotu. Duch je vlastně rozumem a sídlí v hrudi jako komplex velmi malých, jemných a kulatých atomů, duše je subjektem cítění a je rozložena po celém povrchu i uvnitř těla. Zajímavé názory podal Lucretius na problém antropogeneze.

Stoicismus vznikl kolem r. 300 př. n. l. na Krétě jako materialistický monismus (vše, co existuje, je hmotné, i síla je jemná hmota). Ústředním pojmem psychologie stoiků je *pneuma*, pojem, který později sehrál určitou roli při vytváření pojmu ducha. S pojmem *pneuma* se však setkáváme již u řeckých lékařů, kteří jej chápou jako vitální princip a vysvětlují jím různé fyziologické děje (později užívali chemikové podobně pojmu *flogiston*). *Pneuma* se svou podstatou nalézá jakoby na hranici duševního a hmotného. Stoikové chápou *pneuma* jako hmotu a sílu zároveň, pronikající všechny věci a jevy a osudově se v nich uplatňující. Lidská duše je modifikací světového *pneuma*, nemá složky, ale jen různé funkce, které lze vyanalyzovat, když pozorujeme její

činnost. Stoikové pěstovali intelektualistickou psychologii v souvislosti s etikou, v níž odsoudili většinu afektů. V jistém smyslu tak vytvořili jakési základy pedagogické a lékařské psychologie, zabývající se otázkami psychologického vedení a duševní hygieny. K významným představitelům stoicismu patřili zvláště Seneca (4 — 65 n. l.) a Marcus Aurelius (121 — 180 n. l.).

Mysticismus Filona a Plotina. Na počátku našeho letopočtu proniká do Itálie vlna náboženství, mysticismu a okultismu z východních zemí a dochází k obrodě pythagoreismu a platonismu. Iamblichos píše knihu o egyptských mystériích a chrámové magii velekněží a Porfyrios uvádí do Říma egyptskou magii a hebrejskou kabbalu. Ve filozofii dominuje mystika a iracionalismus. Největšími představiteli tohoto období jsou řecko-židovský filosof Filon a Plotinos.

Filon (20 př. n. l. — 54 n. l.) se zabýval jen okrajově i psychologií. Vycházel z Platóna, avšak ještě více zvýraznil etická hlediska své psychologie, zvláště ve zdůraznění těla jako pramene všeho zla. Tělo je mrtvolou, která s sebou duši vleče, tělesný člověk se nedovede zdržet hříchu, byť žil jen jeden den. Prostor je naplněn dušemi (mezi ně počítá Filon i démony a anděly). Nejblíže zemi jsou nízké duše přitahované lidskou smyslností a stýkající se s tělem člověka. Spolu s Aristotelem rozeznává Filon tři složky duše se složkou nejvyšší, rozumnou. Podstatným znakem psychologie člověka je svoboda vůle, dar boží.

Plotinos (asi 203 — 270 n. l.) byl podle Porfyria tak spirituálně založen, že se styděl za to, že má tělo. V mnoha směrech navazuje na Platóna: duše sestupuje do těla z jiných světů, důvodem toho je realizovat v hmotném světě to, co bylo nazíráno v říši idejí. Plotinos rozeznává duše bohů, démonů a lidí. Duše bohů jsou dušemi nebeských těles, démoni zprostředkovávají mezi bohy a lidmi. Člověk sestává z ducha, duše a těla, duch je schopnost nazírat vyšší světy. Lidská duše má složku smyslovou a rozumovou. Podobně jako Platón věří Plotinos v metempsychózu a podává popis posmrtných osudů duše. Svět ducha se naprosto odlišuje od světa chaotické hmoty, která je jím oživována. Kromě individuálních duší bohů, démonů a lidí existuje i duše všeobecná. Lidská duše existuje v hmotném světě, ale současně je účastna i světa ducha, nese vlastnosti obou těchto světů. Vyšší složkou lidské duše je duch (nús), nižšími složkami jsou psyché logiké (vnímání, myšlení a chtění) a psyché alogos (vegetativní a pudové funkce). Rozdíl tělesného a duševního dokazuje Plotinos z rozdílu uspořádání těla a duše. Tělo je mnohostí částí, duše je jednotná; kdyby duše byla mnohostí částí, každá část těla by vnímala sama o sobě, např. bolest údů by byla jen bolestí údů, a nikoli bolestí člověka. Duše existuje věčně v transcendentnu a sestupuje samovolně do lidského těla, když se od-poutává od své přirozenosti (je stržena do hmoty). Pohyb duše a její

osudy v těle jsou dány věčnými zákony. Ulpí-li duše v tělesnosti, je nucena k novým metempsychózám. Duše se může zcela osvobodit od tělesného, ale může být také zcela pohlcena hmotou, neboť podobně jako vábí a vzrušuje hmota, vábí a vzrušuje i transcendentno. Sílu vábícího transcendentna nazývá Plotinos éros. Projevuje se stupňovitě od smyslového, viditelného krásna až ke krásnu absolutnímu, neviditelnému. Absolutno se nazírá duchem, tj. vnitřní meditací, neboť duch je částí absolutna. Inteligibilní svět transcendence se projevuje ve stavu extáze.

Křesťané, Svatý Augustin a Tomáš Akvinský. V 5. století n. l. se jako nový světonázorový proud upevňuje křesťanství, navazující na hebrejské, orientální a helénistické tradice, jehož filozofické počátky se projevují jako tzv. apologetika (obrana křesťanství) a patristika (teologické traktáty) už ve 2. století n. l.

Svatý Augustin (Aurelius Augustinus — 354 — 430) obrátil pozornost křesťanů od ontologických spekulací k problémům člověka, chce poznávat pouze boha a duši, nic víc. Lidská duše je východiskem jistoty existence, v člověku je obsažen celý svět, je to mikrokosmos, a v sobě samém může najít i boha. Člověk se skládá z těla a nehmotné, nesmrtelné duše, která tělo proniká a oživuje. Duše má tři schopnosti, paměť (memoria), myšlení (intellectus) a vůli (voluntas). Prvotním hříchem ztratil člověk dar svobodné vůle a upadl do otroctví pudů a smyslnosti; jeho údělem se stalo, „non posse non peccare“ (nemožnost nehřešit). Podstatou člověka je hříšnost. Augustin se ve svých slavných Vyznáních přiznává k mnoha hříchům a podává zde velmi jemnou a psychologicky cennou analýzu mnoha zážitků a sklonů. Zdůraznil vnitřní psychický život člověka jako východisko poznání sebe sama, takže W. Windelband (1910) označil jeho filozofii jako „metafyziku vnitřní zkušenosti“. Augustin zdůraznil spojení člověka s vnějším světem pomocí smyslů, a ačkoli setrval na metafyzickém dualismu duše a těla, zdůraznil, jako nikdo jiný před ním, že „život člověka — to znamená život jeho těla a jeho duše zároveň“ (B. Suchodolski, 1963). Augustin sám napsal: „Anima habens corpus non facit duas personas, sed unum hominem“ („Duše majíc tělo netvoří dvě osoby, nýbrž jediného člověka“). Také boha hledá člověk celým svým založením, smysly ho hledá v přírodě, ale nenachází uspokojivou odpověď. Podivuje se vysokým horám, pláním moří, hvězdným drahám, „zanedbáváje sám sebe“ — teprve sám v sobě však nachází boha, v rozlehlém království své paměti, ve smyslu platónské anamnézy. Psychologicky cenné je zvláště Augustinovo vylíčení vnitřních konfliktů.

Tomáš Akvinský (Thomas Aquino — 1225 — 1275) je největší postavou středověké křesťanské filozofie vůbec. V 11. století se spolu s upevňováním politické moci křesťanství vytváří oficiální filozofie, která je „služkou teologie“. Vznikají dva velké pokusy o filozofickou encyklope-

dii, která by podala systematický racionální výklad katolických dogmat (Duns Scotus a Tomáš Akvinský). Andělský doktor Tomáš Akvinský podává ve své monumentální Sumě teologické, encyklopedii katolické filozofie, v níž jsou zahrnuty i koncepce antropologické a psychologické. Člověk byl stvořen bohem, zaujímá místo mezi přírodou a duchovním světem, má duši, která dočasně přebývá v jeho těle, po jehož smrti existuje dále v původní formě, je tedy nesmrtelná, v těle je formujícím principem. Vegetativní a senzitivní složky duše neexistují před tělem, nýbrž vznikají současně s ním. Duše rozumová (anima rationalis) je vštěpována bohem. Formy vědění rozšířil Tomáš Akvinský o svědomí (conscientia). Ontologicky zaujímá člověk pozici mezi zvířaty a anděly, není tedy zcela ani tím, ani oním, ale má sklon stát se buď zvířetem, nebo andělem. S anděly má člověk společný intelekt, se zvířaty smysly, proto ho není možno chápat ani jako bytost výlučně duchovní, ani jako bytost výlučně tělesnou. Současně je však lidská duše odvislá od smyslového života: „Člověk není toliko jen duší, nýbrž něčím složeným z duše a těla.“ Dynamika lidského života je dána hledáním rovnováhy mezi rozumem a smysly, mezi přirozeným a nadpřirozeným, které se v člověku stýkají a střetávají. Přirozeností člověka je však i jeho duch. Poznávání vychází z vnímání, avšak myšlení transformuje sensorickou zkušenost v pojmy. Vyšší formy poznání souvisí se strukturou poznávajícího ducha.

Tomáš Akvinský se ve své Sumě teologické zabýval i řadou dalších psychologických problémů, avšak jeho filozofie není tak antropocentrická jako filozofie Augustinova. Tomáš Akvinský, který navazuje na Aristotela, vybudoval spekulativní základy katolicky pojaté filozofie a psychologie (tzv. tomismus ve filozofii a psychologii, ale i v antropologii a jiných vědách).

Renesance — Theophrastus Paracelsus (1493 — 1541). V 15. století se kulturním centrem stává Itálie a dochází k „objevení a vzkříšení“ antického starověku. Vznikají přírodní vědy a rozvíjí se lékařství, literatura a umění. Mnozí vědci se snaží distancovat od metafyziky, experimentovat a objevovat. Vědění zastiňuje věření, Bacon Verulámský zdůrazňuje „radost z poznávání a pozorování věcí“ a vypracovává metodu empirické indukce. Působí přitom silný vliv německé mystiky (mistr Eckhart). Kromě věd a radosti ze života je však znovu uznávána magie a astrologie, dochází k rozkvětu okultismu (zvláště alchymie). Marburský logik R. Goclenius vydává r. 1590 knihu nazvanou *Psychologia* a o čtyři roky později humanista O. Casmann knihu *Psychologia anthropologica*. Ve svých přednáškách užívá jako první slova psychologie pro označení vědy o duševním životě P. Melanchton (1497 — 1560). Pojem psychologie se však ustaluje až v 17. století u Ch. Wolfa.

K největším renesančním postavám ve vědě a filozofii patří lékař

a okultista Theophrastus Paracelsus von Hohenheim, který usiluje o poznání tajemných svazků člověka a přírody a zavádí do své lékařské teorie i praxe magické názory o souvislostech mezi člověkem a přírodou. Paracelsus chápe člověka v jednotě s přírodou, která je mu živlem mnoha kvalitativně odlišných a pronikajících se sil, vzájemně vázaných a působících. Proti oblíbené kdysi teorii čtyř živlů staví teorii tří prvků (síra, rtuť a sůl), z nichž se skládá skutečnost. Teprve z těchto tří prvků povstaly živly. Také člověk má, jako celá příroda, tuto základní skladbu, je pátým živlem (tzv. kvintesencí), a proto má blízko k přírodě, příroda je jeho zrcadlem. „Vnější svět je teorií i anatomii člověka...“, vnitřní a vnější je totožné, člověk je celý ve světě a svět je celý v člověku, ale člověk je tvořen ještě neviditelnou astrální látkou, proto je jeho život ovládán nejen potřebami jeho těla, ale i hvězdami. Tak má člověk elementové, ale i siderické (hvězdné) tělo, svou vnitřní hvězdu, která spolu s hvězdnými tělesy vytváří jeho sklony (inclinatio). Jednání tedy Paracelsus vysvětluje astrologicky danými dispozicemi. V pojetí člověka byl poplatný alchymii.

Podle W. Hehlmann (1964) odmítá renesance spekulace o duši a obrací se k „obsahovosti osobního prožívání“. V popředí zájmu však stojí také psychické vlastnosti, zvláště schopnosti a praktické psychologické problémy. Toto stanovisko se objevuje zvláště v díle španělského lékaře Juana Huarte (1520 — 1589), který se zabýval výzkumem lidských vloh a schopností i jejich podmínek. Juan Luis Vives (1492 — 1540) odmítá v psychologii spekulace a požaduje přísně empirický základ psychologie, pokračuje však sám v úvahách o vztahu duše a těla. Současně podává systematickou fenomenologii citů a vášní (analyzuje smích, pláč, radost, hněv aj.). Dynamiku lidské psychiky se pokouší vysvětlit afekty. Významnou postavou renesanční antropologie je neapolský filozof B. Telesio (1508 — 1588), který se obrátil ostře proti scholastice (neplodnému abstraktnímu spekulování a teologickým hlediskům). Podle B. Telesia se vše děje „sponte sua et natura“ (spontánně a přirozeně), duše je identická s tělem a bohatství a rozmanitost jejích obsahů i projevů je produktem smyslové zkušenosti. Příroda působí na duši, některé její vlastnosti rozvíjí, jiné potlačuje. Život člověka a jeho duševno se utváří v kontaktu s přírodou.

Vztah člověka a přírody je hlavním tématem renesanční filozofie a psychologie; podle Bacona Verulámského je věda o člověku vědou přírodní (De augmentis). Významnými mysliteli období renesance jsou francouzští moralisté, zvláště de Montaigne a la Rochefoucauld, kteří ve svých pamfletech, esejích a aforismech vyslovili četné zajímavé názory psychologické, zvláště M. de Montaigne, který se velmi zabýval pozorováním lidí a ironicky porážel předsudky o ušlechtilosti lidské povahy. Formuloval také řadu výroků o psychologické příbuznosti a diferencii lidí a zvířat. Renaissance však nezrodila jen velké přírodo-

vědce, nýbrž i mystiky (Jakub Böhme) a okultisty (Agrippa von Nettesheim) a filozofy, kteří obrátili znovu pozornost k iracionálním stránkám lidské povahy (B. Pascal) i k metafyzice (N. Malebranche). V renesanční psychologii však krystalizují základy empirické psychologie i základy jejího praktického použití.

René Descartes (1596 — 1650) přispěl k prohloubení filozofického dualismu ostrým odlišením dvou zcela různých substancí, substance myslící (*res cogitans*) a substance prostorové (*res extensa*). To, co myslí, není prostorové, a naopak. Duch a hmota, tj. myslící a prostorové, jsou dva odlišné jevy, dvě odlišné podstaty, které nelze vzájemně zaměňovat. Myšlením je nadán jen člověk, a proto zvířata jsou pouhými automaty. Také tělo člověka je pouhý stroj, duše není životním principem, ale principem vědomí (R. Descartes tento pojem do psychologie zavádí). Duše řídí tělo asi tak jako řidič vozidlo, síla vozidla nepochází od řidiče, ale řidič určuje směr jízdy. Duše působící na tělo sídlí v epifýze, ale i tělo působí na duši vjemy a vášněmi. R. Descartes převzal pojem reflexu a pokusil se vysvětlit chování zvířat mechanisticky. Funkce a organizaci nervového systému si však představoval velmi naivně, např. nervy pokládal za duté trubice, v nichž proudí zvláštní malí duchové: „Stroj našeho těla je tak vybudován, že pohyb ruky k našim očím (R. Descartes myslí pohyb cizí ruky) vyvolává v našem mozku pohyb, který žene životní duchy do těch svalů, jež uzavírají oční víčka.“ Podobně mechanisticky vysvětluje paměť, vůli a další duševní jevy. Duši chápal R. Descartes zcela ve smyslu tehdejší teologie, tj. jako nesmrtelnou, nehmotnou substancí, směřující k bohu. Descartovy názory byly velmi poplatné rozvoji fyziky a mechaniky jeho doby. Příkladem toho je jeho pojetí paměti: chce-li si naše duše něco připomenout, naklání se epifýza (sídlo duše v těle) na různé strany a vhání životní duchy do různých míst v mozku, dokud ti nenarazí na stopy předmětu v mozkové hmotě. „Celá přirozenost ducha spočívá v tom, že myslí,“ ale duševní život člověka díky svému spojení s tělem má také vášně, které jsou vyvolávány stavy těla, a vjemy, zprostředkované opět životními duchy. Descartes napsal suché pojednání o vášních, nezajímá ho jejich fenomenální analýza, ale předměty, které je vyvolávají.

Descartův dualismus prohloubil extrémně *N. Malebranche* (1638 — 1715), podle něhož: „Vlastnosti těla nemají nic společného s vlastnostmi duše, neboť tělo nemůže myslit, duch nemůže být prostorný“ a dále: „Duše nikterak není v těle ani tělo v duši, ačkoli jejich jednání je vzájemné... ale i duše i tělo jsou v bohu, jenž je skutečnou příčinou vzájemnosti jejich jednání. Duše jsou v božím rozumu a těla v jeho nesmírnosti; duše v tělech a naopak však být nemohou... nutně spojeny jsou jenom s bohem.“ Duše je tedy s tělem spojena prostřednictvím boha, který způsobuje jejich činnost, bez boha by

lidé byli nehybní, bůh hýbe lidskými údý a ovlivňuje i lidské snahy.

Baruch Spinoza (1632 — 1677) se pokusil založit monistickou filozofii. Duch a hmota jsou jen dvě stránky téže substance. Jediná substance se jednou jeví jako duchovní, jindy jako hmotná. Spinozovou hlavní tezí je: „*Deus sive natura sive substantia*“ (bůh je buď příroda, nebo podstata). Obsahu lidské mysli odpovídají nějaké děje v těle nebo ve vnějším světě. Ve své proslulé *Etice* věnoval Spinoza mnoho pozornosti analýze a popisu různých citů, zvláště afektů. Rozeznává tři základní city: radost, smutek a touhu. Ostatní lidské city se vážou na pud sebezáchovy, nejmocnější motiv jednání. Základním znakem citů jsou libost a nelibost, odpovídají úspěchu či neúspěchu při dosahování cíle. Všechny ostatní city lze vyložit z uvedených tří citů základních, liší se od sebe jen různými představami, které se k nim pojí. Fenomenologie emocí je Spinozovi východiskem jeho etiky. Nejdokonalější duševní vlastností člověka je rozum.

Novověký materialismus, Th. Hobbes a J. O. de La Mettrie. S rozvojem přírodních věd, zvláště matematiky a mechaniky, vznikají ve filozofii tendence k exaktnosti a ve vědách sklon k empirismu a upouštění od metafyzických spekulací. Proto se už koncem 16. století objevují ve filozofii mechanistické a materialistické tendence, které vrcholí v 18. století, kdy pod dojmem rozvoje mechaniky je chápán člověk zcela jako stroj. Mezi přední materialisty patří Th. Hobbes (1588 — 1679), kterému je psychologie východiskem vysvětlování společenských jevů. Společenské jevy se Th. Hobbes pokusil vysvětlit povahou člověka, jehož základním psychickým rysem je pud po sebezáchově (*Leviathan*). Th. Hobbes se pokouší zcela vysvětlit duševní dění podle zákonů mechaniky. Substance je myslitelná jen jako prostorová, pojem netělesného těla je nesmysl, duševní je proto stejnou skutečností jako fyzické. Fyzika redukuje fyzikální procesy na pohyb a totéž musí učinit i psychologie. Ani psychické děje nejsou ničím jiným než pohybem, psychologie je částí fyziky. Člověk je tělesem mezi tělesy, tělesem, které vnímá. Vnímání začíná ve smyslových orgánech, které vyústují do mozku, odkud vede konečná cesta do srdce, ale i k srdci se dostává jen velmi silný dojem, který je s to překonat překážky na své cestě ze smyslových orgánů do těla. Z vnímání je pak možno derivovat všechny ostatní psychické děje. Duševní život je tak tvořen pohybem a silou.

Na anglický materialismus 17. století navazuje německé osvícenství, pokračují v tradicích racionalismu a „vědecké filozofie“, a pak francouzský materialismus 18. století, jehož oporou je další rozvoj přírodních věd, opět zvláště mechaniky, ale i fyziologie a lékařství. Filozofie francouzských materialistů nachází výraz zvláště v *Holbachově „Systému přírody“* (1770) a ve svazcích „*Encyklopedie*“, vydávané pod vedením *Denise Diderota*.

Antropologické a psychologické názory francouzského materialismu

18. století představuje zvláště J. O. de La Mettrie (1709 — 1751) ve svých knihách *O duši a Člověk stroj*. La Mettrie dokazuje především závislost duševního života na fyziologii těla: pozorujeme-li duševní život a srovnáváme-li mozek člověka a jiných živočichů, dospíváme k závěru, že mozek je substrátem duševního dění, které je v mozku lokalizováno. Vliv hmotného na psychické lze dokázat účinkem drog, nemocí, výživou, podnebím, poškozením mozku i dalšími činiteli. Pohyb je vlastně hmotě imanentní, neexistuje nic jiného než hmota, duše je pouhým pojmem pro určitou oblast jevů, které se vyznačují především myšlením, duše je toliko „vnímavou materiální částí mozku“. Ve světě existuje jediná substance, z níž vzniklo všechno, od nejprostších tvorů až po člověka, který se od zvířat neliší kvalitou, ale pouze jiným uspořádáním. Touto věčnou substancí je hmota.

Empirismus, J. Locke a D. Hume. V 16. století se stal všeobecným požadavek empirického základu vědění, a to mělo velký vliv na další vývoj filozofického myšlení. Racionalista R. Descartes ještě věřil, že existují vrozené představy. Proti tomu se postavil anglický filozof J. Locke (1632 — 1704), který byl přesvědčen, že všechny obsahy duševního života pocházejí ze zkušenosti. Člověk je při svém zrození „tabula rasa“ (čistá tabule), která je popisována zkušeností, jinak řečeno v proslulé Lockově tezi: „Nihil est in intellectu, quod ante non fuerit in sensu“ (nic není v intelektu, co předtím nebylo ve smyslech). Duševní je produktem zkušenosti, proto má být psychologie prosta metafyziky a má být založena na pozorování. Obsahy mysli vznikají jednak na základě vnímání vnějších objektů, jednak na základě pojmů z vnitřních stavů těla. Předměty mají primární vlastnosti, které vnímáme takové, jaké jsou (velikost, počet, poloha, pohyb, tvar), a vlastnosti sekundární (barva, vůně aj.), jež vznikají v naší mysli působením těchto předmětů. Východiskem poznávání je zkušenost, to, co zkušenosti odporuje, je nepravdivé. Zkušenost pochází především ze smyslových dojmů vnějšího světa. Myšlení je založeno na vnímání, ale je složitější operací s pojmy a představami.

J. Locke hlásal důsledný empirismus, ale přijal postulát nehmotné duše, odlišné zcela od hmoty. Z jeho empirismu vychází behaviorismus. Empirismus dále rozvedl E. B. Condillac (1715 — 1780), jenž se snažil vyložit celý duševní život člověka na základě počitků.

Empirismus přešel plynule v *asocianismus*, který za princip všeho duševního dění pokládá asociaci (sdružování psychických obsahů podle několika principů) a jenž pronikl i do moderní psychologie (*v. h. asociace*). Zakladatelem asocianismu je filozof D. Hume (1711 — 1776), který se snaží odvodit psychické děje z nejjednodušších dojmů (impressions), jež člověk má, když vnímá, cítí a chce. D. Hume formuloval asociální zákony podle současnosti, následnosti, podobnosti, příčiny a účinku. Platnost asociálních principů rozšířil i na noetiku (např.

vztah příčiny a účinku je mu pouhou asociací předcházející a následující zkušenosti). Jiným asocianistou byl D. Hartley (1704 — 1759).

Immanentismus, G. W. Leibniz. Empirismus se pokoušel vyvrátit nejvzdělanější filozof novověku G. W. Leibniz (1646 — 1716) svým učením o vrozených idejích. Leibniz pokládá duši za monádu (tj. za jakýsi mikrokosmos, odlišný od jiných monád), jednoduchou, nerozložitelnou substancí, individuální a věčnou. Kromě těchto prostých substancí existují substance složité a monády hmoty, organismů aj., které se od sebe liší stupněm vědomí. Počet monád je stálý, stvořil je bůh. V existenci všech těchto monád existuje bohem předzjednaná harmonie, z níž je možno vysvětlit např. i souvislosti tělesného a duševního (jako dvoje hodinky, které byly tvůrcem nataženy a stejně jdou, ale jsou různé). Monády jsou světem pro sebe, nemají „okna“ a nic k nim nemůže přibýt zvnějšku; jsou obdařeny spontánní aktivitou. Duše je monáda s imanentními (tj. v samé podstatě tkvícími) potenciemi. Zkušenost není proto rozhodující, vývoj je samovývoj na základě imanentních zákonitostí, příčiny neexistují mimo monádu duše, nýbrž v duši samotné. Monády mají imanentní schopnost logického myšlení i morálního jednání. Mezi tělesným a duševním není příčinný vztah, neboť jsou to odlišné substance, kauzalita je ve skutečnosti harmonie, která je božím dílem. Tak jako dvoje ideálně sestrojené hodinky jdou stejně a ukazují stejný čas, tak také duše a tělo jsou takovými hodinkami, které sestrojil bůh a v nichž probíhají paralelně změny, aniž je mezi nimi kauzální vztah. Leibniz tak vlastně formuloval zásadu tzv. psychofyzického paralelismu, která byla v psychologii zvláště rozvíjena a zastávána na konci 19. a na začátku 20. století. Svým imanentismem Leibniz velmi ovlivnil idealisticky založené mentalistické směry v moderní psychologii. Lze říci, že moderní psychologie, dělící se zhruba na behaviorismus a mentalismus, má své filozofické zdroje v Lockovi a v Leibnizovi.

V Leibnizově filozofii pokračoval zvláště Ch. Wolf (1679 — 1754), který přispěl k ustálení pojmu psychologie, vyjadřujícímu vědu o psychickém dění dvěma syntetickými díly, *Psychologia empirica* (1732) a *Psychologia rationalis* (spekulativní psychologie teoretická, 1734).

K *mechanistickým* koncepcím v psychologii se vrací J. F. Herbart (1776 — 1841), který se současně pokouší podat psychologii založenou na „empirii, metafyzice a matematice“. Psychické dění má být studováno a popisováno jako dynamické kontinuum proměnlivých obsahů prožívání, jejichž elementy nazývá J. F. Herbart reály (Realen). Ideálem vědy je mechanické modelování a matematické vyjádření. Duše je jednoduchá substance obdařená touhou po sebezáchově, jejíž produkcí jsou představy; mimo ně nic v duši není. J. F. Herbart pak podává jakousi mechaniku těchto představ, které jsou produktem vztahu duše a bytí. Představy mají různé vlastnosti (intenzitu, trvání),

určité modality a jsou ve vzájemných vztazích podpory a odporu, takže se potlačují nebo podporují. Mechanika duše není totožná s mechanikou těles, ale je analogická. Herbart se pokusil stanovit několik zákonů pohybu představ a matematicky je formulovat, ale jeho koncepce jsou jednostranně intelektualistické a zanedbávají hledisko kvalitativních rozdílů. Přes formální pokus zavést v psychologii matematiku a přiblížit ji přírodním vědám, zůstává Herbartův filozofický systém metafyzickým.

V 18. století dochází k *rozšíření asocianismu*, jehož ideálem se stává přírodovědecký model zkoumání a vysvětlování a který se udržuje až do začátku 20. století. D. Hartley (1749) se snaží dát asocianismu fyziologický základ, který na nervové dění spekulativně aplikuje Newtonovu teorii světla. Asocianismus pak vrcholí v díle J. Milla a J. S. Milla v první polovině 19. století. James Mill (1773 — 1836) opouští fyziologický výklad, pěstuje introspektivní asocianismus a redukuje asociální zákony na zákon dotyku, kterým se pokouší vysvětlit všechno duševní dění. V tomto směru pokračoval i jeho syn John Mill (1806 — 1873), který se vrací opět k neurofyziologii. Úkolem psychologie je kauzální analýza duševního dění, zjistit, proč „jeden mentální stav následuje po druhém, je příčinou dalšího“; současně si však John Mill uvědomuje, že „následnost mentálních jevů nemůže být vyvozena z fyziologických zákonů naší nervové organizace“, ale celý pohyb duševního dění je možno vyložit z principu asociace.

V 18. století vzniká také experimentální fyziologie a provádějí se významné *výzkumy nervového systému*. V psychologii se však uplatňují neurofyziologické poznatky jen pozvolna. L. Rolando a M. X. Bichat na přelomu 18. a 19. století dospívají na základě pitvání a klinických zkušeností k poznatku, že existují souvislosti mezi některými duševními chorobami a poškozením mozku (tyto souvislosti už znal Alkmaion v 5. století př. n. l., ale blíže poznal funkci mozku teprve Galenos v 2. století n. l.). Postupně se na základě experimentování a klinických zkušeností dospívá k poznatku, že duševní dění je vázáno na fyziologii mozku. K dokonalejšímu poznání funkce nervové soustavy přispěl také J. Procháska (1749 — 1820), který ještě užíval pojmu duše, ale byl si již vědom, že myslí „nikoli bez pomoci mozku“. Anatomii mozkové kůry se obšírně zabýval Franz Joseph Gall (1758 — 1828), který vyvrací názory na sídlo duše v mozku a shrnuje dosavadní poznatky o souvislosti duševního a tělesného ve dvanácti tezí, z nichž ovšem některé neplatí (např. že velmi nadané děti mají také velkou hlavu), avšak v nichž jsou v podstatě podány hlavní důkazy o závislosti duševního na tělesném. J. F. Gall zakládá současně nevědeckou frenologii, která si klade za cíl rozeznávat zvláštnosti individuálního duševna podle morfologie lebky. *Frenologie* však byla odmítnuta již za Gallova života.

V neurofyziologii jsou učiněny důležité objevy, získané metodou exstirpace (Flourens), pitváním (P. Broca), metodou dráždění mozku elektrickým proudem (Fritsch a Hitzig, 1870) a dalšími metodami. Významné jsou objevy H. von Helmholtze, J. E. Purkyně a H. Munka v oblasti fyziologie vnímání, pokusy s dekortikovanými zvířaty F. L. Goltze a J. Loeba, které si však v některých směrech odporují ve vysvětlení, jak je oba vědci podávají. V první polovině 19. století formuluje jeden z největších současných fyziologů, J. Müller, svou teorii „specifické nervové energie“, jejíž hlavní tezí je: „Bezprostředně si nejsme vědomi vnějších věcí, nýbrž činnosti našich nervů,“ přičemž každý nerv má svou specifickou energii. Nervové procesy zprostředkovávají mezi objektivním a subjektivním. Jiný velký fyziolog, C. Bernard, formuluje princip základní podmínky reprodukce života (že totiž organismus směřuje k obnovování stálé fyziologické rovnováhy), mnohem později nazvaný principem homeostázy (*v. h.*), který sehrál důležitou úlohu v psychologii motivace.

Proti fyziologické psychologii a pěstování „psychologie bez duše“ vystupuje ostře H. Lotze (1817 — 1881), ač současně usiluje o zvědečtění psychologie na základě neurofyziologie. Vznikají nové spory o vysvětlení vztahu mezi tělesným a duševním a prohlubuje se *hledisko tzv. psychofyzického paralelismu*, podle něhož tělesné a duševní probíhá paralelně a není mezi nimi kauzální spojení. Tento názor na vztah duševního a tělesného (resp. nervového) dění se pak stává převažujícím přesvědčením na začátku vědecké psychologie a základní metodologickou zásadou.

Charles Darwin (1809 — 1882) vnesl do psychologie problematiku vývoje. *Darwinismus v psychologii* je dalším pokrokem na cestě k jejímu zvědečtění; důležité je přitom hlavně Darwinovo dílo o vzniku druhů (1859), v němž autor dokazuje, že se člověk vyvinul ze zvířete, a v němž věnuje také pozornost psychologickým otázkám. Podle Ch. Darwina všechny živočišné a rostlinné organismy, které na zemi žily a žijí, pocházejí z jedné nebo několika jednoduchých forem, z nichž se vývojem, za spolupůsobení specifických životních podmínek přetvořily. Proměnlivost organismu je imanentní a je vyvolávána životními podmínkami. Změněné životní podmínky vyvolávají změny organismu (orgánů), tak např. ploutve se mění v křídla. Získané vlastnosti se uchovávají a zdokonalují dědičností, neboť se rozmnožují pouze nejlepší a nejsilnější jedinci (základem přirozeného výběru je pohlavní výběr), protože základním životním projevem je boj o život. V tomto boji se vyvíjejí i duševní vlastnosti. Obšírně se Ch. Darwin zabýval výrazem emocí u zvířat a lidí, „sociálními instinkty“ a dalšími psychologickými problémy.

Otázkami vývoje a pokusy o genetický výklad forem psychického dění se dále zabýval Herbert Spencer (1820 — 1903), který chápal

psychologii jako součást biologie a neúměrně zdůrazňoval biologické faktory. Podal systematický, důsledně geneticky založený výklad obecně psychologických jevů.

V 19. století se utváří také *psychologie výrazu* (mimického a pantomimického), ač jejími předchůdci jsou už G. della Porta (*De humana physiognomia*, 1586) a zvláště Lavater a Engel v 18. století. Systematicky a s bohatou obrazovou dokumentací se psychologií výrazu zabývá především Th. Piderit (1826 — 1912) ve svých důležitých spisech o mimickém výrazu člověka (1858, 1867). Další příspěvky k psychologii výrazu podali zvláště Duchenne (1865), Ch. Darwin (1872), L. Klages (1913), v současné době Lersch a Kirchhoff.

Romantismus, C. G. Carus. V první polovině 18. století dochází k reakci na vyvrcholení racionalismu, jehož ranou formou je věda a její vyústění v techniku. Proti rozumu jako nejvyššímu kritériu poznání a životnímu rozumářství staví romantismus kult citu, instinktu a intuice. Romantismus je reakcí na „odstranění tajemství ze života“ i na společenské poměry (útěk k přírodě). Podle F. X. Šaldy nastolili romantikové „citovou scholastiku“, avšak mnozí význační filozofové tohoto období píší o citech s odporem (J. G. Fichte) nebo je ignorují (G. W. Friedrich Hegel). Osmnácté století bylo dobou počítající a měřící, chápající svět jako mechanický útvar a psychologii jako přírodopis. Holbachův systém přírody je podle J. W. Goetha „šedý, ubohý a mrtvý“. Racionální spekulace jsou nahrazovány vizionářskými sny, střízlivé myšlení intuicí, není už vyzdvihován rozum, který člověka povyšuje nad ostatní tvory, nýbrž pud, jenž ho spojuje se vším živým, co ho integruje s přírodou. Oslavována je spíše poezie než věda. Je znovu vzkříšen zájem o mýtus (J. J. Bachofen, 1859), výklad snů a okultismus (F. von Baader, 1808). Kořeny člověka jsou v nevědomí (J. W. Goethe). Romantické názory na člověka a život se projeví zvláště v literárním hnutí Sturm und Drang a u některých filozofů.

V psychologii nachází romantický iracionalismus největšího představitele v C. G. Carusovi (1789 — 1869), který byl ovlivněn zvláště J. W. Goethem a W. F. Schellingem. Kořeny psychického i jeho vyšších forem jsou v nevědomí, které je organicky spjato s životem kosmu: „Klíč k poznání podstaty vědomého duševního života leží v oblasti nevědomí“ (teze, která byla později přejata klasickou psychoanalýzou a která založila pojetí dynamické psychologie). Nevědomé je přístupné a manifestuje se zvláště v citech a ve snech, city jsou vědomým odrazem toho, co se děje v nevědomí, zvláště se však nevědomí promítá v obsahu snů. C. G. Carus rozeznává dvě formy nevědomí: relativní nevědomí, které zahrnuje to, co bylo kdysi vědomé a co bylo zapomenuto, a absolutní nevědomí, které souvisí s organizací a pohybem života vůbec. C. G. Carus, který v mnoha směrech dospěl až k mystice, se dále zabýval také psychologií výrazu, tělesné tvary jsou

symbolickým výrazem duše. Z C. G. Caruse vycházel přímo L. Klages (1872 — 1956) se svou iracionalistickou filozofií rozporu života a ducha, který však současně položil plodné základy deskriptivní charakterologie, grafologie a psychologie výrazu.

Psychofyzika. Experimentování ve fyziologii, zvláště ve fyziologii smyslů, odhalilo řadu důležitých objevů a stalo se ideálem vědy. Fyziolog H. Weber (1834 a 1846) naznačuje možnosti experimentování i v psychologii a formuluje známý zákon o konstantním rozdílovém prahu počitků (aby se dva počitky daly od sebe rozeznat, musí se od sebe lišit o určitou relativní konstantu, u různých počitků je tato konstanta různá). Na Weberovo dílo navazuje G. Th. Fechner (1801 — 1887) hlavně svou knihou *Elementy psychofyziky* (1860), která zahajuje éru experimentální psychologie. Psychofyzika je nauka o vztahu podnětů a psychických obsahů (experimentovalo se zpočátku hlavně s počitky a jednoduchými fyzikálními podněty) a usiluje o exaktní zkoumání a stanovení těchto vztahů podle vzoru fyziky. Změní-li se podnět, změní se i počitek, podněty (zvláště podněty fyzikální) je možno kontrolovat; zde je tedy klíč k exaktnímu přístupu v psychologii. G. Th. Fechner vyjádřil Weberův zákon matematicky a určil konstanty rozdílových prahů u různých modalit počitků, stanovil prahy různých modalit čítí aj. Na základě četných pokusů dospěl G. Th. Fechner k formulaci obecného zákona o vztazích mezi podnětem a počitkem: počitky vzrůstají s logaritmem podnětu. Později však byl tento zákon revidován, neboť se ukázalo, že platí pouze omezeně. V psychofyzice abstrahoval G. Th. Fechner od metafyzických hledisek: „Spor mezi materialismem a idealismem, dotýkající se podstaty světa, je nám cizí a lhostejný, protože zamýšlíme poznat jediné vztahy mezi jevy.“ To byl tzv. *metodický materialismus*. Ve skutečnosti byl však G. Th. Fechner idealistou a mimo psychofyziku psal i metafyzická pojednání.

Koncem 19. století dochází k rozvoji *experimentální psychologie* a k *ustavení psychologie jako vědy*, což spolu souvisí. Psychologie se odděluje od filozofie pod vlivem rozvoje přírodních věd, zvl. fyziologie smyslů, s níž má řadu společných témat (počitky). O soustavné experimentování v psychologii se pokouší zvláště W. Wundt (1832 — 1920), původně fyziolog (Helmholtzův žák), zakladatel první psychologické laboratoře v Lipsku (1879), kde bylo vychováno mnoho experimentálních psychologů z celého světa. W. Wundt vycházel z psychofyzického paralelismu jako heuristického principu (každý duševní jev má svůj fyziologický korelát, duševní a fyziologické probíhá paralelně) a vytvářel fyziologickou psychologii, která zkoumá souvislosti psychického a fyziologického a pracuje experimentální metodou. Integrovaný charakter duševního dění chápal W. Wundt jako funkci, tzv. *apercepce*, tj. aktivní pozornost, jíž fyziologicky odpovídají procesy v čelním la-

loku mozkových hemisfér. Tím nahradil pojem duše a překonal psychologický mechanismus. Problematiku experimentální psychologie rozšířil W. Wundt i na zkoumání reakční doby a na další problémy. Zabýval se však také filozofií a logikou a od r. 1900 vydával mohutné desetisvazkové dílo *Völkerpsychologie* (Národová psychologie), v němž zkoumal psychologická hlediska různých forem společenského vědomí (mýty, morálka, náboženství) národů a v němž navazoval na objevy počátků kulturní antropologie. Filozoficky byl W. Wundt idealistou, avšak odmítal substanciální pojetí duše.

V experimentální psychologii pokračoval výzkumy paměti H. Ebbinghaus (1885), ve Francii A. Binet, B. Bourdon aj. Z experimentální psychologie a jejích laboratoří vyrůstá přímo tzv. *psychotechnika*, která se zabývá měřením a určováním psychických schopností a je východiskem aplikované psychologie v klinické a ekonomické i pedagogické praxi (H. Münsterberg, J. K. McCattel aj.). Zavedení experimentu znamená zvědečtění psychologie a položení základů její aplikovatelnosti ve společenské praxi. Současně však počátky experimentální psychologie znamenají *psychologický atomismus* (snahu hledat psychické elementy, kterými by bylo možno vysvětlit celek duševního života). Zároveň dochází k určitému redukování psychologické tematiky zkoumání, které je překonáno až vznikem psychoanalýzy (*v. h.*). Zavedení experimentu v psychologii však znamenalo neobyčejný přínos, pokrok i ohromný rozvoj psychologie jako vědy. Reakcí na psychologický atomismus je *gestaltismus v. h.*, který proti elementům zdůrazňuje duševní celky a proti principu asociace (který atomisté převzali) princip strukturnosti.

Nový nástup idealismu v psychologii začíná už v druhé polovině 19. století a projevuje se odporem k „mozkové psychologii“, zvláště pak odporem k zavádění fyziologických hledisek. Utváří se nový konceptuální proud usilující o pěstování „čisté psychologie“ jako introspektivně založené vědy o vnitřní zkušenosti nebo o fenoménech vědomí, které tvoří vlastní předmět psychologie, zcela odlišný od předmětu jiných věd. Pokračuje se v kritice tzv. „psychologie bez duše“.

Filozof a historik W. Dilthey (1883, 1894) se ostře staví proti přírodovědeckým hlediskům v psychologii a rozlišuje přírodovědecký výklad od psychologického rozumění. Psychologie nemá být založena na metodách přírodních věd, nýbrž na metodě historie, tzn. rozumění či odhalování smysluplných souvislostí života. Rozumění je založeno na tom, že se za známá fakta dosadí něco, co je umožňuje chápat jako smysluplná (tzv. *rozumějící psychologie* — „*verstehende Psychologie*“). Za fakta v tomto smyslu je třeba dosadit životní orientace (např. idealismus, realismus aj.) nebo hodnoty, které jsou leitmotivy (F. Spranger, 1914).

Proti experimentování v psychologii se staví velmi ostře také F. Bren-

tano (1834 — 1917), který napadá i psychofyzický paralelismus, jenž nevyovídá nic o podstatě duše, kterou F. Brentano chápe substantialisticky. Psychologie se má pěstovat jako deskriptivní věda a její základní metodou je instrospekce. Fenoména vědomí nejsou obsahy, ale akty. Obsahovost duševního dění vyplývá z jeho intencionality (tj. vztažnosti k předmětu). Duševní jevy obsahují „intencionální předmět“, současně jsou však něčím víc, jejich obsah je nutno odlišit od aktu, kterým jsou pojímány. F. Brentano ve svých extrémních názorech dospěl v mnoha směrech až ke scholastice, propaguje pěstování „čisté psychologie“. Tuto psychologii pěstovali dále zvláště O. Külpe, N. Ach, A. Messer aj. a jejím relativním přínosem bylo introspektivní zpřesnění deskripce duševních jevů, které vedlo k prohloubení diferenciaci v jejich fenomenologii.

Z jiné pozice zaútočil proti „mozaikové teorii vědomí“ asocianistů a fyziologizujících psychologů Wiliam James (1842 — 1912), významný americký psycholog a filozof. Duševní dění je v sobě uzavřený proud stavů, v němž nelze žádný tento stav najít dvakrát a k němuž je nutno přistupovat analyticky. Proto psychologie, ač je přírodní vědou, musí být vědou sui generis, oproštěnou od fyzikalistických a mechanistických pojetí, neboť její specifický předmět vyžaduje specifický přístup. Psychologie musí být založena empiricky, fyziologická hlediska jsou neplodná, neboť reflexy nejsou duševními jevy. Duševno souvisí nějak se strukturou a fyziologií mozku, ale nelze je z této skutečnosti analyzovat. Obsah vědomí není věc, je to něco zcela zvláštního, ale fyziologická psychologie ho jako věc pojímá. „Psychologie je věda o stavech vědomí“. Za integrativní faktor duševního dění pokládá W. James jáství (*v. h.*) — (rozlišuje však několik druhů já, např. já biologické, sociální, duchovní aj.). James podal obsáhlý, empiricky fundovaný systém psychologie, který se vedle Wundtových učebnic stal dalším nejdůležitějším zdrojem informací o psychologii tehdejší doby a formuloval řadu nových teorií (tzv. periferní teorii citů, ideomotorickou teorii vůle aj.), jež však byly později překonány.

Reakcí na intelektualistickou a přírodovědecky založenou psychologii byla také psychologie Henriho Bergsona (1896, 1907), prosazující intuitivní a iracionalistická hlediska. Principem všeho dění i duševního je účelný „élan vital“, tvořivá životní aktivita, která je v protikladu k intelektu a myšlení, neboť nachází výraz v instinktu a intuici. H. Bergson napadal také ztotožňování duševního života s činností mozku a analýzou paměti se snažil dokázat, že určité formy duševna nejsou vázány na fyziologii mozku.

W. Stern (1906 a d.), který představuje *personalismus v psychologii*, chápal psychologii jako „vědu o prožívání a prožívání schopné osobě“, jejím východiskem mu bylo studium osoby jako celku účelně daného duševního dění. Osoba je něco zcela jiného než věc, nemůže být při

studiu jako věc rozložena, a proto i psychologie je zcela samostatná věda užívající specifických heuristických metod.

Reflexologie, I. M. Sečenov a V. M. Bechtěrev. Fyziolog I. M. Sečenov (1829—1905) učinil důležitý objev v neurofyziologii a studiem fyziologie mozku došel k přesvědčení, že duševní jevy jsou mozkové reflexy (1863), které mají vždy vnější příčiny a které je možno redukovat vždy na svalový pohyb. Mozek produkuje činnost, které se říká psychická a která je odpovědí na vnější příčiny. Jejím počátkem je smyslové podráždění, jejím koncem je svalový pohyb. I. M. Sečenov však nebyl vulgárním materialistou (jako např. K. Vogt nebo J. Molleschot, kteří hlásali, že mozek produkuje myšlení jako játra žluč a že psychický produkt mozkové činnosti je sám hmotný). I. M. Sečenov v mnoha směrech prohloubil pohledy na činnost mozku, v podstatě však byl přírodovědcem, který přecenil vnější vlivy.

V. M. Bechtěrev (1857 — 1927) se pokusil založit tzv. objektivní psychologii (1904 — 1907), která by vyloučila introspekci jako vědeckou metodu a jejímž předmětem by byly reflexy (V. M. Bechtěrev ji sám nazval reflexologií, později objektivní psychologií). Má-li být psychologie vědou, musí studovat to, co je objektivně přístupno, a to jsou mozkové reflexy. Později kladl V. M. Bechtěrev důraz na sociální podmíněnost lidského chování (spis o tzv. kolektivní reflexologii, r. 1927). Na V. M. Bechtěreva navazuje přímo behaviorismus jako věda o chování.

Sečenovovým pokračovatelem byl fyziolog I. P. Pavlov (1849 — 1936), který rozvinul jeho učení, systematicky studoval podmíněné reflexy a značně přispěl k obohacení poznatků o fyziologii mozkové kůry. V jeho díle pokračují kriticky zvláště polský fyziolog N. Konorski a ruský fyziolog P. K. Anochin. Pavlov je zakladatelem moderní psychologie učení. Anochin nejdokonaleji rozvinul teorii reflexní činnosti nervové soustavy a podal nejúspěšnější model činnosti mozku a výstavby chování. Dalším významným ruským neurofyziologem je N. A. Berštejn, který podal významné dílo o fyziologii pohybů a přispěl i k fyziologii volní činnosti. Důležitý je *vznik sovětské psychologie*, v níž se nyní velmi významným způsobem uplatnila aplikace kybernetiky (Puškin) a na kybernetických základech založený výzkum vnímání (Vekker) a myšlení (Brušlinskij a Tichomirov). V psychologii motivace významné práce podal Anochinův žák K. S. Sudakov (1971). Mezi sovětskými psychology je řada významných postav. L. S. Vygotskij (1896 — 1934) jako jeden z prvních vnášel do sovětské marxisticky orientované psychologie společenskohistorická hlediska, vykládá podrobně proces tzv. internalizace, tj. zvnitřňování sociálních podnětů, který je východiskem vývoje tzv. vyšších psychických funkcí, zabývá se otázkami psychického vývoje vůbec a dále otázkami myšlení i řeči (Vygotskij 1930). Další významnou postavou

sovětské psychologie je S. L. Rubinštejn (1889 — 1960), autor první z marxistického hlediska systematicky zpracované obsáhlé učebnice obecné psychologie (která byla přeložena i do češtiny) a řady teoretických knih, v nichž se zabýval otázkami teorie determinace psychiky, psychickými vlastnostmi, osobností a kritickým zhodnocením nemarxistických teorií v psychologii. Jeho nejvýznamnějším teoretickým dílem je *Bytí a vědomí* (Moskva 1957, český překlad Praha 1961), v němž rozvíjí základní tezi o jednotě duševního života člověka a jeho činnosti.

V rozvíjení Pavlovovy typologie pokračoval se svými spolupracovníky B. M. Těplov a po jeho smrti V. D. Něbylicyn. V zahraničí se proslavil svými výzkumy konfliktu a pracemi z oblasti neuropsychologické patologie A. R. Luria a A. N. Leontjev, který se zabývá zvláště vývojovou psychologií a navazuje na dílo L. S. Vygotského. Rozpracoval řadu otázek teorie psychického vývoje a schopností (*Problémy psychického vývoje* 1959, česky 1966).

Výzkumem vnímání a uplatňováním antropologického hlediska v psychologii vynikl B. G. Anaňjev (1960 a později). Ukrajinský psycholog G. S. Kostjuk studoval vztahy procesu zrání a výchovy, P. J. Galperin genezi vyšších psychických funkcí a nestor sovětské psychologie N. I. Žinkin (1958) učinil významné výzkumy mechanismů řeči. D. N. Uznadze zkoumal zaměření aj. J. N. Sokolov oblast orientační reakce. V oblasti srovnávací psychologie dosáhla světového významu N. N. Ladygina-Kotsová (1958). Uznadze je zakladatelem významné gruzínské psychologické školy (nyní Bžalava a další), která celosvětově proslula teorií a výzkumem zaměření („ustanovky“). V dějinách psychologie s kritickým zaměřením vůči buržoazním směrům pracuje M. G. Jaroševskij (1971). Výsledky sovětské psychologie jsou shrnuty v dvousvazkovém monumentálním díle, které redigovala řada nejvýznamnějších sovětských psychologů v čele s B. G. Anaňjevem (*Psychologičeskaja nauka v SSSR*, díl I. 1959, II. 1960 Moskva).

Psychologie dvacátého století na Západě je spojena především se jmény S. Freuda (1856 — 1939), zakladatele psychoanalýzy (*v. h.*), M. Wertheimera (1880 — 1943), W. Köhlera, K. Koffky (1886 — 1941) a W. Metzgera, předních představitelů „gestaltismu“ (*v. h.*), a se jmény předních představitelů behaviorismu (*v. h.*) a neobehaviorismu R. B. Cattella, H. J. Eysencka, E. R. Guthrieho, D. O. Hebbu, C. L. Hulla (1884 — 1952), H. O. Mowrera, Ch. E. Osgooda, K. V. Spenceho a E. C. Tolmana (1886 — 1959). Kriticky se vůči behaviorismu staví, avšak na pozicích objektivní psychologie setrvávají H. Piéron, C. Burt, G. Murphy aj. Personalistickou tradici zastupuje G. W. Allport (1897 — 1968), neopschoanalýzu K. Horneyová (1885 — 1952) a E. Fromm, kteří nahradili původní Freudův biologismus sociálně psychologickými hledisky. Na idealistické tradice a fenomenolo-

gickou metodu navazuje dílo P. Lersche, A. Welleka a R. Le Sennea. Ve vývojové psychologii vyniká dílo J. Piageta, A. Gesella (1880—1961) a H. Wallona (1879 — 1962), v psychologii učení jméno B. F. Skinnera, v psychologii motivace jméno P. T. Younga. V psychologii osobnosti aplikoval gestaltistická hlediska K. Lewin (1890 — 1947) a hlediska fenomenologická H. Thomae. V r. 1962 založil významný americký psycholog A. H. Maslow společnost „American Association of Humanistic Psychology“. Je reakcí na krizi behaviorismu a má být v psychologii „třetí silou“, vedle behaviorismu a psychoanalýzy. Vrací se k tradiční existenciální a fenomenologické problematice (resp. k introspekcionalistické a filozofující psychologii). Antropocentrická orientace vyzdvihuje dosud zcela nekonvenční témata. Např. vztah člověka k smrti, lásku, prožívání smyslu života apod. V psychoterapii rozvíjí hledisko humanistické psychologie (které předcházela tzv. antropologická psychologie — O. Tumlirz 1938) C. R. Rogers.

Pozitivismus z konce minulého a začátku tohoto století (Wundt, F. Krejčí) byl nahrazen neopozitivismem, resp. *fyzikalismem* tzv. „vídeňské školy“ (R. Carnap, M. Schilck a další), která požadovala, aby psychické děje byly studovány jako fyzikální objekty (R. Carnap 1931 a p.) a umožňovaly tak „intersubjektivně srozumitelné výpovědi.

Na neopozitivismus navázal extrémně scientistický směr. tzv. *operacionalismus* (v. h. *Behaviorismus*), který je reprezentován zvl. jmény S. S. Stevens a Ch. E. Osgood a který zdůrazňuje zvláště hledisko měření. Z behaviorismu se vyvinuly *vědy* o chování (behavioral sciences), integrující psychologická, sociologická a antropologická hlediska studia chování.

V historii psychologie se objevila řada různých směrů vyjadřujících rozdílná pojetí jejího předmětu, metodologie a jiných dílčích otázek. Některé z těchto směrů jsou si vzájemně protikladné, např. asocianismus a gestaltismus (v. h.) a jiné. Tyto nedostatky vznikly především z nesprávných filozofických východisek (např. psychoanalýza reprezentuje v podstatě metafyzický materialismus apod.). Jedině správným principem řešení psychologických problémů je systém marxistické psychologie. Pojem marxistická psychologie je v podstatě totožný s pojmem vědecká psychologie. Oprávněnost a nosnost tohoto systému je ověřena historickým a dialektickým materialismem. Vědeckofilozofické problémy skutečnosti jsou zkoumány nejvyšším metodologickým principem — dialektickou metodou. Jednotný systém marxistické psychologie reprezentují mnohá jména, např. S. L. Rubinštejn. Ústřední ideou Rubinštejnovy marxistické psychologie je teze o jednotě psychiky a činnosti. Tato teze, mající výraznou oporu v empirii, umožňuje pochopit kauzální souvislosti psychického vývoje a jeho historickou podmíněnost. Sovětským psychologům umožnila i rozvinutí metodicky originálního a extenzivního výzkumu utváření vyšších

psychických funkcí a vývoje psychiky vůbec. Marxistickou psychologii reprezentují jména dalších sovětských psychologů, např.: L. S. Vygotskij, A. N. Leontjev, B. G. Anaňjev, polskými představiteli jsou např. J. Reykowski, T. Tomaszewski. Z německých marxistických psychologů můžeme jmenovat např. H. Hiebsche a M. Vorwerga.

M. N.

LITERATURA

- Brett G. S.: History of Psychology I — III, London 1912 — 1921
Fluegel J. C.: A Hundred Years of Psychology, 2nd. ed. London 1951
Hehlmann W.: Geschichte der Psychologie, Stuttgart 1964
Jaroševskij M. G.: Istorija psihologii, Moskva 1966
Jaroševskij M. G.: Psihologija v XX. stoletii, Moskva 1971
Klemm O.: Geschichte der Psychologie, Leipzig — Berlin 1911
Koščo J.: Dejiny psychológie I, Bratislava 1964
Murphy G.: Historical Introduction to Modern Psychology, Rev. ed., New York 1949
Stavěl J.: Antická psychologie, Praha 1972
Rubinštejn S. L.: Základy obecné psychologie (př.), Praha 1967

PSYCHOLOGIE DIFERENCIÁLNÍ Charakteristickým znakem psychických reakcí i vlastností osobnosti je, že jsou u různých osob rozdílné. Jedná se především o rozdíly interindividuální (tj. rozdíly mezi individui) a dále o rozdíly intraindividuální (rozdíly týkající se téže osoby v různých obdobích jejího vývoje). Uvedené rozdíly jsou způsobovány především rozdílnou zkušeností, ale uplatňují se zde i faktory kultury (*v. h. Prostředí*), pohlaví, věku, rasy a další. Zvláštní základní psychologickou vědou, která zkoumá psychické rozdíly mezi lidmi, je tzv. diferenciální psychologie. Také pojetí této oblasti psychologie je nejednotné: ačkoli by diferenciální psychologie měla zkoumat především takové faktory psychických rozdílů, jako jsou pohlaví a rasa (rozdíly dané kulturou zkoumá do značné míry sociální psychologie a rozdíly dané věkem zkoumá vývojová psychologie), omezuje se diferenciální hledisko v psychologii, zvláště u behavioristů, pouze na měření individuálních rozdílů ve schopnostech, a to je nesporně redukce problematiky diferenciální psychologie. Někdy se sem řadí i rozdíly typologické (*v. h. Typologie a typ psychologický*). Diferenciální psychologie vznikla na přelomu našeho století a je spojena zejména s dílem W. Sterna (1900, 1911 a pozd.). Po období určité stagnace byl v posledních letech obnoven opět zájem o klasická témata diferenciální psychologie (*v. h. Psychické rozdíly mezi muži a ženami*).

M. N.

LITERATURA

Anastasi A.: Differential Psychology, 3. vyd. New York 1958

Hofstätter P. R.: Differentielle Psychologie, Stuttgart 1971

Piéron H.: La psychologie différentielle, 2. vyd. Paris 1962

Tyler L. E.: The Psychology of Human Differences, 3. vyd. New York 1965

Witkin H. A., Dyke R. B., Goodenough D. R., Harp S. A.: Psychological Differentiation, New York 1962.

PSYCHOLOGIE FORENZNÍ Forezní neboli soudní psychologie se zabývá především problémy svědecké výpovědi, psychologií výslechu, psychologií soudních procesů, svědků, soudců, přísedících, porotců a psychologickou stránkou různých způsobů kriminální činnosti. Význam této užité psychologie souvisí se vzrůstající zločinností a trestností, zejména u adolescentní mládeže. Forezní psychologie se zabývá těmi faktory, které vedou ke zkreslení nebo k objektivitě svědeckých výpovědí. Proto psychologové zkoumají rozmanité psychické procesy ovlivňující svědecké výpovědi a výpovědi obviněných. Zároveň důkladně studují společenské vlivy, které působily na obviněného, jeho vývoj, prostředí, v němž žil, a zejména motivy, které vedly k činu. Na svědeckou výpověď působí zejména afekty, které ovlivňují nejen svědky, ale i porotce, obhájce a ostatní účastníky. Forezní psychologie zkoumá např., jak se mění přesvědčení členů poroty o vině nebo nevině obžalovaného, zejména při dlouhotrvajících procesech.

Zvláštní pozornost věnuje forezní psychologie metodám, jimiž odhalujeme lži. Používá se zejména asociačního experimentu a polygrafu, který registruje různé druhy vegetativních reakcí (krevní tlak, dech, zblednutí apod.). Osoba, která lže, vykazuje podstatné zvýšení krevního tlaku nebo selhává v odpovědi na příslušné slovo zařazené do skupiny slov mentálních. Jakmile se vyskytne slovo afektogenní, tj. takové, které má nějaký vztah k provedenému zločinu, zkoumaná osoba se vzruší, což se projevuje změnou křivky vegetativních reakcí, jejichž průběh registruje zvláštní přístroj — polygraf. Reakce na afektogenní slovo se může projevit útlumem okamžité odpovědi, tzn. že dané slovo vyvolá afekt strachu a vyšetřovaná osoba nebo svědek vzbudí podezření. Tato metoda nemůže být ovšem zcela spolehlivá, protože v průběhu asociačního experimentu mohou být afekty vyvolány jinými příčinami. Při výslechu se lež odhaluje spíš podle určitých způsobů chování, jednání nebo některých výrazů či změn vnějšího vzhledu, např. podle nadměrného polykání naprázdno (sucho v hrdle), olizování rtů, vyhýbavých pohledů, neklidných pohybů, stereotypních odpovědí nevím, nepamatuji se, snahy a ochoty výpověď hned odpřisáhnout. Ovšem situace obžalovaného je mnohdy velmi složitá, a tak

jeho vzrušení a chování může být způsobeno také jinými příčinami. Jen z vnějších projevů nelze usuzovat na vinu obžalovaného nebo jej vinit ze lži. Významný podíl má forenzní psychologie na studiu motivace trestných činů a na výzkumu rozmanitých druhů delikventů, jako jsou kasaři, homosexuálové, pedofilové (pohlavně zneužívají děti), zloději v obchodech apod. Psychologové v soudní psychologii zkoumají vztahy mezi mentální úrovní (inteligencí) a druhy zločinu. Např. nejvyššího počtu sexuálních deliktů se dopouštějí lidé s podprůměrnou inteligencí, rozmanitých druhů podvodů nebo zanedbávání závazků naopak lidé s průměrnou až nadprůměrnou inteligencí.

Forenzní psychologie se zabývá vědeckými výzkumy příčin trestnosti a zločinnosti a zkoumá nejen obviněného nebo obžalovaného a průběh procesu, ovlivňování svědků, změny v psychice obžalovaných, ale zabývá se také psychologickou činností nápravných nebo výchovných zařízení.

F. H.

LITERATURA

Altavilla E.: Forensische Psychologie I — II, Wien 1958

Burt H. E.: Applied Psychology, New York 1957

PSYCHOLOGIE KLINICKÁ je oborem psychologie aplikované. Názvu použil E. Claparède (1921), který ji chápal jako aplikaci výzkumných psychologických metod na studium psychiky nemocných osob. Dnes převažuje spíše širší pojetí klinické psychologie, do jejíž oblasti je zahrnována nejen problematika nemocných, ale i maladaptovaných osob. E. Stern (1954) vysvětluje pojem klinika jako místo, „kde jsou nemocní pozorováni, vyšetřováni a ošetřováni“. V tomto smyslu by klinická psychologie byla v podstatě psychodiagnostikou a psychoterapií. Někdy bývá pojem klinické psychologie ztotožňován s pojmem psychologie zdravotnické. Ve zmíněném širším pojetí je však do klinické psychologie zahrnována i problematika pedagogická, zvláště reedukativní. Velmi úzké pojetí klinické psychologie podal W. Hellpach (1949), který jí v podstatě rozumí psychopatologii tělesně nemocných. Naopak velmi široce chápe klinickou psychologii B. Lagache (1955), který jí přisuzuje úkol studovat chování jedince jako takové, ve všech možných situacích. V tomto pojetí jde o psychologické studium individua vůbec.

Pojem *klinická metoda* je stavěn vedle pojmů experimentální metoda a test. Vyjadřuje se jím rovněž metoda pozorování a studia jednotlivého případu (hlavní metodou klinického pozorování je rozhovor a anamnéza). Klinická psychologie má skutečně především kazuistický ráz, tj. charakter studia jednotlivých případů.

R. Wallen (1956) probírá ve své učebnici klinické psychologie obecnou problematiku poznávání psychických zvláštností individua, problematiku psychologické prognózy, kontaktu s klinickými případy, užití psychodiagnostických metod a psychoterapii. Náplň Wallenovy knihy o klinické psychologii lze považovat za náplň praktické činnosti klinického psychologa.

M. N.

LITERATURA

- Lewicki A. (red.): Psychologia kliniczna, Warszawa 1969
Schraml J. W. (ed.): Klinische Psychologie, Bern — Stuttgart 1971, I. díl.
Stern E. (vyd.): Handbuch der klinischen Psychologie I — II, Zürich 1954
Wallen R.: Clinical Psychology, New York 1956

PSYCHOLOGIE LÉKAŘSKÁ Speciálním oborem aplikované psychologie je lékařská psychologie. Četné příručky lékařské psychologie jsou různě koncipovány. Obvykle zahrnují psychopatologii jako jakési jádro, ale také např. i farmakopsychologii a klinickou psychologii. Logicky sem patří celá oblast medicíny, takže jádrem lékařské psychologie by měla být *patopsychologie*, tj. psychologie nemocných a nemocí, nejen duševních. Dosti často bývá lékařská psychologie ztotožňována neprávem s psycholanalýzou. Poznatky lékařské psychologie si osvojují nejen lékaři, ale veškerý ošetrující personál na různých lékařských pracovištích (klinikách, nemocnicích, střediscích apod.), ovšem diferencovaným způsobem. Problematika psychologického přístupu k pacientovi je často velmi složitá: existují případy nevléčitelně nemocných, pacientů trvale nebo dlouhodobě upoutaných na lůžko, problémy bolestivých zákroků a psychicky traumatizujících situací, jako jsou amputace apod. Speciální problémy se vynořují v oblasti gynekologie, gerontologie, stomatologie, dermatologie, venerologie, v oblasti ošetřování dětí atd. Proto lékaři a ošetrující personál musí znát nejen poznatky obecné, ale zvláště sociální psychologie, musí být obeznámeni a trénováni v psychoterapii a v psychagogice. Konečně mnoho chorob je způsobováno psychickými vlivy (*v. h. Psychosomatika*), a lékař musí rozpoznat případy takových psychogenních onemocnění, aby mohl aplikovat účinnou kauzální terapii.

M. N.

LITERATURA

- Banščíkov V. M., Guskov V. S., Mjagov I. F.: Medicinskaja psihologija, Moskva 1967
Hárdi I.: Psychologie am Krankenbett, Budapest 1968
Kretschmer E.: Medizinische Psychologie, 12. vyd., Stuttgart 1963

Lebedenskij M. S., Mjasiščev V. N.: Vvedenije v medicínskuju psichologiju, Leningrad 1966

Kondáš O., Török I.: Psychológia v rehabilitačnej starostlivosti, Bratislava 1965

Konečný R., Bouchal M.: Psychologie v lékařství, 2. vyd. Praha 1971

Srp L.: Psychologie lékařského ošetřování dětí, Praha 1961

Srp L., Komínek J.: Psychologie ve stomatologické praxi, Praha 1965

Vondráček V., Dobiáš J.: Lékařská psychologie, Praha 1965

Verner M. (red.): Psychológia v zdravotníctve, Bratislava 1957

Zeigarniková B. V.: Úvod do patopsychológie, Bratislava 1972

PSYCHOLOGIE NÁBORU je dílčím oborem psychologie užitě. Zabývá se metodami, které nejúčinněji působí na spotřebitele (psychologie trhu) nebo na zájemce o rozmanité druhy práce, povolání, dlouhodobou činnost nebo krátké výpomocné úkoly (brigády, pomoci v havarijních situacích). Toto odvětví psychologie se vyznačuje plánovitým, systematickým, promyšleným a naléhavým (nikoli vtíravým) působením na psychiku člověka. Každý nábor, reklama, tržní nabídka jsou sice zaměřeny na racionální stránku osobnosti, ale významnou úlohu přitom má i složka emocionální (*v. h. Emoce*). Mnohdy citový vztah k předmětu, jevu nebo situaci je nadřazený rozumové složce a člověk jedná pod vlivem emocí, které lze zpevnit některými vnějšími znaky (barva, osvětlení, filmové záběry, líčení náborových pracovníků, hmotné nebo společenské výhody emocionálně zabarvené apod.). Závažný význam v psychologii náboru mají poznatky sociálně psychologické, zejména utváření vzájemných vztahů mezi lidmi, vliv jedince na skupiny, na jednotlivce, problémy komunikací, zvláště sociální komunikace apod. Neméně závažný význam pro psychologii náboru mají masové komunikace, tj. psychologické ovlivňování disperzního publika se opírá o základní znalosti z psychologie osobnosti příjemce informací nebo pracovníka, kterého chceme získat nebo na něhož chceme působit (při nabídce zboží). Vliv na pozitivní reakci při náboru závisí na rozumové vyspělosti příjemce informací, na emocionální účinnosti podnětů a zvláště na motivaci, která vychází z potřeb, zájmů, snah, tendencí, tužeb a perspektiv a která je nejmocnějším podnětem pro naše rozhodování a jednání.

V oblasti psychologie trhu jde o teorii a praxi *marketingu*. Rozhodující je tu pohled ekonomů a techniků na člověka a jeho život. Marketing se zabývá složitými lidskými problémy, nikoli jen otázkami ekonomickými, technologickými nebo konstrukčními. Hlavním požadavkem marketingu je přizpůsobit zboží předem požadavkům zákazníka. Jde o nový způsob myšlení a o jeho změnu. Marketing nelze chápat jen jako výzkum trhu a propagaci, ale představuje a požaduje spolupráci všech odborných a vědeckých pracovníků z oblasti ekono-

mie, statistiky, matematiky, psychologie, sociologie a technologie. Marketing je zaměřen především na člověka, na jeho rozumové postoje, na jeho emocionální vztahy, na jeho potřeby, zájmy i na jeho snahy žít v klidu a pracovat. Marketing se stále rozvíjí a jeho metody se zdokonalují a zvědečtují. V poslední době se hovoří o „testovacím marketingu“, což je další soubor metod, které usilují o objektivní matematickostatistické zpracování výsledků, dosažených testovacími metodami-Marketing podniku podává údaje o způsobu života a spotřeby konzumenta, o jeho postojích a motivaci, o image podniku i výrobku a o všem, co se ve výrobě a v prodeji připravuje. *Image* je pojem užívaný v sociálním výzkumu, ale především v psychologii náboru. Je to obraz nebo představa, která daleko přesahuje optickou oblast a zahrnuje komplexní vlastnosti všech představ, poznatků, očekávání a pozitivních rysů, které jsou spjaty s určitým předmětem, o němž si vytváříme určité obrazy nebo představy, jako např. o předmětu na trhu, který bychom si chtěli opatřit a který by měl odpovídat našim představám.

F. H.

LITERATURA

- Berth R.*: Marktforschung zwischen Zahl und Psyche, Stuttgart 1959
Kropff H. F. J.: Angewandte Psychologie und Soziologie in Werbung und Vertrieb, Stuttgart 1960
Rejmánek E.: Co je psychologie trhu, Praha 1968
Smith G. H.: Warum Kunden Kaufen, Mnichov 1955
Spiegel B.: 1. Werbepsychologische Untersuchungsmethoden. 2. Die Struktur der Meinungsverteilung im sozialen Feld. Das psychologische Marktmodell, Bern 1961

PSYCHOLOGIE PEDAGOGICKÁ je psychologie aplikovaná, která využívá poznatků psychologie obecné, vývojové a sociální k řešení výchovných problémů v nejširším slova smyslu. Zároveň je to hraniční věda mezi pedagogikou a psychologií, řešící některé otázky pedagogiky i psychologie. Jde o vědní obor, který přispívá ke zkvalitnění výchovného a vyučovacího procesu na podkladě důkladné znalosti psychiky žáků. Pedagogická psychologie vznikla z potřeb výchovné praxe. Psychologické a pedagogické výzkumy přinášejí stále nové poznatky, které mají závažný význam zejména při vyučování a učení, a to nejen ve školách všeobecně vzdělávacích, odborných a vysokých, ale i v jiných výchovných zařízeních a institucích.

Psychologové a pedagogové se výzkumně zabývají praktickými otázkami výchovy, zejména učení, a vypracovali rozmanité teorie učení, které se pak snažili aplikovat na vyučovací proces, jenž byl po-

stupně chápán mnohem šřeji než jen jako sdělování zkušeností a poznatků. Dnes pojmem vyučování (činnost učitele) a učení (činnost žáka) rozumíme složité formativní procesy, ovlivňující celkový psychický rozvoj osobnosti, tedy nejen rozvoj rozumových schopností, ale i charakterových a morálních vlastností, zájmů a potřeb nezbytných pro socializaci dítěte (vyučování a učení ve škole), a navíc i prohlubování a upevňování schopností, vědomostí, užitečných dovedností, morálně politických rysů a vlastností dospělých (podniková a mimoškolní výchova a vzdělávání).

V současné době se chápe pedagogická psychologie jako věda o prožívání a chování jedinců ve výchovných podmínkách, které jsou záměrně vytvářeny a navozovány. Je to speciální obor psychologie, který pedagogika pokládá za vědu pomocnou. Výzkumy v pedagogické psychologii jsou zaměřeny především na učení (jako činnost žáka), na psychologické otázky výchovy a vyučování, na psychologický rozbor učiva, na osobnost učitele a žáka, dále na studium interpersonálních vztahů mezi žáky, na vztahy žáků k učitelům a jiným výchovným pracovníkům, na diagnostické metody a v poslední době na psychologické problémy výchovy, učení a dalšího vzdělávání dospělých. Ukazuje se, že pedagogická psychologie může přispět i jiným výchovným pracovníkům užitečnými informacemi o výchovném procesu, např. ve zdravotnictví, v armádě, v kulturně výchovné činnosti, a stejně i rodičům, kteří by měli být zevrubněji seznámeni s jejími základními poznatky.

V současné době se pedagogická psychologie zabývá: a) základními pojmy, b) osobností žáka, c) osobností učitele, d) učení — činností žáka, e) vychováváním a vyučováním — činností učitele, f) psychologickými aspekty struktury učiva, g) vztahy ve skupinách žáků, h) diagnostickými metodami, ch) mentální hygienou učitelů a žáků. Soustavu pedagogické psychologie tvoří tyto problémy: 1. její předmět a význam, 2. její metody, 3. její vývoj u nás i v zahraničí, 4. faktory vývoje a utváření osobnosti (dědičnost, prostředí, výchova), 5. psychologické otázky výchovy se zaměřením na věkové zvláštnosti (stadia vývoje osobnosti, zvláštnosti tělesného a duševního vývoje, rozvoj motoriky, utváření dovedností, rozvoj schopností, vývoj poznávacích procesů, citového života, vůle a utváření charakteru), 6. sociální vztahy a vlastnosti a jejich vývoj, 7. psychologie učení (význam hry pro rozvoj osobnosti, proces učení, jeho charakteristika a specifické znaky, metody učení a jejich rozbor, modernizace vyučování, nové metody učení — problémové učení, učení prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků, programované učení, učení porozuměním aj.), 8. motivace učení (zájmy, potřeby, přání, postoje, zaměření na výkon v práci a učení aj.), 9. osobnost učitele, mistra, jejich vliv na utváření osobnosti žáků, 10. sebevýchova, sebevzdělání a jejich metody, 11. psy-

chologické otázky poradenství ve školách i na pracovištích, 12. pedagogické a psychologické problémy při výchově mládeže k volbě povolání, 13. pedagogickopsychologické otázky spjaté s výchovou neplnosmyslové mládeže a mládeže obtížně vychovatelné, 14. psychologické otázky výchovy dětí předškolního věku a mladšího, středního i staršího školního věku, 15. psychologická hlediska ve speciální pedagogice.

V poslední době se uplatňuje pedagogická psychologie ve výchovném poradenství, jež se zabývá tou školní mládeží, u které se projevují některé znaky, jež vyžadují důkladnější psychologický zásah a individuální výchovné působení. Jde o to zavést na školách funkci školního psychologa, který by spolu s učitelským sborem mohl realizovat požadavek individuálního přístupu k žákovi.

F. H.

LITERATURA

- Čáp J.: Pedagogická psychologie, Praha 1966
Hetzer H. (red.): Pädagogische Psychologie, Göttingen 1959
Hollingworth H. L.: Educational Psychology, New York 1933
Krutěckij V. S.: Pedagogická psychologie, Praha 1975
Levitov N. D.: Základy pedagogické psychologie (př.), Praha 1951
Lindgreen H. C.: Psychologia wychowawcza w szkole, Warszawa 1962
Linhart I.: Psychologie učení, Praha 1967
Pardel T.: Pedagogická psychológia, Bratislava 1963
Pardel T. a kol.: Pedagogická psychologie, Praha 1963
Příhoda V.: Úvod do pedagogické psychologie, Praha 1956
Roth H.: Pädagogische Psychologie des Lehrens und Lernens, Berlin 1957
Skinner C. E.: Educational Psychology, New York 1947

PSYCHOLOGIE PRÁCE (ekonomická psychologie, průmyslová psychologie, hospodářská psychologie) se zabývá výzkumem pracovních činností člověka a hledá ty psychické vlastnosti, které tuto činnost umožňují, ale zároveň jsou jí i utvářeny. Toto odvětví psychologie se zabývá řešením praktických otázek hospodářské, společenské praxe. Psychologie práce se dále zabývá nejen samotnou pracovní činností, ale zároveň osobností pracovníka a pracovním prostředím. Zkoumá vliv práce a povolání na psychiku člověka, podmínky, za nichž se člověk vyrovnává s požadavky povolání, procesy, kterými se práce a povolání mohou přizpůsobit psychice pracovníka, a pomáhá při řešení praktických společenských úkolů na nejrozmanitějších pracovištích a různých profesích, zejména pak v průmyslu, dopravě, zemědělství, stavebnictví i v ostatních oborech, k nimž přistupují dnes služby, administrativa a povolání technicky a vědecky zaměřená. Psychologie práce přispívá k řešení fyzikálních a společenských pracovních

podmínek, k bezpečnosti práce, k výběru, výchově, rozmisťování pracovníků, k řízení a organizaci práce, k hodnocení pracovníků a k utváření meziosobních společenských vztahů mezi lidmi na pracovišti.

Praktické uplatnění psychologických poznatků se projevuje zejména v závodech, podnicích, úřadech a ústavech, při psychologickém vyšetřování a posuzování schopností a způsobilosti pracovníků, v psychologickém stanovení požadavků na konstrukční řešení nových strojů a zařízení, v psychologické poradenské službě, v psychologickém rozboru úrazů, při zkoumání podmínek zvyšování kvalifikace a spolu s technologií a ekonomy při zkoumání psychologických podmínek zvyšování efektivity pracovních činností apod. Další uplatnění psychologie práce se projevuje v úsilí o zvyšování a rozšiřování kvalifikace pracovníků, zejména mistrů a vedoucích, o psychologické poznatky, které jim usnadňují práci s lidmi, zejména při přijímání a hodnocení pracovníků, při jednání s nimi a při vytváření vhodných pracovních podmínek.

Nejzávažnějším úkolem psychologie práce je rozbor pracovních činností lidí v rozmanitých profesích. Jde tu o rozbor výkonů a úpravu pracovních postupů, o posuzování objektivních, fyzikálních a společenských pracovních podmínek, o psychologické složky řízení, o stanovení psychologických podmínek rozmisťování a výběru pracovníků, o účast psychologa při stanovení metodiky pracovního výcviku apod. Důkladný a podrobný psychologický rozbor pracovních činností se opírá o časové a pohybové studie, o sledování psychických procesů a vlastností v průběhu práce, o sociálně psychologické způsoby zjišťování účinků práce a pracovního prostředí na pracovníky a o experimentální rozbor pracovních činností v psychologické laboratoři. Hlavní pozornost je věnována výkonu člověka. Tento výkon totiž závisí na mnoha činitelích, které lze rozčlenit na technické a ekonomické podmínky, jež jsou závislé na stupni technického rozvoje, systému řízení a organizaci práce, hmotné zainteresovanosti a odměňování pracovníků, technologii výroby, uspořádání pracovního místa a prostředí a na osobních předpokladech pracovníků (tělesné a duševní schopnosti, kvalifikační úroveň, zájmové zaměření, motivace, morální a politický profil, zdravotní stav).

Při psychologickém rozboru pracovní činnosti si všímáme především těch vlastností a schopností, které významně ovlivňují pracovní výkon. Je to zejména vnímavost, pozorovací schopnost, postřeh a všímavost (*v. h. Vnímání*), pozornost, soustředěnost, zaměření na podstatné složky činnosti, senzomotorické koordinace, automatické úkony, dovednosti a pracovní návyky, a konečně emocionální stabilita (*v. h. Emoce*), která souvisí s prožíváním a vyvolává vnitřní napětí (únavu a vyčerpání pracovníka, havarijní situaci, nesoulad ve vzájemných vztazích mezi pracovníky, organizační závady, nesprávné vedení a řízení).

Psychologie práce zkoumá především fyzikální pracovní podmínky a jejich vliv na výkonnost a společenské pracovní podmínky. K fyzikálním pracovním podmínkám patří hluk, který v současné době je jedním ze závažných zdravotních problémů, a to jak v provozech, tak i v kancelářích. Hluk působí na celý organismus, hlavně na nervový systém. Zvláštní péče se věnuje také vlivu hluku, který působí i mimo pracoviště (doprava, pouliční dráhy, auta, letiště, vlaková doprava, hluk v sídlišti, nedostatek izolace v bytech apod). Boj proti hluku je bojem za zdravou nervovou soustavu, proto ochraně proti hluku se věnuje hodně péče, která je však prozatím vzhledem k nedokonalé technologii málo účinná. — Jinou fyzikální podmínkou jsou barvy a osvětlení pracoviště. To se týká nejen pracovišť průmyslových, ale i osvětlení studoven, kanceláří, tříd a jiných místností, kde pracují lidé, ať převážně tělesně, nebo duševně. Jde tu jednak o funkční využití barev v průmyslu (barevné nátěry jeřábové dráhy, značení dopravních strojů a zařízení, filtrů, dýchacích přístrojů, protipožárních zařízení, barevné označení modelů ve slévárenství, značky hutních výrobků, barevné značení potrubí, zdrojů nebezpečí apod.), jednak o barvu při úpravě pracovišť (barevná úprava stěn, stropů, podlah, dílen, hal aj.). Tato úprava má význam nejen estetický, ale i ekonomický, protože přispívá k zvyšování pracovní pohody a příznivě ovlivňuje výkonnost pracovníků. K fyzikálním složkám patří dále mikroklimatické podmínky, jako je teplota na pracovišti, vlhkost vzduchu, prašnost prostředí apod.

Druhou oblastí, kterou se psychologie práce zabývá, jsou společenské vztahy na pracovišti. Tu si všímáme zejména pracovní motivace pracovníků, pracovních skupin a života v nich, postavení vedoucího pracovníka a jeho personálních činností. Zkoumají se základní motivační činitele, jako jsou potřeby (*v. h.*), zájmy (*v. h.*), návyky, postoje a morální kritéria. Při výchově lidí a při hodnocení jejich práce mají motivující činitele zvláštní význam. Nejzávažnějším úkolem je pracovní motivace (*v. h.*), která je kromě jiného utvářena soustavou objektivně působících činitelů, např. kritérii společenského hodnocení práce a povolání, hmotným hodnocením výsledků práce, společenským a morálním hodnocením profesí, obsahem vykonávaných činností, interpersonálními vztahy v pracovním prostředí nebo ve skupině, úrovni a kvalitou schopností nezbytných k úspěšnému plnění pracovních úkolů.

Psychologie práce spolu se sociální psychologií a sociologií věnuje velkou péči pracovním skupinám, jejich utváření a vzájemným vztahům mezi členy uvnitř jednotlivých skupin i vztahu mezi skupinami. Sociální psychologie (*v. h.*) věnuje značnou péči rozboru menších pracovních skupin, které člení na primární a sekundární nebo na formální a neformální. Formální skupiny určuje organizace závodu

nebo podniku, způsob výroby nebo základní činnost na pracovišti, systém řízení, organizace pracoviště, rozdělení pravomoci a odpovědnosti ve skupině, způsob práce, její hodnocení a kontrola. Neformální skupina je určována osobními vztahy mezi členy skupiny, přátelstvím nebo antipatií, vzájemnou důvěrou a ohleduplností, zájmovými shodami nebo rozpory, soustavným osobním stykem i v době mimopracovní, příslušností k stejným nebo různým organizacím (společenským, zájmovým aj.).

Psychologie práce věnuje značnou péči osobnosti vedoucího pracovníka, zejména jeho odpovědnosti za personální činnosti (*v. h. Personalistika*).

Psychologie práce se zabývá psychologickými složkami bezpečnosti práce. Důležitý je rozbor chybného úkonu nebo jednání, zkoumání vlivu věku, délky pracovní doby, stressových (*v. h. Stress*) situací, životního stylu apod. na vznik pracovních úrazů. Konstrukce strojů a strojních zařízení s úrazovým rizikem zajímá psychologa práce stejně jako vliv pracovního prostředí na psychické procesy s ohledem na bezpečný výkon člověka. Jde tu o vliv fyzikálních podmínek (osvětlení, hluk, mikroklima, toxické látky apod.) na bezpečnost práce. Zjištění psychologických, popř. sociálně psychologických příčin vyžaduje důkladný rozbor nejen všech podmínek a okolností, které vedly k úrazu, ale i důkladnou znalost osobnosti pracovníka, jeho vztahu k spolu pracovníkům, k vedoucím, k rodině, jeho pracovní motivy a jiné závažné příčiny, které se mohly na úrazu podílet. Zvláštní pozornost věnuje psychologie práce konstrukci profesiogramů, tj. analýze pracovních činností a vztahu člověk — profese. Profesiogram obsahuje soustavu požadavků, které máme na pracovníky a slouží k tomu, abychom přiřazovali pracovníky oněm profesím, pro které mají optimální předpoklady.

Inženýrská psychologie (ergonomika) se zabývá vztahem člověka ke stroji a strojnímu zařízení, zejména vztahy pracovníků k automatizovaným provozům a k moderní strojní výrobě. Psychologie má co říci zejména k automatizaci, kde jde o integraci strojů, o využívání automatických regulátorů a samočinných počítačů, které připravují optimální způsob výroby a samy řídí výrobní proces na základě připraveného programu. Dochází k přesunu od požadavků na fyzickou zdatnost člověka k požadavkům psychickým. Automatizace přispívá k sbližování tělesné a duševní práce. Dále dochází k přesunu od požadavků na dovednosti k požadavkům na schopnosti myšlení, zejména na rozhodování a kontrolu. Tak vzniká řada nových profesí, jako jsou operátoři, dispečeri, programátoři, a naopak ubývá nekvalifikovaných pracovníků; zvyšuje se potřeba seřizovačů, údržbářů, techniků se znalostmi z oborů elektroniky, kybernetiky, matematiky, fyziky, logiky aj. Řízení složitých výrobních systémů vyžaduje zvýšenou spolehli-

vost, přesnost a odpovědnost. Mohou však vznikat některé emocionální stavy, které vyplývají ze zvýšených časových nároků, z pocitů osamělosti a jakési izolovanosti pracovníků. Ergonomika vychází z vědecké analýzy pracovních činností a respektuje zároveň všechny složky pracovního prostředí, zároveň pak přihlíží ke společenským podmínkám pracovního procesu. Snaží se vymezit úlohu člověka v systému a stanovit míru jeho pracovní zátěže. Studuje informační vstupy a procesy, zabývá se zjišťováním kapacity jednotlivých analyzátorů, např. kolik a jakých informací zrakových, sluchových, dotykových a jiných může člověk přijímat a optimálně zvládnout a jak mají být zprostředkovány. Podle toho lze sestrojovat signalizační zařízení, ovládače a sdělovače. Správné rozmístění sdělovačů a ovládačů umožňuje rychlou orientaci, snižuje psychickou zátěž a zvyšuje kontrolní činnost. Ergonomika v úzké spolupráci s fyziologií práce uplatňuje antropometrická a psychologická hlediska při konstrukci řídicích a kontrolních pracovišť.

F. H.

LITERATURA

- Bena E., Horváth N., Hubač A., Zelený A.:* Fyziologie práce v podnikové praxi, Bratislava 1958
- Biegeleisen-Zelazowski B.:* Zarys psychologii pracy, Warszawa 1964
- Bureš Z.:* Psychologie práce a její užití, Praha 1967, 1973
- Daniel J.:* Psychológia práce, Bratislava 1963
- Friedmann G.:* Maszyna i czlowiek, Warszawa 1960
- Gilmer B. H.:* Industrial Psychology, New York 1961
- Grandjean E.:* Psychologische Arbeitsgestaltung, Mnichov 1963
- Herzberg F., Mausner B., Synderman B.:* The Motivation to Work, New York 1959
- Karn H. W., Gilmer B. H.:* Readings in Industrial and Business Psychology, New York 1962
- Křivohlavý F.:* Člověk a stroj, Praha 1972
- Levitov D. D.:* Psichologija truda, Moskva 1963
- Mayer A., Herwig B (red.):* Betriebspsychologie, Göttingen 1961
- Matoušek O., Růžička J.:* Psychologie práce, Praha 1967
- Okón W., Paluszkiewicz L.:* Psychologia inżynieryjna, Warszawa 1963
- Platonov K. K.:* Voprosy psichologii truda, Moskva 1962
- Řezníček J. (red.):* Vědecká organizace řídicí práce, Praha 1966
- Siegel L.:* Industrial Psychology, Homewood 1962
- Tiffin J., McCormick E. J.:* Industrial Psychology, New York 1961

PSYCHOLOGIE SOCIÁLNÍ se vydělila jako relativně samostatný obor psychologie až na začátku 20. století. Jejími zdroji byly: 1. sociologie, 2. národová psychologie (studující psychologii jazyka, mýtů,

zvyků atd.), 3. kulturní antropologie (studující mimo jiné i zvláštnosti chování příslušníků různých kultur, zvláště primitivních kmenů). Všechny tyto vědy vedly k potvrzení skutečnosti, že psychika člověka je podstatně formována faktory společenského života a kultury. Bezprostředně předchází vzniku sociální psychologie tzv. etnopsychologie na konci minulého století (B. B. Tylor, Fraser, L. Frobenius aj.), která studuje psychické zvláštnosti příslušníků různých kultur v souvislosti s uspořádáním společenského života a sociálních vztahů uvnitř těchto kultur. V souvislosti s tím vzniká otázka, jak je psychika člověka determinována společensky a sociálně vůbec. Pojem sociální psychologie použil J. M. Baldwin (1897), ale teprve r. 1908 vycházejí současně dvě první publikace o sociální psychologii (W. McDougall a E. A. Ross). Zabývají se otázkou, jak se psychika člověka stává společenskou, tj. relativně závislou na faktorech společenského života, a jak se v ní uplatňují zvláště sociální faktory, tzn. působení příslušníků téhož druhu (tj. jiných lidí). Zpočátku se v některých učebnicích sociální psychologie uplatňuje sociální hledisko vůbec a obsahem je proto i studium chování sociálně žijících zvířat. Dnes se však sociální psychologie pokládá převážně jen za vědu o účincích společenských podnětů v psychice člověka a je to věda výrazně antropocentrická. Předmět sociální psychologie je vymezován velmi nejednotně, např. D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1962) píší: „Sociální psychologii lze definovat jako vědu o událostech interpersonálního chování... úkolem sociální psychologie je objevovat zákony rozvoje změn a podstaty interpersonálního chování.“ To je však příliš úzká definice, ačkoli přesně odpovídá pojmu „sociální“. Fakticky studují sociální psychologové širší problematiku. O. Klineberg (1954) píše: „Sociální psychologie může být definována jako vědecké studium aktivit individua ovlivněných jinými individui. Ti mohou projevovat svůj vliv jednotlivě nebo ve skupinách.“ Zde je předmět sociální psychologie definován už širěji než v předchozí definici užitím pojmu skupina, ale stále ještě příliš úzce. Přesnější dostatečně širokou definici podávají M. Sherif a C. W. Sherifová (1956): „Sociální psychologie je vědecké studium zkušeností a chování individuí ve vztahu k sociálně stimulujícím situacím. Sociálně stimulující situace jsou tvořeny lidmi (individui a skupinami) a rovněž sociokulturními modely (setting).“ Uvedení autoři pak podávají klasifikaci *sociálně stimulujících situací*:

I. Jiní lidé:

1. Jiná individua
2. Skupiny: a) interskupinové vztahy
b) intraskupinové vztahy
3. Kolektivní interakční situace

- II. Kulturní produkty:
4. Materiální kultura
5. Nemateriální kultura

Sociální psychologie tak v podstatě zkoumá problémy, jak se člověk v sociálně stimulujících situacích utváří a jak v nich sám působí. První problém je vlastně otázkou socializace člověka, druhý problém je otázkou jeho sociálního chování (*v. h.*). V tomto smyslu pojednávají sociální psychologové obecně o vlivu společenských faktorů v lidské psychice (společenské makrostruktury a mikrostruktury), prostředcích těchto vlivů (rodina, škola, prostředky hromadné komunikace, veřejné mínění), o sociální komunikaci, sociální percepci, motivaci (*v. h.*), postojích (*v. h. Postoj*), o individu u ve skupině a v davu. Jádrem problematiky sociální psychologie je zkoumání zákonitostí sociální interakce a utváření sociálních postojů. Zvláštní problematiku zahrnuje výzkum tzv. malých skupin, zvláště jejich struktury a dynamiky.

Ve vymezení předmětů sociální psychologie je nutno rozlišovat dvojí hledisko: širší chápe sociální psychologii jako vědu o sociální determinaci lidské psychiky vůbec, užší pojetí chápe sociální psychologii jako vědu o mezilidské (interpersonální) interakci. V prvním případě se pak pod pojem sociální determinace zahrnují i faktory společenskoekonomické a kulturní.

Od sociální psychologie se odlišuje *společenská psychologie* (občestvennaja psychologija), rozvíjející se nyní hlavně v SSSR (Poršeněv a další), která se zabývá psychologii velkých společenských skupin, tříd i celých národů.

Konečně je třeba odlišit *psychologii kultury*, která má historické kořeny v etnografii a etnologii, avšak její obsah je pojímán velmi nejednotně.

Sociální psychologie zaznamenala v posledních letech veliký pokrok. Vzniká řada specificky sociálně psychologických metod (měření postojů, sociometrie, obsahová analýza aj.), které vedly k získání velmi cenných poznatků. Velmi těsně se sociální psychologie stýká se sociologií a s obecnou a vývojovou psychologii (*v. h.*). Sociální psychologii však nelze ztotožňovat s psychologizující sociologií, jak se v minulosti domnívali někteří psychologové, a nelze jí nepřiznat právo na relativní samostatnost.

Sociální psychologie může být aplikována všude tam, kde se ve společenské praxi objevuje jako důležitý faktor sociálně stimulující situace. Zvláštního významu nabyla aplikace sociální psychologie ve výrobním provozu a řízení (sociální psychologie práce).

M. N.

LITERATURA

Hartley E. L. a Hartley R. E.: Fundamentals of Social Psychology, New York 1952

- Hiebsch H., Vorweg M.*: Úvod do marxistické sociální psychologie, (př.) Praha 1976
- Hofstätter P. R.*: Einführung in die Sozialpsychologie, 3. Aufl., Stuttgart 1963
- Hollander E. P.*: Principles and Methods of Social Psychology, New York — London — Toronto 1967
- Jurovský A.*: Duševný život v spoločenských podmienkach, Bratislava, 2. vyd. 1965
- Kolominskij J.*: Člověk je tvor společenský, Praha 1974
- Krech D., Crutchfield R. S., Ballachey E. L.*: Člověk ve spoločnosti. Základy sociální psychologie, (př.) Bratislava 1968
- Kuzmin E. S.*: Osnovy socialnoj psichologii, Leningrad 1967
- Lindzey G. (ed.)*: Handbook of Social Psychology, Cambridge I — II, Mass 1954
- Mika S.*: Wstep do psychologii społecznej, Warszawa 1972
- Nakonečný M.*: Sociální psychologie, Praha 1970
- Parygin B. D.*: Sociální psychologie jako věda, Praha 1968
- Parygin B. D.*: Osnovy socialnopsichologičeskoj teorii, Moskva 1971
- Sargent S. S., Williamson R. C.*: Social Psychology, 3. vyd., New York 1966

PSYCHOLOGIE SROVNÁVACÍ Psychologové se zabývají nejen studiem lidské, nýbrž i zvířecí psychiky, ale už pohled na lidskou psychiku je v mnoha směrech diferencován, např. z hlediska dítě—dospělý, muž—žena atd. Srovnávací psychologie se zabývá srovnávacím studiem všech těchto hledisek; tak ji chápe např. G. Kafka (1922).

V užším pojetí se srovnávací (komparativní) psychologie zabývá pouze srovnávacím studiem psychiky zvířat (např. R. H. Waters a další 1960). V tomto užším pojetí se také převážně pěstuje. W. Stern (1921) razil pro širě pojatou srovnávací psychologii zhruba ve stejném smyslu pojem *diferenciální psychologie*, avšak omezoval ji pouze na studium rozdílů mezi lidmi, zvláště pokud je bylo možno postihnout psychodiagnostickými metodami.

Srovnávací psychologie pěstovaná jako psychologie zvířat, resp. jako studium chování zvířat, počínaje jednobuněčnými živočichy a konečně antropoidními opicemi, přináší četné poznatky. Experimentální psychologie motivace a učení se v podstatě rozvinula díky experimentům s chováním zvířat. Problematické je však přenášení poznatků získaných ze studia chování zvířat na člověka.

Zvláštní pojetí srovnávací (resp. vývojové) psychologie razil německý psycholog H. Werner (1953), který se zabýval studiem psychiky primitivů a srovnával své nálezy s poznatky o psychice kulturního člověka. V současné srovnávací psychologii existuje řada shrnujících publikací i řada význačných monografií o chování jednotlivých živočišných druhů, např. o chování včel medonosných (von Fritsch, 1953), opic (J. Dembowski, 1951) apod.

S předmětem srovnávací psychologie poněkud splývá tzv. *etologie*, která je definována jako zkoumání chování zvířat v jejich přirozeném životním prostředí (G. Tembrock, 1964).

M. N.

LITERATURA

- Dembowski J.*: Psychologia zwierzat, 2. vyd., Warszawa 1950
Hinde R. A.: Animal Behavior. A Synthesis of Ethology and Comparative Psychology, 2. vyd., New York 1970
Kafka G. (vyd.): Handbuch der vergleichenden Psychologie I — III, München 1922
Ladygina-Kots N. N.: Razvitije psichiki v procese evoljucii organismov, Moskva 1958
Tembrock G.: Verhaltensforschung, 2. vyd., Jena 1964
Waters R. H., Rethlingshafer D. A., Caldwell W. E.: Principles of Comparative Psychology, New York 1960
Werner H.: Einführung in die Entwicklungspsychologie, 4. vyd., München 1959,

PSYCHOLOGIE—VĚDA Téměř do konce 19. století byla psychologie pokládána za součást filozofie, kdežto od začátku 18. století se v podstatě pěstovala jako 1. empirická věda, 2. spekulativní teorie. Teprve v první polovina 19. století se pod vlivem rozkvětu experimentální fyziologie začalo v psychologii experimentovat. V 19. století je v psychologii prosazován přírodovědecký model zkoumání, experimentování, ale současně nastává pokus vrátit psychologii do lůna filozofie (H. Lotze, 1846, F. Brentano, 1874). Začátkem 20. století se psychologie ustavuje jako věda o chování (W. McDougall, 1908, J. B. Waston, 1914, V. M. Bechtěrev, 1912). Koncem 19. století však dochází také k rozvoji historických věd a německý filozof W. Dilthey (1894) se pokouší prosadit v psychologii model historického zkoumání. Podle W. Diltheye mají psychologie a historie společný předmět, nejsou to pozorovatelné věci, nýbrž jevy, které jsou odvozovány z činností, výrazu apod. Podle W. Diltheye se v psychologii s přírodovědeckým hlediskem nevystačí, neboť přírodní vědy zkoumají něco zásadně odlišného od duševního života. Psychické jevy není možno vykládat jako jevy přírodní, nýbrž je nutno jim rozumět. Porozumění předpokládá vhled do vnitřního duševního dění, v němž se život jedince odráží. Na základě tohoto vhledu pak dochází k porozumění smysluplným souvislostem duševního života člověka, tj. v podstatě k pochopení jeho motivů a činů. V tutéž dobu však známý experimentátor s pamětí, H. Ebbinghaus (1894 — 1905), hájí oprávněnost přírodovědeckých hledisek v psychologii. Spor o mentalistické či behavioristické pojetí psychologie dostává paralelu ve sporu o to, zda je psychologie přírodní či duchovní (dnes se říká společenskou) vědou. Většina behavioristů

chápe psychologii jako přírodní vědu o chování, mentalisté ji chápou jako duchovní (humanitní, společenskou) vědu o prožívání.

Avšak ještě mnohem dříve, než začaly vznikat spory, zda je psychologie přírodní nebo společenskou vědou, objevovaly se názory, že psychologie nemá vůbec samostatný předmět. Např. J. Priestley koncem 18. století prohlašuje, že psychologie je fyzikou nervového systému, jiné názory hovoří o „chemii ducha“. Opět jiní tvrdili, že psychologie není vůbec vědou (sociolog A. Comte). Filozof I. Kant (1798) pochyboval o tom, že psychologie je věda, protože podstatou vědy je kvantifikace, což je v psychologii nemožné, protože psychické má jen časovou dimenzi, a není tedy měřitelné. Sociolog A. Comte (1838) nezařadil psychologii jako vědu o vědomém prožívání do svého systému věd. Podle něho se psychologická fakta dají zkoumat jako jevy sociální nebo biologické a psychologie jako samostatná věda je tedy zbytečná.

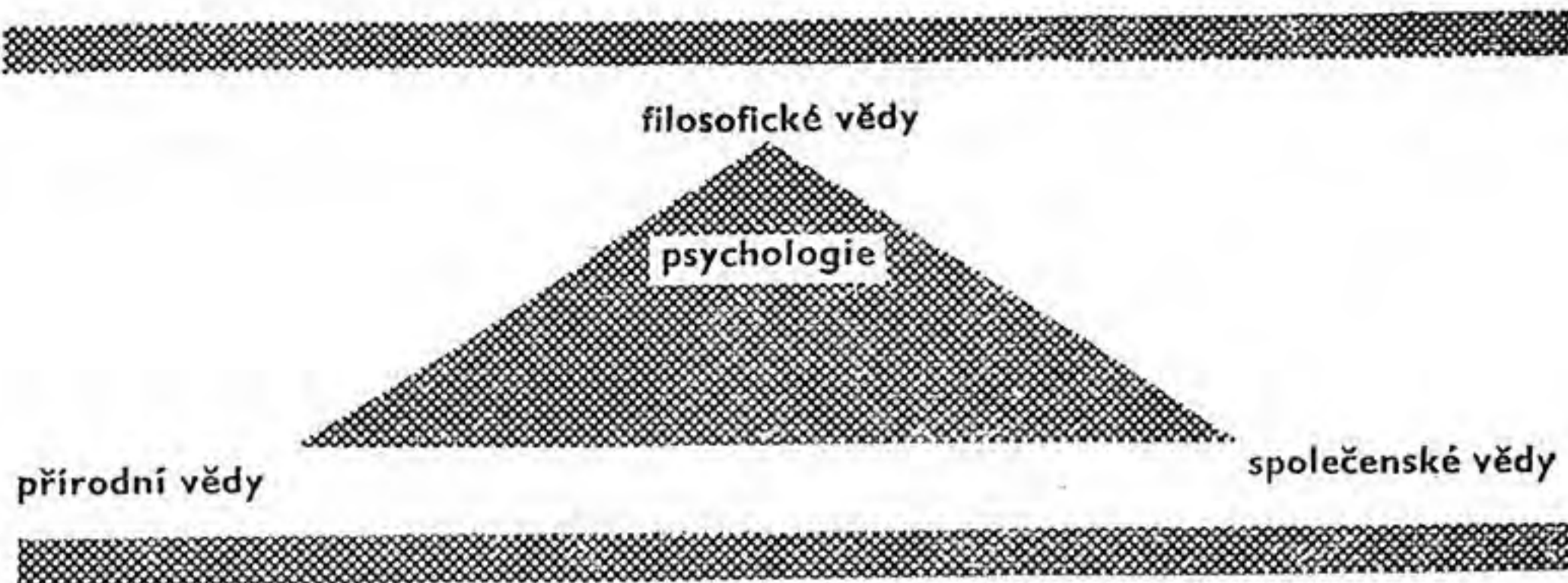
Předmětem psychologie je prožívání a chování živých bytostí, které je podstatně určováno také přírodním prostředím u zvířat a společenským prostředím u člověka. Kromě toho jsou některé formy chování člověka tak složité a jeho prožívání tak zvláštní, že je nelze zkoumat jako přírodní jevy, v nichž je nutná kontrolovatelnost podmínek, které je vyvolávají, opakovatelnost pokusů s nimi aj. To v mnoha případech zkoumání psychologie člověka není možné. Psychologové nemohou např. experimentovat se složitými city, nemohou jako přírodovědci studovat jevy sociálního chování, protože jejich podmínky jsou složitější, a tyto jevy, např. lásku, nelze uměle vyvolat a měnit, jak je tomu u chemických a fyzikálních procesů. Podle T. Erismana (1965) proto v psychologii nestačí induktivní metody a je nutný ještě tzv. vzhled (Einsicht), což v podstatě souvisí s metodou rozumění. T. Erisman tak rozeznává: a) induktivně přírodovědeckou a b) vzhledově duchovědnou psychologii — oba druhy psychologie pokládá za vědy stejně důležité. Psycholog, který zkoumá např. podmínky ostrosti vnímání (*v. h.*) nebo rozsahu pozornosti (*v. h.*), tj. časoprostorovou stránku psychických jevů, použije k výkladu induktivní metody, však psycholog, který si klade otázku o příčinách agresivity určitých osob nebo jejich sociálního selhávání v rodinném a erotickém životě, tedy ten, kdo hledá vnitřní souvislosti jevů, použije metody vzhledu. Behavioristé ovšem metodu vzhledu odmítají jako nevědeckou, protože není objektivní; je však stejně kontrolovatelná jako metoda induktivní.

Psychologické způsoby vysvětlování. Podle K. Lewina (1927) se v psychologii užívá tří způsobů vysvětlování jevů: 1. kondicionální vysvětlování: např. hladové chování, tj. vyhledávání potravy živočichem, je vysvětlováno mechanismem hladu — vznik hladu je podmínkou potravního chování; 2. genetické nebo historické vysvětlování vychází z předcházejících podmínek, např. agresivita je vysvětlována předcházejícím trestáním dítěte (může být podáno i vysvětlení kondicionálně ge-

netické), 3. teoretické vysvětlování vychází z postulování, např. specifického pudu.

V moderní psychologii se však často upouští od kauzálního vysvětlování a nahrazuje se vysvětlením v termínech kovariace a korelace nebo faktorové analýzy. V jiných případech se psychologové uchylují k vysvětlování psychických jevů pomocí fyziologické terminologie, avšak to má často charakter pouhého hypostázování, v němž je vysvětlení nahrazeno zavedením nějakého pojmu (např. pozornost se vysvětluje jako dominanta). Psychologické zákony jsou statistické, tj. platí pro většinu případů, nikoli pro všechny jedince. Vysvětlení ve fyziologické terminologii je tak často jen vysvětlením fiktivním, je to v podstatě jen výklad v jiné rovině pohledu. Podobně jako fyziologie má svůj předmět studia a svou odpovídající terminologii, která se liší od předmětu a terminologie biochemie, ač i biochemie zkoumá fyziologické jevy, má psychologie svůj samostatný předmět a svou samostatnou specifickou terminologii, která je ve vztahu k specifičnosti předmětu psychologie dostatečně komunikativní, stejně jako terminologie jiných věd. Je nesporné, že myšlení jako psychický jev má svou stránku biochemickou, fyzikální, fyziologickou a jiné, ale jako prožívání a chování (chápaní a řešení problémů) může být studováno a vysvětlováno jen v psychologické terminologii a z psychologických hledisek. Užívá-li se v psychologii někdy hledisek fyziologických, může to být oprávněno tím, že předmět psychologie není ostře ohraničen, zvláště ve vztahu k neurofyziologii, avšak neurofyziologický výklad nikdy nemůže nahradit psychologický. Za daného stavu psychologie jako vědy a za daného stavu neurologie a neurofyziologie je možné takové překrývání hledisek jen ve velmi malé míře.

Moderní psychologie je vědou experimentální, nikoli však pouze experimentální. Podle P. Fraisse (1951) obětuje experimentální metoda: a) poznání jedinečného člověka abstrakci, b) pojetí celostní analýze, c) subjektivní objektivnímu — ale vše to, co experimentální psychologie eliminuje, je v psychologii důležité, protože vyjadřuje specifičnost psychiky. Psychologie proto není jen experimentální vědou a kromě experimentu používá i jiných adekvátních metod (introspekce, klinické metody, psychoanalýzy a fenomenologické metody), které vylučují přírodovědecké pojetí zkoumání psychiky. Psychologie tak není vědou výlučně přírodní, ale ani výlučně společenskou, protože v řadě případů jsou přírodovědecká hlediska výkladu a významu nejen možná, ale i nutná. Zdá se proto, že je oprávněné zařazení psychologie mezi soustavu přírodních a soustavu společenských věd, jak to ve své klasifikaci navrhuje B. M. Kedrov (1955), který také považuje psychologii za blízkou filozofii. Zařazení psychologie v systému věd je možno vyjádřit v následujícím schématu:

Psychologie nezkoumá psychiku živých bytostí v úplné abstrakci, neboť živé bytosti tvoří jednotu s prostředím, v němž žijí, a zároveň to jsou živé organismy, v nichž psychické vystupuje v těsném sepětí s biologickými procesy. Psychologie má v tomto smyslu těsný vztah k řadě příbuzných, resp. pomocných věd. Tento vztah je možno vyjádřit následujícím schématem:

V uvedeném schématu je jen přehled vztahu psychologie k nejdůležitějším pomocným vědám. Kromě toho má psychologie vztah k řadě dalších věd, podle povahy speciální problematiky (k ekonomii, historii, estetice, lingvistice, genetice aj.).

Vztah psychologie a zoologie je zvláště těsný v oblasti studia fylogeneze psychiky, která je vlastně srovnávací psychologií, studující rozdíly a zvláštnosti psychiky různých živočišných druhů. K tomu je nutná znalost stavby různých organismů, přírodního prostředí, rozmanitých živočišných druhů apod.

Vztah psychologie a antropologie. Psychologové, kteří se zabývají člověkem, musí znát lidské tělo a jeho fyziologii, ale i antropogenezi, kul-

turní podmínky a prostředí různých lidských ras (kultur. antropologie).

Vztah psychologie a sociologie. Psychologie zkoumá individuum v jednotě s prostředím, ve kterém žije. Proto psychologové studují podmínky přírodního prostředí zvířat (etologie), živočišná společenství a ovšem i společenské prostředí člověka, jeho historický vývoj, organizaci apod.

Vztah psychologie a biologie je dán tím, že psychologie zkoumá jednu stránku života živých bytostí (člověka a zvířat), totiž psychiku, která s životem a jeho zákonitostmi těsně souvisí. Biologické změny organismu jsou v těsné souvislosti se změnami psychickými nebo jsou jejich příčinami. Proto existuje řada publikací o biologické psychologii.

Vztah psychologie a filozofie byl úzký až do konce 19. století, kdy se většinou mezi oběma oblastmi vědění ani nerozlišovalo. Psychologie jako jiné vědy přispívá k filosofickému poznání, zvláště k tzv. filozofii člověka a noetice. Naopak každý psychologický směr, soustava či škola mají určité filosofické hledisko jako východisko, což je dobře patrné z rozdílu dialektickomaterialistického, vulgárně materialistického, pozitivistického, operacionalistického, fenomenologického, tomistického a jiných pojetí předmětu psychologie, její metodologie a jejích úkolů.

Psychologie byla v minulosti ovlivněna mnoha významnými představiteli různých věd; stačí zde připomenout jen Darwinovu teorii vývoje druhů a vzniku člověka, Pavlovovo učení o podmíněných reflexech (*v. h.*), Bernardovu a Cannonovu koncepci homeostázy (*v. h.*), objevy kulturních antropologů o společenské podmíněnosti lidské psychiky a mnoha dalších.

Soustava psychologie. Psychologie jako každá věda má svou historii, svou metodologii, svou teorii a také svou praxi. Základem je obecná psychologie, která tvoří soustavu zobecněných poznatků z různých oblastí studia psychiky, jež je pak východiskem aplikace v různých oborech společenské činnosti. Soustavu psychologie lze schematicky znázornit takto:

Zásadně je možno rozlišovat psychologii člověka a psychologii zvířat (obecná psychologie jednu i druhou integruje) a kromě psychologie normální psychologii abnormální, tzv. *psychopatologii*, která studuje abnormity a patologii duševního života člověka a je v podstatě základem psychiatrie.

Vývojová psychologie se dělí na obor fylogeneze psychiky, který zkoumá chování různých živočišných druhů a srovnává zjištěné rozdíly, a na obor ontogeneze psychiky, který zkoumá psychický vývoj lidského jedince od prenatálního období k dětství, dospívání, dospělosti a stáří.

Diferenciální psychologie zkoumá psychické rozdíly mezi pohlavími, rasami, etnickými skupinami, třídami atd. Ve starším pojetí zkoumala diferenciální psychologie psychické rozdíly mezi lidmi vůbec (*v. h.*).

Fyziologická psychologie zkoumá vliv fyzikálních a chemických faktorů na psychiku člověka, resp. vliv fyzikálního a chemického prostředí na jedince vůbec nebo na jeho dílčí psychické funkce (např. vliv intenzity osvětlení na ostrost zrakového vnímání). V minulosti se podstatně kryla s tzv. psychofyzikou (*v. h.*).

Sociální psychologie zkoumá vliv společenských a sociálních faktorů na psychiku člověka (podle některých autorů i vliv sociálních faktorů na chování zvířat). Základními sociálními vlivy jsou jedinci i sociální skupiny, společenské vlivy reprezentující různé formy tzv. společenského vědomí, společenské instituce a společenské, resp. kulturní prostředí vůbec (*v. h.*).

M. N.

LITERATURA

- Anaňjev B. G.: Čelovek kak predmet poznanija, Leningrad 1968
Binswanger L.: Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie, Berlin 1922
Budilova E. A.: Filosofskije problemy v sovětskoj psihologii, Moskva 1972
Mandler G., Kessen W.: The Language of Psychology, New York — London 1959
Müller — Freienfels R.: Psychologie přítomnosti (př.), Praha 1937
Pongratz L. J.: Problemgeschichte der Psychologie, Bern — München 1967
Pratt C. C.: The Logic of Modern Psychology, New York 1939
Rogovin M. S.: Vvedenije v psihologiju, Moskva 1969
Rubinštejn S. L.: Zásady a cesty rozvoja psychológie (př.), Bratislava 1963
Skinner B. F.: Science and Human Behavior, New York 1953
Šorochova E. V. (red.): Metodologičeskije i teoretičeskije problemy psihologii, Moskva 1969
Wolman B. B., Nagel E. (eds.): Scientific Psychology: Principles and Approaches, New York — London 1965

PSYCHOLOGIE VÝVOJOVÁ postihuje duševní procesy a vlastnosti v jejich zrodu a vývoji. Zabývá se psychickým (duševním) vývojem člověka, hledá a zkoumá ty složky a činitele, kteří se účastní vývoje, a objevuje zákonitosti, podle nichž vývoj v jednotlivých obdobích lidského věku probíhá. Předmětem vývojové psychologie jsou všechny vývojové stupně ontogeneze psychiky od narození do stáří. Ontogenezi rozumíme průběh vývoje individuálního organismu.

Protože duševní vývoj závisí a) na tělesném vývoji, zejména na vývoji centrální nervové soustavy, b) na vlivu prostředí v nejširším slova smyslu, c) na vlivu výchovy a záměrného nebo spontánního působení na člověka, opírá se vývojová psychologie o psychologii obecnou, o nauku o vyšší nervové činnosti a o psychologii pedagogickou (*v. h.*). Poznatky z vývojové psychologie umožňují porozumět současnému stavu vývoje psychiky člověka, popřípadě i předvídat další průběh. Jestliže známe zákonitosti vývoje duševního života, můžeme jich využít při výchovném formování a rozvíjení dětské psychiky. Nejzávažnější praktický význam má vývojová psychologie pro pedagogy, rodiče a vychovatele. Jejich úspěchy závisí na aplikaci výchovných zásad a metod na věkové a individuální psychologické zvláštnosti dětí, dospívající mládeže i dospělých. Respektovat věkové zvláštnosti mládeže při výchově a vyučování znamená znát charakteristické rysy duševního vývoje dítěte a vědět, zda požadavky, které máme na žáka, jsou přiměřené jeho duševnímu vývoji a stavu psychických procesů.

Vývojová psychologie se zabývá: 1. duševním vývojem a jeho činiteli, charakteristikou vývoje, vývojem nervové soustavy a vyšší nervové činnosti, faktory psychického vývoje a jeho periodizací; 2. tělesným a duševním vývojem dětí v období kojeneckého věku a věku batolete. Jde především o rozvoj motoriky, vývoj nervového systému, o vývoj psychických procesů a sociálních vztahů, o vývoj poznávacích procesů, řeči a myšlení, o vliv hry na psychomotorickou stránku dítěte a o vývoj emocí (*v. h.*); 3. tělesným a duševním životem dítěte v době předškolního věku. Tu jde již o vývoj osobnosti dítěte, o rozvoj jeho citů a sociálních vztahů, o strukturu osobnosti dítěte před vstupem do školy; 4. mladším školním věkem, zejména vývojem poznávacích procesů, vývojem individuálních zvláštností, morálním profilem osobnosti mladšího školáka, zájmy dětí v tomto věkovém rozmezí a vývojem sociálních vztahů; 5. středním školním věkem (pubertou). Zde se zkoumá kromě předchozích složek zvláště vývoj charakterových rysů, mravní a pohlavní vývoj mládeže, její zájmy a vzájemné vztahy i vztahy k dospělým; 6. starším školním věkem (puberta a adolescence). Zde jde zvláště o další vývoj osobnosti, o rozvoj morálky a světového názoru, sociálních vztahů, vztahů mezi chlapci a dívkami a ostatní aspekty typické pro dospívání; 7. dalším vývojem dospělého

člověka ve věkových rozmezích do 25, do 40, do 60, do 70 let i dále. Tato období nejsou dosud prozkoumána natolik, abychom je mohli charakterizovat a ukázat na další vývoj, popřípadě na retardaci v tělesném a duševním vývoji (stárnutí). Problémy stáří a stárnutí se zabývá odvětví psychologie — gerontopsychologie.

Pozoruhodný výzkum dospělých se provádí v Ústavu pro všeobecné vzdělání dospělých v Leningradě pod vedením prof. Darinského. Jde o komplexní psychologický výzkum dospělých ve věku od 18 — 25 let. Na podkladě výsledků, které se zpracovávají, budou získané zkušenosti využity při dalších výzkumech dospělých (25—40, od 40—55, od 55—70) apod.

F. H.

LITERATURA

Krasnogorskij N. I.: Vyšší nervová činnost dítěte, Praha 1963

Kuric J.: Psychológia dieťaťa a mládeže, Bratislava 1959

Leontjev A. N.: Problémy psychického vývoje (př.), Praha 1966

Příhoda V.: Ontogeneze lidské psychiky, 1. — 4. díl, Praha 1963 — 1974

PSYCHOPATOLOGIE Někteří psychologové vymezují psychopatologii jako „systematický výzkum chorobných mentálních podmínek“. V tomto smyslu je psychopatologie protikladem psychiatrie a klinické psychologie. Psychopatologie je věda o chorobné duševní činnosti a zabývá se chorobnými duševními projevy. K. Jaspers (1955) nazývá psychiatrii praktickým povoláním a psychopatologii vědou. Ve svém obsáhlém monografickém díle a ve své známé učebnici obecné psychopatologie však K. Jaspers dost stírá hranice mezi psychologíí a psychopatologií, psychologie je mu východiskem psychopatologie, ale i naopak psychopatologie přispívá k poznávání normálního duševního života.

Počátky vědecké psychopatologie v 19. století jsou úzce spojeny s rozvojem psychiatrie. Pojem psychopatologie je nutno odlišit od pojmu *patopsychologie*, jímž se rozumí psychologie nemocných (nejen duševně).

Psychopatologie se dělí na obecnou a speciální. Obecná psychopatologie zkoumá obecné příčiny duševních poruch (prenatální — před narozením, perinatální a postnatální — po narození, biologické a psychologické) a podává obecný výklad a popis psychopatologických projevů ve vnímání (*v. h.*), představování (*v. h. Představy*), paměti (*v. h.*), myšlení (*v. h.*), sdělování, cítění (*v. h. Vůle*) i výklad a popis patologických změn osobnosti. Speciální psychopatologie pojednává o jednotlivých příznacích duševních poruch, jejichž termíny se v podstatě kryjí s psychiatrickými nosologickými jednotkami (tj. jednotlivé ka-

tegorie chorob a abnormálních stavů jako: reaktivní stavy, psychopatie, neurózy, psychózy, slabomyslnosti aj.).

Behaviorismus (*v. h.*) chápe duševní poruchy, které nemají organický základ, jako důsledky maladaptací a snaží se je analyzovat v termínech učení a mezilidských vztahů. Fenomenologové rozeznávají vysvětlující (neurologicky založenou) a rozumějící (psychologicky založenou) psychopatologii.

M. N.

LITERATURA

Cameron N.: Personality Development and Psychopathology, London 1963

Janík A., Dušek K.: Diagnostika duševních poruch, Praha 1974

Kisker G. W.: The Disorganized Personality, New York 1964

Richterová - Trnka - Holub - Mečíř: Psychopatologie, Praha 1967

Schneider K.: Klinische Psychopathologie, 8. Aufl., Stuttgart 1976

Zeigarnik B. V.: Vvedeniye v patopsichologiyu, Moskva 1969

PSYCHOSOMATIKA je souborný název pro vztahy mezi psychickými a somatickými (tj. tělesnými) jevy. V užším smyslu se tak nazývá oblast studia psychogenních onemocnění, tj. chorob způsobovaných psychickými vlivy. K. M. Bykov (1952) experimentálně prokázal, že afektogenní situace (tj. situace vyvolávající afekty) mohou způsobovat vážná onemocnění: např. vředovou chorobu (žaludeční vředy), choroby krevního oběhu (zvl. vysoký krevní tlak) a dokonce i smrt z ochrnutí srdce, ke které může u člověka dojít při vzniku náhlého, silného smutku. Psychogenní smrt byla též pozorována u haitských domorodců v souvislosti s kouzlem vúdú (domorodec věřící v magickou moc čaroděje se kácí a umírá v křečích, když byl tímto čarodějem proklet), což je nepochybně opět případ afektogenního selhání srdeční činnosti. Od konce druhé světové války se na základě těchto poznatků vytvořil a rozšířil nový medicínský obor, tzv. *psychosomatická medicína*, která zkoumá psychické faktory různých chorob. Podle údajů z r. 1958 tvoří psychosomatické potíže asi 1/3 všech případů osob, které se obracejí na lékaře. Psychosomatické choroby nepostihují pouze funkci orgánu, nýbrž i orgán sám a projevují se jako chronická onemocnění s fázovým průběhem. Podle M. Hamiltona (1971) se jedná nejčastěji o tato onemocnění:

orgány dýchací — astma

zažívací orgány — žaludeční vředy

orgány krevního oběhu — hypertonie, migréna

kůže — neurodermatitis

vnitřní sekrece — poruchy menstruace, diabetes mellitus

jiné poruchy — rheumatická arthrititis

O psychogenní podstatě některých chorob se dosud vedou spory. Obecně se soudí, že psychosomatické poruchy souvisí s poruchami emocionality.

Psychosomatické poruchy vznikají jako reakce na stressové situace (*v. h. Stress*), které mají silnou emocionální odezvu. Činnost vnitřních orgánů je, jak známo, kontrolována autonomním nervovým systémem, přičemž reflexy vnitřních orgánů jsou integrovány s činností mozku vůbec, zvláště pak s činností hypothalamu, který souvisí též s emocionalitou, jako viscerální (útrobní) procesy vůbec. Ve stressových situacích je celá autonomní nervová soustava aktivována a změny, které se přitom objevují, jsou srovnatelné s doprovodnými změnami stavu úzkosti. Současně se zvyšuje aktivita žláz s vnitřní sekrecí. Tak se objevují určité stavy, které se podobají psychosomatickým poruchám: např. dráždění parasympatických drah, které vedou k bronchiolům, způsobuje kontrakci svalových vláken a tím zmenšení průsvitu bronchiol, což se podobá prvnímu stadiu astmatického záchvatu; dráždění autonomních nervů inervujících žaludek vede ke zduření žaludeční sliznice, která se tak stává „zranitelnější“. Případná „zranění“ pak nelze léčit, dokud se žaludek „neuklidní“ (M. Hamilton 1971). K psychosomatickým chorobám jsou jedinci predisponováni zvýšenou reaktivitou autonomní nervové soustavy, což je převážně zděděná vlastnost. Pacienti trpící vředem na dvanáctníku jsou velmi úzkostní. Obecně koresponduje sklon k psychosomatickým chorobám s tzv. anankastickým typem osobnosti (anankasté reprezentují jakýsi předstupeň neurózy, vyznačují se nutkavými sklony, různými fóbiemi, tj. neodůvodněnými obavami, malicherností a skrupulózitou). Podle M. Bouchala a R. Konečného (1971) mohou *fyzilogické odezvy psychických dějů* probíhat v různých oblastech organismu: (1) jako kardiovaskulární změny, tj. urychlení srdeční činnosti, zvýšení krevního tlaku, zúžení nebo rozšíření cév atd.; (2) jako změny dechu, tj. zadržetí, zpomalení, zrychlení; (3) jako reakce zažívacího traktu, tj. zvýšená motilita žaludku a peristaltika střev se zvýšenou pasáží žaludečního obsahu, sklon k průjmům, případně jako snížená motilita s útlumem střevní a žaludeční činnosti se sklonem k zácpě atd.; (4) jako změny v pohotovosti k sexuálním reakcím, tj. zvýšená nebo snížená schopnost erekce, zduření klitoris atd.; (5) jako změny v reakci svalů a jejich napětí, tj. třes, zvyšování síly jazyka z 5 až na 8 kg nebo naopak pokles z 5 až na 2,5 kg ve stavu váhavosti a (6) jako sekrece potu, zvl. na dlaních a na čele.

K. M. Bykov (1951) je tvůrcem tzv. *kortiko-viscerální teorie*, podle níž se činnost vnitřních orgánů (viscera) promítá i do činnosti mozkové kůry (kortexu). Tak lze působit na činnost vnitřních orgánů primárně i prostřednictvím vyšších psychických funkcí, neurofyzilogicky reprezentovaných činností mozkové kůry. To se týká zvl.

podmiňování autonomních (vegetativních) reakcí, které probíhá velmi snadno. Tyto účinky dobře ilustrují experimenty, které provedli Porter a Brady (1963) na opicích: opice, vždy v páru, byly vystaveny bolestivým podnětům, ale jen jedna z obou opic měla vždy možnost vypnout aparaturu, pomocí níž byly zvířatům udělovány bolestivé šoky — tyto „opice s odpovědností“ dostávaly gastroduodenální léze, kdežto ty druhé zůstávaly zdravé.

Pokusy o psychoanalytickou interpretaci psychosomatických poruch, které v těchto chorobách spatřují ponejvíce ekvivalenty sexuálních tendencí, je možno označit za ryze spekulativní, bez dostatečné empirické dokumentace. Ke škodě věci jsou však tyto „teorie“ často popularizovány a mají určitý ohlas.

Psychosomatické choroby jsou vážným problémem současnosti, protože pro moderního člověka, žijícího v industrializované společnosti existuje mnoho silných stressů. V kapitalistické společnosti jsou to zvláště hrozby ztráty zaměstnání, společenského statu, sociální nejistota a další. Psychosomatické choroby je nutno odlišit od neuróz, které jsou reakcemi na neřešitelné životní konflikty a v somatické sféře se projevují jen jako poruchy funkcí různých orgánů.

M. N.

LITERATURA

Boor C. de, Künzler E.: Die psychosomatische Klinik und ihre Patienten, Heidelberg — Bern 1963

Bykov K. M.: Mozková kúra a vnitřní orgány, Praha 1951

Alexander F.: Psychosomatische Medizin (překl. z angl.), Berlin 1951

Hamilton M.: Psychosomatics, London 1955

Uexküll T. von: Grundfragen der psychosomatischen Medizin, Hamburg 1968

PSYCHOTERAPIE je oblast aplikované psychologie náležící do okruhu problematiky klinické psychologie. Poměrně jednotně je přijímáno Janetovo vymezení psychoterapie jako „užití psychologické vědy k léčení různých emocí“; nemusí vždy jít jen o nemoci psychické, ale vždy jde především o nemoci psychogenní a o takové klinické případy, kde je psychika podstatnou složkou. V nejširším smyslu tedy jde o léčení psychologickými prostředky. V tomto smyslu vymezuje psychoterapii S. Kratochvíl (1966) jako působení na emoce (*v. h.*), poruchy nebo anomálie psychologickými prostředky. Rozeznává se psychoterapie v užším smyslu, tj. cílevědomé působení psychoterapeuta na pacienta psychologickými prostředky, a psychoterapie ve smyslu širším, tj. léčba prostředím. Psychoterapie může být: a) symptomatická, tzn. že směřuje k odstranění příznaků choroby nebo poruchy; b) kauzální, směřující k odstranění skutečných příčin. Symptomatická

a kauzální psychoterapie se často prostupují. Obecným cílem psychoterapie je rekonstrukce osobnosti, resp. readaptace, tj. odstranění nežádoucích vlastností, které narušují proces adaptace nebo vedou k poruchám duševního a tělesného zdraví a vytvoření nových dispozic pro psychickou adaptaci a tělesné zdraví.

Metody psychoterapie. Obecně se rozlišují: a) metody racionální, k nimž náleží přesvědčování, objasňování, reorientace postojů a psychagogika, tj. racionální vedení a usměrňování pacienta, a které jsou založeny na rozumovém zhodnocení situace a logickém přesvědčování pacienta, b) metody sugestivní, které dosahují psychoterapeutických cílů pomocí různých způsobů sugesce. Kromě toho se rozlišují různé metody speciální, např. metody abreaktivní, jejichž podstatou je umožnění odreagování městnaných afektů pomocí kontrolované reprodukce patogenních zážitků, interpersonální psychoterapie, v níž jde o restrukturuaci osobnosti pomocí korektivní zkušenosti, umožňující nové diferenciaci a korekce dosavadních generalizací v sociálních vztazích. Zásadně se psychoterapeutické metody dělí na: a) individuální (předmětem psychoterapeutické péče je jedinec), b) kolektivní (předmětem psychoterapeutické péče je celá skupina osob téže klinické problematiky). V rámci psychoterapie byla vyvinuta řada speciálních technik, např. tzv. *psychodrama*. V psychodramatu pacient přehrává svůj problém, event. za účasti a zasahování ostatních, v rámci skupinové terapie, nebo je určitý problém „z dramatisován“ a hrán celou skupinou (psychoterapeutickou komunitou). Jinou technikou je *psychogymnastika*, řada specifických cviků vnímání, výrazu, komunikace atd., která slouží zvl. ke zdokonalování sociální percepce. Jinou, velmi specifickou technikou je tzv. *encounter* (z angl. slova „setkání“), která usnadňuje komunikaci a zjemňuje reakce na sociální podněty. Cílem všech těchto technik je, aby pacient (většinou neurotik), dokonaleji porozuměl rolím a potřebám druhých, užíval dokonalejších sociálních technik a dokonaleji komunikoval s ostatními.

Řada psychoterapeutických metod se vyvinula z různých teorií psychické činnosti a z různých pojetí psychologie osobnosti (psychoanalytická psychoterapie, behaviorální psychoterapie aj.). Přes rozmanitost psychoterapeutických teorií a technik lze však v psychoterapeutických postupech najít základní opakovatelné obecné rysy (E. Šyříštová, 1964). V psychoterapii jde o obecné zásady obnovování ztracené rovnováhy mezi osobností a jejím prostředím, resp. o obnovování rovnováhy organismu přes jeho psychiku. Podle E. Šyříštové (1964) platí pro normální psychickou činnost následující principy: 1. dynamická jednota mezi potřebami osobnosti, její činností a předmětnou stránkou potřeb, 2. jednotný vztah mezi potřebami geneticky staršími a geneticky mladšími, 3. jednotný výběrový charakter potřeb (schopnost jednotné nedifúzní selekce cíle). Pro psychoterapeutický postup

pak z toho vyplývají následující úkoly, které jsou zajišťovány různými technikami: 1. navodit jednotný vztah mezi potřebami nemocného, jeho činností a objekty potřeb, 2. koordinovat vztah mezi potřebami osobnosti, zejména mezi potřebami biologickými a sociálními, 3. postupně vytvářet jednotný vztah k určitému reálnému, pro osobnost životně významnému cíli nebo cílům za účelem koordinace a integrace psychické činnosti (uváděno podle E. Syřištové). Obecnou zásadou psychoterapie je reintegrace narušené jednoty funkcí organismu nebo osobnosti psychologickými prostředky. Tato reintegrace se uskutečňuje prostřednictvím různých technik, v nichž se objevují obecné zásady psychoterapeutického přístupu i zásady speciální podle povahy onemocnění, vlastností osobnosti pacienta, jeho kulturní příslušnosti aj.

M. N.

LITERATURA

Benedetti G.: Klinische Psychotherapie, Bern — Stuttgart 1964

Knoblochová J. a kol.: Psychotherapie, Praha 1968

Kondáš O.: Discentná psychoterapia, Bratislava 1969

Kratochvíl S.: Psychotherapie, Praha 1970

Lebedinskij M. S.: Očerki psihoterapii, Moskva 1959

Stein M. O. (ed.): Contemporary Psychotherapies, New York 1961

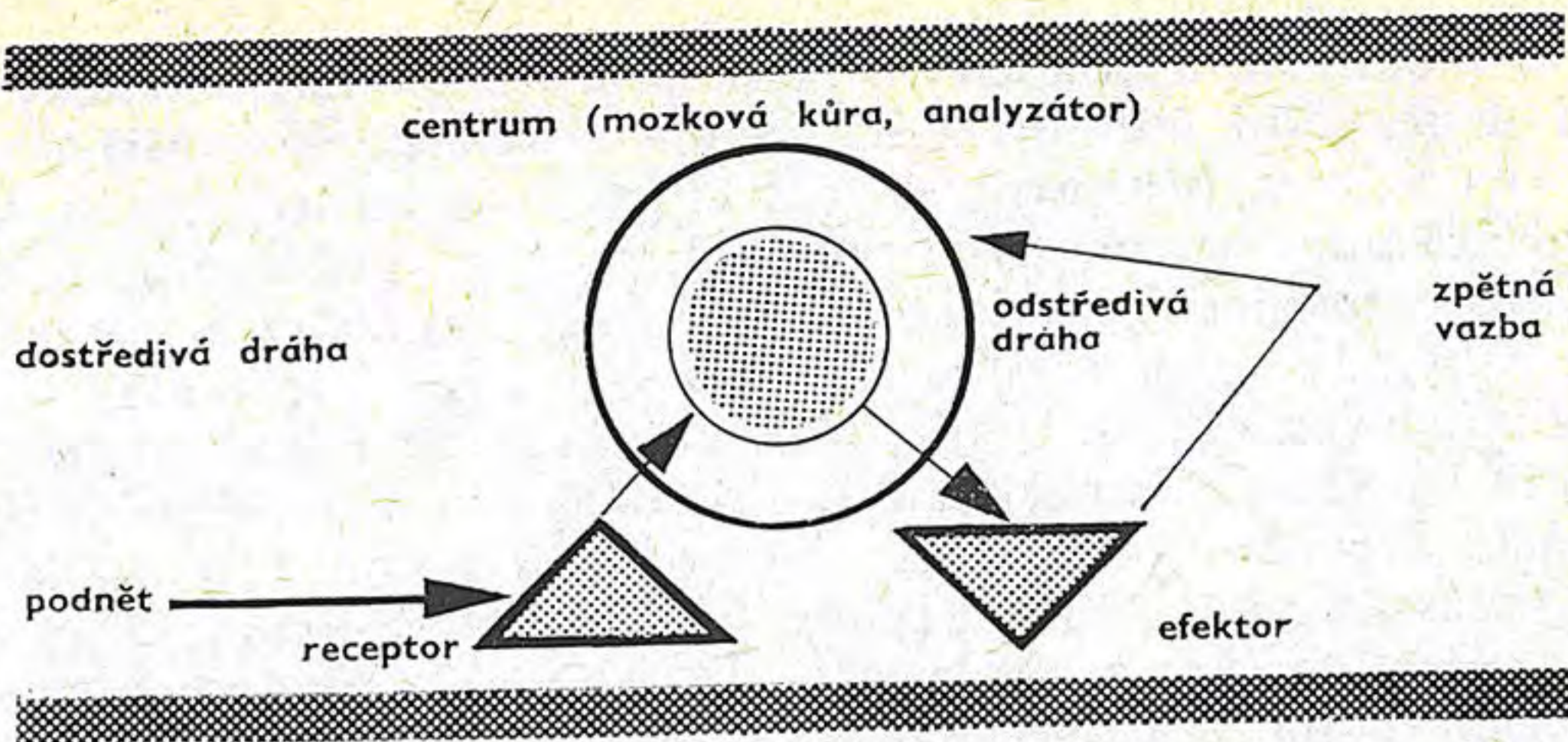
Syřištová E.: Možnosti a meze psychoterapie schizofrenního onemocnění, Praha 1965

Volpert I. E.: Psihoterapija, Leningrad 1972

REFLEX je funkčním elementem nervové činnosti a zákonitou, biologicky účelnou odpovědí organismu na působící podnět. Je vlastně představován pohybem nervového vzruchu, který je vyvolán v receptoru a přechází dostředivými drahami do centra a odtud k efektoru, tj. do svalstva nebo do žlázy. Tuto dráhu, po níž vzruch probíhá, nazýváme *reflexním obloukem*.

Schéma ukazuje dráhu nervového vzruchu z receptoru do centra a odtud k efektoru. Podnětem pro vyvolání reflexu je nějaká biologicky významná změna v živočichově okolí nebo přímo působící fyzikální či chemický vliv. Nervová činnost člověka je tak více či méně složitým komplexem reflexů. Reflex jako odpověď organismu na působící podnět má rovněž biologický význam. Činnost efektoru je proto kontrolována mechanismem zpětné vazby, jímž je zpět do centra signalizována přiměřenost (efektivita) reflexu.

Nepodmíněné reflexy. Organismus je vybaven především určitým systémem nepodmíněných reflexů, jejichž mechanismy jsou preformovány, tj. probíhají po vrozených drahách jako odpověď na vrozené podněty. Tyto reflexy zajišťují základní přizpůsobení organismu změnám

životním podmínkám. Např. popálení ruky ohněm je bolestivým podnětem, který vyvolává obranný reflex, tj. rychlé odtažení ruky z dosahu působícího bolestivého podnětu. Reflexy se sdružují ve složitější komplexy, tzv. reakce. Složitějším komplexem takových reflexů jsou např. odvrátané reakce. Nepodmíněné nebo lépe řečeno vrozené reflexy jsou vyvolávány nepodmíněnými či lépe řečeno vrozenými podněty, které signalizují něco biologicky významného (potravu, nebezpečí, bolest atd.). Reflexy se pojí v řetězce zvané instinkty (*v. h.*).

Podle svých životních podmínek jsou různé druhy organismů vybaveny různými systémy nepodmíněných reflexů.

Nejdůležitější nepodmíněné reflexy

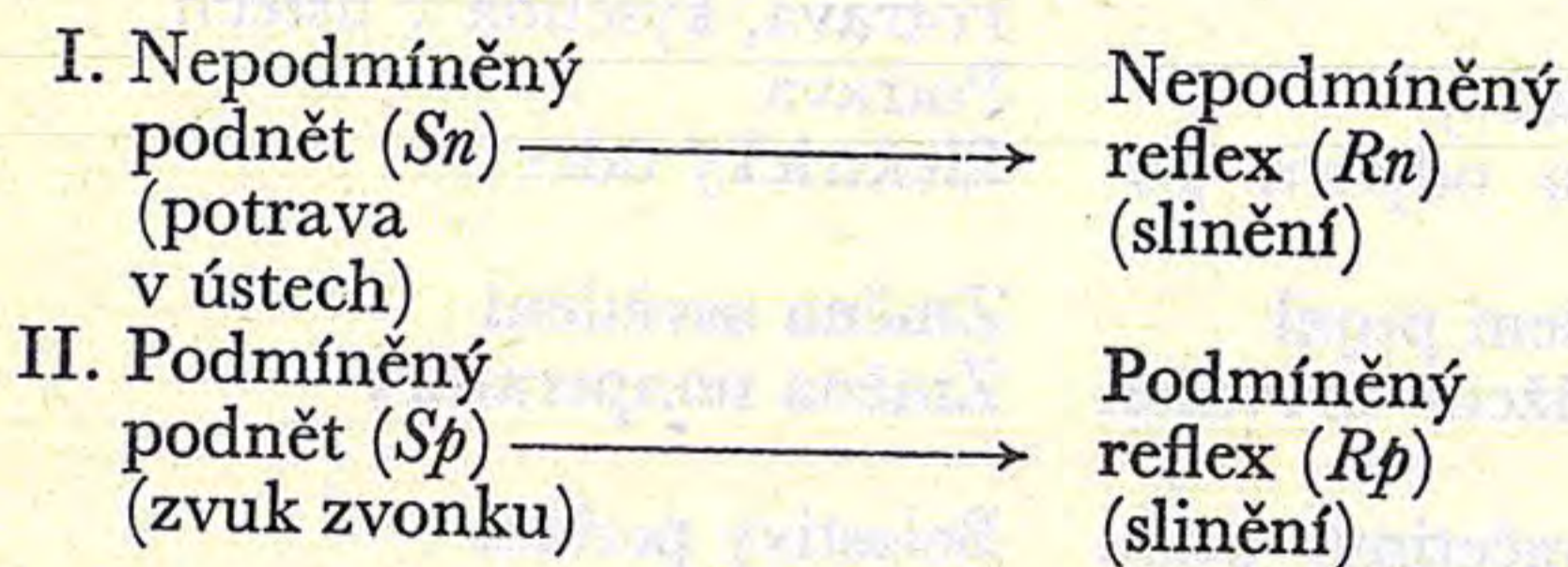
<i>Reflex</i>	<i>Vrozený podnět</i>
Sekrece slin	Potrava, kyselina v ústech
Sekrece žaludeční šťávy	Potrava
Pokles elektrického odporu pokožky těla	Elektrický úder
Rozšíření nebo zúžení pupil	Změna osvětlení
Rozšíření nebo zúžení krevních vlásečnic	Změna teploty
Rychlý pohyb končetiny, prstu nebo celého těla (oddálení od podnětu)	Bolestivý podnět
Kašel, kýchnutí	Podráždění sliznice nepřímým podnětem
Orientace (otočení hlavy ve směru působícího podnětu)	Změna v okolí (náhlý zvuk) aj.

Z hlediska biologických funkcí se nepodmíněné reflexy obyčejně dělí do šesti skupin: 1. potravní reflexy (souvisící s přijímáním a zpracováním potravy), 2. obranné reflexy (souvisící s vyhýbá-

ním se škodlivým a bolestivým podnětům), 3. pohlavní reflexy (souvisící se sexuální činností), 4. orientační reflexy (souvisící s orientací živočicha a přípravou k reakci), 5. pátrací reflexy (souvisící s vyhledáváním přiměřených podnětů, potravy, pohlavního partnera atd.), 6. statokinetické a lokomoční reflexy (souvisící s udržováním rovnováhy těla a s jeho pohyby v prostoru). Kromě toho existuje řada nepodmíněných reflexů uvnitř těla, které souvisí s činností tělesných orgánů (vylučování moči apod.). Jiné dělení nepodmíněných reflexů vychází z hlediska úrovně nervové činnosti. Z tohoto hlediska lze vrozené reflexy třídit na míšní, reflexy mozkového kmene, reflexy mezimozku (hypothalamus, thalamus aj.). Některé nepodmíněné reflexy trvají jen potud, pokud mají pro organismus biologický význam (např. sací reflexy u kojence), jiné se objevují později (např. reflexy pohlavní).

Nepodmíněné reflexy probíhají na základě vrozených anatomických a fyziologických zvláštností nervové soustavy.

Podmíněné reflexy. Předchází-li nepodmíněnému podnětu nějaký indiferentní podnět, např. podávání potravy, zvuk zvonku, stane se tento dosud indiferentní podnět (v tomto případě zvuk zvonku) signálem podnětu nepodmíněného a po jediném či několika spojeních vyvolá tutéž reakci jako nepodmíněný podnět. V našem případě tedy za těchto okolností zvuk zvonku, který předcházel potravě, vyvolá slinění, tj. počáteční fázi potravního reflexu. Podnětu, který signalizuje objevení nepodmíněného podnětu, se říká podnět podmíněný (*v. h. Podmiňování*). Vznik podmíněného reflexu lze pak schematizovat takto:

S = stimulus (podnět), R = reakce (reflex); n = nepodmíněný; p = podmíněný.

Podmíněný reflex vzniká za těchto podmínek: 1. podmíněný podnět musí nepodmíněnému podnětu předcházet nebo musí působit současně s ním, 2. spojení podmíněného a nepodmíněného podnětu se musí opakovat, 3. nepodmíněný podnět musí být biologicky významnější než přidružený podnět podmíněný, 4. mozek musí být v optimálním stavu pro činnost, 5. organismus musí být vyladěn (hlad ap.).

Podmíněné reflexy mohou dosahovat různých úrovní (I. P. Pavlov rozlišuje tzv. „řády podmíněných reflexů“). Spojení podmíněného podnětu s nepodmíněným podnětem vytváří podmíněný reflex prvního řádu, avšak s podmíněným podnětem se mohou sdružovat ještě podněty další.

Vytváření podmíněných reflexů různých řádů lze schematicky vyjádřit takto:

	1. Potrava	→	slinění
	2. Zvonek		×
Sp	3. Zvonek + potrava	→	slinění
I. st.	4. Zvonek	→	slinění
	5. Světlo		×
Sp	6. Světlo + zvonek	→	slinění
II. st.	7. Světlo	→	slinění

Schéma ukazuje, jak dochází k vytvoření podmíněného spojení mezi určitou reakcí a podnětem, který se stal signálem nepodmíněného podnětu.

Při vytvoření podmíněného reflexu reaguje jím organismus nejen na původní podnět (např. na zvuk určité intenzity), ale i na podněty podobné (např. na zvuk nižší a vyšší intenzity). To je tzv. počáteční generalizace podmíněného reflexu. Dochází-li však nadále ke spojování nepodmíněného podnětu se zvukem určité intenzity, reflex na blízké zvukové podněty vyhasíná a organismus reaguje podmíněným reflexem jen na zvuk určité intenzity. Fyziologicky je podmíněný reflex funkčním spojením dvou ohnisek podráždění v mozkové kůře nebo v podkorových oblastech (mezi dvěma koincidujícími ohnisky podráždění se vytváří funkční spojení, proto se o podmíněném reflexu hovoří také jako o dočasném spoji). Podmíněný reflex trvá v podstatě tak dlouho, jak dlouho trvá spojení podmíněného podnětu s nepodmíněným (popř. může po přerušení spojení podmíněného a nepodmíněného podnětu ještě určitou dobu přetrvávat). V podstatě však platí, že není-li podmíněný podnět po určitou dobu spojován s podnětem nepodmíněným (není-li podmíněný podnět posilován), podmíněný reflex uhasíná. Podle I. P. Pavlova existují ještě specifické případy uzavírání dočasných spoje, jako je přepojování, když jeden a týž podnět má dva různé signální významy (experimentálně je např. ráno zvuk zvonku spojován s potravou, odpoledne s elektrickým úderem, což vyvolá ráno potravinovou a odpoledne obrannou reakci). I. P. Pavlov uvádí ještě další případy.

Doba mezi expozicí podmíněného a nepodmíněného podnětu může být prodloužena. V takovém případě nenastane podmíněný reflex ihned po působení podmíněného podnětu, nýbrž až na konci časové

přestávky mezi oběma podněty, což je tzv. *stopový podmíněný reflex*. Podmíněným podnětem se však může stát i čas, např. doba krmení, tj. *podmíněný reflex na čas*.

Podle I. P. Sečenova (1866) je reflexní činnost mozku základem duševní činnosti. Tomu odporoval W. McDougall (1923), ovšem jeho argumentace byla nesprávná. Podmíněný reflex, který má vždy jedno ohnisko podráždění v podkoří a druhé v kůře, je nutno odlišovat od asociace, při které se spojují dvě korová ohniska podráždění. S růstem počtu spojení podmíněného a nepodmíněného podnětu se zmenšuje latentní doba podmíněného reflexu a zvětšuje se jeho síla až po určitou hranici. Jestliže však podmíněný reflex přestane být zpevňován, četnost reakcí klesá, až podmíněný reflex úplně vyhasne. V tomto smyslu se rozlišují *útlumy* v činnosti nervového systému: diferenciacní (při neposilované generalizaci), podmíněný (při odstranění posílené), nadhraniční (při velmi silném podnětu) a další.

Podmíněný reflex Pavlovova typu je důsledkem tzv. klasického podmiňování (*v. h. Podmiňování*), které záleží ve spojování dvou podnětů (vrozeného a podmiňujícího) a ve vztahu vrozeného podnětu k potřebě organismu. Někteří psychologové pokládají mechanismus podmíněného reflexu za jediný element učení. Podmíněný reflex na klasické podmiňování je skutečně případem elementárního učení, avšak podle J. G. Hollanda a B. F. Skinnera (1956) je případem tzv. reaktivního chování (podnět zde předchází reakci). Na základě instrumentálního podmiňování (*v. h. Podmiňování*) však vzniká ještě jiný typ chování, tzv. chování operativní, které má ráz spontánnosti a vzniká ovšem fakticky jako mechanismus, jehož základem jsou důsledky zpočátku náhodně produkovaných reakcí. Zvíře si např. otevře krmítko, když má hlad, nebo si vypne přívod elektrického proudu, který je ohrožuje, protože předtím došlo k náhodnému spojení určitého pohybu s dosažením potravy nebo odstraněním bolesti.

Podle I. P. Pavlova odpovídá spojení podnětů ve vnějším světě spojení ohnisek podráždění v mozku. Pavlovovy názory na podstatu podmíněného reflexu však byly dále revidovány (L. R. Guthrie, 1935, C. L. Hull, 1940, 1943 a d.). Zvláště se I. P. Pavlovovi vytýkalo, že opomenul hledisko motivace. Později bylo rovněž prokázáno, že podmíněné reflexy mohou vznikat i na podkorových úrovních mozku a dokonce i u dekortikovaných zvířat. Své názory shrnuje I. P. Pavlov takto: „Dočasný nervový spoj je tedy nejuniverzálnější fyziologický jev v živočišném světě i v nás samých. A zároveň je to i jev psychický — to, co psychologové nazývají asociací, ať je to vytváření spojů ze všemožných dějů a dojmů, nebo z písmen, slov a myšlenek. Z jakého důvodu bychom jakkoli odlišovali, oddělovali vzájemně to, co fyziolog nazývá dočasným spojením a psycholog asociací?“ Pojem dočasný spoj se však přesně nekryje s pojmem podmíněný reflex, který je jed-

ním případem dočasného spojování ohnisek podráždění v mozku. Podmíněný reflex se skládá z podmíněného podnětu a nepodmíněného reflexu. A. T. Pšonik (1951) prokázal, že podmíněné reflexy lze vypracovávat na podprahové podněty a K. T. Bykov (1954) prokázal vytváření podmíněných reflexů na funkce vnitřních orgánů. Pojmu podmíněný reflex užil I. P. Pavlov r. 1904.

Povaha podmíněné reflexní činnosti závisí na typu klasického či operačního podmiňování. Dva druhy podmíněné reflexní činnosti zdůraznili S. Miller a J. Konorski (1928, 1948).

M. N.

LITERATURA

- Hull C. L.: Principles of Behavior, New York 1943
Pavlov I. P.: Sebrané spisy, d. III/1, III/2, IV, Praha 1952 — 1953
Skinner B. F.: The Behavior of Organisms, New York 1938
Sokolov E. N.: Vosprijatije i uslovnyj refleks, Moskva 1958

ROLE Člověk zaujímá ve společnosti a ve skupině, v níž žije, určitou pozici, tzv. status. Ten mu přisuzuje určitá práva a povinnosti i určitou prestiž. Rozlišujeme status vrozený (pohlaví), získaný (společenská aktivita a chování) a připsaný (věk). Podle R. Lintona je status místo, které člověk zaujímá v určitém společenském systému na základě vrozených, získaných a připsaných vlastností. Práva a povinnosti člověka, spojené s jeho statutem, lze chápat jako jeho společenskou roli. Vývoj systému statusů a rolí ve společnosti studuje a vysvětluje sociologie.

Role a status jsou spolu spjaty, ale diferencují se vzhledem k rozmanitým vlastnostem osob, k nimž se vztahují. Jiná je společenská role dospívajícího chlapce, jiná dospělého a ženatého muže. Vrozený status se mění věkem (chlapec, jinoch, muž), sociálně ekonomický status vlivem společenského postavení, získaný status vlivem projevů, chování, aktivity — buď k lepšímu, nebo k horšímu.

Podle T. M. Newcomba „chování očekávané od osoby v určitém postavení představuje sociální roli“. Role tedy znamená jednání, chování nebo vystupování, které se v určité situaci od člověka očekává. Role vyžaduje určitý způsob chování, které se popřípadě i očekává. Člověk se v podstatě svým společenským rolím učí, a to jak v průběhu cílevědomé výchovy, tak v průběhu získávání sociálních zkušeností. Významná je tu motivace (*v. h.*). Motivem osvojování určitých rolí může být jejich společenská hodnota nebo určité osobní potřeby, ale i pozitivní vztah ke skupině, která danou roli vyžaduje. Společenské role se utvářejí v průběhu sociálního učení, tj. v průběhu zobecňování a diferenciací sociální zkušenosti vůbec.

Ph. Lersch rozlišuje konvergenci a divergenci rolí ve vztahu k člověku a podává schematický přehled tohoto problému. Jestliže role člověku vyhovuje, pak jde o *konvergenci*. V tom případě se člověk identifikuje s rolí nebo modifikuje roli tím, že ji individuálně přetváří. Složitější je situace v případě, kdy role člověku nevyhovuje — tu jde o *divergenci*. Potom role buď je, nebo není asimilována. Jestliže je role asimilována, potom je vykonávána z účelných a racionálních důvodů a dochází k vnější adaptaci při vnitřní distanci. Nebo může jít o pokus postupného přivyknání roli. Tehdy říkáme, že člověk do role vrůstá. V případě, že role není asimilována, dochází buď k vnější adaptaci při vnitřním protestu, nebo k odmítnutí role a k manifestnímu protestu. Prakticky jde o rozmanité druhy přizpůsobování se rolím, k rozporům mezi vnějšími projevy a vnitřními stavy, k různým způsobům „nasazování si masek“ a mnohdy i k rozporům mezi tím, co člověk dělá, a tím, co si myslí, nebo tím, jak se jeví. K tomu říká R. Dahren-dorf: „Výraz role nesmí svést k tomu, abychom v roli hrající sociální osobnosti viděli jen nezralého člověka, který potřebuje nechat spadnout svoji masku, aby se objevil ve své přirozenosti.“ Role člověka jsou víc než masky, které si člověk v určitých situacích nasazuje nebo odkládá. Role se nevztahuje jen k vnějšímu pozorovatelnému chování, nýbrž i k prožívání, prostupuje všechny složky osobnosti, jsou s ní spojeny nejen určité formy chování člověka a jeho určitý výraz, ale i jeho emoce a snahy.

Člověka jako osobnost můžeme nejlépe pochopit v kategoriích rolí, které vykonává a ztělesňuje. Tyto role určují společenské instituce, mezi nimiž se člověk narodil a dospěl. Přitom nelze zapomínat na to, že člověk jako společenský tvor, jehož psychologie je utvářena společenskými faktory, je současně bytostí biologickou, proto je nutné zkoumat, jaký je vztah mezi tím, co bylo člověku vrozeno, co souvisí s jeho biologii a fyziologií jeho organismu, a tím, co bylo získáno. Psychologie osobnosti se nevyčerpává jen naučenými způsoby reagování, ale zároveň působí i vrozené sklony a tendence, které se projevují v původních nebo modifikovaných podobách za určitých situací.

Se společenským statutem a odpovídající rolí souvisí důležitý faktor — *prestiž*, která vyjadřuje určité zhodnocení statusu. Určitý status je apriorně spojen s určitou prestiží a naopak určitá získaná prestiž je spojena s určitým statutem. Osoby s vysokou prestiží jsou zpravidla předmětem obdivu, úcty, napodobování, přitažlivosti apod. Důvodem může být vysoká odbornost v povolání, společenské postavení, vysoká pravomoc, funkce spojená i s mocí apod., mohou to však být i osobní psychické vlastnosti (inteligence, bohaté životní zkušenosti, zdolání nebezpečí, v nichž bylo zapotřebí odvahy a statečnosti, vynikající výkon, např. ve sportu aj). Vědomí vlastní prestiže je důležitou složkou úsilí a snažení. Např. lidé s vyšším sebevědomím jsou výbojnější,

méně sugestibilní, více a důsledněji se prosazují, jsou agilnější, mají vyšší aspirace a víc sebejistoty.

F. H.

LITERATURA

Helus Z.: Psychologické problémy socializace osobnosti, Praha 1972

Kon I. S.: Sociologie osobnosti, Praha 1971

Kretschmer E.: Medizinische Psychologie, 12. Aufl., Stuttgart 1963

Olmsted D. W.: Social Groups, Roles and Leadership, East Laddsing 1961

Rothacker E.: Die Schichten der Persönlichkeit, 6. Aufl., Bonn 1965 (*Viz též h. Socializace*).

SCHOPNOSTI vyjadřují širokou třídu osobnostních dispozic nutných k provádění určité činnosti. A. G. Kovaljev definuje schopnosti jako „soubor vlastností lidské osobnosti odpovídající požadavkům činnosti a zaručující její značnou úspěšnost“. Další definici podává N. S. Lejtes (1961): „Schopnosti jsou psychické vlastnosti osobnosti, které jsou podmínkou k úspěšnému vykonávání nějaké činnosti.“ Výrazné, ale nepřesné vymezení podává L. L. Thurstone (1924): „Schopnost je to, co individuum může učinit.“ Vymezení pojmu schopnosti komplikuje to, že se při definování používá mnoho druhových pojmů v nestejném významu. Např. E. R. Hilgard (1957) podává tuto definici: „Schopnost (ability) je projevitelná vědomost nebo dovednost (skill). Schopnost zahrnuje nadání (aptitude) a výkon (achievement).“ Užité druhové pojmy pak E. R. Hilgard definuje takto: „Nadání je kapacita učení“, „Výkon je získaná schopnost“. Většina definic chce v pojmu schopnosti vyjádřit dispoziční strukturu poznávacích schopností, ale neodlišuje dostatečně výrazně tuto třídu schopností, proto se některé definice hodí i na „schopnosti emotivní reaktivity“ i na „schopnosti vůle“ aj. Konečně se zde objevují rozpory v tom, že schopnost je vymežována buď jako výkonnost, nebo přímo jako výkon individua. Je-li schopnost vymezená jako předpoklad výkonu spočívajícího v intrapsychických strukturách, objevuje se opět obtíž diferencovat tento pojem od pojmů vlohy a nadání, resp. způsoblosti. Chápeme-li pojem výkon jako motorický a intelektový akt, můžeme jím vymežit schopnosti a současně jej diferencovat od ostatních pojmů příbuzných. Pojem schopnosti se tak současně vztahuje na třídu dispozic pro kognitivní a motorické činnosti. Každý aktuální výkon je podmíněn vnitřními a vnějšími faktory. Aktuální vnitřní faktory, které jsou však vždy také určovány vnější situací (např. vedrem, přítomností členů skupiny aj.), tvoří předpoklady pro aktuální výkon a lze je souborně označit jako výkonnost. Výkonnost se zde týká motoriky, percepce, představování a myšlení a nevztahuje se jen k dimenzi chování. Tak získáváme toto schéma:

Výkonnost

(vnitřní podmínky výkonu—potenciální vlastnosti výkonu)

Výkon

(úroveň produkované činnosti — aktuální vlastnosti výkonu)

Schopnosti lze pak vymezit jako získané předpoklady pro určitý výkon kognitivního a motorického typu. *Vlohy* jsou naproti tomu vrozené předpoklady pro určitý výkon (schopnost abstraktně myslet) a *dovednosti* lze chápat jako schopnosti speciální (dovednost řešit určitý konkrétní problém). Vyskytují se však ještě další pojmy, které s předchozími souvisí: nadání — speciální vlohy, talent — výrazné dovednosti, vědomosti — osvojené soustavy představ a pojmů, znalosti — schopnosti praktické aplikace vědomostí, obratnost — motorické dovednosti, způsobilost — soubor určitého druhu profesionálních schopností a dovedností.

Třídění schopností. R. B. Cattell (1950) rozeznává perceptivní a efektorické schopnosti, což je vyloženo hledisko behavioristické. H. Rempelin (1959) rozeznává obecné psychofyzické základy nadání (Begabung — tohoto pojmu H. Rempelin užívá zhruba jako ekvivalentu našeho pojmu schopnosti), ke kterým řadí čivost a motorické schopnosti, a dále obecná duchovní nadání (paměť, fantazii a inteligenci) a nadání specifická a komplexní. Rempelinovu třídění by v oblasti kognitivity logicky odpovídaly následující vztahy mezi dispoziční a procesuální stránkou lidského duševna; čivost—vnímání, imaginace—představování, inteligence—myšlení, paměť—učení. J. P. Guilford (1959) třídí schopnosti do následujících skupin: 1. percepční, 2. psychomotorické, 3. intelektové. Uvnitř tohoto třídění vymezuje další difference, např. uvnitř třídy percepčních schopností rozeznává několik druhů senzitivity (vizuální, auditivní, kinestetickou aj.). Chápe-li schopnost jako obecnou získanou dispozici pro určitý výkon, přičemž se výkon chápe jako komplexní činnost, nelze podávat třídění schopností podle druhů specificky lidských činností (profesionálních i neprofesionálních), protože lidských činností je více než schopností, ale jejich počet odpovídá počtu dovedností. Např. telegrafování je komplexní činnost, přičemž schopnost telegrafovat se skládá z řady dovedností (zašifrovat text do Morseových značek, přesně jej vyťukat aj.). Současně z tohoto příkladu vidíme, že schopnost se neskládá jen z dovedností, ale je i komplexem vědomostí, znalostí a obratností (telegrafovat předpokládá znát správně Morseovy značky, umět jimi vyjadřovat slova a věty a umět je předat telegrafickým klíčem). Obecně lze rozeznávat obecnější a speciální schopnosti, avšak mezi speciální schopností a dovedností je už nevýrazný přechod. Jedna obecnější schopnost může intervenovat v řadě specifických činností.

Klasifikace kognitivních vlastností, tj. schopností, je velmi obtížná. Logicky by do takové soustavy kromě paměti a čivosti patřila i pozor-

nost. Fantazie, kterou sem řadí H. Remplein, bývá většinou pokládána za psychický proces, a přece musí existovat také nějaká dispozice pro představy. Psychologové se proto často uchýlovali k faktorové analýze jednotlivých předpokládaných nebo zjevně odlišných oblastí kognitivity a dospívali tak ke stanovení jednotlivých dimenzí či faktorů jednotlivých tříd schopností. Práce, které byly v tomto směru podniknuty, shrnuje J. P. Guilford (1959) v následujících přehledech. (J. P. Guilford však užívá pojmu aptitude — nadání.)

Perceptivní schopnosti: Patří k nim především *senzitivita* a její dimenze (senzitivita k červené, zelené a modré barvě, pokud jde o senzitivitu jednotlivých smyslů, v tomto případě o zrak). V rámci třídy senzitivity se tedy rozeznává vizuální senzitivita pro barvy a detekci minimálního pohybu a další dimenze. Přehled uvádí následující dimenze senzitivity:

— Vizuální senzitivita vůči základním barvám a minimálnímu pohybu.
 Auditivní senzitivita pro nízkou, střední a vysokou frekvenci zvukových vln a senzitivita pro diskriminaci tónů a zvuků.

Kinestetická senzitivita (schopnost pociťovat nevizuálně pozici částí těla v klidu nebo pohybu).

Tato analýza je zjevně neúplná (chybí zde analýza specifických schopností dalších smyslů, např. hmatu, čichu, chuti). Kromě toho se však rozeznávají ještě další percepční faktory, např. faktor pozornosti, který je komplexem schopnosti síly koncentrace nebo síly volního soustředění a intervenuje v různých dimenzích percepce (vizuální a auditivní zvláště).

Psychomotorické schopnosti. Jejich třídění odpovídá různým vlastnostem výkonu (síla, nápor, rychlost, přesnost, koordinace pohybů, flexibilita — měl by být uváděn i faktor vytrvalosti výkonu v čase). McCloy a P. T. Young (1954) hovoří o faktoru „svalové vytrvalosti“ (tj. schopnost opakovat činnost, avšak opakování může a nemusí být proloženo přestávkami). J. P. Guilford podává tento přehled psychomotorických faktorů:

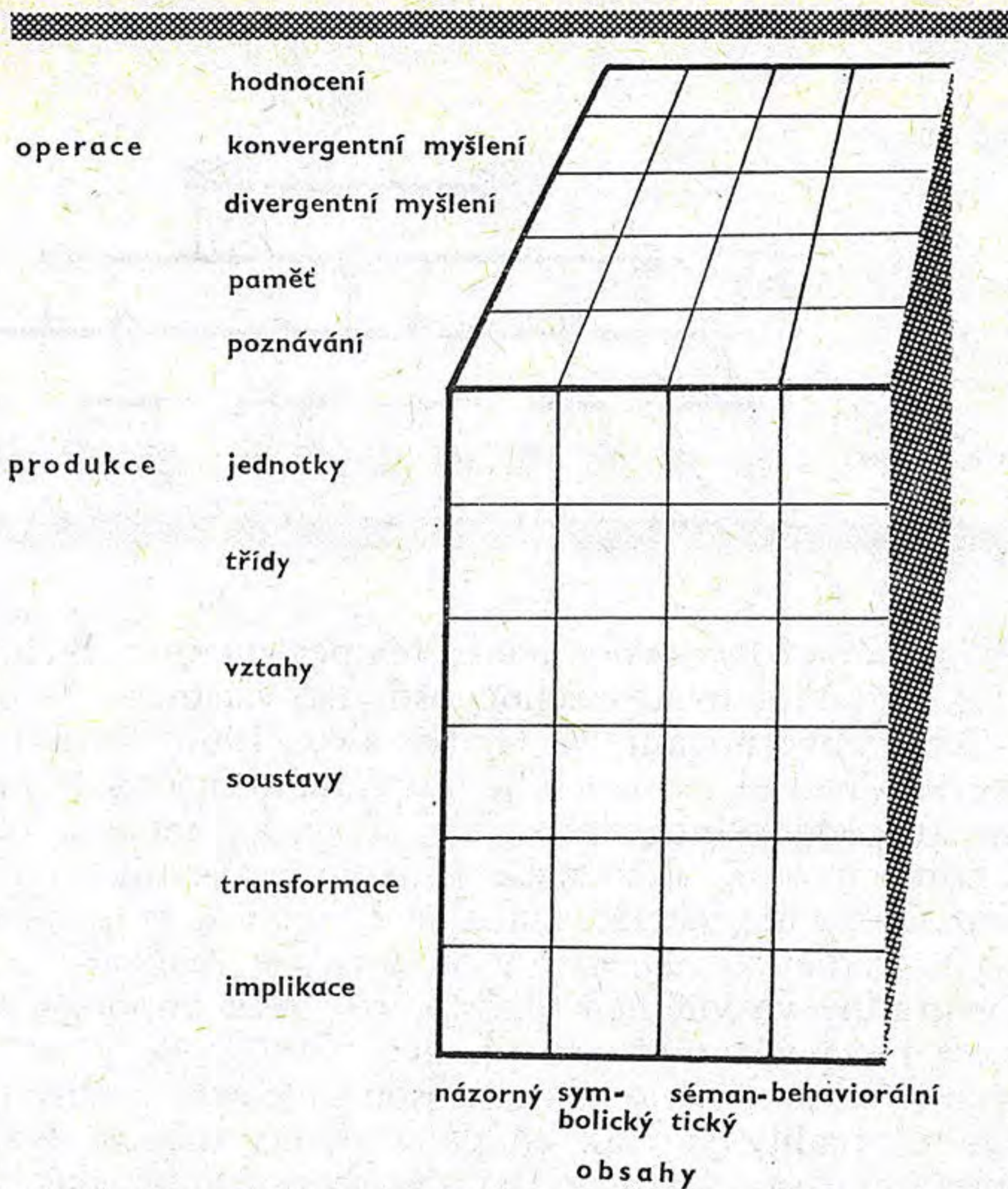
Část těla	Síla	Nápor	Rychlost	Typ schopnosti		Koordinační	Flexibilita
				Statická přesnost	Dynamická přesnost		
Celek	Obecná síla	Obecná reakční doba		Statická rovnováha	Dynamická rovnováha	Koordinace celku těla	Flexibilita trupu
Trup	Síla trupu						

Část těla	Síla	Nápor	Rychlost	Typ schopnosti		Koordinační	Flexibilita
				Statická přesnost	Dynamická přesnost		
Údy	Síla údů	Úhoz údů	Rychlost paží	Pevnost paží	Míření paží	Obratnost rukou Obratnost prstů	Flexibilita nohou
Ruka		Narážení (tapping)			Míření rukou		
Prsty			Rychlost prstů				

Intelektové schopnosti jsou klasifikovány velmi nejednotně: J. P. Guilford (1959) podává tuto strukturu kategorií intelektových schopností:

Uvnitř kategorie paměti se rozšiřuje řada specifických faktorů, např. zraková a sluchová paměť, paměť pro prostorové uspořádání předmětů aj. (nikoli tedy paměť obecná). Pokud se myšlení týče, rozeznává J. P. Guilford schopnosti *poznávání*, které mají přijímací povahu a jsou v podstatě schopnostmi identifikovat věci, jevy, bytosti, pojmy atd. nebo prostě přijímáním informací. Schopnosti *hodnocení* (evaluace) se týkají zjišťování přiměřenosti a správnosti získaných informací. Konvergentní myšlení směřuje k jedinému a divergentní k více možným řešením problémových situací. Paměť je schopnost uchovávat informace. Uvedené schopnosti nazývá J. P. Guilford souborně operacemi. Operace se týkají určitých obsahů a mají také vztah k produktům. Pletivo těchto vztahů tvoří model komplexní struktury lidského intelektu:

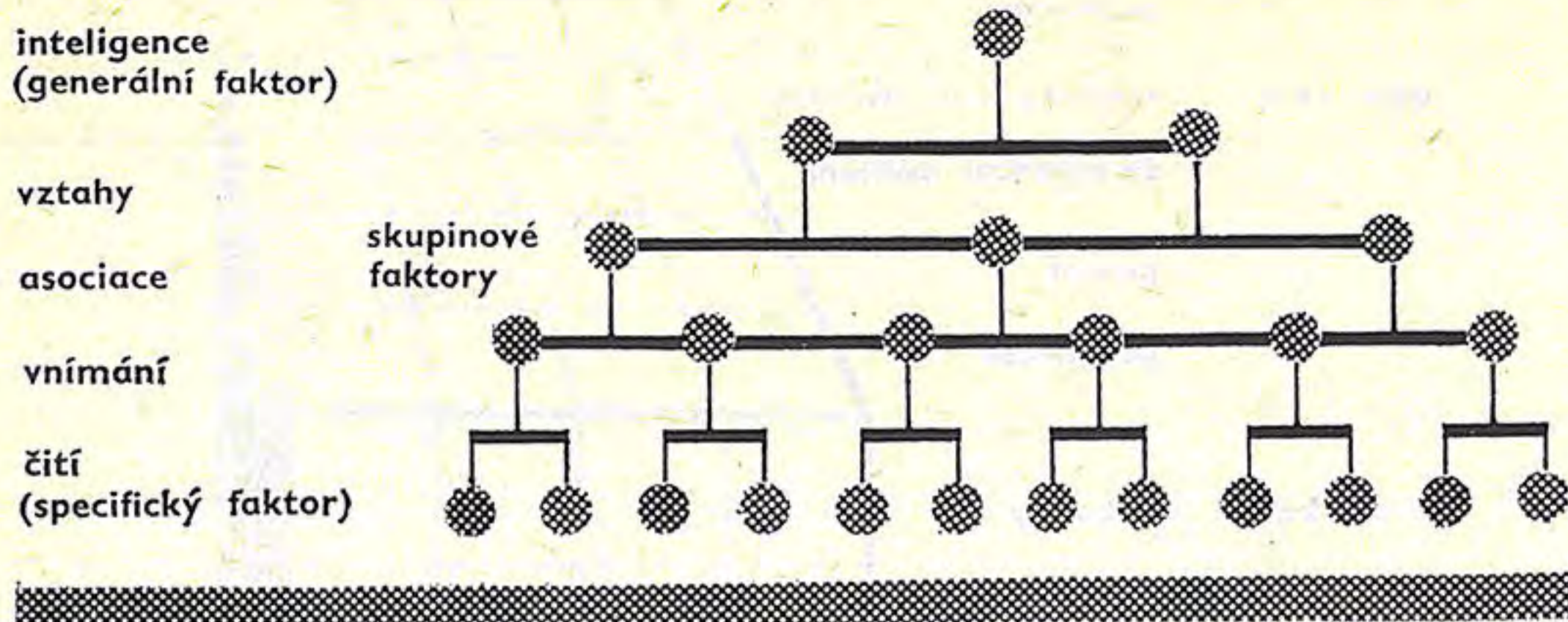

Guilfordova teorie intelektu je však problematická a není přijímána jednotně.

Struktura schopností. V behavioristicky orientované psychologii existuje v podstatě dvojí pojetí uspořádání schopností: 1. pojetí hierarchické (C. Burt, Ph. E. Vernon), jež rozlišuje a) obecný faktor, který se podílí na kvalitě všech výkonů, b) skupinové faktory, jež se podílejí na kvalitě určitých skupin výkonů a c) specifické faktory, které se podílejí na kvalitě specifických výkonů. C. Burt (1949) podává toto schéma hierarchického uspořádání schopností (viz strana 254).

Naproti tomu L. L. Thurstone (1924) podal tzv. multifaktorovou teorii, podle níž kvalita určitého výkonu závisí na souhře více faktorů. Dosavadní nálezy a zkušenosti však nepotvrzují zcela ani prvou, ani druhou teorii.

Podstata schopností. B. M. Těplov (1947) se domnívá, že podstatou schopností jsou vlastnosti a vztahy základních nervových procesů

(podobně je chápe i Pavlova teorie temperamentu). S. L. Rubinstein (1961) chápe intelektové schopnosti jako vlastnosti procesů analýzy, syntézy a zobecňování. A. G. Kovalev (1957) formuloval toto pojetí takto: „Vrozená schopnost je bezpodmínečně spjata s určitými vrozenými anatomickými zvláštnostmi struktury mozku, především mikrostruktury mozku. Tyto zvláštnosti se projevují v charakteru psychofyziologických procesů vznikajících, setká-li se jedinec s určitými vlivy.“ Podle Kovalevovy formulace by realizace schopností záležela výhradně ve vnějších vlivech, což však odporuje nálezům. V psychologii v podstatě setrvávají dva různé názory na podstatu psychických schopností: 1. schopnosti jsou psychické reality (podstata této psychické reality je však chápána různě, některé fyziologické výklady jsou stejně spekulativní jako výklady psychologické), 2. schopnosti jsou matematické konstrukce, tedy to, co měří příslušné psychologické testy (tak charakterizuje některé specifické schopnosti také J. P. Guilford, který nepodává jejich definice, nýbrž uvádí, jakým testem se měří). Co ve skutečnosti odpovídá těmto konstrukcím z naměřených dat, není známo, a mnozí psychologové prostě rezignují na poznání takové podstaty schopností. Schopnosti nesporně mají nějakou psychologickou a ovšem i fyziologickou podstatu, avšak ta dosud není bezpečně známa. Podle A. N. Leontjeva je nutno rozlišovat: 1. schopnosti přirozené, které mají biologický základ, 2. schopnosti specificky lidské, které mají společensko-historický původ. Vývoj schopností z vrozeného základu, vloh, je funkcí činností. Laboratorně se A. N. Leontjevovi podařilo vypěstovat schopnost rozlišovat tóny u pokusných osob s nedostatečným tonálním sluchem.

Intelligence. Ch. Spearman (1904) srovnával intelektové výkony řady pokusných osob a zjistil, že jsou značně vyrovnané, tj. dobrý výkon v určité úloze koreloval s dobrým výkonem v úloze jiné. Homogenita výkonů jednotlivých osob vedla Ch. Spearmana k teorii tzv. generál-

ního faktoru (intelligence), který se uplatňuje ve všech druzích intelektových výkonů kromě faktorů speciálních. Další skutečnost, že dítě si během svého vývoje v podstatě uchovává tutéž úroveň intelektového výkonu ve vztahu ke svému věku, utvrzovala Ch. Spearmana a W. Sterna v přesvědčení, že jde o poměrně stálou obecnou schopnost. To se stalo i východiskem měření intelligence (obecné schopnosti), jež je vyjadřována tzv. „intelligenčním kvocientem“ (IQ), který je poměrem mentálního věku ke skutečnému věku kalendářnímu. Mentální věk je určován normami intelektového výkonu pro toliké věkové období. K pojmu obecné intelligence se dospělo spekulativní i statistickou cestou. CH. Spearman (1904) a později Lashley (1930) i řada dalších odborníků byla přesvědčena, že existuje „obecná schopnost mozku“ objevující se ve všech mentálních výkonech. Již L. E. Thorndike (1903) a po něm i řada dalších vědců, kteří viděli v inteligenci jen soubor specifických faktorů, uznávali pouze specifické schopnosti na sobě nezávislé.

L. L. Thurstone (1938) vyanalyzoval např. následující faktory intelligence: 1. Čísla (schopnost základních operací s čísly; sčítání, odčítání, násobení a dělení). 2. Slovní plynulost (schopnost lehce psát a mluvit). 3. Verbální myšlení (rozumění verbálním sdělením). 4. Paměť (schopnost podržet, vštípit a vybavit zkušenosti, znovupoznání a opakování určitých obsahů). 5. Soudnost-úvaha (schopnost řešit komplexní problémy a plánovat činnost na základě minulé zkušenosti). 6. Prostorová percepce (schopnost přesně vnímat prostorové vztahy). 7. Percepční pohotovost (schopnost pohotově působící podněty rozeznávat a diferencovat je).

R. Meili (1946, 1949) rozeznává následující faktory intelligence: 1. komplexitu (schopnost najít v komplikovaných problémech uspořádání prvků), 2. plynulost (schopnost přecházet lehce od jednoho obsahu k druhému), 3. celostnost (schopnost chápat celky souvislostí, např. najít k obrazu příslušný nápis), 4. plasticitu (schopnost uspořádat jednotlivé složky problému novým způsobem).

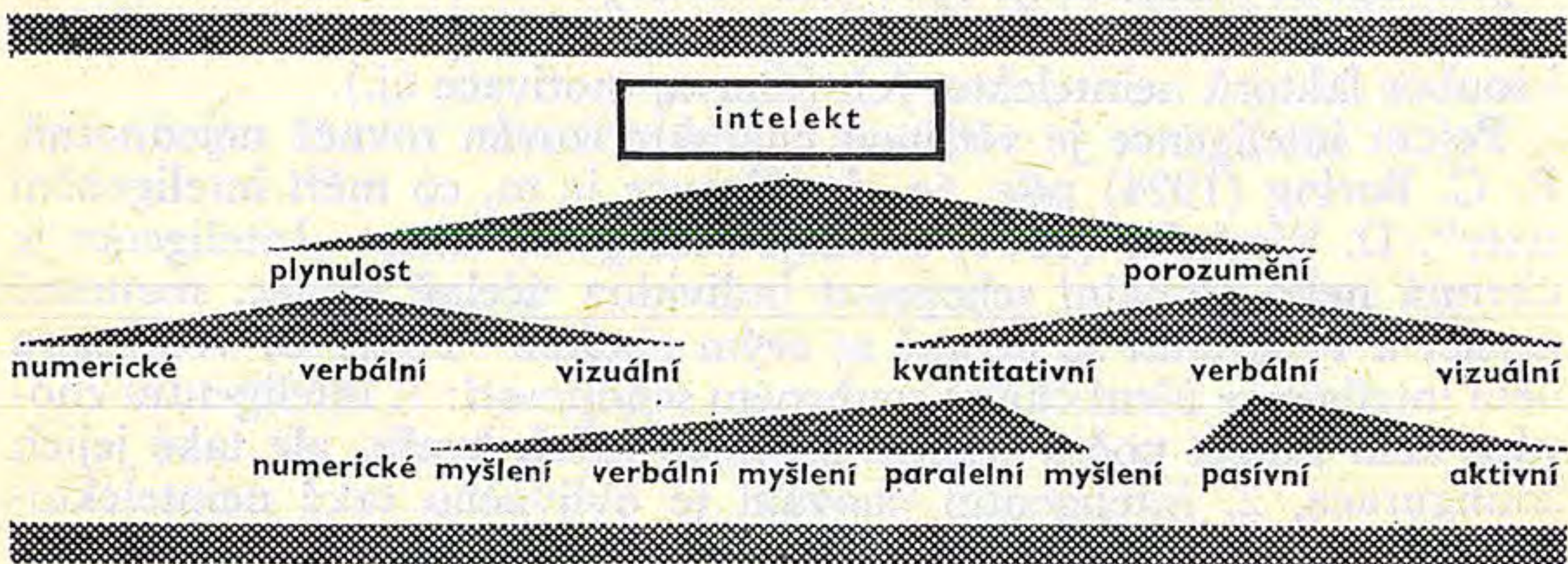
Jiní autoři rozeznávají opět jiné faktory. W. P. Alexander (1948) ukázal, že kromě faktorů intelektových determinuje intelektový výkon i soubor faktorů neintelektových (únava, motivace aj.).

Pojem intelligence je většinou charakterizován rovněž nejednotně. E. C. Boring (1924) píše, že „intelligence je to, co měří intelligenční testy“. D. Wechsler (1944) definuje inteligenci takto: „Intelligence je úhrnná nebo globální schopnost individua účelně jednat, rozumně myslet a vypořádat se účinně se svým okolím.“ Podle C. Wechslera není intelligence identická se souhrnem schopností: 1. inteligentní chování není funkcí počtu schopností nebo jejich kvalit, ale také jejich konfigurace, 2. inteligentní chování je ovlivněno také neintelektovými faktory, 3. nadbytek určité schopnosti nepřispívá k účinnosti ce-

lého chování. Různé druhy inteligentního chování vyžadují různé stupně schopnosti. Podle H. J. Eysencka (1953) se inteligentní chování vyznačuje: 1. dobrou orientací a dobrým zacházením s myšlenkovým materiálem, tj. soudností, vyjadřovací schopností a řečovou pohotovostí, 2. dobrou vnímavostí a dobrou pamětí, tj. rychlým a přesným reprodukováním obsahů paměti a ostrostí vnímání, 3. koncentrovanou zaměřeností k danému objektu činnosti s pružným i rychlým pohybem myšlení.

Podle mnoha behavioristů znamená pojem intelligence opět statistickou konstrukci, která je užitečná, přičemž nevíme nic o její podstatě. Ch. Spearman pokládá pojem intelligence za druh fikce, místo tohoto pojmu je nutno užívat statistického pojmu faktor G. Naproti tomu se však řada autorů pokusila vymezit podstatu intelligence. Terman chápal inteligenci jako schopnost myšlení a zvláště souzení a usuzování vůbec, Lindworski jako schopnost abstraktně myslet, což je pojetí příliš úzké, Bumke jako schopnost chápat vztahy, W. Stern zdůraznil dva znaky intelligence: a) její podstatou je myšlení, b) projevuje se v nových situacích. Řada autorů (také W. Stern aj.) chápe inteligenci jako schopnost přizpůsobit se novým životním podmínkám, jako schopnost individua použít myšlení při řešení nových úkolů, jako schopnost učit se (tj. užívat zkušenosti v nových situacích).

Složky intelligence. R. B. Cattel (1940) rozlišuje biologickou a kulturní (vzdělanostní) složku intelligence — první je schopnost postřehovat vztahy, druhá je schopnost postřehovat specifické vztahy podle dané kulturní oblasti. Někteří autoři hovoří o sociální inteligenci jako schopnosti chápat vztahy mezi sociálními ději. C. Burt (1917) rozeznává verbální a neverbální faktory intelligence, což je přijímáno téměř obecně. Kulturní stránka je nesporně důležitá; intelligence divocha je zaměřena na život v džungli, intelligence Evropana je produktem života v kulturním prostředí moderní civilizace, vyjadřují různou kvalitu a především různý druh adaptace. O. Lipmann (1924) rozeznává několik typů intelligence: abstraktní, konkrétní, vynalézavý, analytický, kritic-

ký, receptivní, dotvářející, přetvářející a vytvářející znovu. I. Ahama-vaara (1957) provedl syntetický přehled faktorů inteligence, který je odlišný od pojetí Guilfordova.

A. Wenzl (1934) poukázal správně na to, že kromě nutnosti chápat a řešit konkrétní problémy je člověk postaven i před problémy abstraktní. Guilfordův model intelektu kritizoval A. O. Jäger (1967, 1970). Intelekt má tři dimenze: Schopnost chápat podstatu smyslu- plného obsahu, schopnost abstraktního a logického myšlení a schop- nost řešit konkrétní problémy. Obecně vzato je inteligence schop- nost chápat vztahy a souvisí tak se schopností učení.

Faktory dědičnosti a prostředí v utváření schopností nejsou rovněž oceňo- vány jednotně: extrémně se zdůrazňuje rozhodující vliv prostředí nebo rozhodující vliv dědičnosti. C. Burt (1955) zkoumal řadu tzv. identic- kých dvojčat vychovávaných v různém sociálním prostředí a zjistil u nich vysokou shodu v úrovni inteligence (menší v úrovni školního prospěchu). Na základě svých výzkumů dokazuje, že nejméně 75% variance inteligence je způsobováno genetickými vlivy. Rozhodující vliv dědičnosti se dále prokazuje vývojem intelektu, jehož kapacita klesá v období kolem 20. let věku, kdy se stále mají teoreticky uplat- ňovat faktory učení. Znamená to tedy, že jde o změny kvality biolo- gického substrátu inteligence, který je určován geny. Důležité pokusy provedl E. C. Tolman (1924) a jeho žák R. C. Tryon (1929), který tes- toval zvládnutí bludiště u krys a spároval vždy nejúspěšnější a nejne- úspěšnější zvířata. V sedmé generaci byli potomci nejchytřejších krys skoro všichni chytrí, kdežto potomci neúspěšných krys byli skoro všich- ni „hloupi“. Nelze to však přenášet na člověka.

Naproti tomu zastánci rozhodujícího vlivu prostředí uvádějí důkazy ze srovnávání skupin osob s různými životními podmínkami a předpo- kládanou stejnou obecnou nervovou dispozicí (rozdíl dětí vystavených přiměřené a nedostatečné intelektové stimulaci). Dále se dokazuje rozhodující vliv prostředí změnami intelligenčního kvocientu (míry měřené inteligence), který u jedince není zcela konstantní (tento dů- kaz je však slabý, neboť variabilita IQ může souviset se změnami bio- logického substrátu).

Zhodnocení těchto teorií je velmi nesnadné, neboť poznatky o gene- tických faktorech jsou dosud malé. Faktor dědičnosti se podle A. R. Luriji uplatňuje převážně v dětství, s věkem jeho význam klesá. Fak- tor zkušenosti naproti tomu, jak je známo z patologie (oligofrenie), se uplatňuje jen na podkladě biologicky daných vloh. Konečně se nesmí zapomínat na skutečnost, že při různých schopnostech hraje dědičnost různou úlohu. Kromě faktoru dědičnosti je pak nutno ještě uplatňo- vat hledisko faktoru vrozenosti. Schopnosti se v podstatě utvářejí na vrozeném základě v průběhu učení.

M. N.

LITERATURA

- Guilford J. P.*: Personality, New York 1959
— The Nature of Human Intelligence, New York 1967
Kovalev A. G., Mjasiščev V. N.: Psichičeskije osobennosti čeloveka, díl II. Sposobnosti, Leningrad 1960
Piaget J.: Psychologie intelligence, Praha 1966
Pietrasiški Z.: Psychologie správného myšlení (př.), Praha 1964
Platonov K. K.: Problemy sposobnostej, Moskva 1972
Stejskal C.: Dětská intelligence I, Praha 1934
Těplov B. M.: Schopnosti a nadání (př.), Praha 1950
Váňa J.: Měření intelligence I, Praha 1933
Vernon Ph. M.: The Structure of Human Abilities, London 1950
Viaud G.: Intelligence: Its Evolution and Formes, New York 1960

SKUPINY Značná část společenského života člověka probíhá ve společnosti a ve spolupráci s jinými lidmi, s nimiž se člověk denně stýká, s nimiž spolupracuje, sleduje společné cíle, s nimiž prožívá události, raduje se nebo trpí. Od narození je člověk členem nějaké skupiny, nikdy se nemůže vymanit z jejích vlivů, potřebuje ji a jeho vývoj a rozvoj je závislý na její úrovni a kvalitách. Příslušnost člověka k určitým skupinám je tedy základní determinantou jeho psychologie. Člověk je integrován nejen sám v sobě, ale také s jinými lidmi a skupinami. Skupinová příslušnost se odráží v jeho vztazích k lidem, v jeho úvahách, v myšlení, v jeho citových vztazích, i když si to někdy ani neuvědomuje. Sociální psychologové D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey říkají, že jedinec „ať chce, nebo nechce, je jednou provždy členem skupin. Ať je jeho osobnost sebesamostatnější a silnější, přesto jej utvářejí obecně sdílné formy a názory jeho skupin. Lze dokonce říci, že někdy členství ve skupině člověka omezuje, narušuje jeho tvůrčí schopnosti a zabraňuje mu uskutečnit vytčené cíle. Avšak rovněž se zjišťuje, že někdy může jedinec nejlépe vyjádřit svou individualitu a nejplněji rozvinout svou originalitu pod ochranou vlastní skupiny“. To však není v rozporu s názorem, že člověk jako vnitřní ucelený systém musí být studován také sám o sobě. Role člověka v různých skupinách jsou jednak odrazem jeho osobnosti, jednak jeho osobnost trvale utvářejí. Vztah jedince a skupiny má dynamický, dialektický charakter, což se projevuje tím, že jedinec vnáší svou psychologii do života skupiny a současně je životem této skupiny do jisté míry utvářen.

Vliv skupiny na jedince je podmíněn jeho pozitivním vztahem k ní, tzn. že skupina ovlivňuje jedince v míře, v jaké uspokojuje jeho potřeby. Začátkem tohoto století někteří psychologové zjistili, že výkon jedince ve skupině se liší od výkonu jedince izolovaného, a zkoumali

tzv. sociální vliv na jedince. Ukázalo se, že výkon jednotlivce ve skupině je vyšší (W. G. Allport hovoří o sociálním přírůstku), a proto psychologové věnovali pozornost studiu skupinových faktorů. Psycholog M. Moede ve svém díle o experimentální psychologii (*Experimentelle Massenpsychologie*, Leipzig 1920) hovoří o tom, že v této oblasti bude odhaleno mnoho nového, až bude zavedena exaktní metodika, což se v podstatě skutečně stalo, takže dnes psychologie malých skupin a vztahu individua k nim patří k nejlépe probádaným oblastem sociální psychologie.

Sociální psychologie studuje takové skupiny, v nichž se jejich příslušníci navzájem znají a v nichž se utvářejí konkrétní sociálně stimulující situace. To jsou tzv. malé skupiny, v počtu do 30—40 členů. Vymezení pojmu „skupina“ není zcela jednotné. Podstatným rysem skupiny je psychologický vztah mezi jejími členy, tzn. určité přimknutí ke skupině a soudržnost s ní, vzájemná závislost členů, dodržování skupinových norem a plnění úkolů, které skupina jednotlivým členům ukládá. K dalším požadavkům patří uspokojování některých potřeb členů skupiny.

Jednu z nejstarších a poměrně přesnou charakteristiku skupiny podává W. McDougall: a) příslušníci skupiny jsou spojeni trvalejšími, a nikoli jen nahodilými a přechodnými svazky, b) u všech členů skupiny se vyvíjí koncepce skupin a jejich úkolů, c) skupiny jsou v určitém protikladu k jiným skupinám nebo ve sporu s nimi, d) ve skupině se vyvíjí komplex mravů a obyčejů (morálních norem), které tvoří její tradici, e) ve skupině dochází k organizaci a dělbě úkonů a činností.

Sociální interakce formují skupinové situace, v nichž zúčastnění jedinci vytvářejí určitou strukturu vztahů s určitým rozdělením rolí a hodnoty i normy chování a jednání pro všechny závazné. Společné normy a role (*v. h.*) vyplývají z cílů skupiny. Skupina se může zformovat na základě společných úkolů, které jsou dány oficiálně (vedením podniku), nebo které si vytyčí spontánně (aktivita určitých pracovníků). Účast na těchto úkolech a uspokojování potřeb jednotlivých členů vytváří trvalejší motivaci ke sdružování a k vnitřnímu sepětí se skupinou. V průběhu vzájemných interakcí a se zřetelem k cíli skupiny se vyvine systém norem a rolí, který vymezuje vzájemné vztahy členů uvnitř skupiny, vytváří zvláštní její charakter a přispívá k dosažení jejích cílů. Podstatnými znaky pro utváření a činnost malých skupin jsou společné motivy, které přispívají k interakci mezi jednotlivými členy, rozdělené účinky interakce u jednotlivých členů skupiny, determinované strukturou a normami, vytváření skupinové organizace a důsledné vymezení činnosti skupiny, lišící se od skupin ostatních.

Příslušnost ke skupině uspokojuje různé potřeby jedince, což do značné míry závisí na přidělené úloze nebo roli a na vztahu ostatních členů skupiny. Pocit příslušnosti ke skupině významně ovlivňuje je-

dincův pocit vlastní hodnoty; subjektivní postavení jedince odráží jeho objektivní postavení ve skupině. Důležitým předpokladem integrace individua a skupiny je nejen míra uspokojení jeho potřeb ve skupině, ale také spoluúčast na dosahování skupinových cílů. Různé skupiny a různé formy interakce vytvářejí různé předpoklady i formy k uspokojování potřeb. R. L. Kahn na základě faktorové analýzy pracovního uspokojení určil tyto čtyři faktory: 1. spokojenost s odměnou za práci (se současnou a perspektivní mzdou a s možností postupu i vzdělávání), 2. spokojenost s prací (zajímavost a prestiž práce), 3. spokojenost se sociálním prostředím pracoviště (pracovní podmínky a společenské vlivy), 4. spokojenost se schopnostmi vedoucích pracovníků.

Předmětem studia sociální psychologie je malá skupina, která není vymezena jen počtem členů, nýbrž i tím, že se členové skupiny vzájemně znají a komunikují (stýkají se a poznávají). Každá skupina, k níž člověk přísluší, počínaje rodinou, má na své příslušníky psychologický vliv, kterému tito příslušníci v různé míře podléhají. Každá skupina vytváří zvláštní specifický systém norem a rolí, který určuje vztahy jejích jednotlivých členů.

Zpravidla se rozlišují skupiny: 1. primární a sekundární, 2. formální a neformální, 3. členské a referenční, 4. vlastní a cizí.

Primární skupiny se vyznačují přímými a intimními vztahy svých členů. Bývají to hlubší citové vztahy a vysoký stupeň soudržnosti, který vyplývá z hloubky těchto emocionálních vazeb. Příslušnost k primární skupině je faktorem, který formuje osobnost v její hloubce. Základní primární skupinou je rodina. V některých případech ovšem může i v rodině citová vazba chybět (rozpad rodinných svazků). *Sekundární skupiny* se vyznačují vztahy náhodnými, spíše důsledky určitého zájmu nebo úkolu než vztahy trvalými. Sekundárními skupinami jsou různé kluby, organizace mládeže, zájmové skupiny apod. V těchto skupinách se však mohou vyvinout i silné citové vazby mezi členy.

Formální skupiny jsou organizovány za určitým účelem a plní určitou funkci v rámci společenských úkolů nebo požadavků. Formální skupina má spíš neosobní charakter, platí v ní pečlivě promyšlená pravidla, řády a funkce. Jde tu o pevnou organizaci v systému řízení a hlavním úkolem skupiny je plnit úkol daný pracovním řádem nebo plánem, splnit vytčený cíl. *Neformální skupinu* lze charakterizovat soustavou vzájemných osobních a sociálních vztahů, které již nejsou určeny nebo předepsány formální organizací, předpisy a pracovními příkazy. V neformálních skupinách se uplatňuje osobní zájem a pozice jedince v nich není určována pravidly, nýbrž osobními vlastnostmi. Také členství v těchto skupinách je nezaměnitelné a v tom smyslu se pojem neformální skupiny blíží pojmu skupiny primární. Ovšem i neformální skupiny, např. rodina, mají určitou funkci ve společenském

dění a mají i některé prvky formální. Jaký je praktický význam těchto dvou druhů skupin? Vedoucí pracovník potřebuje, aby byl splněn určitý úkol. Může postupovat dvěma cestami: buď určí pracovní skupinu náhodným výběrem (prvních pět pracovníků formální skupiny), nebo vybere pět pracovníků, o nichž ví, že jsou spjati určitými vztahy (společné zájmy, přátelství, ochota si vzájemně pomoci apod.), a vytvoří z nich neformální skupinu. V takovém případě bývá zpravidla úkol splněn dříve a kvalitněji neformální skupinou než skupinou formální, ve které je třeba zpevnit soudržnost některými dalšími stimuly.

Další kategorii malých skupin tvoří skupiny členské a referenční. *Referenční (vztažné) skupiny* vyvolávají touhu určitých jedinců po příslušnosti k nim. Např. jedinec je členem jedné skupiny (členská skupina), ale touží být členem skupiny jiné, k níž nenáleží, ke které by si však přál náležet (skupina referenční). Referenční skupina může být také negativní, tj. taková, jejímž členem jedinec být nechce. Referenční skupiny jsou ty skupiny, které skutečně ovlivňují chování jedince a s nimiž se člověk ztotožňuje nebo k nimž tíhne, touží po příslušnosti k nim, ale prakticky k nim nepatří. Referenční skupina má na člověka vliv, ať už k ní náleží, nebo nikoli, zatímco *členská skupina* je pouze tou skupinou, k níž jedinec prakticky náleží.

Jinou dvojici tvoří skupina vlastní a skupina cizí. *Vlastní skupina* se vyznačuje zdůrazněním vědomí „my“, *cizí skupina* jsou „ti druzí“. O cizích skupinách se vytvářejí určité heterostereotypy (v. h. *Stereotypy*). Každá skupina si vytváří jistý antagonistický vztah k jiným skupinám („my odborníci“, „oni diletanti“). Soudržnost uvnitř skupiny se zvyšuje, jestliže existuje skupina, s níž je možno soutěžit nebo být ve sporu. Solidarita vlastní skupiny je často úměrná antagonismu skupiny cizí, již se přisuzují některé negativní znaky. Uvnitř vlastní skupiny se dále diferencuje vědomí příslušnosti. K tomuto vědomí „my“ se dospívá na základě citové, zájmové nebo akční integrace.

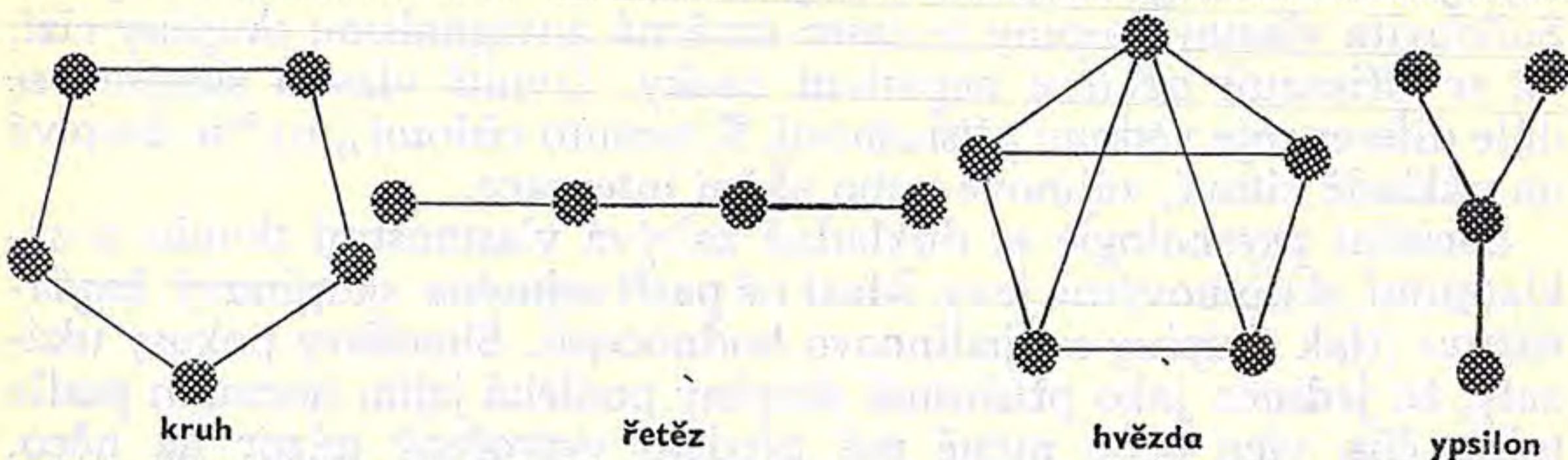
Sociální psychologie se důkladně zabývá vlastnostmi skupin a základními skupinovými jevy. Mezi ně patří zejména skupinový *konformismus* (tlak skupiny na jedincovo hodnocení). Sherifovy pokusy ukázaly, že jedinec jako příslušník skupiny podléhá jejím normám podle toho, čím více nebo méně má předem vytvořený názor na něco, co tyto normy postihují. To znamená: a) jestliže člověk provede vlastní hodnocení před posuzováním ve skupině, tj. vytvoří si vlastní názor nebo řešení úkolu, projeví menší tendenci řídit se později normami skupiny, b) provede-li vlastní hodnocení nebo posouzení určitého jevu poprvé až ve skupinové situaci, projeví větší tendenci řídit se úsudkem skupiny. Nejvíce podléhají skupinovému konformismu osoby, které danou skupinu pokládají za pozitivně referenční, a osoby, které nemají v dané kategorii konformity vlastní názor. Se sklonem ke konformismu souvisí některé specifické rysy osobnosti, jako je respekt před

autoritou, nedostatek sebedůvěry, tuhý a nepoddajný způsob myšlení, moralismus apod.

Skupinový konformismus je dán: a) atraktivností skupiny ve vztahu k uspokojení potřeb jedince, b) možnostmi skupinových sankcí vůči nekonformnímu jedinci, c) autoritou skupiny v očích jedince, d) přesvědčením jedince, že skupina jedná správně a přiměřeně.

Konformita je determinována řadou specifických faktorů (velikost a složení skupiny, atmosféra skupinové situace apod.). Vztah jedince ke skupině charakterizují D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey takto: Jedinec často podlehně skupinovému tlaku, i když názor skupiny je zřejmě nesprávný. Může podlehnout i takovému tlaku, který má pro něj osobní význam, a to spíše, jde-li o problémy složitější než o problémy jednoduché. Někteří jedinci jsou téměř absolutně konformní, jiní téměř absolutně nekonformní, většina však konformismu podléhá. Někteří jedinci se stávají stále více konformními, jiní stále více nekonformními (konformismus v čase). Při opakovaných pokusech s týmiž problémy podléhají někteří jedinci snáze tlaku podruhé než poprvé, jiní naopak bývají při dalším pokusu odolnější. Octnou-li se někteří jedinci mimo skupinu, mají tendenci vracet se ke svým původním názorům, a efekt skupinového tlaku se snižuje, nezmiří však zcela.

Sociální psychologie zkoumá strukturu vztahů členů uvnitř skupin. Vztahy mezi členy uvnitř skupiny mohou být strukturovány několika způsoby, které lze vyjádřit graficky takto:

Z toho se pak dá usuzovat na rychlost i přesnost komunikace, na organizaci uvnitř skupiny, na uspokojení jejích členů, na roli vůdce a jiné vztahy.

Struktura skupiny je tvořena určitým systémem rolí (*v. h. Role*). S tím souvisí status, tj. pozice ve skupině spojená s určitou mírou prestiže, která je přidružena ke statusu a roli a je současně důležitým motivačním činitelem. Status je např. výrazným faktorem sociálního vlivu.

Osoby s vysokým prestižem získávají ve skupině snáze více přívrženců než osoby se statusem nízkým. Čím má člen skupiny vyšší status (pozici ve skupině), tím spíše může vyjadřovat názory, které se od názorů skupiny liší, a naopak, čím má status nižší, tím je od něho vyžadována větší konformita. Osoby s nízkým statusem nepociťují už pozitivní vztahy ke skupině a odchyľují se proto od skupinových norem víc než osoby se statusem vyšším.

Zpravidla rozlišujeme tři typy organizace, které se od sebe liší nejen uspořádáním a vlastnostmi atmosféry skupinového života, ale i produktivitou práce skupiny.

1. *Autoritativní organizace.* Skupina značně závisí na svém vůdci. Skupinová atmosféra se vyznačuje vzájemnou nespokojeností, dráždivostí a agresivitou, které plynou často z potlačených kritických tendencí a z autoritativního vystupování vedoucího. Výkonnost skupiny může být značná, ale ne vždy kvalitní.

2. *Liberalistická organizace.* Členové skupiny poměrně málo závisí na vedoucím, který jim ponechává značnou volnost. Přitom však nejsou zvláště spokojeni, vztahy mezi nimi jsou disharmonické, i když v menší míře než v organizaci autoritativní. Účast členů na společných programech a plánech je dost značná, ale výkonnost skupiny je poměrně malá.

3. *Demokratická organizace.* Podstatou je vzájemné respektování názorů a mínění všech členů skupiny, kterým je poskytnuto dost příležitosti k diskusi. Účast členů na společných plánech je značná a v organizaci se projevuje nejméně negativních jevů. Atmosféra skupinového života je charakterizována přátelskými vztahy a vzájemnou důvěrou, členové skupiny jsou spokojeni, přitom však podávají sice trvalý a kvalitní, ale jen průměrný výkon.

Dynamiku skupin můžeme shrnout do několika zásad, které podrobněji formuloval P. H. Hofstätter: Společné cíle vedou izolované osobnosti k společné činnosti, při níž dochází ke společným kontaktům a vznikům sympatií. U osob aktivních a ideově sjednocených vzniká v průběhu vzájemných kontaktů vědomí „my“ a určité stereotypy (v. h.). Součinnost a soužití ve skupině vytváří určitou soudržnost (kohezi) uvnitř skupiny. Vztahy ve skupině se diferencují podle rolí jednotlivců. Podle P. Lersche jsou důležitými hledisky studia skupinové dynamiky intenzita kontaktu mezi členy skupiny, sympatie mezi nimi, aktivita a produktivita skupiny. Skupinová činnost závisí na skupinové soudržnosti, která je dále závislá na zážitcích skupinové příslušnosti, na způsobu vedení v souvislosti s očekávaným postojem, na skupinové disciplíně a na skupinové morálce. Skupinová příslušnost pak závisí na uspokojování osobních potřeb a splnění očekávání od skupinové příslušnosti, na komunikaci uvnitř skupiny a na emocionálních vztazích jejích členů.

Významným úkolem je hledání a výběr vedoucích skupin. K tomu je zapotřebí důkladně prověřit jejich práci. Všimněme si jen hlavních činností vedoucího: organizuje a koordinuje práci, plánuje a rozhoduje o prostředcích k dosažení cíle, stanoví skupinové cíle, zprostředkovává mimoskupinové vztahy a je mluvčím skupiny, radí a informuje, kontroluje skupinové vztahy, odměňuje nebo trestá, smiřuje a urovnává, je vzorem chování a jednání pro členy skupiny, rozhoduje za ně, je nositelem názorů a vytváří ideologii skupiny, snaží se odreagovat zklamání a rozladění jejích členů a navozuje jejich pozitivní citové vztahy.

Tyto rysy jsou doplněny hlavními faktory vůdcovství: a) uznání a porozumění pro potřeby členů skupiny, b) iniciativa, organizační schopnosti a vlastní účast na životě skupiny, c) výkonnost v souvislosti s motivací členů skupiny, d) sociální citlivost vůči činnosti ve skupině spojená s péčí o její členy.

Vedoucím se člověk nerodí, za určitých podmínek osobních a vnějších se jím stává.

Úspěšná práce skupin závisí na dodržování a kontrole skupinových norem, přičemž se zdůrazňuje, že: a) dodržování skupinových norem závisí na přítomnosti a kontrole členů skupiny, b) dodržování norem souvisí s formami a zásadovostí represálií za jejich nedodržování, c) dodržování norem souvisí s hodnotícími kritérii a reakcemi kompetentních osob na plnění skupinových úkolů.

Dodržování skupinových norem zaručuje systém skupinových sankcí. K pozitivním sankcím patří různé projevy uznání, pochvaly, vděčnosti, úcty, obdivu apod. K sankcím negativním náleží výčitky, nespokojenost, pohoršení, pokárání aj. Pozitivní a negativní sankce mohou hrát funkci pozitivních nebo negativních posílení (odměn a trestů) v procesu učení, protože určitým způsobem saturují nebo naopak deprivují potřeby člověka.

Vztah jedince ke skupinovým normám má v podstatě tyto možnosti: a) přizpůsobit se, b) pokusit se o změnu, c) odklonit se, d) opustit skupinu.

Vztahy uvnitř malých skupin se zjišťují pomocí speciální metody, tzv. *sociometrie*, která spočívá v tom, že subjekti příslušející k malé skupině se vzájemně skrytě vybírají a odmítají pro určitou společnou činnost („S kým byste chtěl společně pracovat a s kým nikoli?“ apod.). Tak se odhaluje ve skupině existující pletivo mezilidských vztahů v základní podobě přitažlivosti a odpudivosti. Výsledky se zpracovávají v tzv. sociogram, který názorně ukazuje strukturu mezilidských vztahů v malé skupině.

Celková regulace chování jedince uvnitř skupiny daná systémem norem a sankcí se nazývá sociální kontrola. Ta může být formální nebo neformální (většinou bývá obojí), tj. kontrola zákony a předpisy

i kontrola psychologickými sankcemi (distancování, ironie, posměch aj.). Neformální kontrola je často spjata s potřebami jedince, a je proto do jisté míry také sebekontrolou.

Chceme-li porozumět vlivům, kterými skupina působí na psychiku jedince, musíme studovat také jedince samotného, jeho motivy a vlastnosti a vidět jeho vztah ke skupinám, jeho účast na skupinovém životě a jeho utváření skupinou v organické souvislosti se zvláštnostmi jeho osobnosti.

F. H.

LITERATURA

- Burgess E. W.*: Personality and the Social Group, Chicago 1929
Homans G. C.: The Human Group, New York 1902
Kolominskij J.: Člověk je tvor společenský, Praha 1974
Nakonečný M.: Sociální psychologie, Praha 1970
Osipov G. V.: Sovremennaja buržuaznaja sociologija, Moskva 1964
Petrusek M.: Sociometrie, Praha 1969
Semjonov V. S.: Problema klassov i klassovoj borby, Moskva 1959

SOCIALIZACE je proces, v němž dochází k postupné přeměně člověka jako biologické bytosti v bytost společenskou; je to proces kultivace člověka, jeho postupného utváření, kterým se zabývá také psychologie vývojová (*v. h.*). Zatímco vývojová psychologie si všímá však spíš genetického hlediska jednotlivých psychických funkcí, vysvětluje psychologie sociální (*v. h.*) proces socializace obecně. Socializace lidské psychologie se realizuje ve společenském životě, zejména v průběhu mezilidských interakcí. Základním faktorem utváření osobnosti jsou různé formy učení, ale základním učením je podle Lückerta učení sociální, tj. proces socializace, který trvá v podstatě po celý lidský život. Je to proces získávání nových duševních vlastností, nové orientace v užším a širším prostředí, proces, který zkvalitňuje naše vnímání (*v. h.*), hodnocení okolí, náš způsob myšlení, proces, kterým člověk proniká do společnosti, do své profese, při které je učení velmi důležité. V podstatě je tedy proces socializace procesem sociálního učení. Zároveň je procesem aktivního rozvoje schopností, které jsou podmínkou společenského života a úspěšného přizpůsobení nově vznikající situaci.

Prvním sociálním prostředím, které utváří člověka, je prostředí rodiny a prvním sociálním kontaktem dítěte je vztah k matce. Různé formy kontaktu jsou utvářeny kulturní úrovní rodinného prostředí. Východiskem procesu socializace je sociální kontakt, tj. styk nejméně dvou osob, který se pak diferencuje, upevňuje nebo transformuje v průběhu dalších interakcí a rozšiřuje se směrem k dalším osobám.

Proces socializace je v podstatě postupným zdokonalováním sociální orientace člověka v prostředí a dokonalejší regulací k tomuto prostředí.

Proces socializace je procesem orientace ve společenských hodnotách, procesem vytváření základních kulturních, hygienických a pracovních návyků, procesem vpravování se do určitých rolí (*v. h.*), diferenciací citových vztahů, společenských potřeb a zájmů, vytváření etických a estetických koncepcí. Je to příprava člověka na manželství a rodičovství i na výkon určitého povolání; dále je to proces vývoje logického myšlení, chápání světa a utváření světového názoru. Je to také proces osvojování si řeči, pravidel společenského chování a vystupování, jednání s lidmi i získávání rozmanitých dovedností, návyků a zvyků.

Základním prostředkem socializace jsou tedy mezilidské vztahy, protože požadavky společnosti jsou vždycky zprostředkovány v sociálních interakcích, ve kterých se s nimi člověk setkává.

Všem sociálním vztahům se člověk musí učit (*v. h. Učení*). Chápe-li učení jako organizaci psychické činnosti na základě získaných zkušeností a jako využívání předchozích zkušeností v nových situacích, pak je proces učení do značné míry totožný se socializací. Sociální učení je pak proces, kterým získáváme a uplatňujeme sociální zkušenosti v nových sociálních situacích. Člověk se učí, když v určité situaci, kterou vnímá, je motivován, vyvíjí určitou činnost a dosahuje cílů, které s touto motivací souvisí. Učení postojům, motivům a způsobům sociálního chování je jistě složitějším procesem než učení jednoduchým motorickým reakcím, návykům nebo určitým poznatkům memorováním. V základě všech forem učení leží vytváření podmíněných spojů. K. Lewin rozeznává přímo jako zvláštní typ učení „učení vrůstáním do kultury“ proti učení motorickému, motivačnímu a kognitivnímu. V sociálním učení má závažný význam sociální zpevnění, čímž je míněna pochvala, uznání, povzbuzení, láska a náklonnost, které jsou důsledkem učení, pocty, vyznamenání apod. Takováto zpevnění jsou pro dospělého člověka mnohem důležitější než tzv. zpevnění primární, která vedou k uspokojení jeho biogenních potřeb. Proto podstatnou složkou sociálního učení jsou formy sociálního odměňování a trestání, které se týkají rozvoje sekundárních (sociogenních) potřeb. Hlavní formou sociální odměny je uznání, ať už vyslovené nebo projevené nějakým výrazem, gestem, nebo jenom uznání, které subjekt předpokládá či očekává. Hlavní formou sociálního trestání je odmítnutí, a to buď vyslovené, nebo vyjádřené výrazem, anebo odmítnutí subjektem předpokládané. Z toho vyplývá: je-li chování sociálně odměňováno, upevňuje se (*fixuje*), je-li sociálně trestáno, mizí nebo se ztrácí, popřípadě se mění (*eliminuje*). Socializace neznamena jen kultivaci toho, co je člověku vrozeno, nýbrž také vznik zcela nových forem reagování, které jsou však složitě vyvozovány z primárních struktur.

P. R. Hofstätter při vysvětlování sociálního učení vycházel z této

situace: dítě přichází na svět s určitými dispozicemi a určitým způsobem se chová. Rodiče zaujmají určitý vztah k jeho projevům, tj. v podstatě toto chování odměňují nebo trestají. Dítě na základě odměňování nebo trestání určité reakce fixuje nebo eliminuje a v dalších situacích produkuje jen určité reakce. Projevené rysy chování dítěte se u rodičů opět setkají se souhlasem nebo nesouhlasem, a tak proces socializace pokračuje. Východiskem sociálního učení jsou tedy projevy určitých neuropsychických rysů, které jsou dítěti vrozené. Získaná zkušenost vede k přetváření těchto rysů (např. pláč nebo křik dítěte), přičemž je rozhodující, že setrvávání určitých rysů nebo jejich zánik je vnějším posilováním nebo utlumováním jejich projevů.

Zvláštní význam má sociální učení při utváření charakterových rysů člověka. Charakter (*v. h.*) je především společenského původu. Je samozřejmé, že vznik, rozvoj a fixace určitých vlastností jsou závislé na mnoha faktorech intrapsychických nebo na vlastnostech nervové soustavy, zejména na temperamentu a na citovém životě člověka, ale přesto sociální vlivy zde mají významnou úlohu. Člověk se nenarodil upřímný nebo falešný, ale upřímným či falešným se stává vlivem společenských podmínek, které na něho od narození působí. Při utváření povahových rysů mají závažný význam projevy souhlasu nebo odmítnutí. Přitom je však žádoucí, aby se tyto reakce ze strany dospělých uplatňovaly již v raném dětství.

Rozhodujícím faktorem se stává posilování a souhlas nebo nesouhlas členů skupiny, do níž je člověk pevně zapojen. Východiskem pro porozumění procesu sociálního učení není jen zjišťování kvality vnějších sociálních podnětů, nýbrž i analýza motivace učícího se subjektu. Výsledkům sociálního učení je možno porozumět jen ve vztahu k motivaci individua.

Významnou formou sociálního učení je učení na základě napodobování. Mnohé způsoby chování dětí (pohyby, držení těla, běžná slova apod.) jsou produktem prostého napodobení na základě identifikace dítěte s osobou blízkou nebo s osobou, na niž je citově zaměřeno (fixováno) — zpravidla to bývají rodiče. Napodobení a identifikace jsou dvě stránky téhož jevu. Napodobení se vždycky uskutečňuje na základě identifikace, jejímž podkladem je citová (emocionální) vazba, zpravidla vazba na matku. Dítě nenapodobuje každého, nýbrž jen toho, kdo mu něčím imponuje, kdo má jeho důvěru a obdiv. Vyspělejší mládež a dospělí nejčastěji napodobují osoby věkově starší, lidé se sociální převahou, osoby s převahou rozumovou (intelektovou) nebo s převahou technickou. Člověk nenapodobuje automaticky všechno, nýbrž jen to, co odpovídá jeho vlastním intencím a tendencím.

Proces socializace zasahuje celý psychický život člověka, zejména pak složku poznávací a citovou, popř. složku, která vyplývá z jednoty obou předchozích — a to motivací (*v. h.*). Sociální psychologové se

shodují v názoru, že první sociální učení se nevztahuje k faktům, nýbrž k citům (*v. h. Emoce*). Hartleyové dokazují, že nejprve se učí člověk milovat, nenávidět nebo se bát, teprve později se učí hledat pro tyto citové vztahy důvody. Proces socializace citů probíhá jako složitá diferenciacie emocionálních struktur a této diferenciaci odpovídá složitější diferenciacie v obsazích prožívání. V procesu socializace se emocionální struktury diferencují a základem této diferenciacie je vrozená dispozice. Psychologové tvrdí, že lze přepokládat nejméně čtyři vrozené afekty, které jsou společné člověku i zvířatům. Je to vztek — vrozená reakce na překážku v pohybu, strach — vrozená reakce na ohrožení života, smutek — vrozená reakce na ztrátu někoho nebo něčeho, radost — vrozená reakce na získání něčeho. Z těchto čtyř modalit emocionálního reagování se vývojově diferencují jemnější obsahy prožívání. Kromě toho získává člověk řadu složitých citů, specificky lidských, jako jsou city morální a estetické. Odvodit tyto city z vrozeného základu je velmi obtížné, i když byly činěny pokusy přiřazovat např. estetické city některým vrozeným potřebám. Proces socializace postihuje také vnější výraz citů (předstírání, skrývání nebo potlačování citů, společenská forma v citovém prožívání aj.). Dochází ke stylizaci citových projevů, což je dalším specifickým případem kultivace citů.

Proces socializace může vést ke vzniku četných konfliktů uvnitř osobnosti a z nich mohou za dalších podmínek vznikat i více či méně vážné poruchy psychického zdraví a sociální adaptace. Důsledkem socializačního procesu může být jak sociální adaptace, tak sociální maladaptace.

F. H.

LITERATURA

- Hartley E. L. - Hartley R. E.*: Fundamentals of Social Psychology, New York 1952
Helus Z.: Psychologické problémy socializace osobnosti, Praha 1972
Hiebsch H.: Sozialpsychologische Grundlagen der Persönlichkeitsformung, Berlin 1966
Hofstätter P. R.: Einführung in die Sozialpsychologie, Stuttgart 1953
Kon I. S.: Sociologie osobnosti (př.), Praha 1971
Krech D. - Crutchfield R. S. - Ballachey E. L.: Člověk v společnosti (př.), Základy sociálnej psychológie, Bratislava 1968
Leontjev A. N.: Problémy psychického vývoje (př.), Praha 1966
Lindzey G.: Handbook of Social Psychology, I. - II. Cambridge 1954
Nakonečný M.: Sociální psychologie, Praha 1970
Newcomb T. M.: Social Psychology, New York 1950
Sherif M. A. - Sherif C. W.: An Outline of Social Psychology, New York 1956
Vygotskij L. S.: Razvitije vyšich psichičeskich funkcij, Moskva 1960

STEREOTYPY jsou způsoby posuzování určitých etnických skupin nebo celých národů a ras na základě tradic a předsudků, které se po dlouhá desetiletí a století udržovaly a přecházely z pokolení na pokolení. Týkají se skupin lidí, tříd nebo určitých představitelů obyvatel (sedlák, dělník, intelektuál, měšťák, venkovan), popřípadě i celých národů a ras (Žid, černoš, cikán aj.). Poprvé tohoto označení užil americký žurnalista W. Lippmann (1922).

Sociální psychologové rozlišují tzv. autostereotypy, tj. představy a mínění, jež mají příslušníci určité skupiny (národa, rasy, pracovníků) o sobě samých, a heterostereotypy, totiž představy a mínění, jež mají příslušníci určitých skupin o členech skupin jiných (např. obyvatelé Prahy o venkovanech, dělníci o inteligenci, Američané o Němcích apod.). Na otázku, zda jsou Američané „pokojným“ národem (pravděpodobně se míní mírumilovnost), odpovědělo 82% dotazovaných Američanů kladně (autostereotyp), zatímco pouze 24% obyvatel Německé spolkové republiky jim přisoudilo tento rys (heterostereotyp). Zajímavý přehled vztahů autostereotypů a heterostereotypů Němců a Američanů podávají sociální psychologové W. Buchanan a H. Cant-
ril (číselné údaje jsou uvedeny v procentech).

Vlastnost	Autostereotyp Američana	Heterostereotyp Němce o Američanovi
1. velmi pracovitý	68	19
2. inteligentní	72	34
3. praktický	53	45
4. ješitný	22	15
5. velkorysý	76	46
6. krutý	2	2
7. zdrženlivý	2	1
8. statečný	66	6
9. ovládající se	37	11
10. panovačný	9	10
11. pokrokový	70	58
12. mírný	82	23

Stereotypy se mění vlivem rozmanitých příčin. Výrazným faktorem změny nebo vytváření autostereotypů a heterostereotypů v určitých skupinách je propaganda. Typickým příkladem je vytváření velmi negativního heterostereotypu Němců o Židech v období nacismu a autostereotypu Němců vzhledem k neárijcům. Jiným příkladem vlivu propagandy je změna amerického heterostereotypu o ruském národu v období zesílení studené války v r. 1948 proti r. 1942, kdy byli v Rusech viděni spojenci v boji proti společnému nepříteli.

Tabulka podle P. R. Hofstättra (číselné údaje jsou uvedeny v procentech):

Americký heterostereotyp ruského národa

Vlastnost	1942	1948
1. velmi pracovitý	61	49
2. inteligentní	16	12
3. praktický	18	13
4. ješitný	3	28
5. krutý	9	50
6. statečný	48	28
7. pokrokový	24	15

Příčinou poklesu pozitivních rysů a vlastností byla silná protisovětská propaganda a ovlivňování veřejného mínění v Americe.

Stereotypy se vyznačují zjednodušeným posuzováním společenských skupin, přičemž se zastírají i výrazné individuální vlastnosti a odlišnosti jednotlivých členů skupin. Stereotypy se opírají mnohdy pouze o tradované názory na určité skupiny lidí, aniž by se přihlíželo k vývoji, ke změnám v oblasti sociální, ekonomické a kulturní. A tak výroky o výrazných vlastnostech jednotlivých národů nebo etnických skupin je třeba brát s velkou rezervou. Zejména při hodnocení lidí se nelze opírat o nevědecké charakteristiky Angličanů (klid, vyrovnanost), Italů a Španělů (živost, vášnivost), Němců (důkladnost, panovačnost) apod. Stanovit výrazné rysy osobnosti jednotlivých národů by vyžadovalo velmi obsáhlý komplexní výzkum sociálně psychologický a sociologický. Názory na příslušníky národních nebo etnických skupin jsou dosud převážně konzervativní a hlavně ovlivněné propagandou. Neblaze se projevuje stereotypní stanovisko k politickým otázkám.

F. H.

LITERATURA

- Eyseneck H. J.*: Wege und Abwege der Psychologie (překl. z angl.), Hamburg 1956
Hofstätter P. R.: Gruppendynamik, Hamburg 1957

STRESS je anglický termín vyjadřující zátěž, tíseň nebo tlak. V psychologii ho poprvé užil R. Grinker a J. Spiegel (1945) v práci, která se zabývala psychologickými reakcemi vojenských letců v různých tísnivých situacích. Pojem stressu není dostatečně rozlišován od pojmu frustrace a mnozí autoři užívají obou těchto pojmů jako synonym. Stressová situace je však situace, kdy dochází k frustraci při zvláště silné motivaci, resp. s vyloučením možnosti adaptace. Určitější význam přiřkl pojmu stress fyziolog H. Selye (1950), který vypracoval

biologickou teorii stressu a teorii adaptace organismu na stress. H. Selye ukázal, že ve stressových situacích dochází v organismu k poplachovým a obranným reakcím, které mají nejprve obecný charakter (řada změn ve tkáních, orgánech, v krevním obrazu aj.), tj. tzv. generální adaptační syndrom. Těmito reakcemi se organismus brání porušení homeostázy (*v. h.*) a snaží se o adaptaci (*v. h.*).

Psychologický stress vytváří situace, při kterých není přímo blokováno uspokojení aktuální potřeby (tzn. že nejde o frustraci), nýbrž je celkově zatížen proces adaptace. Stress tak může mít různé úrovně a intenzity, od stressových situací permanentní hlučnosti na pracovištích s nedostatečným tlumením hlučného provozu až po situace sociální, které jsou psychologicky zvláště významné. Stressovým elementem v manželství může tak být např. přílišný věkový rozdíl mezi oběma manžely. H. C. Smith (1951) uvádí tyto příklady různých úrovní sociogenního stressu:

Stressové elementy	nízká	Úroveň stressu mírná	vysoká
Věk	manžel o dva roky starší	manžel o deset let starší	žena o deset let starší
Rasa	táž	žena Japonka manžel běloch	žena černoška manžel běloch
Výchova	táž	žena vysokoškolačka, manžel středoškolák	žena vysokoškolačka, manžel má základní školu
Sociální vrstva	táž	žena z vyšší vrstvy, muž ze střední vrstvy	žena z nižší vrstvy, muž z vyšší vrstvy

V tomto smyslu nejlepší definici psychologického stressu podává Scott (1958), který definuje stressovou situaci jako takovou, „v níž je adaptace těžká nebo nemožná, ale v níž je motivace velmi silná“.

Reakce na psychický stress je často komplexní a neomezuje se jen na psychické dimenze. Tělesnými složkami psychických stressů jsou např. žaludeční vředy, zvýšený krevní tlak, insuficience srdeční činnosti, vegetativní poruchy aj. Naopak biologické stressy mají koreláty psychické. Podle J. Charváta (1964) je naše civilizace dosud mladá a organismus se zatím nedokázal přizpůsobit se jí tak, aby vypracoval adaptační reakce na sociogenní zátěže, a tak v sociogenních stressových situacích používá adaptačních reakcí, vypracovaných proti fyzickým zátěžím. „Reaguje tedy neadekvátně archaickými adaptivními mechanismy, vhodnými pro boj, útěk, uchvácení kořisti, ale nevhodnými pro symbolické ohrožení sociální integrity, statusu v rodině, na pracovišti,

ve společnosti atd.“ Stressové reakce, které se vyvinuly před statisíci a milióny let, měly adaptivní význam pro situace, které vyžadovaly zvýšenou svalovou práci, zrychlený a redistribuovaný krevní oběh, zvýšený krevní tlak atd. Objevují-li se tyto reakce i při zátěžích sociálních, nemůže být těchto metabolických změn využito tak, jako kdyby byla překonávána fyzická zátěž. Proto sociogenní stressy mohou vést k somatickým poruchám a onemocněním (J. Charvát, 1964). Výzkumy ukázaly (avšak nejednotně), že psychický stress má vliv na změnu úrovně výkonu mentálního i motorického (snižování i zvyšování), na průběh procesu učení (rovněž nejednotné výsledky), že se odráží výrazněji v obsahu fantazií, v kvalitě vnímání a že vytváří emotivní napětí.

M. N.

LITERATURA

Charvát J.: Život, adaptace a stress, Praha 1969

Janis I. L.: Psychological Stress, New York — London 1958

Mikšík O.: Člověk a svízelné situace, Praha 1969

Reykowski J.: Funkcjonowanie osobowości w warunkach stressu psychologicznego, Warszawa 1966

Selye H.: Život a stress (př.), Bratislava 1966

SUGESCE je psychologická metoda přesvědčování. F. H. Allport ji charakterizuje jako „rozumem neovlivněný souhlas“. Jejím nositelem je vždy nějaká emoce (*v. h.*) a každá sugesce je vždy současně autosugescí. Subjekt přijímá takové sugesce, které jsou v souhlasu s jeho vlastními, třeba i nevědomými sklony. Podle Strausse je účelem sugesce přímo zabránit vzhledu do situace, k níž se sugesce vztahuje, resp. racionálnímu zhodnocení této situace. Sugescie se užívá v psychoterapii a jinde, za zvláštních okolností a zvláštním způsobem (sugestivní atmosféra souvisící s charakterem prostředí, s kreditem toho, kdo sugeruje, pateticko-imperativní formulace sugesce atd.). Je možno něco sugerovat subjektu ve vigilním (bdělém) nebo hypnotickém stavu. Proto se rozlišuje vigilní a hypnotická sugesce. Kromě sugescí verbálních je nutno rozlišovat sugestivní situace, jevy, osoby, předměty atd.

Vlastnost podléhat sugescím je *sugestibilita*. Souvisí s některými vlastnostmi osobnosti a je determinována řadou faktorů; děti jsou sugestibilnější než dospělí, žena je sugestibilnější než muž. Pozitivně koreluje sugestibilita s inteligencí a úrovní vzdělání. Sugescím je možno odporovat, avšak každý člověk je v určité míře sugestibilní.

Autosugesce je sugesce, kterou se subjekt přesvědčuje sám. Toho se někdy programově využívá v psychohygieně (např. Coué doporučoval tuto autosugesci: „Daří se mi stále lépe.“), popř., i v tzv. autogenním

tréninku. Nositeli autosugescí mohou být emoce (*v. h.*), představy (*v. h.*), vnitřní řeč atd.

Podle Ch. Baudoina (1925) je sugesce „podvědomé uskutečňování ideje“. Na základě toho mohou sugestivní a autosugestivní vlivy zasahovat i do fyziologických procesů. Podle B. Stokvise (1961) je možno každou orgánovou funkci ovlivnit sugescí.

M. N.

LITERATURA

Baudoin Ch.: Suggestion und Autosuggestion (př.), Dresden 1925

Hoskovec J.: Psychologie hypnózy a sugesce, Praha 1967

Stokvis B. - Pflanz M.: Suggestion, Basel — New York 1963

TEMPERAMENT Podle S. L. Rubinštejna (1964) temperament „je dynamický aspekt osobnosti, který charakterizuje dynamiku její psychické činnosti“; je to však široké pojetí, které do této kategorie zahrnuje i pudy. V užším pojetí je temperament chápán jen jako soubor vlastností citové a snahové vzrušivosti. U I. P. Pavlova se pojem temperament kryje s pojmem typu vyšší nervové činnosti (*v. h. Nervová soustava — činnost*), který je dán vztahem vlastností procesů podráždění a útlumu. E. Kretschmer (1963) chápe temperament jako soubor afektivních dispozic. Podle J. P. Guilforda (1959) se schopnosti týkají toho, jak dobře si osoba počíná, kdežto rysy temperamentu se vztahují ke způsobu, jakým se její akce realizují. H. Remplein (1959) chápe temperament jako „relativní konstantu osobního zabarvení prožitků a formy prožitků, jakož i osobní způsob reagování a pohybu“. Podle Ph. Lersche (1962) druhy temperamentů charakterizují stupeň a formu průběhu, jimiž se člověk navenek projevuje v pohybu a činnosti. Podrobné vymezení podává G. W. Allport (1961): „Temperament poukazuje na charakteristické jevy emocionální povahy individua, zahrnuje jeho vnímavost k emocionální stimulaci, jeho obvyklou sílu a rychlost odpovědi, kvalitu jeho převládající nálady a všechny zvláštnosti fluktuace a intenzity nálady...“ H. J. Eysenck (1960) považuje temperament za „více či méně stabilní a setrvávající systém afektivního chování“. Z uvedených názorů je patrné, že pojem temperamentu je ponejvíce vztahován k afektivní sféře psychiky a vyjadřuje vlastnosti emocionálního prožívání a chování (*v. h.*).

Dimenze temperamentu. E. Kretschmer (1967) vztahuje temperament k následujícím psychickým kvalitám: 1. psychestézii (citlivosti nebo necitlivosti k psychologickým dojmům), 2. barvě nálady (libostnímu nebo nelibostnímu zabarvení psychických obsahů a pozic na škále radostný a smutný), 3. psychickému tempu (zrychlení nebo útlumu psychických průběhů obecně a také jejich speciálnímu rytmu), 4. psy-

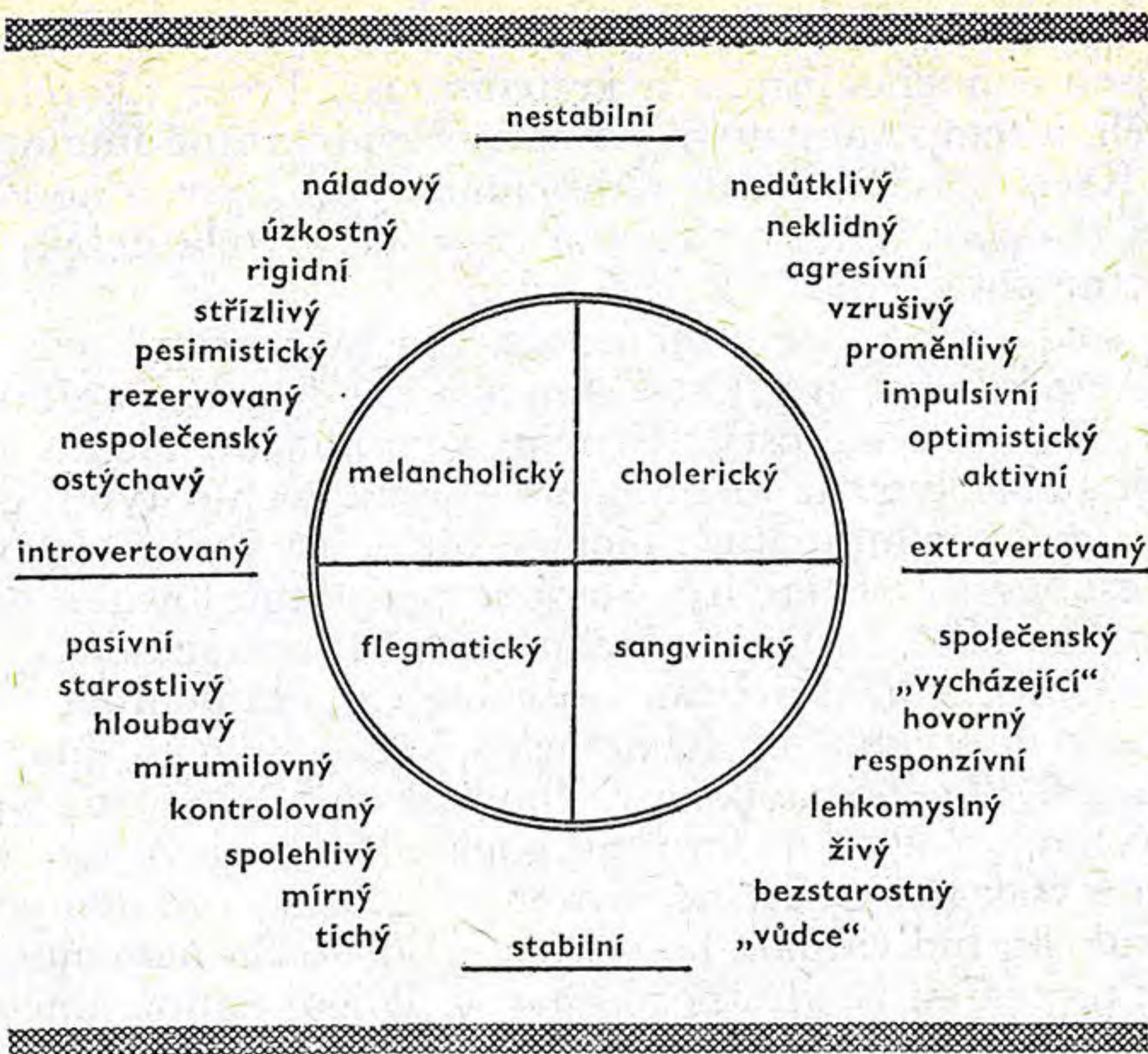
chomotilitě (obecnému pohybovému tempu: pohyblivosti—pohodlnosti).

Na základě svých výzkumů s W. S. Zimmermanem (1956, 1959) vyanalyzoval J. P. Guilford následující faktory temperamentu: pozitivní — negativní, responzivní — neresponzivní, aktivní — pasivní, kontrolovaný — nekontrolovaný, objektivní — egoцентриcký. Uvedené faktory jsou zřetelně spojeny s obsahy a mají svůj výraz v emocionálním a sociálním chování. J. P. Guilford podává následující přehled:

Dimenze temperamentu	Příslušné oblasti reakcí		
	obecně	emociálně	sociálně
pozitivní negativní	spolehlivost méněcennost	veselost depresivita	nadvláda bojácnost
responzivní neresponzivní	soustředěnost nepozornost	nezralost zralost	společenskost soběstačnost
aktivní pasivní	impulsivita rozvážnost	nervozita vyrovnanost	sociální iniciativa sociální pasivita
kontrolovaný nekontrolovaný	zábrany nevázanost	stabilita labilita	přátelství nepřátelství
objektivní egocentrický	objektivita přecitlivělost	rovnováha sebevědomí	snášenlivost kritičnost

Uvedené faktory nejsou vyčerpávající a P. J. Guilford jako další uvádí: maskulinitu-feminitu, osobní tempo, perseveraci, oscilaci-uniformitu, sugestibilitu. H. Remplein (1959) podává fenomenologickou analýzu dimenzí temperamentu: přístupnost prožívání (lehkost vzniku citů ve vztahu k přiměřenosti podnětu), intenzita prožívání, hloubka prožívání, trvání prožívání, forma průběhu prožívání (poměr vzestupných i sestupných fází a vrcholu). Z vnějších reakcí (chování) a pohybů uvádí tempo, stupeň (slabá—silná reakce), trvání (dlouze—krátce), formu průběhu. Určité souvislosti lze sledovat zvláště mezi teoriemi Kretschmerovými a Rempleinovými.

E. Kretschmer (1963) pokládá za základní hledisko popisu temperamentu: 1. psychestézi (póly: senzitivní—chladný) a 2. diatetickou dimenzi (póly: radostný—smutný). H. J. Eysenck (1960) dospěl k srovnání vlastních výsledků faktorové analýzy osobnosti se čtyřmi klasickými temperamenty a dalšími nálezy, které se týkají faktorů osobnosti vůbec. Sám podává (1965) toto schéma:

Eysenckovy pojmy extraverze a introverze nejsou zcela totožné s Jungovými pojmy extraverze a introverze (v. h. *Typ psychologický a Osobnost*).

O. Gross (1902) zavedl pojem *sekundární funkce* pro probíhající psychické funkce, které už však nejsou doprovázeny vědomím (pojem primární funkce označuje psychické procesy doprovázené vědomím). V téže době nazval tento jev G. E. Müller „perseverativní tendencí“. G. Heymans (1906) vykládal tuto sekundární funkci jako komplex faktorů determinujících vnímavost a prožívání a jako příčinu zadumávání se. Jedná se fakticky o doznívání zážitků.

Teorie temperamentu. Už nejstarší, Hippokratova teorie čtyř temperamentů vycházela z naivní humorální koncepce. Později hledal E. Kretschmer korelaci mezi stavbou těla a typem temperamentu, vycházející rovněž z endokrinně humorální koncepce temperamentu a konstituce těla. Vliv činnosti endokrinních žláz a vliv biochemických faktorů na psychiku je zjevný a lze ho doložit množstvím příkladů. Zvláště výrazný vliv na temperament mají endogenní psychózy, kastrace, prohlubování povahových rozdílů mezi oběma pohlavími v době pubescence, kdy dochází k zvýšené činnosti pohlavních žláz, hyperaktivita štítné žlázy vede ke zvýšené dráždivosti, hypoaktivita téže žlázy vede ke vzniku apatie. Činnost endokrinních žláz je řízena centrálním nervovým systémem, který však je současně ovlivňován. Endokrinní žlázy působí zároveň na utváření tělesné konstituce (nejvýraznějšími

příklady jsou eunuchoidismus a kretenismus). Proto „korelace mezi stavbou těla a temperamentem povstávají endokrinně humorální cestou“ (E. Kretschmer). Avšak Kretschmerovy nálezy o korelaci různých typů temperamentu s různými typy stavby těla nebyly v detailech jednotně potvrzeny.

Pavlov chápe různé typy temperamentu jako různé typy nervové činnosti, které jsou určeny vlastnostmi procesů dráždění a útlumu (pohyblivost, síla, vyrovnanost). Různým kombinacím těchto vlastností odpovídají různé typy temperamentu (obsah těchto typů je shodný s Hippokratovým vymezením). Biologické faktory jsou však jen jednou stránkou osobnostní reaktivity, která se podstatně formuje také pod vlivem sociální zkušenosti. W. Hellpach (1946) ukazuje, jak sociální imperativy, s nimiž dítě s určitou vrozenou temperamentovou dispozicí přichází často do styku a jejichž účinek je ještě posilován (např.: „Nebuď tak pomalý!“ nebo naopak: „Nebuď tak zbrklý!“), tedy v podstatě faktory výchovy, podstatně formují, popř. mění projevy temperamentu. Existují však prokazatelné vrozené dispozice pro temperament, které v průběhu individuálního vývoje nejsou zcela neměnné, ale jen obtížně se přetvářejí ve vlastnosti opačné. Pojem temperament je velmi užitečný pro základní psychologickou deskripci: „Temperament vyjadřuje nejobecnější charakteristiku každého člověka, nejobecnější a nejzákladnější charakteristiku jeho nervového systému.“

Popis *klasických typů temperamentu* podal Hippokrates (asi 400 př. n. l.), platí však v podstatě i dnes:

Dimenze temperamentu	Sangvinik	Melancho-lik	Cholerik	Flegmatik
Barva zážitku: (základní nálada)	radostný	smutný	mrzutý	vyrovnaný
Forma prožitku: Vzrušivost Síla Hloubka	velká slabá mělká	malá silná hluboká	velká silná hluboká	malá slabá částečně hluboká
Trvání	prchavé	stálé	stálé	částečně stálé
Průběh	nerovno- měrný	rovnoměr- ný	nerovno- měrný	rovno- měrný
Způsob reakce a pohybu: Tempo Síla Trvání	hbité silná prchavé	pomalé slabá trvalé	hbité silná aktivně trvalé	pomalé slabá pasívně trvalé
Rozsah Průběh	bohatý nerovno- měrný	skrovný rovno- měrný	bohatý nerovno- měrný	skrovný nerovno- měrný

Obecným znakem temperamentu je *vzrušivost*, která se projevuje jak vnitřně v intenzitě prožívání citů a snah, tak i vnějšně jako ráznost akce a bezprostřednost exprese. Neurofyziologicky souvisí zřejmě s lehkostí vzniku a průběhu procesu podráždění. Zvláštním případem vzrušivosti je *senzibilita*, je to citlivost vůči stimulaci vůbec nebo vůči podnětům určité kategorie. Obě tyto stránky temperamentu souvisí zřejmě s tím, co C. Burt (1915) nazval *faktor obecné emocionality*: temperament můžeme vlastně chápat jako dispozici k emocionálním reakcím. Proto souvisí emocionalita, resp. temperament jako její dispoziční základna, s vlastnostmi autonomní nervové soustavy. Zvláštní konstelaci těchto vlastností tvoří tzv. *neuroticismus*, faktor objevený H. J. Eysenckem (1947). Souvisí s labilní autonomní nervovou soustavou a vyjadřuje lehce vyvolatelné, silně probíhající emoce. Blíží se faktoru nervozita-klid, který uvádí J. P. Guilford (1959); chápe nervozitu jako dezorganizovanou aktivitu. Podle Eysencka koreluje neuroticismus, tj. dispozice k emocionální labilitě, se špatně integrovanou, maladaptovanou a nestálou osobností v míře $+ 0,75$ a s neurotickými symptomy vystupujícími již v dětství, v míře $+ 0,68$. Vysoké jsou též korelace tohoto faktoru s depresivní náladou ($+ 0,62$) a uzavřeností ($+ 0,58$). R. Le Senne (1949) vycházejí z typologie temperamentu, jak ji podali holandští psychologové Heymans a Wiersma (1905), hovoří o nervózním typu, který se vyznačuje impulsivností, citovou labilitou, náladovostí, zvýšenou senzitivitou a potřebou senzací (je reprezentován např. Baudelairem, Byronem, Mozartem, Rimbaudem, Dostojevským, Wildem). Pojem, který je protikladný nervozitě, jak naznačuje již Guilford, je zřejmě *klid*, který se vyznačuje především kontrolou emocionální reaktivity a sníženou aktivitou při celkové vyrovnanosti nálad a přiměřeností reagování.

M. N.

LITERATURA

Diamond S.: Personality and Temperament, New York 1957

Guilford J. P.: Personality, New York 1959

Kretschmer E.: Körperbau und Charakter, 25. Aufl., Berlin — Göttingen — New York 1967

Merlin V. S.: Očerk teorii temperamenta, Moskva 1964

Remplein H.: Psychologie der Persönlichkeit, 3. Aufl., München — Basel 1959

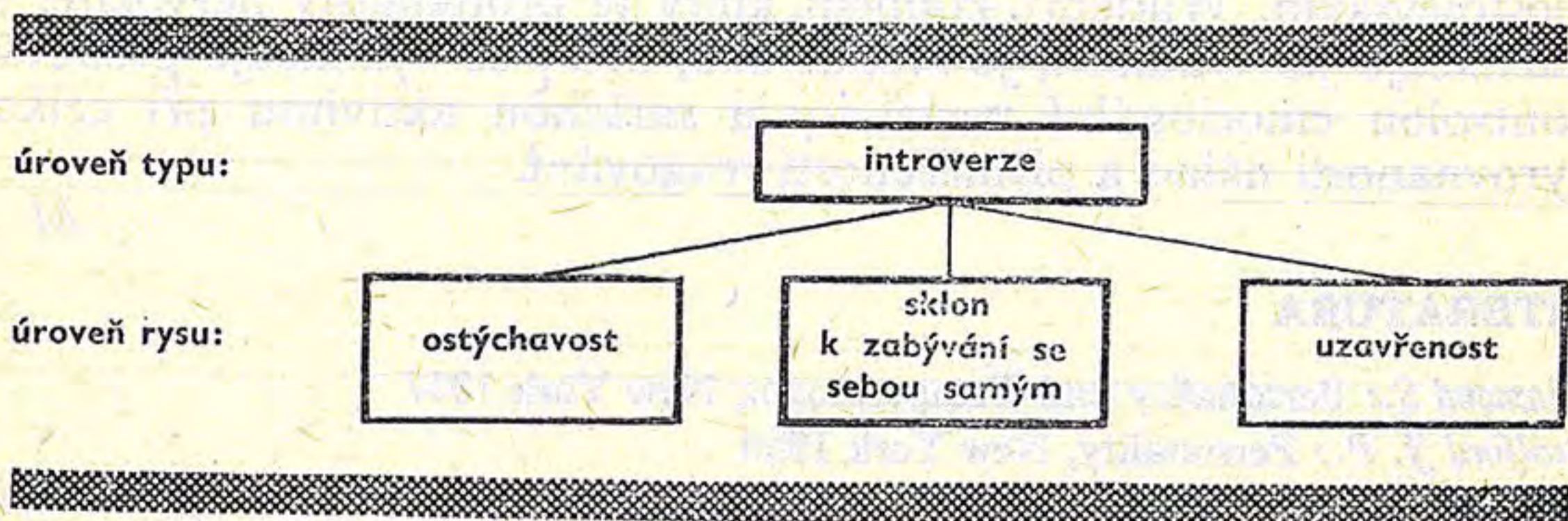
Strelau J.: Temperament i typ ukladu nerwowego, 2. vyd., Warszawa 1974

TYP PSYCHOLOGICKÝ Slovo typ je řeckého původu a znamená vzor nebo ráz (svéráz). Běžně rozumíme tomu, řekne-li se např. „typická žena“ nebo „typický venkovan“ — typem se zde rozumí určitý soubor podstatných vlastností, které daný objekt výrazně cha-

rakterizují a dovolují jej odlišit od jiných objektů téhož rodu. Pojmu typ se užívá i v jiných vědách a také v literatuře.

Podle H. Rempleina (1959) lze v uspořádání duševních vlastností člověka uplatnit následující hlediska: 1. obecné — to, co je společné všem lidem (např. paměť), 2. individuální — to, co je jedinečné (jedinečný obsah paměti), 3. typické — to, co je společné určité skupině osob (např. paměť pro čísla). Typ v tomto pojetí je něco, co je na přechodu obecného a zvláštního; je to určitý soubor znaků nebo vlastností, které nejsou obecné, tj. nepřísluší všem lidem, ale nejsou ani jedinečné, tj. nepřísluší jen jedné osobě. Typ je tedy určitý soubor vlastností, které má jedinec společné s jinými jedinci. Všechny jedince s takovými společnými vlastnostmi lze zahrnout pod pojem určitého typu. Pojem typu pak vyjadřuje také určité zobecnění těchto společných vlastností. Vlastnosti, které zobecňujeme v pojmu nějakého typu, vytvářejí určitou konstelaci nebo strukturu vzájemných vazeb, jak poznáme dále.

V pojmu určitého typu, např. v egoismu, se vyjadřuje určitá konstelace vlastností, které se spolu vyskytují (v tomto případě preferování sebe sama, bezohlednost vůči ostatním aj.), a jejich zobecnění. V pojmu typu se tak vyjadřuje vždy nějaká obecná vlastnost osobnosti. Podle H. J. Eysencka (1947) je typ pozorovanou konstelací syndromů chování nebo rysů, které mají znaky dovolující zobecnění. H. J. Eysenck pak sám podává tuto ilustraci pojetí psychologického typu:

Typ reprezentuje vždy určitý soubor vlastností osobnosti, ale nikoli všechny její vlastnosti, takže také nevyčerpává její popis. V tomto smyslu definuje typ W. Stern (1921) jako „dominující psychickou nebo psychofyzickou dispozici, náležící určité skupině lidí, ale nikoli tak, že by je naprosto odlišovala od ostatních lidí — psychologický typ je převládající dispozice“. Podle E. Kretschmera (1948) je u typu podstatné to, že je centrem bez pevných hranic. „Typy můžeme určovat vždy jen v jejich jádru, ale nemůžeme je ohraničovat. Typem nazýváme jádro výraznějších a navzájem podobných rysů.“

Právě tímto nedostatkem pevnějšího ohraničení se liší typ od pojmů druh a třída. V přírodovědecky orientované psychologii, definované jako věda o chování, která nezahrnuje do svého zkoumání prožívání, ale vychází z objektivních metod zkoumání, byl vypracován statistický pojem typu, jenž odpovídá zhruba pojmu druh v zoologické systematice nebo pojmu syndrom (tj. současný výskyt několika příznaků nebo rysů, typických pro určitý jev) v medicíně. Je to určitá konstelace vlastností, které spolu vzájemně ve větší míře korelují (interkorelace měřitelných projevů chování). Podstatu psychologického pojetí typu shrnuje H. Rohrer (1956): „Teoreticky znamená typ konstruovaný ideální případ člověka, který má všechny charakteristické znaky své skupiny a pouze tyto znaky; prakticky znamená typ skutečného jedinečného člověka, který má charakteristické znaky své skupiny ve zvláště velkém výskytu a výraznosti.“ Pojmy určitého typu nereprezentují oddělené kategorie charakteristik, ale spíše póly určitého kontinua.

V psychologii se zásadně rozeznávají dvě třídy typů: 1. typy funkční (tj. typy paměti, vnímání, představivosti atd.), 2. typy strukturní (tj. typy osobnosti). V psychologických typologiích, tj. pokusech o sestavování psychologických typů, se vychází z toho, že „společné, které dovoluje určitý počet lidí zahrnout do stejné skupiny, se netýká aktuálního psychického obsahu nebo procesu, nýbrž habituální pohotovosti (dispozice) k určitým prožitkům a aktům“ (H. Rempelin, 1959). Znamená to, že psychologické typologie jsou založeny na analýze osobnosti jako psychologického celku nebo že studují zvláštnosti psychických dispozic, které tvoří strukturu osobnosti. „Typ neznamená nic víc než to, že určití lidé jsou z nějakého hlediska podobní jiným lidem“ (G. W. Allport, 1937). Typ je však pouze ideální vzor a skupina lidí, kteří pod daný typ spadají, je z mnoha hledisek psychologicky diferencovaná (všichni z dané skupiny mohou být např. egoisty, ale někteří z nich jsou společenšší a jiní nikoli apod.). Mezi lidmi stejného psychologického typu jsou vždy rozdíly.

Typologické koncepce lze najít už u Platóna a Aristotela a první systematickou typologii (antropologickou a psychologickou) nacházíme už u Hippokrata (asi 400 př. n. l.), který vycházeje z učení svého současníka Empedokla o čtyřech živlech a z učení tehdejší medicíny o čtyřech šťávách v člověku, podal první typologii temperamentu. O typologické soustavy se opírala a tvořila je též chaldejská astrologie (horoskopická příslušnost k jednomu ze dvanácti znamení zodiaku — — zvěrokruhu).

Temperamentem rozuměl Hippokratés v podstatě velmi obecnou psychologickou charakteristiku člověka. Psychologická svéráznost zde byla dána převahou jedné tělesné šťávy těla nad ostatními třemi. Hippokratovy názvy jednotlivých typů se později běžně ujaly a jeho učení

bylo dále rozvinuto lékařem Galenem (200 n. l.). Hippokratových pojmů jednotlivých typů (sangvinik, choleric, melancholik, flegmatik) použili psycholog G. Heymans a fyziolog I. P. Pavlov.

Typ a individualita. Pojem individuality vyjadřuje svéráznost a jedinečnost každého jedince, která je dána svéráznou a vrozenou neuro-psychickou výbavou a zvláště jedinečnou životní zkušeností, jež formuje psychické vlastnosti osobnosti. Každá osobnost konkrétního jedince je individualitou, tj. bytostí s jedinečnými vlastnostmi. Protože však současně jedinci mají některé z úhrnu svých psychických vlastností společné s jinými lidmi, je každá osobnost jednotou individuality a typu. V tomto smyslu je tedy každý člověk svou psychickou svérázností jedinečný, ale nikoli zcela nepodobný některým jiným osobám. Typizováním tedy také vystihujeme jen něco z psychologického bohatství osobnosti, nikoli osobnost celou. V typu však vystihujeme vždy něco podstatného, co však je u konkrétního člověka vždy jen jedním rysem jeho podstaty. Podle G. W. Allporta (1937) typologie pojímá jen „segment individuality, ale nikoli celé individuum“ a podle F. Kratiny (1947) je „každá osobnost vždy bohatší, úplnější, životnější a také záhadnější nežli typ“.

V každém typizování jde o abstrakci, v níž jsou určité podstatné vlastnosti osobnosti zdůrazněny a jiné opomenuty, ale nikoli jen proto, že by nebyly podstatné, nýbrž také proto, že nezapadají do konstelace typických vlastností. Psychologické typologie představují čisté typy, tj. ideální schémata. Ve skutečnosti se však takové čisté typy téměř nevyskytují a naprotá většina lidí patří k tzv. typům smíšeným (většina lidí tedy např. není ani vyhraněnými egoisty, ani vyhraněnými altruisty). Psychologické typologie jsou však prakticky užitečné. W. Stern (1921) rozeznává následující typologická schémata: 1. monotypické schéma, 2. antitypické schéma (typ má konkrétní protiklad, např. společenská — nespolečenská), 3. polytypické schéma: typizování vychází z komplexních hledisek a dospívá k vícedimenzionálním modelům. Distribuce psychologických typů podle antitypického schématu odpovídá rozložení četností na Gaussově křivce. Typy jsou zde nejméně četné, a leží tedy na obou koncích křivky.

Až dosud bylo sestaveno množství různě založených typologií (nejen psychologických). K. Strunz (1961) rozeznává typologie založené biologicky, kulturně antropologicky a funkčně psychologicky. Podle J. Delaye a P. Pichota (1964) vycházejí psychologické typologie z empiricky pozorovatelných rozdílů ve způsobech psychického reagování, kterým odpovídají rozdíly v osobnostních strukturách, tj. rozdíly v dispozicích pro toto reagování. V SSSR byl intenzívně rozvíjen výzkum typů vyšší nervové činnosti na moskevské univerzitě (B. M. Těplov, V. D. Nebylicyn) a na univerzitě v Kazani (I. M. Palej, V. S. Merlin).

Z předvědeckých typologií lze jmenovat zvláště typologii básníka F. Schillera (1857), který vedle dvou typů básníka rozeznává dva typy lidí: realisty, kteří vycházejí ze skutečnosti a pro něž nejvyšším kritériem je rozum, a idealisty, kteří vycházejí z filosofie a z abstrakcí: „Realista se bude tázat, k čemu je věc dobrá, idealista se bude tázat, zda je věc dobrá.“ Filozof F. Nietzsche (1871) vycházejí z analýzy řecké kultury a dvou uměleckých božstev rozeznával dva protikladné životní typy: apollinský živel (charakterizovaný rozumovostí a realismem) a dionýský živel (charakterizovaný eruptivitou a intuicí).

M. N.

LITERATURA

Albonico R.: Mensch, Menschentypen, Entwicklung und Stand der Typenforschung, Basel 1970

Pfahler G.: System der Typenlehren, 3. vyd., Leipzig 1942

Těplov B. M.: Problemy individualnych različij, Moskva 1961

(V. též h. *Typologie.*)

TYPOLOGIE Typ je psychologicky určitá konstelace vlastností, které jsou společné určité skupině lidí. Čisté typy se ve skutečnosti nevykytují. Každý typ je jen částečnou variantou, nikdy nepostihuje celou osobnost, nýbrž jen určitý komplex vlastností. Proto zařazení člověka pod určitý typ je velmi obtížné. Typologie je nauka o typech lidí, studuje variace duševního života a klasifikuje psychologické typy lidí. Typ je ideální forma, které se jednotliví lidé více nebo méně blíží. Každý člověk je víc než typ, protože kromě vlastností typických, tj. skupinových, má ještě vlastnosti individuální. Typologie nepostihuje jedinečnost osobnosti, ale přesto se v diferenciativní psychologii osvědčuje, protože určité vlastnosti korelují nebo se vyskytují současně s jinými, a tak určení typu odhaluje přece jen něco z osobnosti, kterou zkoumáme. Každá typologie je pouze schéma, které nepostihuje celého jedince, vyjadřuje však určitou osobnostní konstantu, kterou je jedinec charakterizován.

Jedním z nejstarších pokusů o systematickou typologii jsou *Hippokratovy typy* temperamentů. Řecký lékař Hippokrates (460 — 377 př. n. l.) se opírá o tehdejší primitivní představy o šťávách v lidském těle. Temperamentem rozuměl povahu člověka a učil, že závisí na poměru čtyř hlavních šťáv v lidském těle: krve — sanguis, černé žluči — melancholé, žluči — cholé, slizu — flegma. Podle toho stanovil čtyři hlavní reaktivní typy: sangvinik (vyrovnaný), melancholik (emotivně založený), choleric (prudký, výbušný), flegmatik (lhostejný). Teoretické východisko Hippokratovo bylo zcela pochybné a nikdy nebylo potvrzeno, přesto zhodnocení psychologických typů bylo neobyčejně

výstižné. Proto se toto třídění typů pokládá za klasické. Za víc než dva tisíce let navázal I. P. Pavlov na tuto typologii. Také pozdější typologie měly spekulativní ráz. Tak Aristotelův žák Theofrastos (372 — 287 př. n. l.) popsal velmi výstižně asi třicet typů lidí.

Zakladatel fyziognomie J. K. Lavater (1741 — 1801) studoval charakter člověka podle výrazu obličeje. Jeho práce se neopíraly o vědecký základ. Stejně spekulativní a metafyzický ráz měla typologie filozofa F. Nietzsche (1844 — 1900), který nastínil dva typy lidí: apollinský (klid, rozum, ovládnutí vášní) a dionýský (smyslovost, impulsivnost, vitalita).

Známa je *konstituční typologie E. Kretschmera* (1888). Jeho dílo *Körperbau und Charakter* (1921) se zabývá biotypologií, která se opírá o patologické případy. Zjistil, že schizofrenie (rozpad osobnosti) se nejčastěji vyskytuje u lidí štíhlých, méně u otlých, kdežto cyklotymní psychóza (střídání manické a depresivní nálady) se vyskytuje častěji u tlustých lidí. Zjistil, že 66% schizofreniků bylo astenické konstituce a jen 12,8% konstituce pyknické, kdežto u nemocných cyklotymní psychózou bylo 66,7% pykniků a jen 23,6% asteniků. Na tom vybu- doval E. Kretschmer svou známou typologii. Pyknik se podle něho vyznačuje střední výškou těla, kulatou hlavou, zavalitějším krátkým tělem, měkkým svalstvem, kulatým a širokým obličejem. Astenik (nebo leptosom) se vyznačuje štíhlostí, úzkými rameny, plochým hrudníkem, delšími, tenčími údý se slabším svalstvem, podlouhlým obličejem, spíš menší hlavou, ostrým profilem a výraznější kostnatostí. Atletik má silně vyvinuté kosti a svalstvo, široká ramena a hrudník.

K těmto konstitučním typům přiřazuje E. Kretschmer dva typy základní: 1. typ cyklotymní — vyskytuje se hlavně u pykniků. Tito lidé jsou realističtí, pevní, dovedou se přizpůsobit životním situacím, jsou společenšší, citově přístupní, srdeční, přirození, otevření, důvěřiví, převládá u nich dobrá nálada, jsou spíš prakticky zaměřeni, mají sklon k požitkářství, dovedou být konciliantní a smířliví; 2. typ schizotymní — vyskytuje se u asteniků, popř. i u atletiků. Mohou to být lidé citově chladní, ale také nadšení, exaltovaní, se sklonem k romantičnosti. Jejich duševní život je plný zlomů a náhlých obrátů. Jsou houževnatí, až fanatičtí, někdy střídají období horečné činnosti s nečinností. Jsou víc zaměřeni sami na sebe, vůči společnosti jsou příliš uzavření, nepřístupní, navenek chladní. Jsou to spíš teoretikové, důslední, systematičtí, často jednostranní, disciplinovaní až asketičtí.

Z mnoha přehledů obou základních typů uvádíme tento upravený:

Cyklotymní

měkkost

přizpůsobivost

hladké přechody

Schizotymní

tvrdost

strnulost

zlomy a krize

smysl pro humor
sociální kontakt
kontakt s realitou
názornost
zkušenost
životnost
přátelství
tolerance
sexuální přirozenost
praktické založení

vážnost nebo ironie
distancování
vnitřní protiklady
abstraktnost
logika
askeze
agresivita
jednostrannost
sexuální zábrany
teoretické založení

O odlišnosti obou uvedených typů svědčí temperament, který E. Kretschmer chápe jako vrozenou vlohku k určitému způsobu citového života a jako vlohku k duševnímu i tělesnému tempu. Temperament je také v korelaci s tělesnou stavbou a působí hlavně na přecitlivělost nebo necitlivost k psychickým podnětům, na náladu (tj. příjemné nebo nepříjemné zabarvení duševních obsahů), na duševní tempo, na rytmus duševních pochodů, na tělesné pohyby a na jejich speciální ráz. Kretschmerova typologie vychází z lidské konstituce, čímž rozumí soubor všech zděděných individuálních vlastností. Později sám revidoval své zprvu fatalistické pojetí osobnosti výrokem „Konstitutio ist nicht Fatum“, tzn., že uznal formativní vliv vnějších činitelů.

V pozdější době se E. Kretschmer zabýval zvláště atletiky a označil jejich psychologický typ jako viskózní. Jsou to lidé bez zvláštní pohyblivosti temperamentu, klidní, rozvášní, solidní, bez výrazných citových vzruchů, při podráždění bývají až brutální. Jsou založeni spíš prakticky, ale jejich mentalita není zvláště pružná.

Kretschmerova typologie byla značně rozšířena, ale v poslední době zvláště kritizována. Popis povahových vlastností se v mnohém prakticky osvědčuje, ale teoretická východiska nejsou zcela správná. I. P. Pavlov vytýkal Kretschmerovi, že vyšel z patologie a normálním lidem přisoudil patické znaky, což však není zcela pravda, neboť E. Kretschmer nehovoří o schizofrenicích, nýbrž o schizotymním typu, což je rozdíl. E. Kretschmer však přecenil úlohu endokrinní soustavy a podcenil úlohu centrální nervové soustavy. Také se mu vytýká, že nepřihlížel při svých výzkumech k věku a tak zkušenosti s onemocněním mohly být podmíněny věkově, protože schizofrenicové ve svém průměru jsou o mnoho let mladší než osoby stížené maniodepresivní psychózou. Nic nedokazuje, že by u normálních jedinců existoval přímý vztah mezi stavbou těla a typem osobnosti. Další chybou je zřejmé rozšíření pojmu temperament i na obsah psychických vztahů, tj. ztotožnění s pojmem charakter, což není správné.

Sheldonova typologie. Americký psycholog W. H. Sheldon se rovněž

domníval, že tělesné faktory nejpodstatněji determinují osobnost. Postupoval empiricky. Vyfotografoval 4000 posluchačů harvardské university ve třech polohách (zpředu, z boku a zezadu). Při porovnávání fotografií zjistil, že se dají utřídit podle tří kritérií, která v kombinaci s dalšími znaky dávají tři základní morfologické tělesné tvary (endomorfní, mezomorfní, ektomorfní). To jsou pouze složky konstituce, z nichž lze získat tzv. somatotypy, kterých W. H. Sheldon určil zatím 76. Sondoval také složky temperamentu, který rovněž ztotožnil s charakterem. Na základě faktorové analýzy vysondoval padesát vlastností, které začlenil do tří skupin: 1. Viscerotonní — společenskost, pomalejší reakce, uvolněnost, snášenlivost, sklon ke tělesnému pohodlí. 2. Somatotonní — převaha svalové činnosti, zdůraznění tělesných komponent, smělost, příměst, pohyb, méně zdrženlivosti, sklon k agresi, touha po dobrodružství. 3. Cerebrotonní — chování jako by bylo neustále kontrolováno rozumem (mozkem), rychlá reakce, citová zdrženlivost, sklon k samotářství, k distancování od společnosti.

Sheldon podobně jako E. Kretschmer se snažil přiřadit ke každé skupině složek temperamentu skupinu složek konstitučních; protože vyjádřil tyto vztahy v korelačních koeficientech, dosáhl proti E. Kretschmerovi jisté přesnosti. V podstatě lze této typologii vytknout totéž, co typologii Kretschmerově, zejména to, že podcenila úlohu centrální nervové soustavy.

O typologie na konstitučním nebo širším biologickém základě se pokusila řada dalších autorů, např. Sigaud, L. Berman, W. Jaensch aj. Všechny, i když vycházejí ze základů biologických, mají mnoho znaků spekulativních.

Jaenschova typologie vychází ze studia vnímání a představ, tedy z hledisek psychologických (1929), ale poměrně málo si všímá hledisek biologických. Při pokusech s vnímáním a představováním W. Jaensch zjistil, že u jedné skupiny jako by to, co vnímá, bylo součástí celého duševního života, tzn., že tito lidé vnímají skutečnost v souvislosti s celou svou dosavadní zkušeností a také na ni komplexně reagují. Duševní struktury těchto lidí jsou ucelené, jejich duševní život je integrován. Naproti tomu jiní lidé nevnášejí do svého vnímání nic, jako by se od svých vjemů a představ distancovali, jejich duševní struktury jsou dezintegrované. Dalšími kombinacemi a úvahami dospěl W. Jaensch k typům, které nazval synestetik, navenek integrovaný, vnitřně integrovaný a dezintegrovaný. U typu integrovaného navenek je jádrem duševního života vztah k okolí, kdežto vnitřně integrovaný typ se obírá svými vlastními zájmy, přáními nebo ideály.

Výrazné rysy jednotlivých typů: 1. Synestetik — zkreslené vnímání, proměnlivé zájmy, spíš záporný vztah k lidem, těžiště duševního života v myšlení, spekulacích, fantazii, uplatnění a sklon k oborům

intelektuálně laděným. 2. Integrovaný navenek — vjemy jsou velmi živé, zájmy dost proměnlivé, výrazná citlivost, kladný vztah k lidem, sklon k náladovosti, kladný vztah k umění, těžiště psychiky ve smyslovém poznávání, sklon k uměleckým oborům (výtvarné a slovesné umění). 3. Vnitřně integrovaný — emocionálně střízlivý, snaží se vnímat přesně realitu, zájmy jsou velmi stálé, nálady vyrovnané, vztah k lidem kladný, k umění lhostejný, těžištěm duševního života je myšlení spjaté s praxí, s reálnými ideály, sklon k oborům, v nichž dochází k sepětí mezi teorií a praxí. 4. Dezintegrovaný — střízlivé emoce, nestálé zájmy, vnímání jako u předchozího typu, nálady vyrovnané, lhostejný vztah k lidem, těžištěm života je činnost, uplatnění v oborech technicky orientovaných.

I když W. Jaensch vychází z experimentálních výsledků, je proti jeho teorii řada námitek. Především je problematické, zda a pokud lze tyto výsledky indukovat. Tak např. vztah k umění nebo k činnostem, profesím či oborům není podmíněn jen způsobem vnímání, ani vnitřní psychickou organizací, nýbrž především zkušeností.

Jungova typologie je velmi rozšířená a celkem uznávaná. Kritériem pro rozlišení Jungových typů byl vztah člověka k vnějšímu světu a k sobě samému. Na tomto základě rozlišuje švýcarský psychiatr a psycholog C. G. Jung (1875 — 1961) dva typy, introvertní a extravertní. Introvert je člověk zaměřený především na sebe, zahleděný do svého nitra, na své vlastní problémy a duševní stavy. Vůči okolí je poměrně uzavřený, nedůvěřivý, plachý, nejistý, málo průbojný. Má intenzivní vnitřní život, je schopen hlubokých citů, těžko se přizpůsobuje, všechno vztahuje na sebe sama, mnoho přemýšlí a uvažuje a většinou zůstává se svými problémy sám. Extravert je zaměřen spíš na vnější svět a prostředí, v němž žije, je společenský, přístupný, agilní, otevřený, aktivní v činnostech i jednání, dovede se snáze přizpůsobit nově vytvořeným pracovním a společenským podmínkám. V praxi se však ukázalo, že neexistují vyhraněné extravertní nebo introvertní typy, ale že jsou lidé, kteří inklinují k některému z nich. Introverze a extraverze není ani tak životním typem jako spíš dočasným aktuálním postojem.

Podobnou typologii jako C. G. Jung zavedl ve své psychodiagnostické praxi jiný švýcarský psychiatr H. Rorschach, který přibližně v témže smyslu užíval pojmů extratenzivní a introtenzivní.

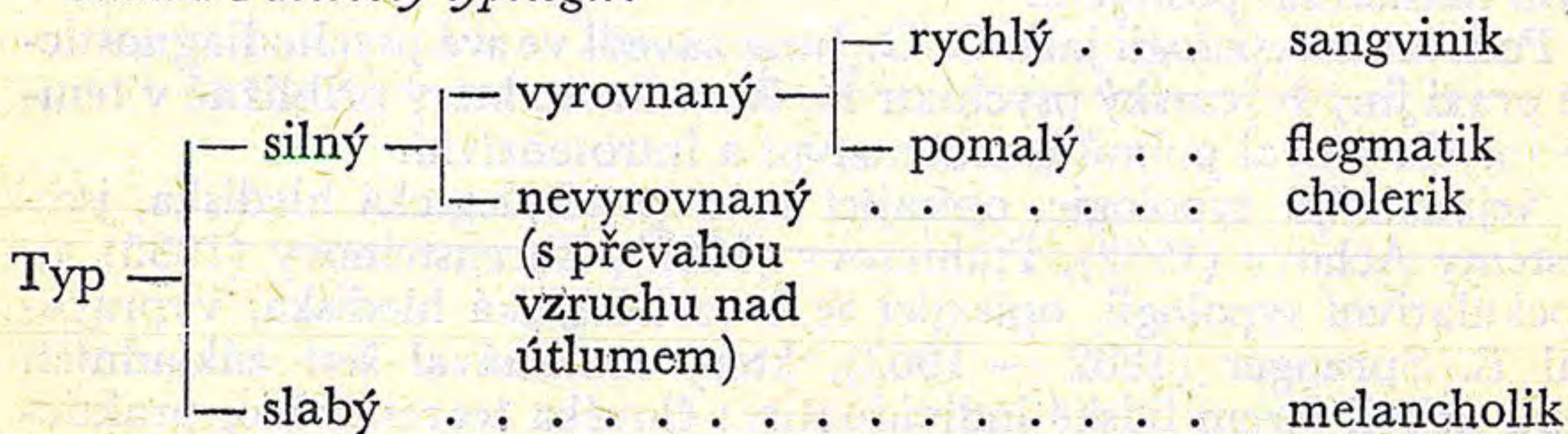
Nejznámější typologie, opírající se o psychologická hlediska, jsou systémy Achovy (1932), Pfahlerovy (1932), Ehrensteinovy (1935) aj. Spekulativní typologii, opírající se o sociologická hlediska, vypracoval E. Spranger (1882 — 1963), který rozeznával šest základních typů neboli forem lidské individuality: člověka teoretického, praktického, estetického, sociálního, mocenského a náboženského. Klasifi-

kace společenských jevů podle takto stanovených typů má převážně idealistický a metafyzický charakter; nejenže vychází z nepodstatných znaků, ale ani je nechápe vývojově.

Psychologické typologie jednotlivých autorů jsou vzájemně obtížně srovnatelné, což také snižuje jejich hodnotu, ale vzhledem k vymezení typu jako určitého obrysu osobnosti mají určitý praktický význam, protože souvislosti, které udávají, skutečně existují.

Pavlovovy typy vyšší nervové činnosti se opírají o studium základních vlastností procesů vyšší nervové činnosti, a to vlastností podráždění a útlumu. Je to jediné správné východisko vzhledem k tomu, že nervová soustava je nejvyšším regulátorem vztahu člověka ke světu. Hlavními kritérii Pavlovovy typologie jsou základní vlastnosti koro- vých dějů podráždění a útlumu, tj. jejich síla, jejich vzájemný poměr a jejich funkční pohyblivost. Typ má v Pavlovově pojetí dvojí význam, 1. znamená charakteristický způsob reagování, příznačné chování zvířete nebo člověka, 2. určitý komplex základních vlastností nervo- vých procesů zvířete nebo člověka. Psychologicky je projevem typu vyšší nervové činnosti temperament. U Pavlova se tyto dva pojmy kryjí. Typ vyšší nervové činnosti podstatně formuje chování člověka, které se však z tohoto aspektu nevyčerpává, protože kromě vnějších znaků má i znaky, jež vyjadřují jeho společenskou hodnotu, tj. cha- rakter. Fyziologickým základem lidského chování není jen typ vyšší nervové činnosti, nýbrž i získané podmíněné spoje. Proto vlastnosti temperamentu souvisí s vlastnostmi povahy jen nepřímě. Kromě toho vrozený typ vyšší nervové činnosti, tzv. genotyp, se může výchovou a zkušenostmi měnit v tzv. fenotyp, tj. získaný typ vyšší nervové čin- nosti. Genotyp je souborem zděděných vlastností vyšší nervové čin- nosti, je předmětem fylogeneze, v níž byl vytvořen upevněním vlast- ností postupně získávaných. Fenotyp je naproti tomu soubor vrobe- ných a získaných vlastností vyšší nervové činnosti, jak se utvořil v prů- běhu individuální zkušenosti, během ontogenetického vývoje. Proto typ vyšší nervové činnosti podléhá působení vnějších vlivů a může být jimi měněn.

Schéma Pavlovovy typologie:

Síla nebo slabost nervové buňky je podmíněna zásobou funkční látky, která se v činnosti buňky spotřebovává. Buňky s velkým množstvím funkční látky jsou silné, a vydrží proto silné vzruchy a útlumy, u slabých buněk je to naopak. Pohyblivost nervových procesů je podmíněna jejich rychlostí a jejich průběhem v čase. Vyrovnanost nervových buněk je poměr podráždění a útlumu a jejich vzájemná indukce (v. h. *Nervová soustava — činnost*).

Síla vzruchu se navenek projevuje připraveností, energickou aktivitou a intenzívní duševní prací. Síla útlumu se projevuje schopností překonávat rušivé vlivy, schopností koncentrace pozornosti a schopností uplatňovat v chování naučené zábrany. Slabost nervových procesů se navenek projevuje nízkou pracovní výkonností, malátností, skleslostí, únavou, jehož i sníženou schopností se soustředit. Pohyblivost vzruchu a útlumu se projevuje rychlým střídáním nebo pomalým průběhem psychických procesů, rychlostí pohybů a rychlou či pomalou celkovou mentalitou. Vyrovnanost vzruchu a útlumu se navenek projevuje schopností diferencovat podněty a účelně se přizpůsobovat změnám vnějších podmínek.

Typy vyšší nervové činnosti mohou být určeny jedině dlouhodobými laboratorními pokusy, určování typu pozorováním je vždycky problematické. Podle N. I. Krasnogorského (1881) je typ vyšší nervové činnosti zahalen složitou soustavou získaných podmíněných spojů, a proto se mohou vyskytnout i rozpory mezi ním a vlastnostmi vnějšího chování.

Charakteristika jednotlivých typů: 1. *Sangvinik* je reaktivní, živý, vnímavý, podnikavý, společenský, pružný, aktivní, rozhodný, někdy však i rozptýlený, citově nestálý, se sklonem k povrchnosti, sugestibilní a méně sebekritický. 2. *Cholerik* je vášnivý, prudký, dráždivý, výrazově bezprostřední, energický, ale také impulsivní, netrpělivý, bojovný, urážlivý, v činnosti někdy nevyrovnaný, agresivní. 3. *Flegmatik* je klidný až lhostejný, trpělivý, neukvapený, rozvážný, v činnosti rovnoměrný, samostatný, snášenlivý, disciplinovaný, ale i apatický, pohodlný, pasivní, s nevýraznými city, stereotypní, nespolečenský, motoricky i mentálně spíš pomalý. 4. *Melancholik* je vážný, důkladný, disciplinovaný, se stálými city, oddaný, ale také až přecitlivělý, plachý, nejistý, pohybově strnulý, uzavřený, nepřizpůsobivý, se sklonem k menší pracovní výkonnosti, zejména při samostatné práci.

Kromě těchto typů, platných pro lidi i zvířata, vytvořil I. P. Pavlov ještě další, speciálně lidskou typologii, na základě vzájemného vztahu obou signálních soustav. V této oblasti pracoval velmi účinně sovětský psycholog B. M. Těplov (1896). Ve vztahu signálních soustav může převládat činnost jedné soustavy nad druhou, což je charakteristické pro určitý typ. *Umělecký typ* je charakterizován převládáním činnosti první signální soustavy. Vyznačuje se konkrétností, smyslo-

vým chápáním skutečnosti a zvýšenou obrazností. U *myslitelského typu* převládá činnost druhé signální soustavy. Vyznačuje se racionálním vztahem ke skutečnosti a zvýšeným sklonem k abstraktnímu pojetí světa. U *středního praktického typu* jsou obě signální soustavy v rovnováze, poměr k životu je vyrovnaný, sepětí teorie s praxí je účelné.

K Pavlovově typologii je nutno připomenout, že je problematické odvozovat charakterové vlastnosti z pouhého temperamentu. V jeho typologii, zejména se zaměřením na člověka, by bylo žádoucí pokračovat metodami laboratorních experimentů.

F. H.

LITERATURA

- Jung C. G.*: Psychologische Typen, 4. Aufl., Zürich 1950
Kretschmer E.: Körperbau und Charakter, 25. Aufl., Berlin — Heidelberg — New York 1967
Rohracher H.: Kleine Charakterkunde, 7. Aufl., Wien — Innsbruck 1956
Sheldon W. H. - Stevens S. S.: The Varieties of Temperament, New York 1942
Strelau J.: Typy temperamenta, Warszawa 1967
Těplov B. M.: (red.) Tipologičeskije osobennosti vyššej něrvnoj dějatělnosti človeka, díl I — IV, Moskva 1956, 1959, 1963, 1965
Těplov B. M.: Problemy individualnych različij, Moskva 1961

UČENÍ V psychologii má pojem učení velmi široký význam, takže je „takřka synonymem pojmu život“ (S. S. Sargent, 1947). R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) píší: „Učení je proces nabývání nových znalostí a nových způsobů reagování... Učení zahrnuje mnohem víc než úmyslné učení nazpaměť a nácvik — učení není jen jedním specifickým druhem aktivity. Je to změna, která se vyskytuje v organismu během mnoha druhů aktivity. Projevuje se později jako její následný účinek. Pozdější aktivita je odlišná v důsledku aktivity předcházející — učení vytváří relativně trvalé následné účinky.“ V tomto smyslu znamená v psychologii učení proces získávání zkušenosti a její uplatňování v nových situacích, je to proces organizace chování na základě využívání minulé zkušenosti. E. R. Hilgard a D. G. Marquis (1962) chápou učení jako „podstatné změny individuálního chování, které závisí na předešlé zkušenosti v této situaci“. B. F. Skinner (1956) chápe učení jako vytváření nového způsobu chování, H. H. Kendler (1963) je definuje jako „změnu v chování vyplývající z praxe“, C. T. Morgan (1961) chápe učení jako „permanentní změnu v chování, která je důsledkem minulé zkušenosti“. Důležité je především rozlišení učení od zapamatování: zapamatování v užším smyslu znamená podržení a vědomé vybavení určité zkušenosti, kdežto proces učení znamená získávání zkušenosti a její intervenci, i nevědomou,

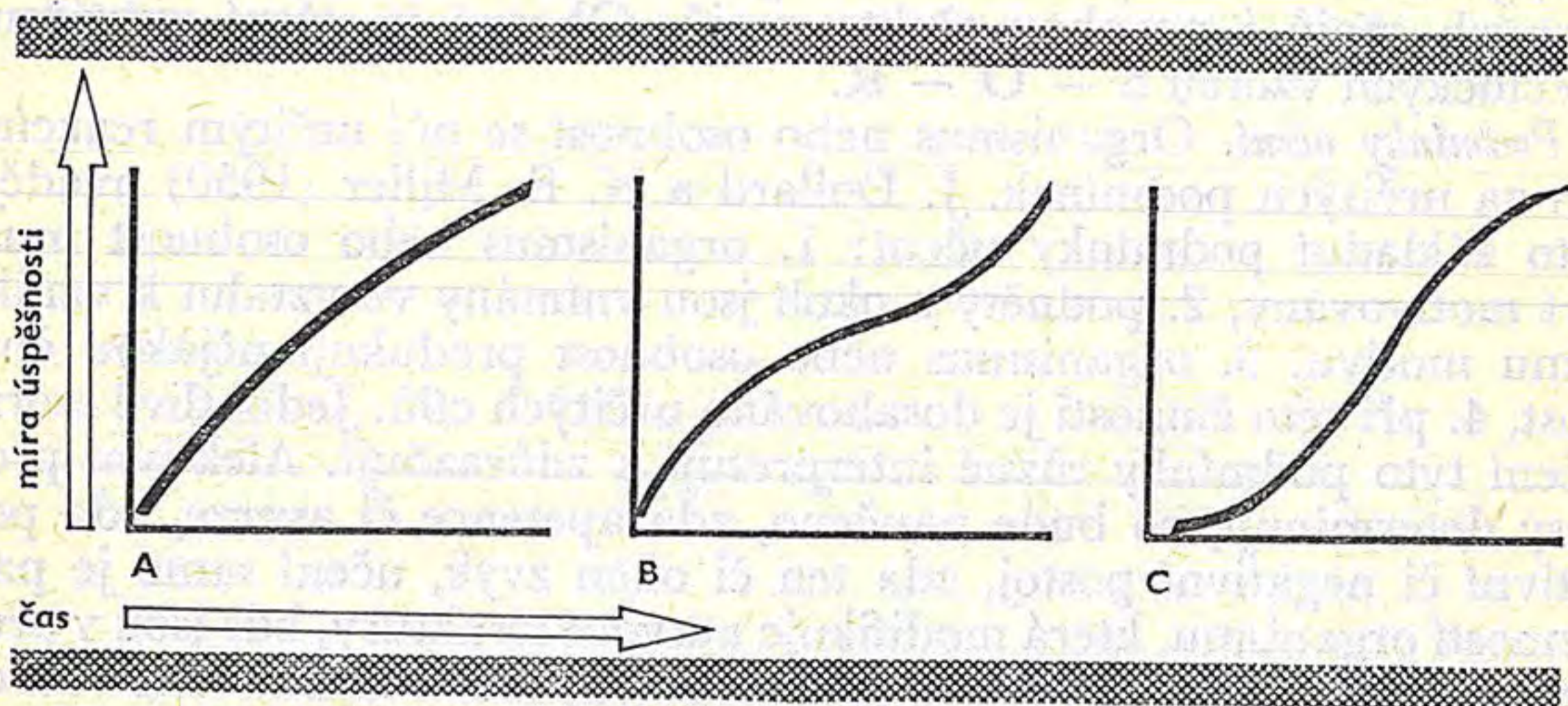
v chování. Dispoziční strukturou procesu učení je paměť v širším smyslu, tj. schopnost organismu ukládat informace (zkušenost). Zkušenost není ovšem jen ukládána, nýbrž také organizovaně využívána, a tímto využitím zkušeností je učení. V tomto smyslu definuje učení A. N. Leontjev (1961) jako proces osvojování individuální zkušenosti, což je však jen jedno hledisko, na něž musí navazovat hledisko, jak se tato zkušenost uplatňuje dále.

Druhy učení. C. T. Morgan (1961) rozeznává následující druhy učení: 1. podmiňování, 2. instrumentální učení, 3. perceptuální učení, což je učení vztahům mezi podněty a jejich rozlišování. Naproti tomu E. R. Hilgard (1957) rozeznává následující druhy učení: 1. klasické podmiňování, 2. operační (instrumentální) podmiňování, 3. mnohonásobně responzivní učení (tj. učení komplexním vzorcům nebo sekvencím [fázím] chování), 4. učení porozuměním, 5. automatické a vhlédové učení. Poslední dvě kategorie učení se kombinují s prvními třemi. Někdy se rozlišuje: 1. učení senzomotorické, 2. pamětní, 3. pojmové, 4. sociální. Toto dělení je logičtější a odpovídá vcelku základním kategoriím psychické činnosti. Všechno učení je v podstatě utváření dočasných spojů mezi podněty a akty, mezi podněty a představami, podněty a city, asociací mezi akty a pojmy, představami a city atd. Tak se utvářejí vzorce senzoryckých a motorických reakcí, vzorce emotivních a snahových reakcí, vzorce chápání a řešení problémů. Jednotlivé druhy učení se liší především složitostí vytváření dočasných spojů i povahou těchto spojů. Obecně je učení vytváření specifických vzorců S — O — R.

Podmínky učení. Organismus nebo osobnost se učí určitým reakcím jen za určitých podmínek. J. Dollard a N. E. Miller (1950) uvádějí tyto základní podmínky učení: 1. organismus nebo osobnost musí být motivovány, 2. podněty z okolí jsou vnímány ve vztahu k vzniklému motivu, 3. organismus nebo osobnost produkují nějakou činnost, 4. při této činnosti je dosahováno určitých cílů. Jednotlivé teorie učení tyto podmínky různě interpretují a zdůrazňují. Afektivní procesy determinují, co bude naučeno, zda apetence či averze, zda pozitivní či negativní postoj, zda ten či onen zvyk, učení samo je pak činností organismu, která modifikuje nervové struktury, kde jsou v procesu učení zafixovány sekvence a vzorce odpovědí. Zafixované vzorce reakcí jsou pak faktory organizace nastávajícího reagování. Učení se v tomto smyslu úzce prolíná s afektivitou a motivací, které vlastně určují směr a obsah učení. Rozhodující podmínkou učení je pak dosažení cíle, který odpovídá trvajícimu motivu. Dosažení cíle a s ním spojená redukce potřeby fixují vzorec chování a prožívání, který byl v dané situaci prostředkem uspokojení, tj. dosažení cíle. V jednodušších případech se fixuje i reakce na vnímanou skutečnost, která byla asociována se situací dosažení cíle. Učení člověka a zvířete se podstat-

ně liší, že nevychází jen z reakcí na biologický význam podnětů, nýbrž i z reakcí na sociální významy podnětů, jejichž nositeli jsou i znaky vyjadřující symbolické procesy.

Fáze a průběh procesu učení. Východiskem učení je motivace. E. C. Tolman (1941) experimentoval se čtyřmi skupinami krys, které se pohybovaly v bludišti: první skupinu tvořily krysy hladové, které po průchodu bludištěm nedostaly odměnu (potravu), druhou skupinu krysy syté, které rovněž po průchodu bludištěm nedostaly potravu, třetí skupinu krysy syté; a čtvrtou skupinu hladové; obě tyto skupiny po průchodu bludištěm potravu dostaly. Ukázalo se, že nejlépe zvládly cestu bludištěm, tj. učily se krysy hladové, které na konci bludiště očekávala potrava. První fáze učení je tedy motivace. V následující fázi se objevuje variabilní chování, které má často povahu „pokusu a omylu“ (organismus vykonává množství neuspořádaných pohybů, z nichž po čase jeden vede k cíli a fixuje se). Třetí stadium se vyznačuje volbou naučené správné reakce. Proces učení se uskutečňuje v činnosti, při níž dochází k postupné redukci chyb a omylů. Z tohoto hlediska lze učení vyjádřit několika typickými křivkami: Křivka A je křivkou vyrovnaného ideálního postupu, zprvu rychlého, potom pozvolného, křivka B je charakteristická pro stagnaci v postupu učení a překonání této stagnace, křivka C charakterizuje obtížný začátek a vzestup úspěšnosti.

Faktory učení. V procesu učení je zastoupena řada faktorů, především motivace: nejvhodnější je střední úroveň motivace, při silné nebo slabé motivaci se organismus učí pomalu. Silná motivace vede častěji k dezorganizaci chování, protože je doprovázena afekty. *Emoce* (v. h.) působí podobně jako motivy: silné emoce (afekty) ztěžují proces učení. Dalším faktorem je *inteligence* (v. h. *Schopnosti*), která je proporcionální k rychlosti učení. *Únava* fyzická i duševní ztěžuje učení.

Věk — velmi mladí a staří lidé se učí hůře a pomaleji než mladé dospělé osoby. Optimální věk učení je v období 25 — 30 let věku. *Úspěšnost*, tj. dosažení dílčích cílů, působí pozitivně v procesu učení, opak, neúspěšnost, působí negativně. *Informovanost* o výsledcích učení zlepšuje.

Zobecnění a přenos v učení. Učení se zpočátku nevztahuje jen na specifický podnět, s nímž se pojí určitá reakce, nýbrž i na podobné podněty téže třídy: dítě se bojí nejen psa, který je vystrašil, nýbrž všech psů vůbec, popř. čtyřnohých zvířat. Bude-li však jeho zkušenost s dalšími zvířaty pozitivní, dojde k opačnému procesu, tj. k diferenciaci, a dítě se postupně přestane bát různých druhů psů a jeho strach se bude vztahovat k typu, s nímž mělo negativní zkušenosti. Přenos naproti tomu znamená uplatnění naučeného vzorce reagování v nové podobné situaci. Podle některých teorií záleží v generalizaci podnětu, podle jiných především v podobnosti nové a staré situace, čímž je umožněno převést starý vzorec reagování na řešení nového problému. Dochází zde vlastně k podřazení jedinečné situace aktuální pod obecnější schéma (např. kognitivní), podle souhlasnosti funkčních a podobných znaků situace.

Výsledky učení. V průběhu učení dochází k vytváření dočasných spojů nebo asociací v různých úrovních nervové soustavy. Současně se vytvářejí spoje mezi různými elementy duševní činnosti (např. mezi motorickými akty a emocemi). P. R. Hofstätter (1963) podává následující přehled výsledků učení (předkládáme jej upravený).

Spojování úspěchu s určitou situací vede k vytvoření zvyku.

1. Spojování komponent korových procesů se situací vede k vytvoření vzorců kognitivní orientace.

2. Spojování komponent podkorových a vegetativních procesů se situací vede k vytvoření vzorců emotivního reagování.

3. Spojování specifických komponent korových a podkorových procesů se situací vede k vytvoření sekundárních motivů.

4. Spojování specifických korových komponent (motorické oblasti) se situací vede k vytvoření motorických vzorců reagování.

Produktem učení jsou tedy různě složité psychické činnosti, počínaje jednoduchým podmíněným reflexem (který je nejjednodušším produktem učení) až po složité zvyky nebo návyky (složité vzorce kognitivního, emotivního a snahového reagování). Protože však duševní činnost sama je dynamickým celkem, zasahuje proces učení vždy více či méně všechny složky duševního života a jde tak vždy o proměny nejen v kognitivní nebo jen v emotivní či snahové oblasti duševního dění, nýbrž o změny v psychice vůbec.

Někteří psychologové v tomto smyslu hovoří o učení senzorio-motorickém, tj. o vytváření senzoriálních a motorických vzorců reagování, o učení kognitivním (myšlení), pamětním atd. Ve skutečnosti se člověk učí všemu, nejen kognitivní orientaci, ale i citovým vzta-

hům, motivům aj. Východiskem učení je spojování úspěchu se znaky dané situace, která jako komplexní podnět vyvolává různé modalidy psychických reakcí. Zvyky jako vzorce reagování mohou být spíše automatické nebo spíše vědomé, což je určováno fyziologickými zvláštnostmi vytváření a aktivace dočasných spojů.

Sociální učení je zvláštním případem učení, které probíhá v sociálních podmínkách a vztahuje se především na získávání různých způsobů sociálního chování. Bandura a Walters (1963) definují sociální učení prostě jako učení, které se uskutečňuje v sociálních situacích (dyadických a skupinových). Specifické jsou také sociální formy pozitivního a negativního zpevnování. Sociální učení samo má několik specifických forem, mezi něž patří především *nápodoba*, která souvisí s procesem identifikace, na jehož základě se uskutečňuje. Nápodoba se objevuje už v raném dětství a souvisí s identifikací dítěte s jedním nebo oběma rodiči — dítě napodobuje chování rodičů. J. Dollard a N. E. Miller (1941) se pokusili vysvětlit nápodobu závislostí imitátora na imitovaném. Tato závislost je dána nedostatkem určitých podnětových klíčů, kterými se řídí motivované chování. Nápodoba nahrazuje tyto klíče, které vlastně umožňují dosažení nějakého cíle. Proto např. dítě napodobuje takové způsoby chování, které jsou odměňovány.

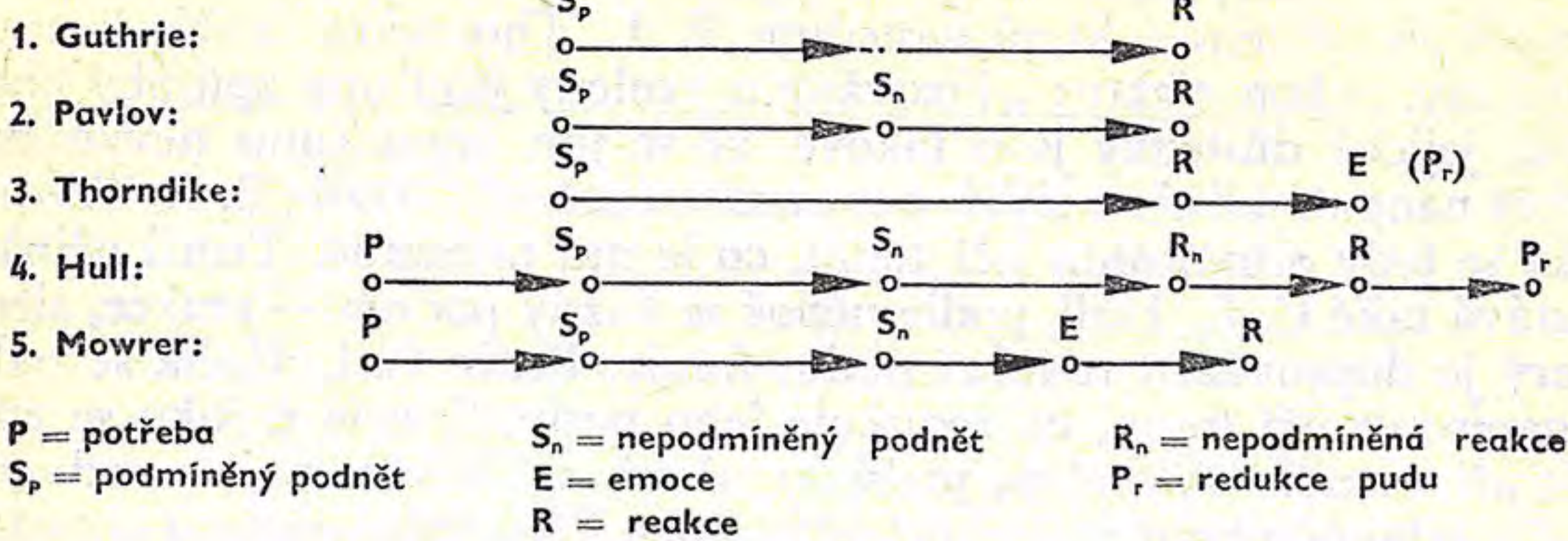
Produktem sociálního učení je sociální role (*v. h.*), tj. způsoby chování, které jsou očekávány od lidí určitého společenského postavení v určité sociální situaci (např. role otce, žáka apod.).

Fyziologie učení. Fyziologickým základem učení je vytváření dočasných spojů, především na základě klasického a operačního podmiňování (*v. h.*). Nelze však rozhodně tvrdit, že tyto dva typy podmiňování vyčerpávají elementy učení. K vytvoření dočasného spoje stačí někdy jediné spojení podnětu a reakce, jindy je třeba mnoha spojení, zvláště u fylogeneticky nižších živočichů. Dočasné spoje se vytvářejí v různých úrovních nervové soustavy. Co se však při učení přesně odehrává v mozku, o tom neurofyziologie zatím mnoho neví. Důležitá úloha se přisuzuje fyziologii synapsí, zvláště biochemickým změnám, které jsou vyvolávány průchodem vzruchu. Existují však také jiné teorie. Obecně je učení funkcí zpevnování (*v. h.*) reakcí.

Teorie učení. Nejstarší teorie učení vidí v učení pouhé spojování psychických procesů podle principů asociace. Na asocianismus navázal I. P. Pavlov, ale i R. S. Guthrie aj. Teorie styčnosti (kontiguity) zastávaná I. P. Pavlovem a R. S. Guthriem vidí v učení neuropsychické účinky časové styčnosti podmíněného a nepodmíněného podnětu. Zatímco I. P. Pavlov vychází ze styčnosti obou podnětů (S — S), vychází R. S. Guthrie ze styčnosti podmíněného podnětu a nepodmíněné reakce (S — R). Jiné teorie zdůrazňují více úlohu motivace, která není v teorii styčnosti dostatečně zdůrazněna. Je to teorie účin-

ku, zastávaná zvláště E. L. Thorndikem a C. L. Hullem. Podle E. L. Thorndika je spojení S — R, tj. spojení podnětu s určitou reakcí, vytvářeno odměnou, která následuje. E. L. Thorndike (1931) formuloval tzv. zákon efektu: „Fixovány a zvoleny jsou ony způsoby chování, jejichž důsledky jsou takové, že se jim organismus nevyhýbá, nýbrž naopak usiluje o jejich navození a udržení.“ Podle E. L. Thorndika se tedy organismus učí tomu, co je mu příjemné. Teorii účinku zastává také C. L. Hull, podle něhož se každý podnět — reakce, sled, který je doprovázen redukcí pudu, fixuje. Podle C. L. Hulla se tedy organismus učí tomu, co redukuje jeho pudy. Teorie účinku se zdá být přirozeným výkladem podstaty učení, avšak sám pojem redukce pudu nebo účinku je nutno přesně vyložit. Především posílení chování neznamena vždy fyziologickou redukcí pudu (např. krysa se naučí konzumovat sacharínový roztok, který nemá biologickou hodnotu a neredukuje tedy žádný pud). E. C. Tolman ve svých pokusech ukázal, že se krysa učila zvládnout bludištěm cestu bez obvyklé odměny potravou (tzv. latentní učení, které se později projevilo tak, že táž krysa v bludišti, kde dostala odměnu, se učila mnohem rychleji než krysa, která byla v této situaci poprvé). Posílením zde byla sama aktivita, „zvědavost“ nebo *explorace*; E. C. Tolman vypracoval tzv. kognitivní teorii učení, která vychází z cílového zaměření organismu. V situaci učení dochází k jakési *expektanci*, organismus něco „očekává“, vstupuje do této situace s určitou hypotézou, kterou učení jaksi verifikuje. Konečně, odhlédneme-li od různých matematických nebo kybernetických modelů učení, je zde ještě Köhlerova teorie *vhledu*, vycházející z koncepcí tzv. celostní psychologie, a Mowrerova teorie, předpokládající existenci několika emocí, které mají hlavní úlohu v posilování. Podmíněný podnět nevyvolává jen motorické nebo žlázoové reakce, nýbrž i emotivní stav (nadějí nebo strach) a organismus se učí tomu, co v něm vyvolává nadějí nebo strach, usiluje o reprodukci situace, která vyvolává nadějí, a o odstranění situace, která vyvolává strach. H. D. Mowrer ve své teorii do jisté míry překonává rozpory mezi klasickým a operačním modelem *podmiňování*. Podle Köhlerovy teorie *vhledu* (*Einsicht, insight*) je učení procesem organizace vnímaných struktur. K reorganizaci takové struktury dochází náhle, *vhledem*, který je určován vnějším tvarem ideální struktury. Reorganizace směřuje k této dané struktuře. W. Szewczuk (1965) podává následující schematický přehled hlavních teorií učení: (viz schéma na str. 294).

Z toho, co bylo řečeno, je patrné, že učení je vytváření asociací mezi podněty a reakcemi na základě *podmiňování* (*v. h. Podmiňování*). Dosud nezodpovězena však zůstává otázka, zda veškeré změny v chování, resp. v psychické činnosti vůbec (tj. i v prožívání) lze vysvětlit v termínech učení a těmi jeho principy, které jsou doposud známy.

Jinak řečeno, otázkou zůstává, zda změny v chování, které se proti vrozeným reakcím vykazují v průběhu ontogeneze, lze vysvětlit jako *podmiňování* klasického a operantního typu. Klasické podmiňování (Pavlov) je založeno na spojování biologicky významných a indiferentních podnětů ve vnějším prostředí organismu, takže organismus pak reaguje na určitý podnět, který díky svému spojení s biologicky významnou stimulací se stal jejím signálem. Operativní podmiňování (Thorndike, Skinner) spočívá v tom, že organismus se učí novým reakcím díky jejich psychologickým účinkům (tak se naučí určitým pohybem obstarat si potravu nebo uniknout bolestivému podnětu, protože v minulosti tento pohyb vedl k náhodnému uspokojení určité potřeby). Učení člověka je ovšem složitější, neboť se zde účastní brzy i verbální vztahy ke skutečnosti a myšlení vůbec.

Neurofyziologické základy učení propracoval zvl. P. K. Anochin (1936, 1957) zavedením nového, složitějšího modelu podmíněného reflexu s mechanismem zpětné aferentace. Přínos marxistických psychologů v teorii učení spočívá hlavně ve zdůrazňování jednoty rozvoje a utváření psychiky a činnosti (L. S. Vygotskij 1930, A. N. Leontjev 1954 a další). J. P. Galperin (1950 a jindy) rozpracoval teorii utváření rozumových schopností. Vyšel z Vygotského pojetí interiorizace a exteriorizace psychických funkcí (dítě interiorizuje rodičovské instrukтивní a imperativní podněty a pak tyto interiorizované obsahy, protože byly instrumentální, v podobných situacích exteriorizuje v jednání, aby dosáhlo určitého cíle; na tomto základě se utvářejí vyšší úrovně regulace chování, tzv. volní procesy — Vygotskij 1930). Proti behavioristickým teoriím je v teoriích sovětských psychologů zabývajících se učením zdůrazněn více antropologický humánní aspekt. Rovněž je kladen větší důraz na společenskou a kulturní determinaci psychické činnosti (zvl. např. u Galperina, ve srovnání s Piagetovou teorií

formování inteligence). V sovětské psychologii je hodně rozpracována aplikace principů učení na výchovný a vzdělávací proces, zvláště jako tzv. *programované učení* (N. F. Talyzinová 1971, P. J. Galperin 1964), tj. programování učebního procesu na základě algoritimizace všech zúčastněných činností z hlediska daných učebních cílů. U nás podal teorii učení J. Linhart (1972, rusky 1970), pokoušející se shrnout funkční a strukturální hlediska uplatněná ve výzkumech procesu učení (převážně vlastních) v jednotný systém obecně platných zákonitostí.

Systematickou teorii učení integrující různá hlediska na podstatu podmiňování podal H. O. Mowrer (1960). Podle něho nedostatek klasického podmiňování, resp. jeho interpretace, spočívá v tom, že není rozhodující úloha přisouzena emocím, neboť emoce koneckonců rozhodují o tom, co bude naučeno a co nikoli. Pavlovovův pes nereaguje jen vylučováním slin, ale též emocionálně. Nejde tedy jen o vyvolávání motorických reakcí, nýbrž také vnitřních emocionálních stavů očekávání, zásadně buď naděje nebo strachu. Organismus se pak učí takovým činnostem, které navozují naději nebo odstraňují strach. Podněty se tedy asociují především s emocionálními stavy a organismus se také učí reagovat na signály naděje nebo strachu. Je-li odstraněn signál odměny, vyvolává to zklamání, je-li odstraněn signál trestu, vyvolává to úlevu. V učení tak intervenují vedle již uvedených emocí naděje a strachu, ještě emoce zklamání a úlevy. Odměnou je navozování naděje nebo odstraňování strachu, trestem je navozování strachu nebo odstraňování naděje. Naděje jako pocit je spojena s tím, co organismus touží mít, naopak strach je pocit spojený se snahou organismu něčemu se vyhnout. Organismus se učí aktivně vyhledávat podněty asociované s odměnou na základě instrumentálního podmiňování. Ačkoli je v Mowrerově teorii učení zdůrazněna emocionalita, Mowrer ji chápe pouze jako intervenující proměnnou, tj. behavioristicky, aniž by se zabýval podrobnější analýzou uvedených emocionálních stavů. Uvedené emoce v jeho teorii vystupují jako hypotetické konstrukty. Mowrerovo zdůraznění emocionální podstaty podmiňování, klasického i operačního (instrumentálního) je plodné a znamená v teoriích učení nesporný pokrok, i když je třeba říci, že ani Mowrerova teorie učení neodpovídá na všechny otázky podmiňování.

M. N.

LITERATURA

- Budohoska W., Wlodarski Z.*: Psychologia uczenia sie, Warszawa 1970
Deese J.: The Psychology of Learning, 2nd ed., New York 1958
Gagné R. M.: Podmínky učení, Praha 1975
Hull J. F.: The Psychology of Learning, Philadelphia 1966

- Hilgard E. R.*: Theories of Learning, 2nd. ed., New York 1956
Kingsley H. L., Gary R.: The Nature and Conditions of Learning, 2nd ed., Englewood N. J. 1957
Lawson R.: Learning and Behavior, New York 1960
Linhart J.: Psychologie učení, Praha 1967
Linhart J.: Proces a struktura lidského učení, Praha 1972
Mowrer O. H.: Learning Theory and Behavior, New York — London 1960
Smith W. I., Moore J. W.: Conditioning and Instrumental Learning, New York 1967

VĚDOMÍ je psychologicky zvláštní stav mysli, korespondující s určitým stavem mozku a s odrazem vnitřní i vnější skutečnosti, která je jeho zdrojem. Jiný význam má tento pojem v ontologii, noetice, filozofii dějin atd. Běžně se v pojmu vědomí vyjadřuje vědění o něčem, v psychologii se rozlišuje především jako a) uvědomění něčeho, b) vědění o souvislostech něčeho s něčím. J. Locke chápe vědomí jako „postřehování toho, co probíhá v lidské mysli“, I. Kant chápe vědomí jako „pouhou subjektivní formu všech našich pojmů“, jako schopnost vědět o svých vztazích ke světu. Staří filozofové používali tohoto pojmu v psychologickém smyslu zhruba ve dvou významech: a) scio me scire (vím, že vím), b) scio me agere (vím, že jedním). Obecně je možno chápat psychologicky vědomí jako zvláštní stav mysli, v jehož obsahu se odráží vnitřní a vnější skutečnost. Wernicke v tomto smyslu rozeznává a) vědomí vlastního těla, b) vědomí zevního světa, c) vědomí vlastní osobnosti. Někdy je vědomí ztotožňováno s duší nebo s duševním životem vůbec (F. Krejčí), což není správné, neboť duševní život se nevyčerpává jen v dimenzi vědomí. W. Wundt považuje vědomí za abstrakci, která označuje skutečnost organicky souvisící s duševním životem. Eucken ztotožnil vědomí se životem vůbec, což není správné, neboť život často pokračuje, i když vědomí chybí (např. v narkóze). Behavioristé odmítli studovat fenomény vědomí a různé modality jeho obsahů, protože jako subjektivní stavy jsou nepřístupny objektivním metodám. J. B. Watson prohlásil, že pojmem vědomí jen nahrazuje pojem duše. Úplný přehled fenomenologicky založené analýzy pojmu vědomí podává C. F. Craumann (1965). V psychologii byl tento pojem akcentován následujícími významy: oduševnělý (duševní), bdělý, pociťující, rozlišující, sdělitelný, postřehující, úmyslný (záměrný) vědoucí. Jiný pokus o introspekcionalisticky založenou analýzu pojmu rozlišuje trojí význam vědomí: 1. vyjadřuje niternost prožívání a je tak v protikladu k pojmům bezvědomí a mimovědomí, 2. znamená předmětné vědomí, tj. „vědění o něčem“ a stojí tak v protikladu k nevědomí, 3. znamená sebereflexi, tj. vědomí sebe sama a je tak rovněž v protikladu k pojmu nevědomí. Formálně

zcela neuspokojivé jsou definice, které vycházejí z neurofyziologických hledisek. Někteří neurofyziologové (např. Ch. Sherrington, 1934) dokonce vztah vědomí k mozku popírali. Řada neurofyziologicky založených teorií vědomí si však v mnoha směrech odporuje. Fenomenologové tedy chápou vědomí jako jednotu vědění a zvnitřnění (Wissen und Innesein). Proti Brentanovu pojetí, že vědomí je vždy vědomím něčeho, postavil J. P. Sartre koncepci vědomí jako absolutní zřejmosti, vylučuje jeho předmětnost a obsahovost. Jinou vlivnou teorii vědomí podal H. Ey (1963): „Být vědom znamená žít zvláštnost vlastního prožívání a převádět je do obecnosti vědění“, tj. proti prožívání, které má vitální základ, je vědomí založeno na organizované zkušenosti, v níž se uplatňuje především myšlení a řeč. Podle W. Köhlera je struktura vědomí totožná se strukturou neurofyziologických dějů v mozku, podle G. H. Meada je totožná se strukturou řeči. Podle S. L. Rubinštejna (1961) předpokládá utváření vědomí poznávací vztah, je to poznání souvislostí, na rozdíl od pouhého uvědomění si nějakého tělesného nebo psychického stavu, jež však rovněž není pouhým „samoodrazem psychična v psychičnu“. Podle S. L. Rubinštejna: „Uvědomění prožitků, citů je podmíněno uvědoměním si objektu, ke kterému směřují, příčin, které je vyvolávají“. Také podle A. G. Spirkin (1962) vědomí předpokládá poznání a je produktem historického vývoje, je nevyšší formou psychiky. Pojem vědomí je nutno odlišit od pojmu sebevědomí a od pojmu vědomí já. Psychologický pojem vědomí se nekryje s pojmem společenské vědomí.

Uvědomění podnětu není nezbytným předpokladem vnímání (*v. h.*), jak se dlouho předpokládalo. Fyziologicky souvisí vědomí obecně se stavem bdělosti, tj. s činností retikulární formace, která aktivuje senzory a motorické buňky mozkové kůry. Orgánem vědomí je mozková kůra jako vývojově nejvyšší instance nervové soustavy, ale zdrojem vědomí jsou i soustavy podkorové (W. Penfield), které tvoří s mozkovou kůrou funkční jednotu. E. Bremer (1938) prokázal funkční jednotu mozkové kůry a hypothalamu experimentálně.

Introspektivně lze rozeznat několik stupňů vědomí, které shrnujeme pod pojem *vigilance* (bdělost). Různým stupňům *vigilance* odpovídají různé druhy elektroencefalogramu. První úroveň *vigilance* se vyznačuje jen slabým uvědomováním vnějšího světa s difúzní pozorností, druhý stupeň *vigilance* reprezentuje bdělost a vědomí ve vlastním smyslu, vyznačuje se selektivní pozorností a zřetelným uvědomováním skutečnosti, třetí stupeň *vigilance* tvoří rozptýlená pozornost s produkcí volných asociací, čtvrtou úroveň *vigilance* reprezentuje stav denního snění (omezenost na určitý předmět s vyloučením vnímání okolí), pátá úroveň *vigilance* je jakýmsi prohloubením předchozího stavu s úplnou distancí od vlivů vnějšího světa, která se ještě stupňuje ve zbývajících dvou stupních (J. Delay a P. Pichot, 1966).

Z introspektivního hlediska je nutno dále rozlišovat jasnost a zřetelnost obsahů vědomí, které souvisí s vigilancí. Zřetelnost je založena na dokonalé a detailní diferenciaci: Zřetelné je to, co dobře odlišujeme od ostatních daných obsahů a v čem, pokud je to členěno, rozlišujeme jednotlivé rysy a části. Jasně je však jen to, co ve vědomí vystupuje i jako nediferencovaný obsah (např. silueta postavy), a jasně vědomé může být i to, co je nezřetelné. Dále se hovoří o úžině vědomí, což je rozsah uvědomovaného, který se mění v závislosti na vnitřních a vnějších faktorech. Úžina vědomí souvisí již úžeji s pozorností, kryje se v podstatě s jejím rozsahem.

Na rozdíl od člověka si zvířata jen uvědomují, tj. mají určité prožitkové obsahy, které se vztahují k objektům vnějšího světa a ke stavům vlastního organismu. Vědomí je naproti tomu pojem specificky lidský, označující zvláštnosti obsahovosti lidského duševna. Vědomí je jednotou prožívání a vědění, je založeno na poznávání a vztahuje se v tomto smyslu k vnějšímu i vnitřnímu světu člověka jako komplexu kauzálních souvislostí.

M. N.

LITERATURA

- Brain Mechanisms and Consciousness (Symposium), Oxford 1954
Delgado J. M. R.: Physical Control of the Mind, New York — Evanston — London 1969
Ebbecke U.: Physiologie des Bewußtseins in entwicklungsgeschichtlichen Betrachtung, Stuttgart 1959
Ey H.: Das Bewußtsein, Berlin 1963
Morávek M.: Vědomí — jeho struktura a organizace, Praha 1974
Rubinštejn S. L.: Bytí a vědomí, Praha 1961
Spirkin A.: Pôvod vedomia, Bratislava 1962
Šorochová J. V.: Problém vědomí ve filosofii a v přírodních vědách, Praha 1963

VLASTNOSTI PSYCHICKÉ Pojmy psychických vlastností, jako např. agresivní, společenský, laskavý, dochvilný atd., vyjadřují určitou charakteristiku individua. Existuje několik způsobů vědecké charakteristiky, jejímž východiskem je vždy určitá úroveň abstrakce a zobecnění. Zobecňuje se to, co je pozorováno v různých situacích a v různých obdobích, východiskem těchto zobecnění je proto konzistence a kontinua pozorovaných jevů chování. Osobní hlediska laických pozorovatelů, kteří se pokoušejí o charakteristiku určitého individua, jsou často neurčitá; např: skutečnost, že osoba X snadno půjčí peníze, může znamenat pro osobu A, že je „dobrotivá“, pro osobu B, že je „slabá“. Na základě dalších pozorování dochází pak k fixaci nebo ke korekci hodnocení. Vědecké zhodnocení vychází

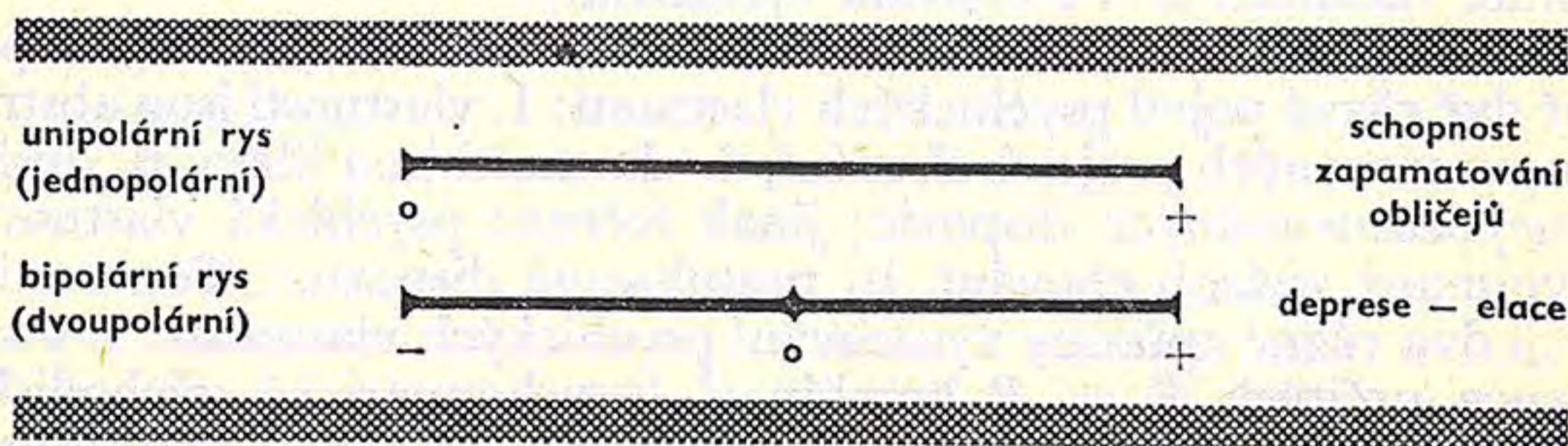
z vědeckých hledisek, k nimž jsou někdy přibírána i hlediska nep psychologická, např. pedagogická („pilný“), etická („pravdomluvný“). J. P. Guilford (1959) podává dva klíče k určování vlastností: 1. co osoba činí nebo co by činila (motivační vlastnosti), 2. jak dokonale to nebo ono činí (schopnosti). Motivační vlastnosti a schopnosti jsou dvě hlavní třídy psychických vlastností. Behavioristé užívají jako synonyma pojmu vlastnosti pojmu rys (trait).

Vymezení pojmu psychické vlastnosti. Simoneit (1943) podává toto vymezení: „Vlastností je každý psychický stav s uspořádanou strukturou a podstatou vlastnosti jsou funkční formy, z nichž vznikají duševní stavy.“ Jednodušeji definuje vlastnost Cattell (1950) jako „závěr z chování, odhalenou mentální strukturu“, přičemž tato struktura je abstrakcí a částí velké struktury mysli. Stagner (1961) uvádí, že „rys je konzistentní vlastnost osobnosti, která má nějaký emotivní nebo ideativní obsah“. J. P. Guilford (1959) vymezuje vlastnost takto: „Vlastnost je každý rozlišitelný, relativně setrvávající způsob chování, jímž se individuum liší od jiného.“ Dále píše: „Chování je pozorováno, vlastnosti jsou z chování vysuzovány.“

Podstata psychické vlastnosti. Podle Graumanna (1960) existují v podstatě dvě různá pojetí psychických vlastností: 1. vlastnosti jsou abstrakta z pozorovaných projevů chování, 2. vlastnosti jsou illata, tj. důsledky nepozorovatelných dispozic; jinak řečeno: psychická vlastnost je a) vnímaný způsob chování, b) postulovaná dispozice. Tomu odpovídají dva různé způsoby vysuzování psychických vlastností: 1. z konzistence určitých $S - R$ kombinací (psychometrické východisko), 2. empirické postulování (fenomenologické východisko). Fenomenologické hledisko přesahuje hranice pozorovatelnosti. Fenomenálně: projevy vytrvalosti. Transfenomenálně: vytrvalost jako postulovaná dispozice. Vlastnost chápe jako „reakční bázi“ Ph. Lersch (1963), avšak i behaviorista Gilbert (1951), který definuje vlastnosti jako „determinující dispozice“, jež vznikají z dynamického spojení tří komponent: 1. individuálně interpretované situace, 2. snahy v dané situaci, 3. chování. Situace je zde chápána široce jako vnější i vnitřní podmínky. K pojetí vlastností jako dispozic se kloní také S. L. Rubinštejn (1961): „Psychická vlastnost je schopnost individua zákonitě odpovídat na určité objektivní podněty určitými psychickými činnostmi.“ Podle S. L. Rubinštejna se psychické činnosti fixují ve vlastnosti na základě opakování a na základě generalizace podmínek těchto činností. Psychické vlastnosti jsou určovány faktory vrozenosti a zkušenosti. Psychické vlastnosti nebo rysy jsou funkční jednotky, jsou to organizované způsoby vztahů nebo subjektivní podmínky reagování, které se projevují i navenek jako elementy trvalejší charakteristiky individua, jako více či méně konzistentní způsoby reagování v určité varietě situací. Tak přicházíme k tomuto pojetí vlastnosti: Psychické vlast-

nosti jsou a) latentní dispozice k reagování, b) manifestní rysy reagování. Pojmy dispozice a rysu zde ve skutečnosti vytvářejí jednotu. Rysy jsou zákonitými důsledky vztahů mezi vnitřními a vnějšími situačními podmínkami (dispozice jsou vnitřní situační podmínky). Zásadně je však třeba rozlišovat termíny psychických vlastností, které vyjadřují zobecněný popis projevů osobnosti (tzv. povrchové rysy podle R. B. Cattella) a termíny, které vyjadřují předpokládané dispozice či faktory osobnosti, tj. skutečné vnitřní determinanty (tzv. pramenné rysy podle Cattella). Pramenných rysů, faktorů či dispozic je podstatně méně a jejich existencí lze vysvětlovat přítomnost povrchových rysů. Každý z povrchových rysů nebo i jejich skupiny mohou být určovány jedním nebo více faktory osobnosti, přičemž každý z těchto faktorů se může u různých jedinců uplatňovat různou vahou. Za spolehlivě zjištěné lze považovat tyto faktory: emocionalitu, introverzi a extravertzi, nepočítáme-li ovšem inteligenci.

Znaky psychických rysů. Obecně se rozeznávají unipolární a bipolární psychické rysy (J. P. Guilford). Příklad:

Dalším hlediskem je interindividuální a intraindividuální dimenze:

Intraindividuální dimenze: specifické a obecné vlastnosti.

Interindividuální dimenze: individuální a univerzální vlastnosti.

R. B. Cattell (1950) rozeznává dvojí druh vlastností: povrchové vlastnosti (pozorované způsoby chování u různých individuí v různých situacích, které spolu korelují, tj. syndrom znaků chování) a pramenné vlastnosti (tj. *dispozice* uvnitř individua, determinující pozorované korelace povrchových rysů). Pramenné vlastnosti jsou synonyma pojmů dimenze osobnosti a faktory osobnosti a jsou opět určovány psychometricky nebo fenomenologicky. Jsou to právě vnitřní determinanty chování. L. Klages (1930) rozeznává mezi charakterovými vlastnostmi a pouhými projevy chování (Scheineigenschaften).

Existence psychických vlastností. Jak už bylo ukázáno, jsou psychické vlastnosti buď abstraktní, nebo illata. Existují jako postulované struktury, které jsou dispoziční základnou psychického reagování (nikoli jenom chování). Existuje mnoho pojmů psychických vlastností, takže vzniká otázka o jejich reálné existenci u individua. Psychometricky

byly získány tzv. dimenze osobnosti. V každé z těchto dimenzí zaujímá každý jedinec určité, ne zcela pevné místo mezi oběma jejími póly. Podle G. W. Allporta jsou však vlastnosti každého jedince zcela individuální. Mají-li však dva lidé stejně nazvanou vlastnost, mají fakticky něco společného. Postavení této vlastnosti mezi ostatními osobními rysy je však u různých lidí nestejně. Kromě psychických rysů, které jsou obecné, jako např. agresivita, ale u každého jedince se projevují v jiné míře, jinak a za různých podmínek, existují rysy, které jsou společné jen některým skupinám spolu s dalšími rysy (např. introverze), a rysy, které jsou zcela specifické a singulární a existují jen u některých osob. Psychické vlastnosti tedy existují: a) jako relativně konzistentní modality chování, b) jako relativně konzistentní dispozice k určitým způsobům reagování (Graumann, 1960). Povrchové vlastnosti je však třeba odvozovat z pramenných vlastností, tj. skutečných dispozic nebo faktorů.

Způsoby vědecké charakteristiky. Podle Graumanna (1960) existuje několik způsobů vědecké charakteristiky chování individua: 1. Verbální modus: charakteristika, v níž je podáno, co se děje, bez určení, jak se to děje. Chování je pouze označováno, nikoli kvalifikováno („Vstupuje do místnosti a sedá si na židli“). 2. Adverbiální modus: je užito hlediska, jak se to děje, a chování je kvalifikováno příslovci („Vstupuje prudce do místnosti a sedá si drze na židli“). 3. Adjektivní modus: abstrakce je zobecněna na základě hypotézy: Chová-li se někdo konzistentně a obecně drze a prudce, je prudký a drzý („Osoba X je prudká a drzá“). Charakteristika zde má tvar přídavného jména. 4. substantivní modus: dospívá se k ještě vyšší úrovni zobecnění a charakteristika se vyjadřuje podstatným jménem („Osoba X je lhář“).

Vztahy mezi vlastnostmi. Podle Graumanna (1960) se kladou do vztahu k existenci psychických vlastností následující tři základní otázky:

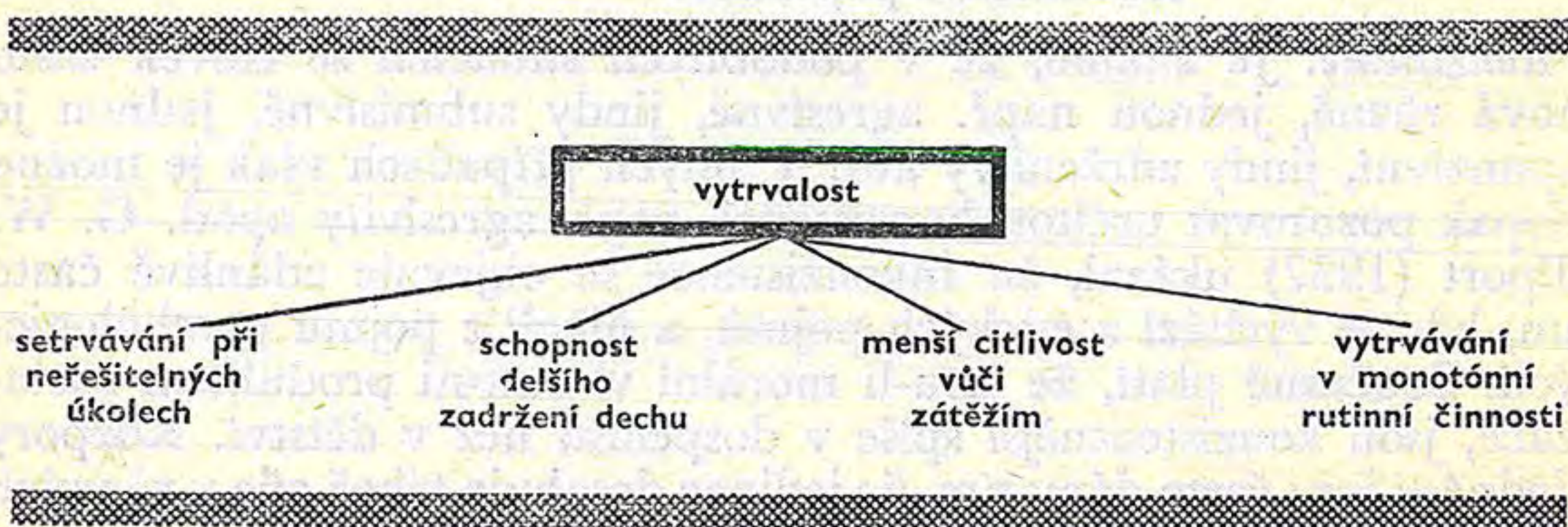
- konzistence — objevuje se určitý rys vždy za stejných podmínek?
- obecnost — objevuje se určitý rys i v jiných situacích?
- univerzalita — objevuje se určitý rys osoby X také u ostatních osob srovnatelné populace?

Konzistence. Je známo, že v podobných situacích se člověk často chová různě, jednou např. agresivně, jindy submisivně, jednou je expanzivní, jindy zdrženlivý atd. V jiných případech však je možno naopak pozorovat určitou konzistenci, např. agresivity apod. G. W. Allport (1937) ukázal, že inkonzistence se objevuje zdánlivě často tam, kde se vychází z etických pojmů, a nikoli z pojmů psychologických. Současně platí, že jsou-li morální vlastnosti produktem socializace, jsou konzistentnější spíše v dospělosti než v dětství. Rozpory v jednání jsou často dány tím, že jedinec dosahuje téhož cíle v různých

situacích různými prostředky. Konzistence může být potvrzena psychometricky retestací a intertestovými korelacemi. Dalším problémem je podřazování specifických rysů pod obecnější pojmy, např. podřazení lhaní, podvádění a krádeže pod pojem nečestnosti, jak to učinili Hartshorne a May (1928 — 1930), kteří pak snadno zjistili, že „nečestné chování“ v jedné situaci nebylo spojeno s „nečestným chováním“ v jiné situaci. H. J. Eysenck (1970) provedl přezkoušení těchto nálezů a zdůrazňuje, že z nich nelze uzavírat na specifčnost rysů čestnosti a dalších tzv. morálních rysů.

Psychologicky neplatí přísloví: Kdo lže, ten krade. Podobnost chování je však proporcionální podobnosti podnětové situace. Tyto problémy, ovšem už souvisí s otázkou *obecnosti rysů*. Dudycha (1936, 1938) zjistil, že existují jen nízké korelace u skupiny studentů mezi včasným příchodem do zaměstnání, včasným odevzdáváním úkolů, včasným vracením vypůjčených knih ad. Podle toho tedy existují jen specifické rysy, např. včasný příchod do práce, ale nikoli obecný rys dochvilnosti vůbec. Osoby s extrémními hodnotami však byly poměrně konzistentní. Proto všeobecné vlastnosti v určitém stupni existují u každého člověka. Existují-li v hodnotách středních, závisí jejich projevy víc na situaci než v hodnotách krajních. *Univerzalita*. Podle G. W. Allporta není univerzální vlastnost vlastností v pravém slova smyslu, nýbrž je to jen „měřitelný aspekt komplexních individuálních vlastností“. Ve skutečnosti jsou univerzální vlastnosti obecnějšími abstrakcemi, agresivita jako univerzální vlastnost má např. mnoho jedinečných forem projevů. Obecné a univerzální nabývá u jedinců a v jedinečných situacích singulárního zabarvení, dostává se do jedinečných souvislostí, ale nepřestává být obecným. Kromě toho však existují u některých osob specifické rysy, které jiným osobám zcela chybí.

Struktura psychické vlastnosti. Podle H. J. Eysencka (1947) reprezentuje pojem psychické vlastnosti (rysu) určitou úroveň zobecnění toho, co se opakuje nebo co je funkční v určité konstelaci psychických reakcí. Rysy jsou tak „pozorované konstelace individuálních tendencí nebo syndromy rysů.“ Graficky to lze znázornit takto:

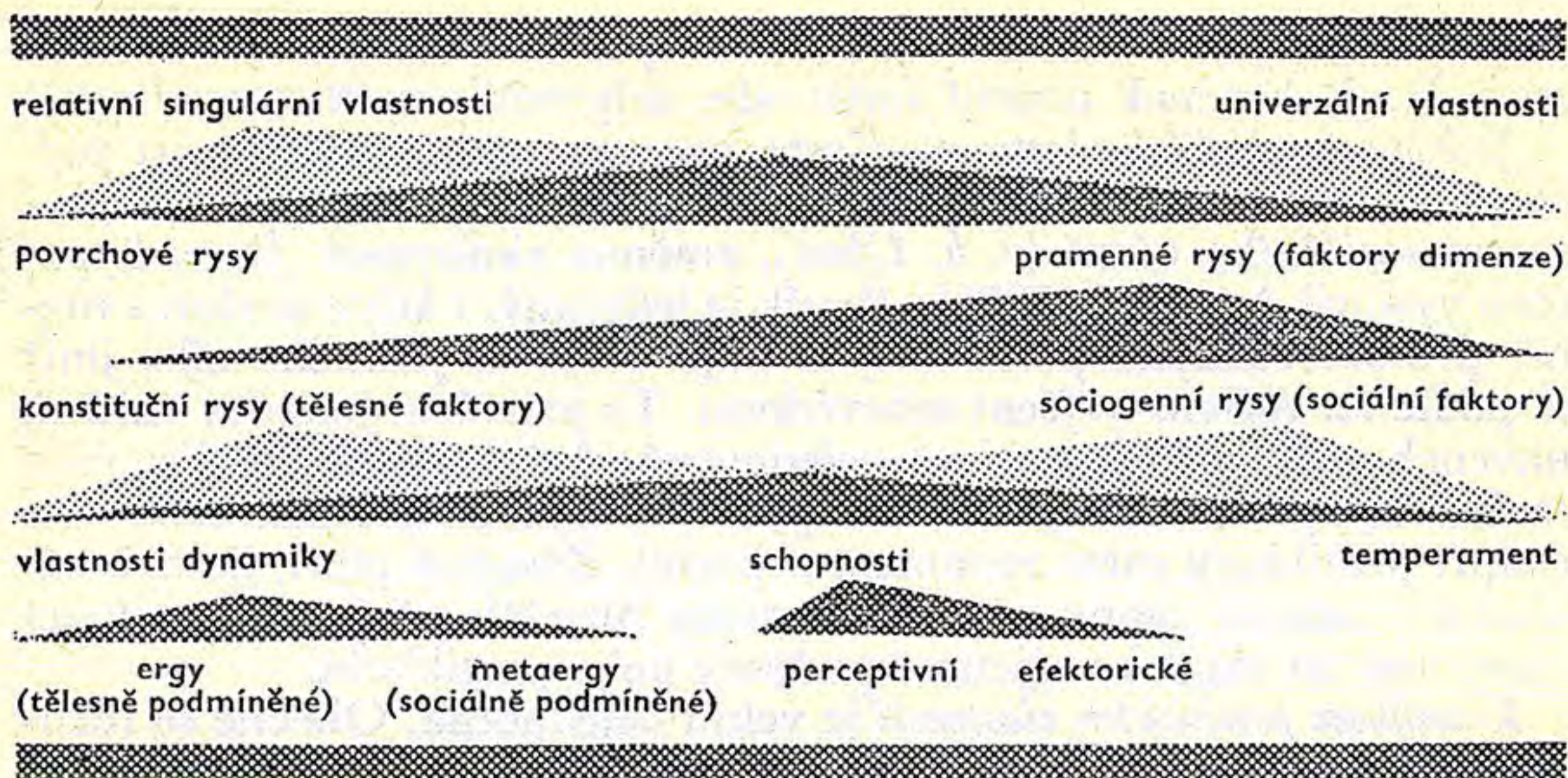
O zobecnění jde ovšem na obou uvedených úrovních, nižší však nazývá H. J. Eysenck úroveň habituální odpovědi, vyšší úroveň rysů.

Jednota psychických vlastností. Často pozorovanou protikladnost psychických vlastností u určitých osob by bylo možno vysvětlit procesem sociálního učení (*v. h. Učení*), změnou zkušenosti. Jinou hypotézu vyslovil A. Adler (1936): člověk je jednotný, i když se chová různě, protože různými prostředky sleduje dosažení jediného cíle, jímž je podle A. Adlera zvýšení sebevědomí. To je ovšem jednota vnitřní, navenek se člověk často jeví nejednotný. Avšak i vnitřní dispozice mohou být protikladné, zvláště dispozice v různých složkách osobnosti (např. protiklady mezi rozumem a pudy). Zásadně platí, že dvě základní vlastnosti osobnosti mohou podle různých předmětů a situací vstupovat do vztahů vzájemné podpory nebo protikladu.

Klasifikace psychických vlastností je velmi nejednotná. Obecně se rozlišují schopnosti a motivační rysy, které se dále dělí na vlastnosti dynamiky a směru. V klasifikaci psychických vlastností se uplatňuje množství hledisek (psychometrické, fenomenologické, charakterologické, empirické aj.). Třídění kategorií psychických rysů je dále komplikováno tím, že osobnost totiž nemá jen trvalé vlastnosti, ale také obsahy. Kromě toho je možno zavést i třídění podle psychických funkcí (vlastnosti pozornosti, paměti, vůle atd.). A. Wellek (1966) užívá např. „tří hledisek pro klasifikaci“ vrstev, polarit a aspektů charakterového jednání. Vrstvy (vitalita, pud. dojem, cit, fantazie, rozum, vůle), polarita (intenzita—extenzita, extraverte—introverte, pudovost—jáskost (Eshaftigkeit—Ichhaftigkeit). Kombinace těchto hledisek dávají charakterové vlastnosti. S. L. Rubinštejn (1961) rozeznává: a) charakterové vlastnosti (vlastnosti motivace) a b) schopnosti (vlastnosti výkonnosti). L. Klages (1928) rozeznává vlastnosti látky (schopnosti), složení (afektivitu) a uzpůsobení (směr vůle a činnosti). H. Thomae (1950) v souvislosti se svou dynamickou koncepcí osobnosti rozeznává vlastnosti zaměření, orientace, zpevnění (konzistence individuálních struktur), vazby (emotivní) a řízení (vědomí odpovědnosti, cílevědomost, sugestibilita). Z psychometrických hledisek vyšel R. B. Cattell (1950), který podává toto třídění: (viz schéma na str. 304).

W. Stern píše o dispozicích výbavy (schopnosti) a dispozicích směru (motivy — 1923).

Dimenze osobnostních rysů. Graumann (1960) se pokusil podat syntézu různých analýz základních osobnostních rysů a dospěl k následujícím pojmům: nivó náročnosti, ovlivnitelnost, průbojnost—podrobivost, utkvívání, pevnost, ohebnost, inkonzistence—variabilita, úzkostnost, maskulinita—feminita, autoritativní postoj, introverte—extraverte, neurotičnost, cyklotymie—schizotymie. Faktorově analytická hlediska nedospěla u různých autorů k zcela stejným výsledkům. R. B. Cattell (1957) a J. H. Scheier (1961) vycházejíce z anamnestických údajů

a dotazníků k různým životním situacím, dospěli faktorováním druhého řádu k následujícím čtyřem polárním dimenzím osobnosti, které jsou univerzální: 1. Extraverze—introverze, 2. úzkost—integrace, 3. senzitivita—rozumovost, 4. rezignace — vzdornost. Pátou dimenzi tvoří úroveň inteligence. Naproti tomu H. J. Eysenck (1947 a pozd.) extrahoval kromě inteligence a tzv. psychoticismu (sklonu k psychickému onemocnění) dva bipolární faktory druhého řádu (tj. na sobě již nezávislé), a sice: emocionální stabilitu—emocionální labilitu (jinak též tzv. neuroticismus) a introverzi—extraverzi. Zatímco neuroticismus souvisí s činností vegetativní nervové soustavy, souvisí faktor introverze—extraverze s učením, zejména se schopností vytvářet útluhy (extraverti mají tuto schopnost omezenou). Eysenckovo a Cattellovo faktorování se v podstatě shoduje. Zásadně je nutno rozeznávat hlubší, centrální vlastnosti (dispozice) a vlastnosti chování. Vlastnost není totéž co motiv, neboť stejné rysy chování mohou u různých osob vyplývat z různých motivů.

Vztah psychických a tělesných vlastností. Mnoho laických předsudků o souvislosti určitých tvarů lebky, rtů, brady nebo celého těla s určitými psychickými vlastnostmi nebylo prokázáno (např. smyslnost a masitost rtů), jiné souvislosti se ukázaly být reálnější (např. tloušťka a dobromyslnost), ale jejich interpretace není jednoduchá. Nebyly také potvrzeny předpokládané souvislosti mezi velikostí lebky a inteligencí nebo váhou mozku a inteligencí, ačkoli se na ně tradičně věřilo už od nejstarších časů. Přesněji jsou známy souvislosti mezi funkcí žláz s vnitřní sekrecí a psychickými rysy, např. mezi nedostatkem adrenalinu a neurastenií, psychické změny souvisící s kastrací, přechodem u žen, nástupem puberty, onemocněním štítné žlázy, aj. Poměrně malé jsou také souvislosti mezi psychickými jevy a tělesnou výškou.

Poněkud větší souvislosti jsou mezi náladovou ambivalencí a extrémními tělesnými disproporcemi. E. Kretschmer (1921) našel významné vztahy mezi stavbou těla a charakterem (*v. h. Typologie*), ale jeho výsledky nebyly jednotně potvrzeny. Ani Sheldonova typologie vycházející ze souvislostí tělesných a psychických znaků nebyla úplně potvrzena. V podstatě však určitá, dosud nevysvětlená souvislost mezi stavbou těla a psychickými rysy existuje. Výraznější jsou souvislosti s fyziologií těla a psychickými rysy. Některé zvláštnosti metabolických procesů a s nimi souvisejících tělesných činností, např. převaha činnosti sympatiku, souvisí s psychickými rysy (neurotičnost, náladovost) i s tělesným habitem, avšak vegetativní změny souvisí spíše s dočasnými psychickými stavy než s trvalejšími vlastnostmi, pokud nejde o trvalejší konstituční podmíněnost vzorců vegetativních reakcí. Výrazné, klinicky potvrzené jsou souvislosti psychických vlastností, zvláště schopností, se stavem mozku (slabomyslnost) a morfologickými a jinými anomáliemi mozku. Pick (1958) prokázal nepřímou souvislost esteticky negativně působících obličejových anomálií a psychických rysů u kriminálních osob (chirurgickou reparací těchto anomálií se výrazně snížila recidivita trestných činů těchto osob, což poukazuje na to, že rozhodujícím faktorem je zde sociální interpretace takových postižených osob, která v negativním případě vyvolává nepřátelské postoje, agresivitu, kriminalitu atd.).

Konstituce psychických vlastností. Soubor vrozených neuropsychických vlastností vytváří tzv. genotyp, který však v průběhu individuálního vývoje není neproměnný. Dalším důležitým faktorem je sociální zkušenost individua. Kromě toho se však uplatňují i vlivy širšího a užšího kulturního prostředí. V různých kulturách se objevují různé podmínky pro vytváření těchto psychických rysů a v některých případech se stírají i hranice patologie, společenské přípustnosti atd. Specifický vliv má faktor dědičnosti. Výsledným útvarem souboru psychických vlastností je tzv. fenotyp, který se rovněž v průběhu celého života individua více či méně mění. Rozhodujícím formativním obdobím je rané dětství do 4 — 5 let. a k relativnímu ukončení formování psychických vlastností osobnosti dochází u většiny, nikoli zcela u všech osob, v období adolescence (kolem 20. roku).

M. N.

LITERATURA

- Allport G. W.: *Pattern and Growth in Personality*, New York 1947
Borgatta E. F., Lambert W. W. (eds.): *Handbook of Personality Theory and Research*, Chicago 1968
Cattell R. B.: *Personality*, New York 1950
Eysenck H. J.: *Dimensions of Personality*, London 1947

Eysenck H. J., Eysenck S. B. G.: The Structure and Measurement of Personality, London 1965

Gottschaldt - Lersch - Sander - Thomae: Handbuch der Psychologie, sv. IV, Persönlichkeitstheorie und Persönlichkeitsforschung, Göttingen 1960

Kovalev A. G.: Psychológia osobnosti (př.), Bratislava 1966

Murphy G.: Personality, New York 1947

VNÍMÁNÍ je proces subjektivního odrážení objektivní reality v našem vědomí prostřednictvím receptorů. Vnímáním poznáváme základní vlastnosti předmětů a jevů, které označujeme pojmem a zařazujeme do kontextu vlastní zkušenosti. Proto každý vjem má subjektivní význam a na podkladě minulé zkušenosti mu přisuzujeme určitý smysl. Rozdíl mezi počitkem (*v. h. Čítí*) a vjemem je především v tom, že počitek je jednoduchý odraz, jehož obsah nelze dále analyzovat, kdežto vjem je vždycky odraz komplexní, který lze rozložit na části. Společným znakem počitku a vjemu je to, že oba vznikají působením skutečnosti na receptory. Vjem vzniká na základě součinnosti několika receptorů a analyzátorů (*v. h. Nervová soustava — činnost*), kdežto počitek je relativně izolovaným dějem v oblasti jednoho analyzátoru. Počitky jsou prakticky abstrakcí, kdežto vnímání je skutečností, protože předměty působí na naše receptory jako celky. Vjem nelze nikdy redukovat na pouhý komplex počitků. Každý vjem je dotvářen subjektivními faktory, každé vnímání je procesem spjatým s minulou zkušeností.

Vnímání probíhá především jako neurofyziologický proces analyzátorů, ale nikoli jako proces izolovaný, nýbrž jako komplexní analyticko-syntetická činnost mozkové kůry. Fyziologicky je vnímání především činností syntetickou. Analýza komplexních podnětů probíhá již v rámci jednotlivých receptorů. Každý receptor si ze složitého prostředí komplexních podnětů vybírá jen takové vlastnosti, pro jejichž odraz je funkčně přizpůsoben (barvy, tvary, zvuky, vůně aj.). Další jemnější analýza probíhá v mozkové kůře, v oblastech příslušných analyzátorů, kde současně dochází k asociacím vzniklých podráždění s minulými spoji a s minulými stopami. Tak se složky vnímaného předmětu korově opět syntetizují, asociují s minulou zkušeností, a spojují se tak v nový neurofyziologický celek — vjem.

Vnímání není pouhý pasivní odraz, je to také činnost, reflex s utlumeným koncem. Utlumení motorické reakce při vnímání je podle některých psychologů právě předpokladem vzniku jasného vjemu, neboť kladnou indukci z motorického útlumu se zesiluje podráždění senzoric- kých částí reflexu. V každém vjemu je jen část vlastností vnímaného objektu vytvářena vzruchy, které přicházejí přímo z receptorů, další části vjemu jsou doplňovány zkušeností, tj. pamětí. Vnímání je vždy-

ky spojeno s jednáním, k němuž nemusí dojít ihned. Útlum (*v. h. Vyhasínání*) okamžité pohybové reakce nastává často proto, že okamžitá reakce by byla neúčelná (např. vyhybat se autu, které je ještě daleko). Plně vnímáme zpravidla tehdy, když jde o intenzívnější podněty, např. je-li podnět dostatečně silný, když změna skutečnosti je výrazná a když tendence k reakci je silná (potřeba nebo zájem). Účast druho-signálních spojů při vnímání a účast minulé zkušenosti vůbec je základem kognitivní stránky vnímání.

Vnímání jako dynamický proces je obohacováno city (*v. h. Emoce*), potřebami, snahami, myšlením, zájmy apod. Vnímání se uskutečňuje vždycky v souvislosti s minulou zkušeností člověka, s jeho tendencemi a zaměřením. Závislost vnímání na celkovém obsahu duševního života se vyjadřuje pojmem *apercepce*. K percepce vnějších znaků a vlastností přistupuje tedy ještě něco vnitřního, což znamená, že vnímání souvisí s celkovým duševním životem člověka. Vnímání je tedy dynamický proces, v němž si současně neuvědomujeme všechny části nebo složky vnímaného komplexu. Na struktuře vjemu se nepodílí vždycky celá zkušenost, dochází zde k účelnému výběru. Člověk si ze skutečnosti, která na něho působí, vybírá to, co vede k uspokojení jeho biogenních a sociogenních potřeb (*v. h.*). Vnímání tedy závisí na celé řadě faktorů a je určováno nejen konzistentními vlastnostmi, ale i současným stavem člověka, jeho citovými vztahy, náladami, celkovým duševním rozpoložením, ale i očekáváním, významem toho, co vnímá, srozumitelností apod. Chceme-li, aby se člověk z celého množství podnětů, které na něj působí, zaměřil zvláště na některé, jež jsou zásadní a významné (např. při výkladu ve škole), je zapotřebí, abychom tyto poznatky a vjemy, které jsou jejich podstatou, učinili a) nápadnými, b) zajímavými, c) potřebnými, a aby nové pojmy byly spjaty s obdobnými, jež jsou zafixovány ve vědomí člověka jako zkušenosti.

Vnímání jako základní poznávací proces se opírá o poznávací znaky předmětů, podle nichž určitý předmět zařazujeme do určitých kategorií a přisuzujeme mu určitý smysl tím, že o vjemech pronášíme určité soudy. Při vnímání, zejména při jeho ne zcela jasném nebo neúplném a neurčitém předmětu, má významnou úlohu slovo. V takových případech označení slovy oživuje obraz s nimi spojený a dochází k přesnější analýze a rychlejšímu poznání.

Vnímání jako základní poznávací proces se opírá o *pochopení vjemu*. Tím se už blížíme k myšlení a chápání, které ve vnímání je již myšlenkovým úkonem (např. srovnávání nových vjemů s vjemy příbuznými, kontrárními, obdobnými apod.).

Vnímat můžeme bezděčně (neúmyslně) nebo záměrně (úmyslně). Při bezděčném vnímání není cíl stanoven předem a často tu jde jen o orientační reakci, kdy člověk vnímá něco nápadného (hluk, pohyb v klidném okolí aj.). Úmyslné vnímání je zaměřené pozorování, při

kterém je cíl stanoven buď námi samými, nebo jinými osobami. Významnou úlohu tu má motivace. Pozorování jako zaměřené vnímání je aktivní formou smyslového poznávání, velmi úzce spjatou s pozorností. Předpokladem úspěšného pozorování je jeho plánovitost, cílevědomost, soustavnost a aktivita celé osobnosti.

Vnímání jako dynamický proces není pasívním odrazem skutečnosti, ale má své zvláštnosti. Základními aspekty procesu vnímání je vnímání jako doplňování, rozlišování a zobecňování. Je-li dána část struktury vnímaného předmětu, vnímáme celý předmět nebo si jej v představě doplňujeme. Na doplňování významně působí emoce, snahy, přání a zejména životní zkušenosti. I když vjem má vysloveně konkrétní charakter, přece je určitým druhem zobecnění. Zobecňování vjemů probíhá neustále a je stále kontrolováno naší zkušeností. Proto praxe v určitém oboru vede k bohatší vnímavosti v rozsahu tohoto oboru. Rozlišováním, zvláště pomocí slov, se doplňuje zobecňování.

Člověk je obklopen mnoha podněty, z nichž však vnímá jen některé. Výběr toho, co má být vnímáno, je důsledkem funkce pozornosti. Hovoříme o vydělení nebo vyčlenění některých předmětů z okolí na základě motivů, protože vyčleněné předměty jsou pohnutkami k jednání. To, co je v určitém okamžiku vyčleněno z okolí, tvoří předmět vnímání, všechno ostatní je pozadí. Mezi předmětem a pozadím existují reverzibilní vztahy, tzn., že to, co je v daném okamžiku předmětem, může být v jiném okamžiku pozadím a naopak. Příklad: krychle a schody. Jde o reverzibilní a dvojznačné figury, které představují alternativní vnímání (např. Neckerova kostka může být jednou vnímána jako by byla postavena na jedné hraně, jindy jako by byla postavena na jedné stěně). Všechno, co si v daném okamžiku uvědomujeme, tvoří tzv. *senzorické pole*, z něhož stále vyčleňujeme některé předměty vnímání, které jsou vnímány s větší přesností než ostatní části tohoto pole.

Objektivními faktory, působícími na vyčleňování předmětu vnímání, je intenzita podnětů, jejich dynamika, neobvyklost a originalita, umělé navozování. Subjektivními činiteli jsou biopsychické vlastnosti individua a jeho společenská praxe, zkušenosti, tendence a zaměření (zájem — nezájem). City zosťrují i zeslabují vnímání. Vnímavost se do jisté míry rozvíjí vlivem profesionální činnosti. Značný vliv na zvýšení vnímavosti vůči určitým podnětům má motivace. K rychlejší orientaci přispívá také informovanost, tj. zkušenost a rozsah vědomostí i znalostí.

Nezbytným činitelem optimálního vnímání podnětů je motorická složka, pomocí které můžeme vysvětlit vnímání velikosti, prostoru, tvaru, hmotné vlastnosti předmětu apod. Zvláštní význam při vnímání mají pohyby očí a ono přizpůsobení oka, které nazýváme fixací.

Neurofyzilogické aspekty jsou jednou stránkou vnímání. Psycho-

logie studuje i společenský obsah vjemů, protože člověk žije v určitých společenských podmínkách. S. L. Rubinštejn správně poznamenává, že vnímání člověka není jen sensorickým aktem, podmíněným fyziologickou povahou činnosti receptorů, ale také aktem poznávání světa historicky a společensky konstituovaného lidského individua. Vývoj a psychické zvláštnosti vnímání jsou podmíněny společenskou praxí člověka. Nové druhy společenské činnosti a nová kultura rozšiřují okruh vnímání skutečnosti a obohacují obsah lidského vnímání. Umění vnímání zjemňuje, sensoricky je jiný život člověka ve velkoměstě a jiný v přírodě. Také vývoj verbalizace a nové pojmy vedou k přesnějším procesům zobecňování a diferenciaci ve vnímání.

Zvláštním případem společenského charakteru vnímání je *sociální percepce*. Je to speciální prostředek komunikace a sociální signalizace. Pro sociální percepce jsou základními podněty výrazy radosti, pohrdání, sympatií, antipatií, odporu aj. S rozvojem kultivovanosti se okruh sociální percepce rozšiřuje a příslušné reakce jsou stále víc podmíněny kulturními návyky a společenskými požadavky i normami. Hurlocková uvádí, že společenská percepce je stále více podmíněna tím, co říkali jiní, co člověk už někde slyšel, co je požadavkem konvence aj. Společenskou skutečnost vnímáme takovou, jakou bychom ji chtěli mít. Ukazuje se také, že to, co je nám nepříjemné, vnímáme s určitými poruchami a pomaleji.

Zvláštní pozornost věnují psychologové vnímání prostoru, času a pohybu. *Vnímáním prostoru* rozumíme vnímání prostorových dimenzí, které určují tvar, velikost a vzdálenost předmětů. Vnímání prostorových vlastností a vztahů je složitý proces, kterého se současně účastní zrak, kinestetické ústrojí a často i sluch. Vnímání prostoru se utváří a zdokonaluje s vývojem duševního života. Pro orientaci v prostoru mají význam i sluchové dojmy, které umožňují dost přesně v něm lokalizovat zdroj a směr zvuku. Zvířata lépe lokalizují zvuk než člověk. Zrakové vnímání směru závisí na lokalizaci obrazu předmětu na sítnici. Protože se obrazy na sítnici promítají obráceně, odpovídá vzruch dolní poloviny sítnice směru nahoru, vzruch horní poloviny sítnice směru dolů, vzruch pravé poloviny sítnice směru vlevo a vzruch levé poloviny sítnice směru vpravo.

Tvary předmětů vnímáme zrakem a hmatem, k nimž přistupuje i předchozí zkušenost. Základem *vnímání tvarů* je objektivně existující obraz předmětu na sítnici a fakt binokulárního vidění. Tvar je charakterizován konturou a proporcí. Kontury formují tvar, proporce určitého tvaru jsou redukovatelné na poměr mezi délkou, šířkou a výškou. Na vnímání tvaru působí, kromě obrazu na sítnici, kinestetická a hmatová zkušenost. Vnímání plastičnosti předmětů je podmíněno především binokulárním viděním, přičemž se vzruchy přicházející z pravého a levého oka integrují v korové části zrakového analyzátoru

a poskytují dojem plastičnosti vnímaného předmětu. Jev, že se obrazy předmětů neodrážejí na zcela korespondujících místech sítnice, se nazývá binokulární paralaxa; je dán tím, že oči od sebe leží 5 — 6 cm, což je jedním z faktorů vnímání trojrozměrnosti předmětů. K plastičnosti předmětu přispívá perspektiva a střídání světla a stínu.

Vnímání vzdálenosti, podobně jako vnímání plastičnosti předmětu je způsobeno empirickými složkami, tj. perspektivou, stínováním a fyziologickými faktory, tzn. konvergencí očních os a akomodací čočky.

Pohyb vnímáme tehdy, když obraz předmětu je stacionární na sítnici oka, které se pohybuje, ale i tehdy, když je oko stacionární, zatímco se obraz pohybuje přes sítnici. Jednou je podnětem pro vidění pohybu pohyb obrazu po sítnici, podruhé aktivní pohyb oka při stálém obrazu na sítnici. Pohyb může být skutečný nebo zdánlivý, při jízdě lodí blízko břehu máme dojem, že se břehy pohybují. I tam, kde předmět není v pohybu, je možné jej vidět jako pohybující se (filmování) tzv. stroboskopický efekt. Pohyb vlastního těla si uvědomujeme pomocí kinestetických počitků (*v. h. cítí*) a počitků vznikajících drážděním receptorů ve vnitřním uchu.

Při *vnímání času* se rozlišuje čas fyzikální od času psychologického; je to tzv. časový subjektivní aspekt prožívání, který může být subjektivně různě dlouhý, ačkoli je to veličina, kterou lze fyzikálně vymezit (v hodinách, minutách apod.). Psychologický čas je zážitek, který na rozdíl od času fyzikálního má určité dimenze. Vlastní život člověka se zdá krátký, čekání naopak někdy dlouhé. Hodina příjemných zážitků nám připadá krátká, hodina nepříjemného rozhovoru dlouhá. Časové úseky vyplněné zajímavými a rozmanitými událostmi za naší aktivní účasti jsou vnímány jako krátké („čas velmi uběhl v družné zábavě“). Naopak, časové úseky vyplněné malým počtem událostí, a k tomu událostí jednotvárných a nezajímavých, vnímáme jako velmi dlouhé. Časové intervaly tedy bývají přeceněny, nebo podceněny. Krátké časy mnohdy podceňujeme, protože se domníváme, že za „těch pár minut“ nelze nic nebo jen velmi málo udělat. Dlouhé časy naopak přeceňujeme, poněvadž myslíme, že dlouhé časové lhůty či intervaly mohou být vyplněny bohatou činností. Existují podstatné rozdíly ve vnímání krátkých a dlouhých časů. Trvání podnětu, který je na rozhraní mezi těmito extrémy a který se hodnotí poměrně nejsprávněji, je tzv. indiferentní interval, který kolísá mezi 0,7 — 10 sek. Vnímání času souvisí se změnami, které pozorujeme ve svém okolí i na sobě. Změny v našem okolí i v nás samých vedou i k určitým změnám v našem prožívání, k určitým výkyvům v dynamice duševního dění. Jsou-li tyto výkyvy prudké, střídají se psychické pocity rychle a zdá se nám, že i čas rychleji plyne, a naopak při jejich pomalém střídání se nám zdá, že čas plyne pomalu. Zdlouhavost časového plynutí prožíváme jako nudu, která je charakterizována nedostatkem

činnosti. K významným činitelům, které ovlivňují vnímání času, patří věk, prožívání času, intenzita podnětů, pozornost, emoce a afekty, očekávání, únava.

Někdy dochází ke zkreslenému vnímání. Zkreslené vjemy nazýváme *iluzemi*. Při iluzích jde o ten druh vnímání, kdy určitý objekt vnímáme jinak, než jak se ve skutečnosti jeví. Od iluzí třeba odlišit *halucinace*, při nichž do skutečnosti vkládáme něco, co tam není. Subjektivně jsou iluze způsobovány emocemi a afekty. Iluze mohou být navozeny i různými fyzikálními činiteli. Jsou založeny hlavně na nesprávném hodnocení jednotlivých prvků komplexního dojmu a na nesprávném posouzení vztahů mezi složkami komplexního dojmu, což může být způsobeno afektivně i nedostatkem informací o objektivním charakteru hodnocených prvků. Známé jsou geometricko-optické klamy, jejichž fyziologický výklad není zcela jasný, ač se o něj pokoušela řada fyziologů a psychologů. Psychologický výklad: při iluzích dochází k psychologické interpretaci prvků, tvořících iluzivní konfiguraci, která vede k některým chybám při jejich hodnocení, např. při hodnocení jejich délky, velikosti, směru, tvaru apod. ve vztahu k prvkům, které tvoří další části konfigurace. Typickým příkladem je Müllerův-Lyerův klam. Mnohem jednodušší je výklad iluzí afektogenních, tj. iluzí vyvolaných strachem, zděšením, touhou, očekáváním, přáním, neukojenou potřebou aj.

Někteří psychologové zkoumají i individuální rozdíly ve vnímání. Vnímání je značně subjektivní již proto, že se na něm podstatnou měrou podílí individuální zkušenost. Tato interindividuální zkušenost jako determinanta vnímání je proto činitelem individuálních rozdílů ve vnímání. Tato zkušenost znamená nejen interindividuální rozdíly v kvalitě analyzátorů a receptorů, nýbrž i interindividuálně různou emotivní stránku, interindividuální kultivovanost, informovanost, různou kvalitu a šíři zájmů i různé tendence a zaměření vůči skutečnosti. Také způsob života, stáří, povolání vedou k individuálním rozdílům ve vnímání. Individuální rozdíly ve vnímání se projevují zejména v úplnosti, přesnosti a rychlosti vnímání, ve způsobech zobecňování, v rozsahu vnímavosti a v emocionálnosti vjemů.

Podle povahy uvedených znaků hovoříme 1. o syntetickém typu vnímání (integrita, emotivnost, méně zřetelná analýza vnímaných předmětů, časté opomíjení detailů nebo přílišné zaujetí nepodstatnými detaily); 2. o analytickém typu vnímání (vjemy jsou konkrétní, zřetelnější, postihují víc detailů, jsou méně doplňovány subjektivními prvky, představy, které je doplňují, jsou věcné a strážlivější); 3. o analyticko-syntetickém typu vnímání (proces analýzy a syntézy je vyvážen, vjemy jsou konkrétní, celostní a zároveň analytické, pozorování předmětů a jevů je spojeno s výkladem). Typy vnímání, jako všechny ostatní typologie, mají relativní platnost a jsou spíše jakýmsi pomoc-

ným tříděním. Stanovené typy jsou ideální a praktické využití této typologie má své meze.

F. H.

LITERATURA

- Bartley S. H.: Principles of Perception, New York 1958
Dember W. N.: Psychology of Perception, New York 1960
Sokolov J. N.: Vosprijatije i uslovnyj refleks, Moskva 1958
Vekker L. M.: Vosprijatije i osnovy jego modelirovanija, Leningrad 1964
Vondráček V.: Vnímání, Praha 1949
Woodworth R. S., Schlosberg H.: Experimentálna psychológia (př.), Bratislava 1959

VTISKÁVÁNÍ neboli impregnace či „imprinting“ je termín srovnávací psychologie. Vyjadřuje zvláštní případ spojení učení a instinktu. Podle K. Lorenze (1935) je vtiskávání učení omezené na určitou kritickou životní fázi. Vtiskávání se uskutečňuje v tzv. sensiblní periodě v prvních hodinách po narození a je charakteristické zvláště pro ptáky. Probíhá v poměrně krátké době a to co bylo během této kritické periody vtisknuto, je již nezvratné — tak se mohou utvářet osudové vztahy. Vtiskávání se obvykle týče takových objektů, jako jsou rodiče a sexuální partner. Někteří psychologové a etologové zdůrazňují, že se vtiskávání podstatně liší od učení na základě asociací (např. H. R. Hess 1959 a další), ačkoli je zřejmé, že i zde hrají asociace důležitou roli, neboť uměle může být navozena impregnace v podstatě libovolného objektu. Konkrétně probíhá vtiskávání takto: mláďata ptáků, např. divokých hus a kachen se v období krátce po narození fixují na svou matku; přirozeným podnětem jsou určité znaky fyzického zjevu matky, které působí jeho excitační vzorce (*v. h. Instinkt*). Exponujeme-li však takovým novorozenětatům v období do 13 — 16 hod. po narození nějaký objekt za současné nepřítomnosti matky, mláďata se fixují na tento objekt a chovají se k němu později jako k matce. Např. Guppy (1958) zjistil, že příslušníci indiánského kmene Wai-Wai z oblasti severního povodí Amazonky, kteří žijí v těsném společenství s divokými zvířaty, fixují na sebe malé kolibříky a papoušky tak, že je ženy tohoto kmene nejprve krmí kuličkami potravy přímo z úst a pak jim dávají čichat pach svého potu. Současně chovají tato zvířata den nebo dva pod pokrývkou v naprosté temnotě, bez potravy a vody. Tato původně plachá zvířata jsou touto manipulací plně ochočena, fixují se na své chovatele a zdržují se stále v jejich blízkosti.

M. N.

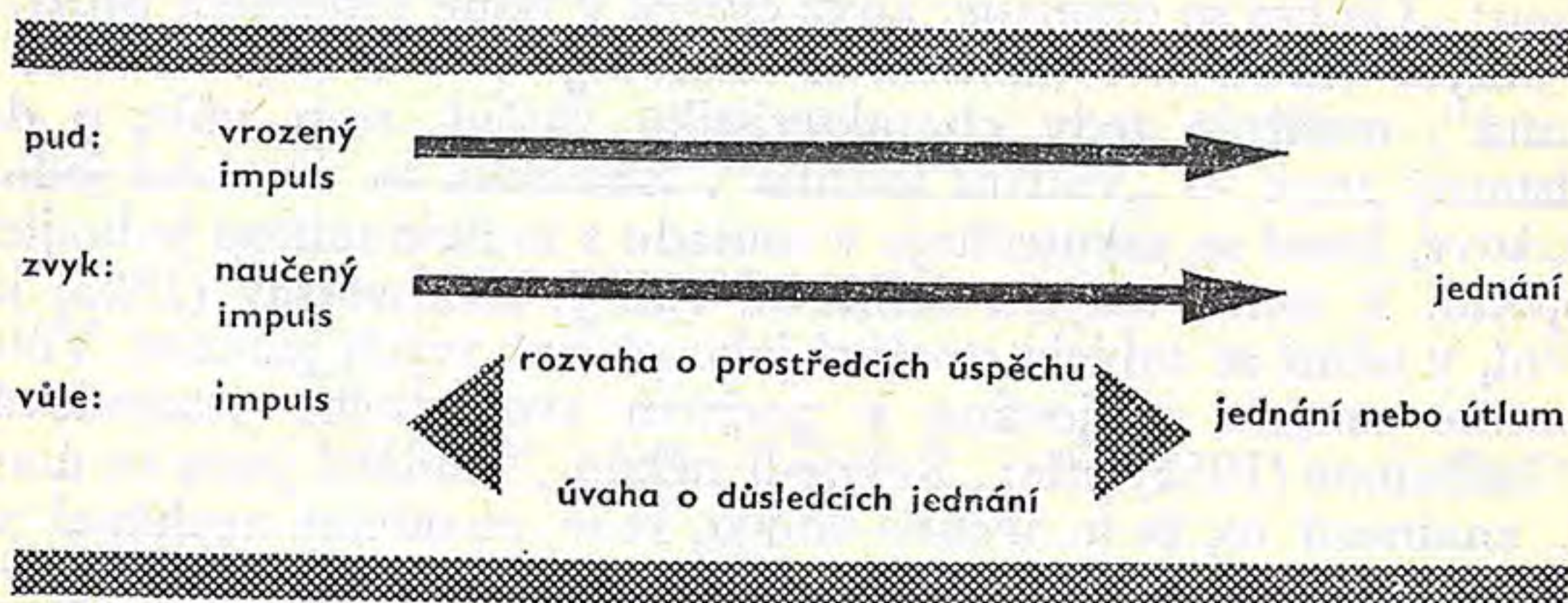
LITERATURA

- Zangvill O. L. (vyd.): Current Problems in Animal Behavior, Cambridge 1961.

VŮLE je psychologický pojem, který se dnes udržel už jen v mentalisticky orientované psychologii. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) zdůrazňují, že vůle není pojem explanační, nýbrž pojem deskriptivní. Podle obou autorů je to problém převedení intence v akci. Vůle sama je schopnost činit výběr a začínat volní akci, přičemž vůle není rysem individua, nýbrž charakteristikou chování v dané situaci. Empiricky je však těžké rozlišit, čím se volní aktivita liší od aktivity mimovolní. Vůle byla dlouho ve shodě s Aristotelem chápána jako rozumné snažení (rozum však nebyl u Aristotela chápán úzce racionalisticky), teprve u sv. Augustina a R. Descarta je vůle od rozumu oddělena. Vůle je pak v psychologii chápána jako duševní schopnost, podobně jako paměť, a jsou jí přisuzovány především tyto znaky: 1. prosazování individuality, 2. rozhodování se ve shodě s vlastními intencemi, 3. dosahování vědomě vytčených cílů, 4. odolávání vnějšímu tlaku, 5. překonávání překážek, 6. kontrola vlastní impulsivity. Vůle je kladena do protikladu k reflexům nebo pudům. Jiní psychologové se snaží převést vůli na jinou duševní funkci, např. H. Ebbinghaus na city (*v. h. Emoce*), Th. Ziehen na představy (*v. h.*), W. Wundt na skladbu duševních dějů, v nichž dominují afekty. Behavioristům se problematika volního jednání rozplývá v problematice motivace, resp. cílového chování. K. M. Gurevič (1961) podává tuto definici: „Volní jednání je jednání směřující k dosažení vědomě stanovených cílů“, také S. L. Rubinštejn (1961) charakterizuje volní jednání jako „cílevědomé jednání“. V mnoha učebnicích psychologie se užívá jako ekvivalentu pojmu vůle (nebo pro označení intrapsychické stránky volního aktu) pojmu chtění. Jinde je vůle souborným názvem pro chtění a jednání (tzn., že se tímto pojmem vyjadřuje vnitřní i vnější stránka volního procesu). H. Rohrer (1963) podává tuto charakteristiku: „Chtění se objevuje, když člověk v jasně vědomém prožívání a s plným vnitřním souhlasem se rozhoduje pro určitý cíl nebo jej odmítá“, rozšiřuje tedy charakteristiku chtění, resp. vůle, o další podstatný znak — „vnitřní souhlas“. Znamená to, že volní jednání je takové, které se uskutečňuje v souladu s individualitou jednajícího subjektu. V tomto smyslu definoval vůli J. Lindworsky (1923) jako chtění, v němž se subjekt prožívá jako příčina svých jednání. Vůle je v tomto smyslu spojována s pocitem svobodného rozhodování. P. Guillaume (1953) píše: „Řekne-li někdo ‚Neudělal jsem to úmyslně‘, znamená to, že to nechtěl udělat, že to, co udělal, nechápal jako cíl.“ V tomto smyslu má volní proces následující podstatné prvky: 1. vědomý cíl, 2. pocit svobody rozhodnutí, 3. realizace úmyslu.

Vůle jako dispozice. Vůle není zvláštní síla, nýbrž zážitková struktura a reakce — je to psychologická situace individua, regulační dispozice. Volní proces je v tomto smyslu determinován jako kterýkoli jiný psychický proces, vyvíjí se jako kterákoli jiná psychická dispozice. Člo-

věk se může octnout v následujících situacích: 1. jedná na základě vnějšího tlaku (imperativní situace) — v této situaci chybí pocit svobody jednání, 2. jedná na základě vnitřního tlaku (impulsivní situace) — v této situaci se může člověk domnívat, že jedná svobodně, avšak impulsivní situace může být alternativní: a) člověk může dát svým impulsům průchod, b) může s nimi vnitřně bojovat, c) může je usměrnit vzhledem k jejich důsledkům. V podmínkách b) a c) je pocit svobody jednání menší. V některých těchto případech dochází k jasnému rozrůznění dvou dynamických a direktivních struktur: a) pudové, resp. zvykové a b) volní. Vůli je možno potlačit určité tendence v určité fázi jejich vývoje, nejde vždy jen o potlačení jednání, nýbrž i o potlačení představ, pocitů atd. Současně zde nejde jen o regulaci silových vztahů, nýbrž i o zaměření. S vůlí souvisí nejen potlačování něčeho, nýbrž i prosazování se ve frustraci a aktivní stanovení cílů. Rozhodující je, že „Akt vůle je intervencí celé osobnosti v motivaci každého činu“ (P. Guillaume, 1953) nebo jak to již dříve vyjádřil N. Ach (1905): „Já je příčinou jednání.“ Vůle tedy, ať už je to prosazení se nebo uplatnění zábran, je vždy výsledným momentem boje různých tendencí, v němž intervenují kognitivní, emotivní i motivační složky osobnosti, situace a spontaneita. Souvislost vůle s kórovými mozkovými procesy potvrzuje, že vůle je struktura, která se vyvíjí, že je to regulativní dispozice, které se člověk učí. Vůli jako organizaci chování na základě zkušenosti chápal J. Dewey (1931) takto: „Podstatou zvyku je získaná dispozice ke způsobu reagování... zvyky konstituují jáství (*v. h.*)... jsou vůlí“ — zvyk je v tomto smyslu elementární naučený vztah k nějaké situaci, jejich integrované systémy vytvářejí na úrovni prožívání jáství, na úrovni chování vůli. Vůle a jáství jsou dvě stránky téhož jevu.

Struktura volního aktu. Fenomenologické analýze volního aktu se věnovala řada psychologů. Syntetizovat lze tyto analýzy v následujícím pohledu (časový postup jednotlivých fází): 1. vznik pohnutky a psychického napětí, 2. představa prostředků a cíle, jejich posuzování

a hodnocení účelu, 3. eventuální boj motivů, 4. rozhodnutí, 5. jednání.

S volním procesem jako zážitkovou strukturou je rovněž spojována řada pojmů s nejednotně vymezovaným obsahem. Obecným pojmem pro zážitkovou strukturu vůle je snaha. F. Brentano rozlišuje primární a sekundární snahy: v primárních snahách jde přímo o cíl, v sekundárních snahách o prostředky zajišťující jeho dosažení. Intrapsychickou složkou vůle je chtění. Z touhy, v níž si uvědomujeme, že potřebujeme něco, ale dosud nevíme co, se rodí chtění, po kterém jsme si jasně vědomi toho, že chceme a co chceme. Chtění je specifický zážitek uplatňování, při němž je subjekt východiskem (J. Lindworski). Zdroje chtění však mohou být různé: Lidské chtění je snažení živené sférou potřeb; je vedeno vědomým vytčením cíle a cesty a je uskutečněno zvláštním osobním aktem (W. Stern). Verbalizované chtění je přání. Konečnou fází chtění, v níž je integrováno i rozhodnutí o prostředcích, je úmysl — ten přichází bezprostředně v jednání, jsou-li dány vhodné vnější podmínky. Odsune-li se jednání, vytváří se záměr nebo předsevzetí.

Podstatu vůle velmi přesně vyjádřil W. Fischel (1962): „Volní řízení navozuje stav psychické nástavby, který připouští zpracování určitých vzruchů a jiné vylučuje.“ Znamená to, že v průběhu volního procesu dochází k regulaci silových vztahů různých tendencí. I. P. Pavlov se pokusil vysvětlit volní akt asociací, tj. podmíněně reflexně. Beritašvili však tuto možnost popírá. Užití prostředků k realizaci cíle vysvětluje I. P. Pavlov zpětnou asociací od cíle tak, že pohyby asociované původně s uspokojením určité potřeby jsou evokovány, dojde-li opět ke vzniku této potřeby. Zárodky volní činnosti vidí proto I. P. Pavlov už u zvířat. Specificky lidskou složkou volního aktu je druhá signální soustava, která umožňuje, že spouštěcími podněty volního aktu mohou být slova vnitřně pronesená.

Organizace volního chování je vlastně organizací operačního chování. Jde o centrální nervový proces, který závisí, jak ukázaly experimenty, také na periferních podmínkách. Responzivní vzorce si subjekt většinou neuvědomuje, jsou to „nervové pohotovosti reagovat určitým způsobem“. Jednání souvisí se vzorci volní pozornosti, které organizují percepční pole a zaměření akce. Vyšší formy jednání probíhají na základě slovního řízení. Jde opět o proces zvnitřnění: dítě nejprve slyší slovní pokyny nebo imperativy od rodičů a asociuje tak určité slovní struktury se strukturami pohybovými. Později samo nejprve hlasitě označuje předem své jednání nebo svůj úmysl. Pak dochází k tlumení hlasité verbalizace a dítě se omezuje na vnitřní řeč (L. S. Vygotskij). Specificky lidský volní akt je tak založen na slovní signalizaci, kterou si člověk dává sám na základě zpětné asociace. Východiskem toho je organizace centrální nervové struktury, která má regula-

tivní a direktivní charakter. Umožňuje selekci a zdůraznění některých složek zkušenosti, regulaci a řízení směru akce, udržování aktivity, produkci motivačního napětí (tenze) a energetizaci chování. Nemusí se projevovat periferně, je však doprovázen tonickými změnami v tělesné muskulatuře.

Volní úsilí. V situaci frustrace způsobuje zpětná vazba motivovaného chování, které nevedlo k dosažení cíle, zvláštní psychickou tenzi (Lewinova „mentální tenze“). Takové tenze byly navozeny experimentálně a úsilí, které je primárně zážitkovou strukturou, může být měřeno snímáním elektrických potenciálů ze svalů (Ryan, Cottrelle a Bitterman, 1950). Zipf (1940) formuloval zákon „nejmenšího úsilí“, který vychází z předpokladu ekonomizace lidského chování. Člověk nevynakládá v daném momentě nejmenší množství energie, ale směřuje k minimalizaci vydané energie v určitém časovém úseku. Tsai (1932) na základě svých experimentálních zkušeností formuloval *zákon minimálního úsilí a maximální satisfakce*: 1. z různých alternativ chování vedoucích k ekvivalentnímu uspokojení nějaké organické potřeby vybírá živočich v mezích svých rozlišovacích možností takové, které jsou doprovázeny nejmenším výdejem energie; 2. z různých alternativ chování, doprovázených ekvivalentním výdajem energie, vybírá živočich v rámci svých diskriminačních možností takové, které zaručují maximální uspokojení organických potřeb.

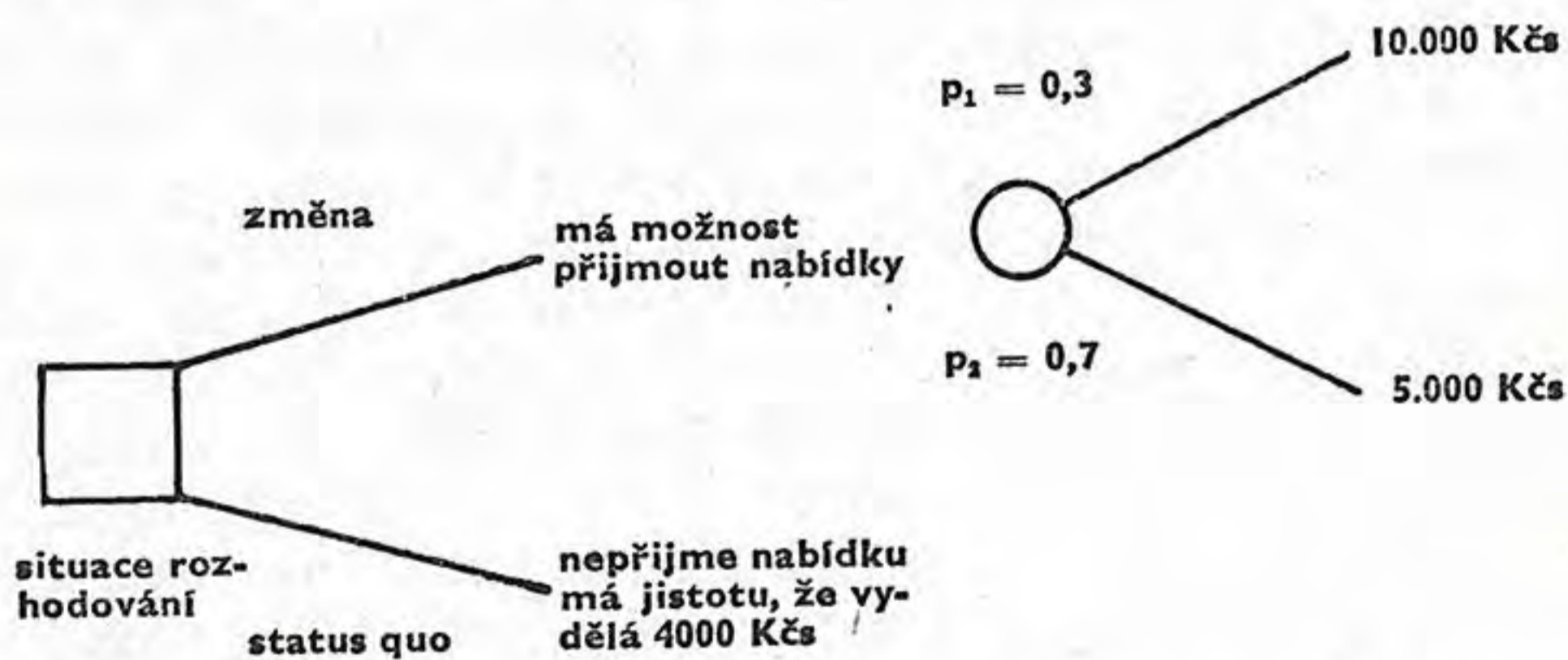
Psychická energie byla odvozována z pudů (S. Freud, W. McDougall) nebo z postulovaných psychických sil (Klagesův pojem „hnacích pružin“), jako jsou ctižádost aj. Podle I. P. Pavlova je zdrojem činnosti mozkové kůry a nervové soustavy podkorových center soustava, která reprezentuje různé organické potřeby. Energetizující procesy tvoří jednotu s procesy direktivními (zaměřujícími chování), k dosažení určitých cílů vynakládá člověk více energie než k dosahování cílů jiných. Energie je získávána z potravy a kyslíku, pohybuje se uvnitř tkání prostřednictvím krve a je distribuována a uvolňována vnitřní a vnější stimulací. Vzorce výdaje a distribuce energie souvisí organicky se vzorci motivace podle jednoty energetizace a zaměření. V motivaci tak dochází jednak k zaměření chování určitým směrem, jednak k distribuci energie uvnitř tělesných tkání jejichž činnost souvisí s danými motivy.

Zpětná vazba jednání je důležitým předpokladem, průběhu dalších fází volního aktu, který je regulován nejen dosaženými aktuálními výsledky, ale i představami. Specifičnost lidského chování spočívá tedy především v tom, že se uskutečňuje nebo utlumuje také na základě pouhých představ následků, které vyvolá. V jiných případech však hrají důležitou roli jiné druhy zpětné vazby než slovní nebo imaginativní, např. vizuální, propriocepční aj. V lidském chování však hraje podstatnou roli odezva (faktická nebo předpokládaná) produko-

vaného chování v sociálním okolí. Subjekt tak jedná na základě ohledů, až již jde o veřejné mínění jedinců či skupin, k nimž se pozitivně vztahuje. Tak dochází na jedné straně k limitování a restrikci chování, na druhé straně pak k vybízení a imperativům (přímým a nepřímým příkazům).

Rozhodování se týká volby jednoho z více soupeřících motivů a volby prostředků vedoucích k dosažení cíle. V obou případech, v druhém však více, je rozhodování spojeno s myšlením. Člověk uvažuje také o nejvhodnější realizaci cíle (např. jakým jídlem se má nasytit). V rozhodování, které je determinováno, intervenují kognitivní vzorce, ale i city. Zřetel k společenským normám je tím slabší, čím je potřeba silnější. Lehkost a obtížnost rozhodování o prostředcích a realizaci cíle závisí na míře informací, které se k prostředkům a realizaci vztahují. Psychologicky je tedy rozhodování spojeno s jistotou či nejistotou a s úvahou o vztahu mezi ziskem a ztrátou. Podrobnou fenomenologii rozhodování v tzv. „multivalentních situacích“ (tj. situacích, v nichž má motivovaný subjekt více hodnot) podal H. Thomae (1960).

Ze zcela jiných hledisek, tj. zvl. v psychologii řízení a ve vědě o řízení vůbec, je studováno rozhodování jako volba jedné ze dvou nebo více možných alternativ, které jsou charakterizovány ekonomickým ziskem. Základem této teorie rozhodování uplatňované ve vědě o řízení je počet pravděpodobnosti. Jedná se o modely aplikované prakticky pouze v řídicí práci, kde se vedoucí pracovník musí často rozhodovat s ohledem na očekávaný zisk a případné riziko. Vychází se přitom z tzv. „stromu rozhodování“:

Uvedený příklad ilustruje situaci, v níž se vedoucí pracovník má rozhodnout, zda nepřijme nabídku či zda přijme situaci s alternativou vydělat s pravděpodobností 0,3 10.000 Kčs, nebo s pravděpodobností 0,7 5.000 Kčs. Nepřijme-li nabídku, má jistotu, že vydělá 4. 000 Kčs. Očekávaný užitek se vypočítává podle vzorce:

$$U = p \cdot v$$

příčemž p = míra pravděpodobnosti a v = konečná očekávaná hodnota. V našem případě tedy dostáváme hodnotu 6.500, která je větší než hodnota 4.000. Proto je lépe rozhodnout se pro přijetí nabídky, obě pravděpodobnosti znamenají zlepšení situace. Odhady pravděpodobností však mohou být subjektivní.

M. N.

LITERATURA

Ach N.: Analyse des Willens, Berlin — Wien 1935

Fischel W.: Der Wille, München 1970

Gottschaldt K.: Der Aufbau des kindlichen Handelns, 2. Aufl., Leipzig 1954

Lindworski J.: Der Wille, 3. Aufl., Leipzig 1925

Mierke K.: Wille und Leistung, Göttingen 1955

Pfänder A.: Phänomenologie des Willens, Leipzig 1900

Thomae H.: Der Mensch in der Entscheidung, München 1960

Thrall R. M., Coombs C. H., Davis R. L. (eds.): Decision Processes, New York — London 1954

VYHASÍNÁNÍ nebo také utlumování je proces, v němž dochází k eliminaci nějaké reakce. Zásadně platí, že jestliže určité chování přestane být zpevnováno, četnost jeho projevů klesá až k nule, tj. vyhasíná, až se přestane objevovat úplně. K. U. Smith a W. M. Smith (1958) definují vyhasínání jako „redukci síly nebo frekvence odpovědi jako důsledek opakování bez posílení“. Proces vyhasínání souvisí tak s procesem zpevnování (*v. h.*) a vztahuje se k procesu klasického a operačního podmiňování. Klasický zákon vyhasínání formuloval I. P. Pavlov: „Jestliže je podmíněný reflex vyvoláván bez posilování nepodmíněným reflexem, podmíněný reflex se zeslabuje nebo inaktivuje.“ Není-li podmíněný podnět provázen podnětem nepodmíněným, ztrácí podmíněná odpověď svou funkci a vyhasíná. Vyhasínání není totožné se zapomínáním, „vyhasnutý podmíněný reflex není zapomenutý,“ neboť objeví-li se za čas znovu podmíněný podnět, objeví se spontánně i podmíněná odpověď (R. S. Woodworth a H. Schlosberg). Vyhasínání může být navozováno opakováním podmíněného podnětu bez posílení, které vyvolává útlum podmíněné reakce.

Útlum je aktivní nervový proces, protikladný procesu podráždění, a objevuje se již jako složka nižších nervových činností. Útlumové procesy mají biologický význam a napomáhají organizaci chování v případech, kdy činnost určitých svalových skupin vyžaduje přímo útlum jiných svalových skupin. Chování, které ztratilo svou funkci, je utlumováno. I. P. Pavlov rozlišil nepodmíněné a podmíněné útlumy. Nepodmíněné útlumy, které probíhají v podkorových oblastech mozku, vznikají indukci v okolí procesů podráždění a při konkurenci dvou ne-

bo více podnětů nebo při působení velmi silných nadprahových podnětů. Podmíněné útlumy vznikají v mozkové kůře; patří sem především útlumy vyhasínací (vyhasínání podmíněného reflexu, který není posilován), diferenční útlum (po počáteční generalizaci podnětů nastupující útlum na podobné podněty, které nejsou posilovány; je-li např. podmíněným podnětem tón o kmitočtu 800 Hz, dochází zpočátku k podmíněné reakci i na tóny o kmitočtu 750 a 850 Hz, později se však reakce na tyto tóny utlumuje a vybavuje se jen na tón o kmitočtu 800 Hz) a zpoždovací útlum při oddálení posílení podmíněného podnětu, který se projevuje jako opožděný podmíněný reflex. Pohyb útlumu po mozkové kůře je ovládán stejnými zákonitostmi jako pohyb procesu podráždění.

Podstata procesu vyhasínání je vysvětlována nejednotně. I. P. Pavlov chápe vyhasínání jako útlum, který je protikladný podráždění při podmiňování. Jiné teorie předpokládají jen jediný nervový proces a chápou vyhasínání jako naučení jiné reakci. Vyhasnutá reakce se při pozdějším objevení podmíněného podnětu může znovu spontánně objevit, takže vyhasnutí bývá jen dočasné (I. P. Pavlov, 1927). Jde o tzv. *spontánní zotavení*, které však nebývá úplné.

Přerušované posilování nepodmíněné reakce vede k její dokonalejší fixaci a naopak nepřetržité posilování vede k vyhasínání.

M. N.

LITERATURA

Holland J. G. - Skinner B. F.: Analýza chování (př.), Praha 1968

Woodworth R. S. - Schlosberg H.: Experimentálna psychológia (př.), Bratislava 1959

VÝRAZ Tímto pojmem se v psychologii rozumí mimika a pantomimika, tj. vzezření obličeje a celkové vzezření, držení těla jedince. Jedná se přitom nejen o aktuální pohyb obličejového svalstva nebo o pohyb či držení těla vůbec, nýbrž i o ustálené vzezření obličeje a postavy, tj. o fyziognomii vůbec. Tezi, že forma těla je výrazem duše, hlásali již Aristoteles a Theophrastus Paracelsus. Historicky první v rozpravování této teze byl italský vědec J. B. Porta spisem „De humana physiognomia (1951, něm. překl. Die Physiognomie des Menschen, Radebul-Dresden 1930), v němž srovnával typy lidí a typy zvířat (člověk s obličejem vepře, lišky, osla atd.). Pokročilejší již bylo dílo J. K. Lavatera (Physiognomische Fragmente 1775 — 1778), v němž zkoumání však bylo ještě zatíženo mnoha spekulacemi (čelo zrcadlí rozum, nos a líce morálku, ústa a brada animalitu, oči jsou centrem a souhrnem všeho.) Za zcela nevědeckou lze pokládat nauku zvanou *frenologie* (F. J. Gall na konci 18. století — název pochází od jeho žáka

Spurzheima), která se snažila určovat povahu člověka podle utváření jeho lebky, byla však právem odmítnuta již za Gallova života. Ke spekulativní nauce o výrazu, poplatné romantickému obdivu pro nevědomí a metafyzické úvahy o duševnu, se vrátil C. G. Carus (*Symbolik der menschlichen Gestalt*, 1853). Vědecké základy dal psychologii výrazu až Ch. Darwin (1872, česky 1964), který formuloval základní principy výrazu. Mimický výraz je mu především rudimentem původně účelných způsobů chování (např. cenění zubů ve vzteku sloužilo původně zastrašování nepřítele apod.). Dále to byli zvl. L. Klages (1910 a 1924), který vyšel z grafologie a Ph. Lersch (1947 a pozd.), který je zakladatelem experimentální psychologie výrazu. Známé se staly zvl. Klagesovy principy výrazu, které, mimo jiné, navazovaly na dílo J. J. Engela a Th. Piderita (prvé z konce 17., druhé z konce 19. stol.): (1) každý výrazový pohyb těla je uskutečňován pudovým zážitkem a v něm obsaženým citem; (2) výraz je uskutečňován silou, trváním a směrem duševního hnutí; (3) výraz je rovnítkem jednání. Klages položil též základy *grafologie*, tj. vědy o výrazu v písmu. Grafologie má soudně expertízní a diagnostickou hodnotu, dnes již zcela nepopíratelnou. Avšak proti českému badateli světového významu R. Saudekovi (1925 a jindy), který prosazoval tzv. experimentální grafologii, byť jen spíše proklamativně, vycházel Klages ze symbolické interpretace rukopisu. Pokrokem ve vývoji grafologie, která začala prostým přiřazováním různých znaků písma (sklon, pastosita apod.) povahovým rysům na základě intuice (J. H. Michon *Système de graphologie* 1875) bylo dílo R. Pophala (1939 a pozd.) založené na fyziologii pohybu. Rukopis je možno chápat jako fixovaný pohyb. Poznatky grafologie a její diagnostické principy přehledně shrnul český badatel V. Schönfeld (1948).

Je nesporné, že pohyb je velmi úzce spjat s duševním děním, to je patrné zvláště ze studia emocí. Proto je studium výrazu přirozenou součástí psychologie, jak člověka, tak i zvířat. V širším záběru se studuje výraz jako vyjádření osobnosti vůbec. K expresi osobnosti patří, jak už bylo řečeno, rukopis nejen v užším smyslu, ale i např. rukopis malířský, sochařský apod.) a dále i úprava zevnějšku, chůze atd. Někdy se sem řadí i tzv. *chirologie* shledávající korelace mezi tvarem ruky a povahovými rysy a některé další, méně rozšířené a významné obory. V užším smyslu se výraz studuje, jak již bylo uvedeno, jako *fyziognomika*, tj. výraz obličeje, který může být trvalý nebo okamžitý, např. při prožívání afektu.

V současné době je výraz studován též jako forma komunikace a je do jeho oblasti zahrnována i tzv. fonognomika, tj. výraz řeči, či spíše jako tzv. metakomunikativní faktor (*v. h. Komunikace*). Vychází se z toho, že výraz je vždy někomu určen a že tedy komunikuje nějaký obsah. Obvykle je to nějaká tendence, často i nevědomá, takže i výraz

jako signál něčeho, je obvykle vykazován bez vědomé intence. Od toho je třeba odlišit konvencí stylizovaný výraz. Proto je výraz, jak ukázaly výzkumy v sociální psychologii, důležitou složkou sociální percepce, resp. interakce vůbec. Výrazové jevy jsou chápány jako účelné a jak se takový subjektivní smysl výrazu konstituuje a jak koresponduje s tendencemi jedince, je předmětem studia. Ukazuje se např., že žena, která projevuje sexuální zájem o určitého muže, signalizuje mu tento zájem nevědomě určitými pohyby (vypínáním prsů, rotací boků atd.), které jsou v podstatě signálem nabízení se či vábení. U zvířat je výraz signálem sociální tendence a rozšiřuje se o nové dimenze, jako změna zabarvení povrchu těla, různé formy sekrece, ježení chlupů a peří atd. Výraz u řady živočišných druhů slouží důležité sociální komunikaci (např. divoký pes Dingo určitým výrazovým pohybem signalizuje v souboji s jiným psem svého druhu, že se „vzdává“, přičemž druhý pes okamžitě skončí s dalšími útoky). Výraz je studován především jako výraz emocí (*v. h. Emoce*).

M. N.

LITERATURA

- Buytendijk F. J. J.*: Allgemeine Theorie der menschlichen Haltung und Bewegung, Utrecht 1956
Bühler K.: Ausdruckstheorie, Jena 1933
Darwin Ch.: Výraz emocí u člověka a u zvířat, Praha 1964
Kirchhoff R.: Allgemeine Ausdrucklehre, Göttingen 1957
Klages L.: Grundlegung der Wissenschaft vom Ausdruck, Leipzig 1936
Lersch Ph.: Gesicht und Seele, 4. vyd., München — Basel 1955
Schönfeld V.: Učebnice vědecké grafologie, Praha 1948

ZÁJEM V psychologii se tento pojem ustálil až ke konci 19. století a nabyl pak velkého významu zvláště v aplikované psychologii při výzkumu zájmů v oblasti volby povolání a jinde. V psychologickém pojetí zájmu se v podstatě objevila tři hlediska: 1. zájem je ztotožňován s pojmem schopnosti, 2. zájem je pojímán jako složka osobnosti nebo charakteru, 3. zájem je chápán jako specifický psychický jev. Zpočátku byl zájem také ztotožňován s pozorností (W. James). S. Lacerbeau (1955) spatřuje v různých definicích zájmu tři prvky: 1. mobilizaci pozornosti, 2. citový vztah, 3. snahovou tendenci. Řada sovětských psychologů vymezuje však zájem jako poznávací vztah. Velmi rozšířené je operacionalistické pojetí zájmu, které je založeno na jeho vnějších projevech a předmětnosti. D. E. Super (1965) rozeznává čtyři typy operacionálních definic zájmu: 1. zájmy vyjádřené (zájem je to, co dotazovaný prohlašuje za zajímavé), 2. zájmy manifestované (zájem je to, čemu člověk dává přednost, na čem se po-

dílí atd.), 2. zájmy testové (zájem je to, nač v experimentální situaci subjekt upíná pozornost, co vidí, slyší, co si zapamatovává aj.), 4. zájmy inventované (zájem je to, co je statisticky vyanalyzováno z odpovědí subjektu na řadu položených otázek, které se týkají obliby různých činností a předmětů). Z operacionalistického hlediska jsou důležitější ukazatele zájmu. Podle R. B. Cattella (1950) lze rozlišovat tyto indikátory zájmů: 1. preference a projekce v testech a dotaznících, 2. pohotovost vynaložit čas, peníze a námahu, jakož i postoupit riziko, 3. informovanost, zběhlost a zručnost v určitém oboru nebo oblasti činnosti, 4. koncentrace pozornosti a míra zapamatování prvků v určité oblasti, akcentace ve vnímání a zmenšování doby volby při nabízeném výběru, 5. afektivní vzrušení se svými fyziologickými koreláty (frekvence pulsů, svalové napětí aj.). H. Sloniewska (1959) mezi ukazatele zájmu zahrnuje ještě myšlení, diskuse a rozmluvy týkající se předmětu zájmu, četbu a různé další projevy svědčící o zaujetí pozornosti a její koncentraci. Zvláště důležitým indikátorem zájmu je obsah četby, paměť a pozornost, zabývání se něčím v praxi, rozhovorech ap.

Obecně se zájem chápe jako motiv (*v. h.*) nebo jako zvláštní případ snahy. Různé definice zájmu vycházejí z různých hledisek: Experimentálně je zájem reakcí záliby, behavioristicky může být zájem definován jako generalizovaná tendence chování individua, přitahování určitými třídami aktivit nebo prostě jako naučený motiv. Velmi nejednotná jsou zvláště fenomenologická hlediska, která postihují intrapsychickou strukturu zájmu; např. „zájem je snaha po pocíťování hodnoty účasti na předmětech a průběhu skutečnosti, ve specifické formě vědění o jejím bytí“ (Ph. Lersch, 1962). L. Klages (1928) chápe zájem jako směr chtění, R. Melii (1961) jako tendenci k zaměřenému jednání, G. Murphy (1947) jako city, resp. pozornost doprovázející jednání nebo jako dispozice definované v termínech objektů, M. Beslay (1963) jako elementy dynamizující psychickou aktivitu. Jednotněji se zdůrazňuje sepětí zájmů s potřebami (*v. h.*), jejich získanost a nutnost studovat jejich genezi a význam v souvislosti s analýzou celé osobnosti. Zájmy jsou komplementární potřebám.

Různé zájmy vznikají často na společném podkladě, který se promítá v jejich obsahu, ale současně též zájem, např. zájem o sport, může mít u různých osob různý původ. Základ vzniku zájmu je různorodý, ale souvisí obecně s generalizovanými tendencemi a se vznikem tzv. sekundárních hodnot a sekundárních motivů (*v. h.*). Správné je chápat zájmy jako dispozice osobnosti, které se vztahují na všechny tři stránky duševního života člověka, obsahovou, citovou a snahovou.

„Zájmy jsou motivy, zdroji poznávací činnosti a současně i jejím produktem“ (S. L. Rubinštejn, 1964). Zájmy souvisí s celkovým založením osobnosti a toto založení do určité míry i odhalují, proto se jejich

studiem zabývá také psychodiagnostika, která jejich zjištění a analýzu bere často za základ charakterologického popisu. Pojem zájmu je nutno odlišit od pojmu pozornosti, sklonu, postoje, zvědavosti aj. Vědomé zaměření osobnosti na určité objekty může mít různé stupně intenzity, což lze s ohledem na její vzestupnost vyjádřit v pojmech zaujetí, zájem, záliba.

Velmi nejednotná je dále *klasifikace zájmů*, neboť se vychází z různých hledisek. Nejčastějším hlediskem je předmět zájmu, a tak se rozlišuje zájem o osoby, zvířata, věci, společnost, přírodu, vědu atd. J. P. Guilford (1958) podává přehled hlavních zájmů (v závorkách jsou uvedeny jejich faktory): umělecké (uznávání a exprese), lingvistické (uznávání a exprese), vědecké (výzkum a teorie), mechanické (manipulace a konstrukce), venkovní (přírodní a atletické), obchodně politické (merkantilní a vůdcovské), sociální aktivita (přesvědčovací a stádní), osobní přispění (osobní služba a sociální blaho), úřadování (písařské a numerické). Východiskem tohoto přehledu je faktorová analýza. E. Spranger (1914) vyšel z tzv. „rozumějící psychologie“ a dospěl k této klasifikaci základních hodnot (zájmů) člověka: teorie, ekonomika, estetika, sociálnost, moc a víra. J. Stavěl (1944) rozoznává zaměření poznávací, recepčně estetické, sociální a výtvarné a zájmy o přírodu, obchodně ekonomické, technické (mechanicko-konstrukční), rukodělné, o hmotný materiál a sportovní. Předmětem zájmu může být kterákoli bytost, věc, jev, událost atd. Důležitější je rozdělení základních a odvozených zájmů, např. zájem o společnost a zájem o četbu literatury se společenskou tematikou.

V utváření zájmů se uplatňuje řada faktorů: osobní zkušenost, pohlaví, sociální status, kulturní příslušnost, výchova, věk aj. Studium vztahů mezi zájmy a příslušnými schopnostmi nevedlo k jednotným výsledkům; zájem o určitou oblast však často nesouvisí se schopnostmi pro činnost v této oblasti. Některé zájmy korelují pozitivně s inteligencí. Podstatné rozdíly jsou v zájmech mužů a žen, proto se rozlišují typicky mužské (maskulinní) a typicky ženské (femininní) zájmy. Muži se zajímají více o fyzické činnosti, věci, politiku, obchod, mechaniku, vědu, ženy opět více o umění, literaturu, domácí záležitosti, sociální služby aj. Zájmy jednovaječných dvojčat korelují více než zájmy dvojčat dvouvaječných, ale faktor dědičnosti je nejasný. Studium korelace zájmů rodičů a dětí přineslo rovněž nejednotné výsledky. Výraznější jsou korelace některých zájmů a určitých rysů osobnosti a korelace mezi některými zájmy a určitými druhy raných zkušeností. Výraznější jsou rovněž korelace některých zájmů s patologickými rysy osobnosti. (Zájmy jsou pouze popisné termíny.)

M. N.

LITERATURA

Lunk G.: Das Interesse I — II, Leipzig 1926 a 1927

Sloniewska H.: Psychologiczna analiza zainteresowania, Poznań 1959

Strong E. K. jr.: Vocational Interests of Men and Women, 2nd ed., London 1945

Super D. E.: Psychologie des interêts, Paris 1964

ZPEVNĚOVÁNÍ nebo také posilování je důležitým faktorem v procesu podmiňování. K. U. Smith a W. M. Smith (1958) definují zpevnění jako „efekty odměny a trestu v učení“. Odměna a trest jsou případy kladného a záporného zpevnění; klasickou odměnou v experimentální situaci je pro pokusné zvíře potrava, klasickým trestem je elektrický úder. Chování organismu se vypracovává především na základě četnosti zpevněných reakcí nebo vyhasínání především na základě četnosti reakcí nezpevněných.

Odměnou se v psychologii rozumí „pozitivní incentiva schopná vyvolat libost nebo uspokojit pud“ (E. R. Hilgard, 1957); je to zpevňující podnět. Trestem se v psychologii rozumí „negativní incentiva schopná vyvolat bolest nebo obtíže“ (E. R. Hilgard, 1957). V klasickém podmiňování je zpevňujícím podnětem nepodmíněný podnět, v operačním podmiňování incentiva dosažená operací. Chování se modifikuje účinkem odměn a trestů, s nimiž se organismus setkává. Organismus se učí na základě zpevnování. Kromě fyziologických odměn a trestů, které souvisí s pudy, je však třeba rozlišovat ještě sociální formy odměn a trestů jako je pochvala, vyslovené nebo vycítěné uznání, obdiv ostatních, vyvolaná láska, úcta či zájem, a naopak odsouzení ostatními, projevený nebo vycítěný odpor, projevovaná ironie, distancování, nesouhlas, opovržení, atd. Na základě odměn a trestů se jedinec naučí chovat a nechovat určitým způsobem — odměňované chování se zpevňuje, tj. setrvává a má tendenci objevovat se opět v téže situaci nebo v situacích podobných, a naopak trestané chování vyhasíná a má tendenci se neobjevovat v téže situaci nebo v podobných situacích.

Sekundární zpevnování je „posílení podnětem, který má zpevňující hodnotu získanou prostřednictvím asociace se zdrojem primárního posílení“ (K. U. Smith a W. M. Smith, 1958). Posilující účinky mají tedy nejen podněty, které bezprostředně vyvolávají nebo signalizují něco nepříjemného, ale i podněty, které jsou se situací dosažení něčeho příjemného asociovány (tj. sekundárně zpevňující podněty). Sekundárně zpevňující podněty jsou právě sociální formy odměn a trestů (univerzálním sekundárním zpevněním v evropské a zvláště americké kultuře jsou peníze).

Z hlediska posilování jsou mezi reakcí a událostí, která po ní bezprostředně následuje, možné tyto vztahy:

	Poskytnutí	Odnětí
Kladné zpevnění (potrava)	Odměna	Trest
Záporné zpevnění (šok)	Trest	Odměna

Zpevnění následuje za reakcí, protože 1. je mezi nimi přirozený kauzální vztah (dotek horkých kamen — spálení se), 2. bylo to tak někým navozeno, 3. je to náhoda (L. G. Holland a B. F. Skinner).

Vztah zpevnění a chování má však některé zvláštnosti: nepravidelně a opožděně odměňované chování obtížněji vyhasíná (Lawrence a L. Festinger, 1962), chování vyhasíná nejrychleji při nepřetržitém zpevnění, nepřetržitě zpevněvaná reakce je méně odolná vůči vyhasínání než reakce zpevněvaná jen čas od času. (J. G. Holland a B. F. Skinner). Trvalost určitého chování tedy zajišťuje přerušované zpevnění, nikoli zpevnění neustálé. Pokud jde o srovnání účinnosti odměn a trestů, jsou poznatky nejednotné.

K. V. Sudakov (1971) charakterizuje *vztahy mezi motivací a zpevněním* velmi přesně jako komplementární děje: zpevnění podle něj reprezentuje konečné stadium procesů započatých motivací. Chování je ukončeno, když parametry cílové činnosti odpovídají modelu uspokojení (akceptoru výsledků činnosti v Anochinově terminologii, a tak se jedná o vztah „klíč-zámek“ — *v. h. Nervová soustava-činnost*).

V psychologii a neurofyzilogii stále probíhají *spory o podstatu zpevnění*: začaly s formulací Thorndikeova zákona efektu, podle něhož naučení se nějaké reakci závisí na příjemnosti nebo nepříjemnosti jejího efektu (E. L. Thorndike 1911). Teze C. L. Hulla (1943), že zpevnění souvisí s redukcí pudu, se ukázala neudržitelnou, neboť jako zpevnující se později ukázaly též aktivity vedoucí k určitému zvýšení pudu (jako např. sexuální vzrušení) a podněty biologicky nevýznamné (jako např. sacharin, který má zpevnující účinky, ačkoli je nevýživný). Sama Hullova koncepce pudu však byla problematická. V novější době se J. Olds (1962) pokoušel identifikovat fyziologické základy zpevnění svými experimenty s „centrem slasti“ a „centrem strasti“: ukázalo se, že stimulace některých oblastí limbického systému má pozitivní zpevnující účinky, zatímco stimulace jiných oblastí negativní. Spory o podstatu zpevnění tedy zůstávají dosud neuzavřeny i přes množství empirického materiálu, který byl k tomuto tématu získán.

Ukazuje se, že to, co vytváří vazbu mezi podnětem a reakcí, tedy to, co způsobuje, že se organismus naučí reagovat v určité situaci určitým způsobem, má též povahu kognitivních procesů a je zřejmé, že je to charakteristické zvláště pro člověka. Zpevnění nelze tedy

chápat jen jako mechanický proces vlivu emocí nebo pudů. Pro člověka je charakteristické, že ví, že jeho chování vyvolá zpevnění a když chce, pak je skuteční, aby získal odměnu (R. C. Boles 1971).

C. L. Hull (1943) vyslovil tezi, že každé spojení $S-R$ doprovázené redukcí pudu (tj. uspokojením), bude zpevněné a že každý podnět, který se s redukcí pudu asocioval, získá sám schopnost zpevnění, avšak ukázalo se, že to neplatí absolutně. Podle P. T. Younga (1961) je zpevnění buď: 1. regulací chování prostřednictvím kognitivní zpětné vazby, nebo 2. regulací chování prostřednictvím afektivního vzrušení: „Zpevnění je motivační fenomén... motivační procesy determinují, co bude naučeno a co nikoli, jak dobře bude organismus vykonávat naučený akt atd.“ (P. T. Young). Chování není tedy regulováno jen hédonickým principem, regulace prostřednictvím zpětné vazby znamená, že se v chování uplatňuje zřetel k znalosti výsledků a informovanost. Posilující vliv kognitivní zpětné vazby byl prokázán pokusně. Běžnou formou sociální zpětné vazby jsou slova „správně — špatně“, která poskytují informaci o schvalování nebo neschvalování, přiměřenosti nebo nepřiměřenosti chování (výkonu). Kognitivní zpětná vazba jako zpevňující činitel může být afektivně indiferentní.

V Pavlovově klasickém pokusu se zpevnění objevuje vždy, když podmíněný podnět je následován nepodmíněným, takže podmiňování zde závisí na styčnosti podmíněného a nepodmíněného podnětu (S_p a S_n). Ve Skinnerových pokusech dochází ke zpevnění tehdy, když reakce vyvolá nepodmíněný podnět, podmiňování zde tedy spočívá v účinku produkované reakce. Jednotná teorie posilování dosud neexistuje. Ani teorie redukce pudu mnohé nevysvětluje; ke skutečné redukcí pudu dochází většinou v prvních fázích konzumačního chování (např. když se potrava dostane do úst, a nikoli až tehdy, kdy je strávena a redukuje potřebu fyziologicky). Proto je třeba rozlišovat fyziologické a psychické uspokojení; prvé je určeno metabolickými procesy, druhé afektivními důsledky chování.

M. N.

LITERATURA

Holland J. G. - Skinner B. F.: Analýza chování (př.), Praha 1968

Woodworth R. S. - Schlosberg H.: Experimentálna psychológia (př.), Bratislava 1959

ZVYK velmi důležitý pojem moderní, zvl. behaviorální psychologie, odpovídající svým obsahem zhruba pojmu *vzorec chování* a definovaný jako naučený akt chování. V tomto smyslu tvoří zvyk určitý fenomenální celek. Zvyk, který jedinec vykazuje, má pro něj psychologický význam. Může být též pojímán jako element učení, protože je to jednoduchý vzorec chování, jímž jedinec odpovídá na určitou podně-

tovou situaci. Fyziologicky se jedná o koordinované svalové pohyby uspořádané v jednoduché struktuře nazývané *akt* jednání. Zvyk bývá definován i jinak, např. jako relativně fixovaná tendence k aktu, jako abstraktní charakteristika habituálního jednání či jako chování charakteristické pro určitý druh živočichů (English a Englishová 1958). Pojem zvyku je analogický pojmu postoje, ale zatímco postoje vyjadřují jednoduché obsahy psychické činnosti, vyjadřují zvyky jednoduché formy této činnosti. V behavioristicky orientované psychologii má termín zvyk mimořádný význam, protože je to psychologicky nejelementárnější produkt učení. V tomto smyslu bývá osobnost člověka definována zjednodušeně jako „systém zvyků“. (E. R. Guthrie 1944 a další). Zvykem se označuje to, co bylo naučeno, na rozdíl od toho, co bylo vrozeno (reflex, instinkt). Zvyky jsou tedy produktem učení, tj. zkušenosti, a vyjadřují zákonitě se utvářející (vzorované) odpovědi jedince na určité podnětové situace. V tomto smyslu jsou, jak ukazuje citovaný výrok Guthrieho, totožné s pojmem psychického rysu. Psychické vlastnosti jedince jsou podle behavioristů jeho zvyky jednat v určité situaci určitým způsobem. Zvyky se vytvářejí v průběhu individuálního vývoje jedince podle principů klasického a operačního podmiňování (*v. h.*). To znamená, že v jejich utváření se uplatňují zákony posilování, generalizace, diferenciacce a další. V tomto smyslu se též zvyky udržují pokud jsou v procesu učení posilovány.

M. N.

LITERATURA

- Melton A. W. (ed.): *Categories of Human Learning*, Ann Arbor 1964
Mowrer O. H.: *Learning Theory and Behavior*, New York — London 1960

VĚCNÝ REJSTŘÍK

A

Abstrakce 108
Adaptace 9n
kritéria 11n
mechanismy 12n
v čítí 23

Afektivita 27

Agrese 103n

Aglutinace 48

Aktivace 14n

úroveň 15

zaměření a a. 92

Ambivalence 77

Animismus 48

Antropogeneze 174

Asociace 15n

síla a. 16

zákony 15n

Asocianismus 17

B

Bagatelizace 52

Behaviorismus 17n

Bionika 81

Biosféra 157

Č

Čítí 20n

druhy 24n

jako odraz 20

prahy 22n

rozdíl od vjemů 21

Čivost 22, 172, 180

D

Darwinismus 30

Dědičnost 29n

Disparátní činnosti 153

Dotazník 89

Duše 31n

E

Ego 71, 176

Eidetické obrazy 163

Emoce 33n

dynamika 36

fenomenologie 40n

funkce 35

fyzologie 44n

klasifikace 42

sociální faktory 46

vlastnosti 35

výraz 37

vzorci 39n

Etologie 230

Experiment 84n

Extrasensorická percepce 138

F

Fakt vědecký 82

Fantazie 46n

druhy 49

principy f. tvoření 48n

proces 47n

Frenologie 206

Fyziognomila 320

Frustrace 51n

G

Gen 30

Genetika 29

Genotyp 30

Gerontopsychologie 237

Gestaltismus 53n

Grafologie 320

H

Halucinace 156

Hlad 103

Hmat 28n

Homeostáza 55n

Hněv 41

Hodnoty 146

Hypnabilita 58

Hypnóza 57n

CH

Chápání 108

Charakter 58n

faktory 62

struktura 61

Charakterologie 63n

Chování 64n

adaptivní 65

apetenční 68

expresivní 65

instinktivní 67

molekulární 65

molární 65

I

Identifikace 52

Iluze 311

Impulsy 92

Incentivy 92
Informace 80n
Intelligence 254n
Instinkt 66n
Introspekce 84
Izomorfismus 54
J
Jáství 69n
K
Kompenzace 13
Komunikace 72n
Konflikt 75n
    fenomenologie 76n
    řešení 77
    síla 77
    sociální k. 78n
Kortiko-viscerální teorie 239n
Kreativita 110
Kultura 157
Kulturní vzorce 159
Kybernetika v psych. 79n
L
Láska erotická 42
    mateřská 42
Libido 176
Lokalizace psychických funkcí v mozku 113n
M
Magismus 49
Maladaptace 11
Memorování 135
Metakomunikace 74
Metody psychologie 82n
    dotazník 89
    experimentální 84n
    introspekce 84
    pozorování 83n
    rozhovor 88n
    psychodiagnostické m. 178n
    vyhodnocování faktů 75
    výzkum vyšší nerv. činn. 88
Mícha 120n
Modelování v psych. 91
Morálka 63
Motivace 91n
    faktory 96n
    fyziologie 98n
    principy 93n
Motivy 101n
    hierarchické uspořádání 105
    třídění 102
    vlastnosti 102
    zvyky a m. 86
Mozek 115n, 119n

kůra m. 119
počítač a m. 115
Myšlení 106n
    abstraktní 106
    diskurzivní 109n
    intuitivní 109n
    konkrétní 106
    logika a m. 107
    magické m. 109, 111n
    obsahy m. 108
    operace m. 108
    tvůřivé m. 110
    vývoj m. 109
    zaměření m. 110

N
Nápodoba 292
Neobehaviorismus 18n
Neopsychoanalýza 177
Nervová soustava — činnost 112n
    činnostní systémy 113
    dělení n. s. 117n
    zákonitosti 115n
Stavba 117n
Nervový vzruch 114
Neuron 120
Neuroticismus 277
Neurózy 11
Nevědomí 121n
    kolektivní n. 122n
Normalita 9n

O
Odměna 324
Obranné mechanismy 13
Operacionalismus 19
Organismus 123n
    aktivita o. 14
Orientační reakce 153, 155
Osobnost 125n
    definice 126
    determinanty 127
    dynamika 130
    faktorová analýza o. 128n
    geneze o. 126
    jednota o. 130n
    organismus a o. 127
    společnost a o. 127
    struktura o. 127n
    vrstvy o. 129

P
Paměť 131n
    dočasná a trvalá 132n
    druhy 133n
    fyziologie 133
Parapsychologie 138n

- Perseverace 164
Personalistika 140n
Počitky
 bolesti 25
 čichové 25
 dotyku a tlaku 24
 chuťové 26
 kinestetické 24
 kožní 24
 orgánové 26
 sluchové 26n
 statické 24
 tepla a chladu 24n
 zrakové 27n
Podmiňování 142n
 klasické 142n
 operační 143
Pojem 108
Pojetí sebe sama 71
Pokus a omyl 107
Postoj 144n
 interkonexe p. 145
 extrémnost 145
 konzistence 145
 faktory 147
 konsonance 145n
 multiplexita 145
Potřeby 98, 147n
 charakteristika 148n
 klasifikace 149n
 motivy jako p. 151
 vědomé a nevědomé p. 151
 vznik p. 151
Pozornost 152n
 faktory p. 153
 fluktuace 153n
 koncentrace 154
Profesiogram 225
Projekce 156n
Prostředí 157n
 organismus a p. 159n
Prožívání 161n
Přátelství 42
Představy 162n
 druhy 163
 rozdíl vjemů a p. 162n
 typy 164n
 vybavování 165
Přeučení 135
Psychika 165n
 dimenze 167
 funkce 167
 formy 167
 prvotní formy p. 172
 vývoj p. 172n
 závislost na organismu 169
Psychoanalýza 175n
Psychodiagnostika 178n
Psychofyzika 179n, 209
 Psycholingvistika 75
Psychologické rozdíly mezi muži a ženami 181n
Psychologie
 antropologie a p. 233n
 aplikace 183n
 biologická p. 185
 biologie a p. 234
 definice p. 186n
 dějiny p. 188n
 diferenciální p. 215
 filosofie a p. 234
 forenzní p. 216n
 fyziologická p. 235
 inženýrská p. 225n
 klinická p. 217
 kulturní p. 228
 lékařská p. 218
 náborová p. 219n
 pedagogická p. 220n
 p. práce 222n
 sociální p. 226n
 sociologie a p. 234
 společenská p. 228
 srovnávací p. 229n
 topologická p. 54
 vývojová p. 236n
 zoologie a p. 233
Psychopatie 11
Psychosa 11
Psychosomatika 238n
Psychotechnika 210
Psychokinese 139
Psychotronika 138
Psychoterapie 240n
Psychopatologie 237n
R
Radost 41
Receptory 21n
Reflex 242n
 nepodmíněný 242n
 orientační 153
 podmíněný 244n
Reflexologie 17, 212
Regrese 13, 52
Represe 52
Role 247n
Rozhovor 88n
Rozhodování 317n
Ř
Řeč 74

Řešení problému 108, 111

S

Sebeoceňování 71

Sekundární funkce 275

Sen 49n

Sensorická fluktuace 153

Sexus 103

Schopnosti 249n

faktory 257

intelektové 252

perceptivní 251

podstata s. 243m

psychomotorické 251n

struktura s. 253

třídění 250n

Skupiny 258n

formální a neformální 260n

konformismus ve s. 261n

organizace s. 263

primární a sekundární 260

referenční 261

vlastní a cizí 261

Smutek 41

Snění 49

Socializace 265n

Sociometrie 264

Stereotyp 269n

Strach 41

Stress 270n

Sugesce 272n

posthypnotická 58

Sugestibilita 272

Superego 176

Systém hodnot 159

Systém symbolů 159

Symbolizace 48

Synkretizace 48

Synestézie 163

T

Telepatie 138

Temperament 273n

dimenze 273n

klasické typy t. 276n

teorie 275

Teorie informace 80

Trest 324

Test psychologický 86n

Transfer v zapamatování 137

Typ psychologický 277n

typ a individualita 280

Typologie 281n

Hippokratova 281

Jaenschova 284n

Jungova 285n

Kretschmerova 282n

Pavlovova 286n

Sheldonova 283n

U

Učení 288n

druhy 289

faktory 290n

fyzilogie 292

podmínky 289n

programované u. 295

přenos v u. 291

průběh 290

sociální u. 292

teorie 292n

výsledky 291n

Únava 104n

Úspěch 104

Ustanovka 100

Úzkost 105

V

Vědomí 296n

vědomí já 70

Vzhled 107

Vigilance 297

Volní akt 96

Vlastnosti psychické 298n

dimenze 303

existence 300n

jednota p. v. 303

klasifikace 303

konzistence 301n

podstata 299n

struktura 302n

tělesné vlastnosti a p. v. 304n

Vnímání

času 310

prostoru 309

vzdálenosti 310

vlastnosti v. 307

Volní akt 96, 314n

Volní úsilí 316

Vůle 313n

jako dispozice 313n

jako proces 314n

podstata 315

Vyhasínání 318n

Vytěsnění 13

Vzpomínky 164

Výraz 319n

Z

Zájem 321n

Zapamatování 134n, 137

Zapomínání 134n

Zobecňování 108

Zpevnování 324n
Zvyk 327n
indikátory 322
klasifikace 323

vytváření z. 323n
Ž
Žárlivost 41
Žízeň 103

JMENNÝ REJSTŘÍK

- Adler A. 177, 303
Agrippa von Nettesheim 202
Ahamavaara I. 257
Ach N. 92, 107, 164, 285, 314
Alexander W. 255
Alkamion 196, 206
Allport F. H. 272
Allport G. W. 18, 38, 59, 69, 125, 144,
146, 151, 213, 258, 273, 279n, 301n
Anaňjev B. G. 180, 213n, 215
Anastasi A. 181, 183
Anaximenes 192
Anochin P. K. 25, 37, 99n, 101, 115n,
212, 294, 325
Anschütz G. 49, 58, 152, 170
Aristoteles 15, 53, 129, 132, 195n, 198,
279, 282, 313, 319
Arnold M. 14, 44
Ashby W. R. 114
Asch S. 144
Augustin sv. 132, 313
Augustin G. 111
Baader F. von 208
Bacon Verulámský 200n
Bahnsen J. 59, 64
Bachofen J. J. 208
Bain A. 17
Baldwin J. M. 156, 227
Ballachey E. L. 72, 144n, 227, 258, 262
Bard P. 44n
Bartlett R. J. 48
Baudelaire Ch. 277
Baudoin Ch. 273
Beer S. 81
Bechtěrev V. M. 17, 57, 88, 212, 230
Bender H. 138
Berg Ch. 41
Bergson H. 211
Berlyne E. D. 17
Berman L. 284
Bernard C. 55, 205, 234
Bernštejn N. A. 212
Beslay M. 322
Bichat M. X. 206
Bindra D. 101
Binet A. 210
Birch H. G. 111
Boethius 125
Bogardus E. 144
Böhme J. 202
Boles R. L. 126
Boring E. G. 19, 188, 225
Bouchal M. 218
Bourdon B. 210
Braid J. 57
Brazier M. A. B. 131
Bremer E. 14, 297
Brentano F. 33, 107, 170, 210n, 230,
297, 315
Bridgnam P. W. 19
Breuer J. 175
Broadbent D. E. 155
Broca P. 171
Brown J. 16
Brown J. S. 92, 98, 101
Bruner J. S. 111
Bruno G. 32
Brunswik E. 140
Brušlinskij A. V. 212
Buddha Gautama 191
Bühler K. 72, 187
Buchanan W. 269
Bukiewicz J. 183
Bumke O. 49, 256
Bureš Z. 132
Burt C. 129, 213, 253, 256n, 277
Burt H. E. 183
Butcher H. 31
Bykov K. M. 40, 238n, 247
Bžalava I. T. 101, 213
Cameron N. 12
Cannon W. S. 35, 39, 44, 55, 234
Cantril H. 71, 269
Carmichael L. 51
Carnap R. 214
Carus G. 64, 122, 208n, 320
Casmann O. 200
Cassirer E. 111
Cattell R. B. 19n, 96, 125n, 129, 213,
250, 256, 299n, 303n, 322
Cicero 181, 193
Claparède E. 217
Comte A. 84, 169, 231
Condillac E. B. 204
Correll W. 143
Crutchfield R. S. 33, 42, 72, 144n, 148,

- 152, 227, 258, 262, 313
- Čáp J. 60
- Černyševskij N. G. 60
- Dahrendorf R. 248
- Darwin Ch. 38, 40, 173, 205, 208, 320
- Delay J. 109, 134, 280, 297
- Delgado H. R. 45n
- Dembowski J. 229
- Dement C. 50
- Demokritos 192, 193n
- Descartes R. 32, 41, 202, 204, 313
- Dewey J. 70, 314
- Diderot D. 32, 203
- Dilthey W. 161, 210, 230
- Dollard J. 96, 177, 289, 292
- Dostojevskij F. M. 277
- Drbal K. 138
- Driesch H. 138
- Dubos R. 10
- Dumas G. 41
- Duncker K. 54, 107, 110
- Duns Scotus 200
- Ebbinghaus H. 135, 210, 230, 313
- Eccles J. 16, 115
- Ehrenfels Ch. von 53
- Empedokles 192
- Engel K. 320
- Engels F. 124, 174
- English A. C. 327
- English H. B. 327
- Epikuros 197
- Erasistratos 32, 197
- Erisman T. 33, 231
- Ey H. 297
- Eysenck H. J. 9, 29n, 31, 125, 128n, 145n, 213, 256, 273n, 275, 277n, 302n, 304
- Fechner G. T. 23, 179n, 209
- Festinger L. 56, 99, 325
- Fichte J. G. 208
- Filer R. J. 53
- Filon 198
- Fischel W. 123, 315
- Fluegel J. C. 188
- Fraisse P. 232
- Frank K. L. 156
- Fraser J. G. 227
- Freud S. 41, 49n, 69, 76, 79, 121n, 128, 130, 156, 175n, 177, 213, 316
- Fritsch K. von 229
- Frobenius L. 227
- Fröbes J. 40n, 154
- Fromm E. 177, 213
- Fusch R. 95
- Galanter E. 99n, 116, 180
- Galenos 197, 206
- Gall F. S. 206, 319
- Galperin P. I. 108, 167, 213, 294
- Galton F. 16, 30, 89, 164
- Gebhard M. F. 53
- Gemelli A. 128
- Gerard R. W. 133
- Gesell A. 214
- Giese H. 42
- Goclenius R. 200
- Goethe J. W. 208
- Goltz F. L. 205
- Goodnow J. 111
- Gorgias 193
- Gotschalk H. 49
- Gottschaldt K. 54
- Graumann C. F. 296, 299, 301, 303
- Green G. H. 49
- Grinker R. 270
- Gross O. 275
- Grünewald E. 157
- Guilford J. P. 107, 133n, 147, 181, 183, 250n, 252, 254, 257, 273n, 277, 299n, 323
- Guillaume P. 66, 313n
- Gurevič K. M. 313
- Guthrie E. R. 17n, 20, 60, 143, 213, 246, 292, 327
- Hamilton M. 238n
- Hartley D. 16, 207, 206
- Hartmann E. von 121
- Havighurst R. J. 61n
- Hebb D. O. 20, 98, 213
- Hegel G. F. 208
- Helmann W. 201
- Hellpach W. 217, 276
- Helmholtz H. von 28, 205, 209
- Henning H. 25
- Herakleitos 192
- Herbart J. F. 16n, 59, 121, 206n
- Herofilos 31, 196
- Hess W. R. 44n
- Heymans G. 181, 275, 277, 280
- Heyns R. W. 11
- Hilgard E. R. 13, 33, 64, 70, 121, 142, 146, 187, 249, 288n
- Hippokrates 197, 275n, 279n, 281, 324
- Hobbes T. 32, 203
- Hofstätter P. R. 7, 50, 54, 181, 263, 266, 269, 291
- Hochberg J. E. 180
- Holland J. G. 19, 143, 246, 325
- Homér 189
- Horney K. 52, 177, 213

- Huarte J. 201
 Hull C. L. 18, 77, 213, 246, 293, 325n
 Hume D. 16n, 162, 204
 Hurlock E. B. 71
 Hunter I. M. L. 132
 Hyhlik F. 69
Charvát J. 271n
 Cherry C. 72
 Charcot J.-M. 57
 Chmelař V. 155
Iamblichos 198
 Ivanov P. I. 166
 Ivanov-Smolenskij A. G. 88
Jäger A. O. 257
 Jaensch E. R. 163, 284 n
 James W. 44, 69, 186, 321
 Janet P. 126, 134
 Jaroševskij M. G. 213
 Jaspers K. 50, 126, 237
 Jirásek A. 25
 Jung C. G. 16, 122n, 177, 285
Kafka G. 229
 Kahn R. L. 260
 Kant I. 59n, 84, 125, 167, 169, 231, 296
 Karwoski T. F. 93
 Kedrov B. M. 232
 Kelly G. A. 170
 Kendler H. H. 94, 148, 152, 170, 187, 288
 Kepler J. 32
 Kerschensteiner G. 60
 Klages L. 59, 63n, 126, 161, 209n, 303, 316, 320, 322
 Klineberg O. 227
 Klix F. 80
 Kočergin A. N. 80
 Koffka K. 54, 213
 Köhler W. 54, 107, 110, 114, 213, 293
 Konečný R. 238
 Konfucius 191
 Konorski J. 116, 143, 212, 247
 Kornilov N. K. 40, 166
 Kostjuk G. S. 166, 213
 Koščo J. 188, 191
 Kovalev A. G. 59, 249, 254
 Kraepelin E. 126
 Krasnogorskij N. I. 88, 286
 Kratina F. 47, 164, 280
 Kratochvíl S. 240
 Kravkov S. V. 28
 Krech D. 33, 42, 72, 144n, 148, 152, 227, 258, 262, 313
 Krejčí F. 17, 214, 296
 Kretschmer E. 123, 186, 273n, 275n, 278, 282n, 284
 Kreutz M. 162
 Kroh O. 163
 Krueger F. 54, 59, 128
 Krutěckij V. A. 59
 Külpe O. 17, 107, 211
La Bruyère J. de 64, 196
 Lacerbeau S. 321
 Ladygina-Kotsová M. N. 213
 Lafon R. 9
 Lagache B. 217
 Landis C. 38, 46
 Lao-tse 191
 La Mettrie J. O. 18, 32, 303n
 La Piere R. T. 147
 La Rochefoucauld 201
 Lashley K. S. 133, 255
 Laufberger V. 102
 Lavater J. K. 282, 319
 Lazarev P. P. 28
 Leibniz G. W. 121, 207
 Leisegang H. 111
 Lejtes N. S. 249
 Leonhard K. 69
 Leontjev A. N. 107n, 172n, 174, 213, 254, 289, 294
 Lersch Ph. 11, 60, 130, 148, 161, 214, 248, 263, 273, 299, 320, 322
 Le Senne R. 59, 63, 214, 277
 Levadovskij N. G. 64
 Levitov N. D. 60, 64, 167
 Lévy-Bruhl L. 111
 Lévy-Strauss C. 111
 Lewin K. 54, 76, 214, 231, 266
 Lewis D. J. 148
 Lickert R. 144
 Lindsley D. B. 14, 44
 Lindworski J. 256, 313, 315
 Lipmann O. 256
 Lipmann W. 269
 Liszt F. 23
 Littman R. A. 65
 Locke J. 16n, 18, 204, 207, 296
 Loeb J. 205
 Lorente de No R. 133
 Lorenz K. 67n, 97, 181, 185
 Lotze H. 205, 230
 Lückert H.-R. 70, 76, 265
 Lucretius 197
 Lurija A. R. 31, 34, 39, 257
Maccoby E. E. 182
 Madsen K. B. 92, 97, 101
 Magoun H. W. 14

- Mach E. 16, 53
 Maine de Biran 121
 Malebranche N. 202
 Marcus Aurelius 198
 Marcuse F. L. 183
 Marquis D. 34, 142, 288
 Marx K. 10
 Maslow A. H. 105, 150n, 214
 McDougall W. 57, 69, 318, 227, 230, 246, 258, 316
 Mc Keen Cattell J. 184, 210
 Mead G. H. 70, 297
 Mead M. 158
 Meili R. 87, 255, 322
 Melanchton P. 201
 Mendel J. G. 30
 Merlin V. S. 280
 Messer A. 107, 211
 Metzger W. 54, 213
 Meumann E. 164
 Mill J. 206
 Mill J. S. 16n, 206
 Miles C. C. 181
 Miller G. A. 96, 99, 116, 180
 Miller N. E. 53, 96, 102, 177, 289, 292
 Miller S. 143, 247
 Moede M. 258
 Mojžíš 191
 Montaigne M. de 181, 201
 Morgan C. T. 9, 51, 95, 98, 144, 148, 288n
 Morgan T. H. 30
 Moruzzi G. 14
 Morgenstern O. 79
 Mozart W. A. 277
 Mowrer H. O. 213, 293, 295
 Müller G. E. 165, 275
 Müller J. 205
 Munk H. 205
 Munn N. L. 9
 Münsterberg H. 165, 184, 210
 Murphy G. 51, 126, 188, 213
 Murphy L. B. 322
 Murray H. A. 148n 150n, 156
 Nebylicyn V. D. 213, 280
 Nestle W. 190
 Neumann J. von 79, 106
 Newcomb T. M. 144, 247
 Nietzsche F. 64, 121, 281n
 Norakidze V. G. 64
 Obuchowski K. 12
 Olds J. 45, 325
 Orbeli L. A. 25
 Osgood Ch. E. 213n
 Palej I. M. 280
 Papez J. W. 45
 Paracelsus 32, 200n, 319
 Pardel T. 215
 Parmenides 192
 Pascal B. 202
 Pauli W. 186n
 Pavlov I. P. 11, 16, 21, 57, 88, 107, 113, 115, 142n, 155, 212, 234, 246n, 273, 280, 282, 286n, 288, 292, 294, 315n, 318n, 326
 Peck R. F. 61n
 Penfield W. 133, 297
 Piaget J. 107, 109, 214, 294
 Piderit T. 208, 320
 Piéron H. 64, 152, 213
 Pichot P. 109, 134, 280, 297
 Platon 53, 129, 132, 194n, 279
 Pljušč L. N. 124
 Plotin 32, 198n
 Ponomarev J. A. 110
 Pophal R. 320
 Poršněv B. F. 228
 Porta G. della 208, 319
 Porfyrios 198
 Pribram K. H. 99n, 116
 Prince M. 125
 Prinzhorn H. 63
 Priestley J. 231
 Prochaska J. 206
 Protagoras 193
 Pšoník A. T. 247
 Purkyně J. E. 205
 Puškin V. N. 80, 110
 Pythagoras 192n
 Rejdák Z. 138
 Remplein H. 87, 128, 134, 250n, 273n, 278n
 Rhine J. B. 138n
 Rykowski J. 215
 Ribot T. 170
 Rimbaud J. A. 277
 Richter C. P. 56
 Rogers C. R. 214
 Rohde L. 189
 Rohrachter H. 34, 133, 152, 170, 279, 313
 Rolando L. 206
 Rorschach H. 156, 285
 Rosen L. 65
 Rosenfeld G. 215
 Rosenzweig. S 53
 Ross E. A. 227
 Rothacker E. 60
 Rubinštejn S. L. 33, 59, 95, 106n, 108,

- 113, 122, 149, 152, 166n, 170, 287,
213n, 254, 273, 297, 299, 303, 313,
322
- Rudin P. A. 166
Sadler W. 12
Sander F. 54
Sargent S. S. 49, 52, 288
Sartain A. Q. 146, 148
Sartre J. P. 297
Saudek R. 320
Sečenov I. M. 16, 115, 212, 246
Selye H. 270n
Sears R. R. 156
Semon R. 133
Seneca 198
Shaffer L. F. 12, 51
Shannon C. E. 80
Sheldon W. H. 283n
Sherif C. W. 227
Sherif M. 71, 227
Sherrington C. S. 25, 44, 114n, 297
Shoben E. J. 12, 51
Scheier J. H. 303
Scheler M. 42, 59, 125
Schelling W. F. 208
Schiller F. 281
Schjelderup H. 187
Schlick M. 214
Schlosberg H. 34, 99, 106, 110, 135, 143,
148, 152, 154, 187, 288, 318
Schmidt H. 189
Schönfeld V. 320
Schopenhauer A. 60, 64, 121
Simonov P. V. 37
Skinner B. F. 16, 19, 95, 143, 214, 246,
288, 294, 325n
Sloniewska H. 322
Smirnov A. A. 166
Smith H. C. 69, 271
Smith K. U. 9, 51, 64, 318, 324
Smith W. M. 9, 51, 64, 318, 324
Sokolov A. N. 75, 213
Sokrates 193
Spearman Ch. 254n, 256
Spence K. V. 213
Spencer H. 16, 205
Spiegel J. 270
Spinoza B. 32, 203
Spirkin A. G. 297
Spranger E. 187, 210, 285, 323
Srnc J. 178
Stangenr R. 51, 56, 59, 69, 93
Stavel J. 189, 323
Stellar E. 15, 97
Stern E. 217, 278, 280
Stern W. 48, 125, 162n, 164, 170, 186,
211, 215, 229, 256, 303, 315
Stevens S. S. 19, 180, 214
Stokvis B. 57n, 273
Strunz K. 280
Strumpf K. 170
Sudakov K. V. 98n, 148, 151, 212, 325
Sullivan H. S. 177
Super D. E. 321
Swartz P. 95, 144
Syřišťová E. 241
Szewczuk W. 110, 131, 137, 293
Šalda F. X. 208
Talyzinová N. F. 295
Telesio B. 201
Tembrock G. 230
Tenhaeff W. H. C. 138
Těplov B. M. 166, 213, 253, 280, 287
Terman L. M. 181, 256
Tetens J. N. 169
Thales Milétský 31, 192
Theophrastos 59, 64, 196, 282, 319
Thomae H. 91, 214, 303, 317
Thomas W. 144
Thorndike E. L. 90, 255, 293n, 325
Thorpe W. H. 12
Thursrone L. L. 144, 249, 253, 255
Tichomirov O. K. 212
Tinbergen N. A. 66n, 68, 97
Titchener E. B. 33
Tolman E. C. 18, 213, 257, 290, 293
Tomaszewski T. 215
Tomáš Akvinský 31, 199n
Traxer W. 33, 41, 187
Tryon R. C. 257
Tumlirz O. 214
Tylor E. B. 188, 227
Tyrell G. N. M. 138
Uexküll J. von 159n
Urbantschitsch W. 163
Utitz E. 59
Uznadze D. N. 100, 213
Vasilijev L. L. 139
Vernon P. E. 253
Viaud G. 66, 68
Vives J. L. 201
Vold M. 50
Vygotskij L. S. 96, 110, 167, 212n, 215,
294, 315
Wallen R. 218
Walter G. 105
Waters R. H. 229
Watson J. B. 16n, 18, 20, 65, 125, 230,
296

Weber H. S. 23n, 179n, 209
Wechsler D. 255
Wellek A. 54, 63, 214, 303
Wenzl A. 257
Werner H. 229
Wertheimer M. 53n, 107, 213
Weiner N. 80
Wilde O. 277
Windelband W. 199
Wittlich B. 59
Wolf Ch. 200, 207
Woodworth R. S. 34, 99, 106, 110, 135,

143, 148, 152, 154, 187, 288, 318
Wundt W. 31, 33, 57, 121, 169, 186,
189, 209n, 211, 296, 313
Young P. T. 19, 34n, 36n, 38n, 44, 55n,
101, 149, 214, 251, 326
Young J. Z. 112, 115
Zeigarniková B. 110
Ziehen T. 166, 313
Zimmerman W. S. 181, 273
Znanięcki F. 144
Žinkin N. I. 75, 213

FRANZISER HILFEN-MILITÄR-NAKONBY

psychologie
soulazne
encyklopedie
maia

Psychologie
soulazne
encyklopedie
maia
Vydání první, 1912
Vydání druhé, 1913
Vydání třetí, 1914
Vydání čtvrté, 1915
Vydání páté, 1916
Vydání šesté, 1917
Vydání sedmé, 1918
Vydání osmé, 1919
Vydání deváté, 1920
Vydání desáté, 1921
Vydání jedenácté, 1922
Vydání dvanácté, 1923
Vydání třinácté, 1924
Vydání čtrnácté, 1925
Vydání patnácté, 1926
Vydání šestnácté, 1927
Vydání sedmácté, 1928
Vydání osmácté, 1929
Vydání devátácté, 1930
Vydání desátácté, 1931
Vydání jedenáctácté, 1932
Vydání dvanáctácté, 1933
Vydání třináctácté, 1934
Vydání čtrnáctácté, 1935
Vydání patnáctácté, 1936
Vydání šestnáctácté, 1937
Vydání sedmáctácté, 1938
Vydání osmáctácté, 1939
Vydání devátáctácté, 1940
Vydání desátáctácté, 1941
Vydání jedenáctáctácté, 1942
Vydání dvanáctáctácté, 1943
Vydání třináctáctácté, 1944
Vydání čtrnáctáctácté, 1945
Vydání patnáctáctácté, 1946
Vydání šestnáctáctácté, 1947
Vydání sedmáctáctácté, 1948
Vydání osmáctáctácté, 1949
Vydání devátáctáctácté, 1950
Vydání desátáctáctácté, 1951
Vydání jedenáctáctáctácté, 1952
Vydání dvanáctáctáctácté, 1953
Vydání třináctáctáctácté, 1954
Vydání čtrnáctáctáctácté, 1955
Vydání patnáctáctáctácté, 1956
Vydání šestnáctáctáctácté, 1957
Vydání sedmáctáctáctácté, 1958
Vydání osmáctáctáctácté, 1959
Vydání devátáctáctáctácté, 1960
Vydání desátáctáctáctácté, 1961
Vydání jedenáctáctáctáctácté, 1962
Vydání dvanáctáctáctáctácté, 1963
Vydání třináctáctáctáctácté, 1964
Vydání čtrnáctáctáctáctácté, 1965
Vydání patnáctáctáctáctácté, 1966
Vydání šestnáctáctáctáctácté, 1967
Vydání sedmáctáctáctáctácté, 1968
Vydání osmáctáctáctáctácté, 1969
Vydání devátáctáctáctáctácté, 1970
Vydání desátáctáctáctáctácté, 1971
Vydání jedenáctáctáctáctáctácté, 1972
Vydání dvanáctáctáctáctáctácté, 1973
Vydání třináctáctáctáctáctácté, 1974
Vydání čtrnáctáctáctáctáctácté, 1975
Vydání patnáctáctáctáctáctácté, 1976
Vydání šestnáctáctáctáctáctácté, 1977
Vydání sedmáctáctáctáctáctácté, 1978
Vydání osmáctáctáctáctáctácté, 1979
Vydání devátáctáctáctáctáctácté, 1980
Vydání desátáctáctáctáctáctácté, 1981
Vydání jedenáctáctáctáctáctáctácté, 1982
Vydání dvanáctáctáctáctáctáctácté, 1983
Vydání třináctáctáctáctáctáctácté, 1984
Vydání čtrnáctáctáctáctáctáctácté, 1985
Vydání patnáctáctáctáctáctáctácté, 1986
Vydání šestnáctáctáctáctáctáctácté, 1987
Vydání sedmáctáctáctáctáctáctácté, 1988
Vydání osmáctáctáctáctáctáctácté, 1989
Vydání devátáctáctáctáctáctáctácté, 1990
Vydání desátáctáctáctáctáctáctácté, 1991
Vydání jedenáctáctáctáctáctáctáctácté, 1992
Vydání dvanáctáctáctáctáctáctáctácté, 1993
Vydání třináctáctáctáctáctáctáctácté, 1994
Vydání čtrnáctáctáctáctáctáctáctácté, 1995
Vydání patnáctáctáctáctáctáctáctácté, 1996
Vydání šestnáctáctáctáctáctáctáctácté, 1997
Vydání sedmáctáctáctáctáctáctáctácté, 1998
Vydání osmáctáctáctáctáctáctáctácté, 1999
Vydání devátáctáctáctáctáctáctáctácté, 2000
Vydání desátáctáctáctáctáctáctáctácté, 2001
Vydání jedenáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2002
Vydání dvanáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2003
Vydání třináctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2004
Vydání čtrnáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2005
Vydání patnáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2006
Vydání šestnáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2007
Vydání sedmáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2008
Vydání osmáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2009
Vydání devátáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2010
Vydání desátáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2011
Vydání jedenáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2012
Vydání dvanáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2013
Vydání třináctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2014
Vydání čtrnáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2015
Vydání patnáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2016
Vydání šestnáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2017
Vydání sedmáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2018
Vydání osmáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2019
Vydání devátáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2020
Vydání desátáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2021
Vydání jedenáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2022
Vydání dvanáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2023
Vydání třináctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2024
Vydání čtrnáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2025
Vydání patnáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2026
Vydání šestnáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2027
Vydání sedmáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2028
Vydání osmáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2029
Vydání devátáctáctáctáctáctáctáctáctáctáctácté, 2030

FRANZISER HILFEN-MILITÄR-NAKONBY

FRANTIŠEK HYHLÍK - MILAN NAKONEČNÝ

**malá
encyklopedie
současné
psychologie**

Obálku navrhli Přemysl Pospíšil a Miroslav Rada
Vydalo Státní pedagogické nakladatelství, n. p., v Praze r. 1977
jako svou publikaci č. 74 - 0 - 197 - Stran 340
Edice Knižnice psychologické literatury
Odpovědná redaktorka Zora Krčová
Výtvarná redaktorka Věra Vacová
Technická redaktorka Jiřina Perglová
Z nové sazby písmem Baskerville vytiskl Mír, závod 6,
Legerova 22, Praha 2, Vinohrady
Formát papíru 86 × 122 cm AA 24,56, VA 25,56
Tematická skupina a podskupina 02/09
Náklad 20 000 výtisků. Vydání 2. doplněné
Cena vázaného výtisku Kčs 35,—
508/21, 856

14-411-77 Kčs 35,—